RAD

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI

Zagreb

1972

ZVONIMIR JUNKOVIĆ

JEZIK ANTUNA VRAMCA I PODRIJETLO KAJKAVSKOGA DIJALEKTA

DIJAKRONIJSKA RASPRAVA

VZAKOMU KI BUDE OUE KNIGE CHTEL.

Moij dragi Gozp(on) i priatel ... akobi kai nassel kaibi bilo nezlosno pizano ali vgresseno, nepzuite prozim V(assu) M(ilozt) nego zuoim razumom pobolsai i popraui, ar nie tako muder chlouek, kako bi nehotechi neugressil, i Dazte zdraui.

A. Vramec, *Kronika*, str. 2.

SKRAĆENICE

Periodica

AslPH	— **Archiv für slavische Philologie, Berlin.**
Enc. Jug.	— **Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb.**
For RJ	— For Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his Sixtieth Birthday, The Hague 1956.
Glas SAN	— Glas Srpske kraljevske akademije nauka, Beograd.
God FFNS	— Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.
JF	— **Južnoslovenski filolog, Beograd.**
LjJA	— Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb.
NESHS	— S. Stanojević, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, Zagreb.
NVj	— Nastavni vjesnik, Zagreb.
PI SKA	— Posebna izdanja Srpske kraljevske akademije nauka, Beograd.
Rad	— Rad Jugoslavneske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb.
RFFZ	— Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru.
RSI	— Radovi Slavenskog instituta Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
SDZb	— Srpski dijalektološki zbornik, Beograd.
SR	— Slavistična Revija, Ljubljana.
TCLC	— Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague.
TCLP	— **Travaux du Cercle Linguistique de Prague.**
VP	— Vrela i prinosi, Zagreb.
VZA	— *Vjestnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva*, Zagreb.
ZbAB II	— Zbornik lingvističkih i filoloških rasprava A. Beliću o 40-godišnjici njegova naučnog rada, Beograd 1937.
ZbFF	— Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
ZbNŽO	— *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, Zagreb.

Pisci i djela

AC	— **Acta croatica, t. 3.2.**
ALIE	— **Kuryłowicz, L'accentuation des langues indo-européennes.**
ECP	— Martinet, Economie des changements phonétiques.
ELG	— Martinet, Eléments de linguistique générale.

F — Fancev, Beiträge zur historischen serbokroat. Dialektologie.
HG — Ramovš, Historična gramatika slovenskega jezika.
JHK — Ivšić, Jezik Hrvata kajkavaca.
K — Vramec, Kronika.
KSP — Krapinski sudski protokoli, t. 3.2.
KZ — Ramovš, Kratka zgodovina slovenskega jezika.
MEZ — Monumenta historica episcopatus zagrabiensis, t. 3.2.
MT — Monumenta historica nob. communitatis Turopolje, t. 3.2.
MZ — Monumenta historica lib. regni civitatis Zagrabiae, t. 3.2.
OHKAP — Ivšić, Osnovna hrvatska kajkavska akcentuacija u Pergošića.
PG — Vramec, Poštila po godovne dni.
PMSL — Guiraud, Problèmes et méthodes de la statistique linguistique.
PN — Vramec, Poštila po nedeljne dni.
SIKJ — Toporišič, Slovenski knjižni jezik.
Š — Fancev, Parnica Blaža Škrinjarića.
T — Kadlec, Stefana Verbecija Tripartitum.

Terminologija

A — afrikata, t. 3.26.
A — alpska dijalekatska skupina, t. 6.4.
A — u sistemologiji: stanje aktualnosti.
Ao — apsolutno odstupanje od prosječne čestote.
bzv — bezvučnost.
C — konsonant ili neslogotvorni elemenat.
Ci — koeficijenat integriranosti, t. 3.31.
Co — koeficijenat odstupanja od teoretske čestote, t. 3.31.
Cs — koeficijenat sklada, proizvod Ci i Co, t. 3.31.
D — *korelacija diftonga u praslavenskom jeziku*, t. 6.31.
D — u fonostatistici: razlika između stvarne i teoretske čestote, t. 3.31, bilj. 42.
de — dentalnost.
F, f — frekvencija (čestota) u statističkom smislu.
Fi — stupanj fonodijakritičke integriranosti, t. 3.31, bilj. 41.
FO — fonodijakritičko obilježje.
H — srednja obavijest, prosječna količina obavijesti.
I — informacija, obavijest; količina obavijesti.
Ki — koeficijenat informiranosti, t. 3.31.
Ks — koeficijenat sklada, proizvod Ki i Kv, t. 3.31.
Kv — koeficijenat promjenljivosti ili varijacije, t. 3.31.
la — labijalnost.
M — korelacija monoftonga u praslavenskom jeziku, t. 6.31.
M — primorska dijalekatska skupina, t. 6.4.
Mi — broj iskoristivih, trenutno još neiskorištenih mogućnosti.
N — u sistemologiji: događaj u neutralnom stanju.
P — panonska dijalekatska skupina, t. 6.4.
P — u sistemologiji: događaj u stanju potencijalnosti.
P, p — *statistički: vjerojatnoća (probabilitas)*.

PJ	— **južni ogranak panonske dijalekatske skupine.**
PO	— **prozodijsko obilježje, t. 3.9.**
PS	— **sjeverni ogranak panonske dijalekatske skupine.**
PSi	— **sjeveroistočni ogranak panonske dijalekatske skupine.**
PSz	— **sjeverozapadni ogranak panonske dijalekatske skupine.**
R	— **raška dijalekatska skupina, t. 6.4.**
R	— **u fonostatistici: koeficijenat otpora, t. 3.31.**
Ro	— **relativno odstupanje, t. 3.32.**
S	— **sonant, t. 3.26.**
T	— **tjesnačni konsonant, t. 3.26.**
To	— **tipično odstupanje, t. 3.29, bilj. 30.**
Tot	— **teoretsko tipično odstupanje, t. 3.31, bilj. 42.**
Tp	— **tipična pogreška, t. 3.29.**
V	— **vokal ili slogotvorni elemenat.**
ve	— **velarnost.**
Z	— **u teoriji obavijesti: zalihost, redundancija; društvena obavijest.**
Z	— **zatvorni konsonant, t. 3.26.**
z	— **Zatvornost.**
ZDU	— **zajednički dijakronijski uzorak, t. 6.1.**
ZJSP	— **zapadni južnoslavenski prajezik, t. 6.4.**
zv	— **zvučnost.**

Napomene

Premda su neke skraćenice višeznačne, A = afrikata + alpska skupina + stanje aktualnosti, smisao će uvijek biti jasan iz konteksta.

Nisu posebno istaknute skraćenice posvećene upotrebom u lingvističkoj i filološkoj literaturi.

Glasovi su i akcenti u primjerima iz pojedinih govora zabilježeni na način koji se u našoj dijalektologiji uobičajio. Akut se u primjerima kao *suša* bilježi po Ivšiću znakom ˜, a kajkavski kratki akcenat, tzv. »tromi«, ponekad znakom ″ *(Prilog za slavenski akcenat*, Rad 187). Tamo gdje tradicionalni način bilježenja uslijed nestašice znakova nije mogao biti ostvaren, uvedene su sitnije izmjene. Duljina je u nekim primjerima označena udvajanjem vokala: *ō=oo*, akcenat apostrofom ispred vokala: *ȏ, ȏ='o*, dugi silazni akcenat apostrofom ispred prvog vokala (ispred prve more): *ȏ='oo*, a dugi uzlazni akcenat apostrofom ispred drugog vokala (ispred druge more): *ó, ō=o'o.*

UVOD

ŽIVOT I KNJIŽEVNI RAD A. VRAMCA

Kronika Vramčeva života

O.l. Zahvaljujući istraživanjima V. Klaića, Vramčev je životopis skup podataka koji se mogu povezati u prilično suvislu cjelinu.[1]

1538. Vramec je rođen u Vrbovcu, u župi samoborskoj.

1565. Boravi u Rimu, gdje vrši dužnost kapelana u bratovštini sv. Jeronima.

1567. Polaže doktorat, o čemu sâm izvještava u svojoj *Kronici:* »Ouo vreme ia iezem v Rime Doctorem poztal.«

1573. Vramec je kanonik zagrebački i arhiđakon varaždinski. Posrednik je u parnici između Krištofa Ungnada i varaždinskih franjevaca oko sela Gornjeg i Donjeg Kočana.

1574. Postaje župnikom crkve sv. Marka u Zagrebu.

8. ožujka, prisustvuje velikom sinodu zagrebačke biskupije, na kojem je Mihajlo Bučić osuđen zbog pristajanja uz kalvinizam.

Kao član istražnog povjerenstva, ispituje nasilja što ih je Matija Keglević izvršio nad seljacima i sitnim plemićima u Začretju.

1575. Član je istog povjerenstva i ispituje ista nasilja, ali ovaj put u Zaboku.

Prisustvuje kao »iudex arbiter« raspravama plemenite općine u Turopolju, a u isto se vrijeme parniči i sa svojim župljanima u Zagrebu.

Uspostavlja prisne odnose s istaknutim ličnostima svoga doba: s banom i biskupom Jurjem Draškovićem, s vicebanom Ladislavom Bukovačkim, s vrhovnim kapetanom kraljevstva Petrom Ratkajem, s gospodarom medvedgradskim i kasnijim vicebanom Stjepanom Gregorijancem, s vrhovnim bilježnikom Emerikom Pethejem, s podbilježnikom Ivanom Petričevićem, sa županima, podžupanima i plemićkim sucima tadašnjih triju županija.

[1] *Antun Vramec i njegova djela*, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. XXXI. Scriptores, vol. V, Antonii Vramecz: Kronika. Proemio de vita operibusque scriptoris praemisso digessit Vjekoslav Klaić, Zagrabiae 1908, str. I–LII.

Postaje arhiđakon bekšinski a prestaje biti župnik Sv. Marka.

1576. Vodi parnicu protiv bivšeg suca Ivana Blažekovića zbog zaostale župničke plaće.

1578. Župnik je u Brežicama, ali i dalje živi u Zagrebu. 5. veljače prisustvuje saboru na kojem je imenovan novi ban – Krištof Ungnad. U srpnju zastupa na saboru zagrebački kaptol, zajedno sa svojim prijateljem Petrom Herešincem. Sudjeluje u rješavanju duhovnih pitanja kojima se bavi zagrebačka crkva i kaptol. Bavi se i književnim radom: u Ljubljani izdaje svoju *Kroniku.*

1579. Preslušan je kao svjedok u parnici zagrebačkih građana protiv S. Gregorijanca, koji je zlostavio kod Kamenitih vrata građanina Krupića.

1580. Postaje arhiđakon dubički.

1581. Posuđuje vlastelinki Kunigundi Heningovoj 183 ugarske forinte, što ukazuje na njegovo novčano blagostanje.

1584. Na saboru koji je trajao od 8. do 12. travnja staleži su ga izabrali za prisjednika banskog suda. Vramec je tu čast vršio do svoje smrti. On je, međutim, između 1582. i 1584. izgubio sve duhovne časti, vjerojatno zato što je bio oženjen.

1585. Imenovan je župnikom u Varaždinu, zahvaljujući P. Herešincu, koji je te godine postao biskup.

Nije poznato kakvi su bili njegovi odnosi s Pergošićem, ali sa Škrinjarićem je sklopio prisno prijateljstvo. O tome svjedoči predgovor Škrinjarićeva djela *De agno paschali,* koje je Vramcu posvećeno.

1586. Izdaje u Varaždinu *Postilu.*

1587. Te je godine Vramec vjerojatno umro.

1588. Protiv Vramca je pokrenuta posmrtna parnica zbog njegovih neplaćenih dugova. Vramčevo je imanje naslijedio zakoniti mu sin Mihajlo.

0.2. S jezičnog su gledišta značajni ovi podaci o Vramčevu životu:

a) kapelan svetojeronimskog zavoda u Rimu morao je biti hrvatske narodnosti, jer se »u svetojeronimskoj crkvi služba božja vršila staroslovjenskim, kao što i hrvatskim jezikom«[2]; Vramec se sigurno kretao u krugu naših ljudi od kojih svi nisu bili kajkavci, a čitao je i rukopisne evanđelistare sa staroslavenskim i hrvatskosrpskim, čakavskim, jezičnim osobinama;

b) kao uvažena ličnost svoga doba Vramec je sudjelovao u javnim poslovima i dosta putovao; dolazio je u dodir s ljudima iz tadašnje Hrvatske i Slavonije, a zalazio je i u susjedne slovenske pokrajine; na taj je način upoznao različne kajkavske i nekajkavske govore, što se odrazilo i u jeziku njegovih djela;

[2] L. Jelić, *Hrvatski zavod u Rimu,* Vjestnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva 4, 1902, str. 27.

c) Vramec je poznavao Bučićev književni rad, a vjerojatno ga je poznavao i Pergošić; jedino se tako mogu objasniti sličnosti u stilskim obratima, leksiku, tvorbi književnih riječi, između *Tripartituma* te *Kronike* i *Postile;* Fancev je sigurno bio u pravu kad je tvrdio da je kajkavska književnost starija od najstarijih sačuvanih knjiga[3];

d) navedene činjenice sile nas da u Vramčevim djelima vidimo jezik kojemu više pristaje naziv »književni« ili »umjetni« nego »pučki« ili »govorni«.

Bibliografski podaci o Vramčevim djelima

0.3. Potpuni naslov prvog Vramčeva djela, *Kronike*, glasi ovako:

Kronika vezda znovich zprauliena Kratka Szlouenzkim iezikom po D. Antolu Pope Vramcze Kanouniku Zagrebechkom. Psal: 118. Domine gressus meos dirige. Stampane v Lublane po Iuane Manline leto M.D.LXXVIII.

Iza naslovnog lista dolazi predgovor na latinskom (tri stranice) i hrvatskom, kajkavskom (četvrta stranica). Slijedi 65 paginiranih listova s tekstom *Kronike*. Posljednja je stranica prazna.

Djelo je posvećeno biskupu J. Draškoviću te staležima i redovima Kraljevine Slavonije. Nije utvrđeno prema kojem je uzorku *Kronika*, prva knjiga te vrste u kajkavskom dijalektu, nastala, ali se iz jezičnih konstrukcija razabire da je većim dijelom prevedena s latinskog. Pisac ju je, po uzoru na kršćanske ljetopisce, podijelio u šest doba: pet do Kristova rođenja i šesto do 1578. god. Sačuvana su dva primjerka, zagrebački i ljubljanski. U prvom se nalazi poznata kritika zagrebačkih purgara:

»1235. Bela Kral zidati i nachinati vchini varas Gerchku goriczu vZagrebe, i da onem purgarom velike prauicze. Ali vezda ie lucztuo vunem nezlosno i okorna i terda vrata, malo imaiuchi gizdaui, Wchenim i mudrim ludem nepriateli i protiuniczi iezu«.

U ljubljanskom primjerku spominju se samo pravice, a ostalo je izostavljeno, iako oba primjerka pripadaju istom, jedinom izdanju *Kronike*. Čini se da je pisac uredio posebnu varijantu isključivo u onim primjercima koji su bili namijenjeni zagrebačkim čitaocima.

Usmena predaja tvrdi da je *Kronika* bila osuđena i spaljena. Vramec je svakako imao dosta razloga da strahuje za sudbinu svoje knjige. Pisao je narodnim jezikom, kako su to činili protestantski pisci, a djelo je dao tiskati Ivanu Mandelzu (Manliusu), iz čije su tiskare većinom izlazile knjige zadahnute novim »krivovjerjem«. Sa Zagrepčanima se Vra-

[3] *Počeci kajkavske književnosti i štampanje prvih kajkavskih knjiga*, Jug. njiva 6, str. 486–489; *O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj*, Zbornik kralja Tomislava, Zagreb 1925, str. 509–553; *Zagrebački pasionali u historiji hrvatske crkvene književnosti*, Sv. Cecilija, 1925, str. 1–5; *Tragovima hrvatske kajkavske poezije 16. vijeka*, LjJA 48, str. 165-168; *Hrvatska kajkavska poezija prošlih vjekova*, LjJA 51, str. 86-105, 52, 104-139; *Starija hrvatska književnost u današnjim srednjoškolskim udžbenicima*, Hrvatska revija 11, str. 1-15.

mec sukobio već i kao župnik, a čitaoce je vjerojatno oneraspoložio i svojim jezikom (usp. t. 2.21 – 2.22). Spaljena ili ne, *Kronika* je već u 17. stoljeću bila rijetkost, pa je Vitezović napisao novu[4].

1908. god. Klaić je uredio kritičko izdanje *Kronike* prema zagrebačkom primjerku, koji se čuva u Sveučilišnoj biblioteci. Ja sam se za jezičnu analizu služio Klaićevim izdanjem. Primjeri su popraćeni slovom K i dvjema brojevima: prvi se odnosi na stranu, a drugi, koji je obično u zagradi, na godinu. Npr. *Bela Kral* K 40 (1235).

0.4. *Postilu* je Vramec izdao u Varaždinu, gdje se 1586. našao isti putujući tiskar – Manlius. Knjiga ima dva dijela. U prvom su tekstovi nedjeljnih evanđelja i njihova tumačenja, propovijedi (post illa verba). U drugom su tekstovi evanđelja na dane svetaca koji su se slavili u zagrebačkoj biskupiji i životopisi tih svetaca (homilije). Potpuni naslovi spomenutih dijelova glase ovako:

Postilla na vsze leto po nedelne dni vezda znouich szpraulena szlouenzkim iezikom po Antolu Vramcze sz. P. Doctore i czirkue Varasdinszke P. Psalmo 118. Domine gressus meos dirige. Stampano v szlobodnom kralieuom varassù Varasdine. M.D.LXXXVI.

Na stražnjoj strani posljednjeg, 238. lista stoji:
Stampano v szlobodnom kralieuom varassu Varasdinu po Iuane Manliuse M.D.LXXXVI.

Postila veszda znovich zpraulena szlouenszkim ieszikom po godoune dni, na vsze leto. Po Ant: Vramczu Sz: P. Doctoru. Psalmo 118. Domine gressus meos dirige. Stampano v szlobodnom Kralieuom Varassu Varasdinu. M.D.LXXXVI.

Na stražnjoj strani posljednjeg, 118. lista nije označena godina ni mjesto tiskanja, a nema ni štampareva imena.

Postilu je pisac posvetio zagrebačkom biskupu i svom prijatelju P. Herešincu, čijim je posredovanjem vjerojatno i postao varaždinskim župnikom. I to je djelo osuđivano i napadano, što se razabire iz Škrinjarićeva predgovora knjižici *De agno paschali.*

Sačuvano je, koliko se znade, pet primjeraka *Postile.* Prvi je nađen u Klanjcu, a opisao ga je V. Jagić. Drugi u Štajerskoj, i na nj se osvrnuo A. Fekonja. Treći je primjerak pronađen u Driveniku, a opisao ga je V. Deželić. Četvrti, vrlo oštećeni, pohranjen je u franjevačkom samostanu u Varaždinu, a peti je nađen u Ugarskoj[5].

Ja sam se služio primjerkom iz Drivenika, koji se sada čuva u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, sign. R 1658 – 32. Primjeri uzeti iz prvog

[4] V. Klaić, *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića,* Zagreb 1914. Usp. i RSI 2, str. 93. i d.; T. Matić, *Vitezovićev »Lexicon latino-illyricum«,* Rad 303, str. 10.

[5] V. Jagić, *Štampana hrvatska knjiga XVI. vieka, kojoj se iznova u trag ušlo,* Književnik 3, str. 306–309; A. Fekonja, *Ant. Vramcza Predechtva i Postilla,* Ljubljanski Zvon 10, str. 49–54; V. Deželić, *Novi primjerak »Postille« Antuna Vramca,* Hrvatski bibliofil 1, str. 34–38; V. Klaić, o.c., str. XLVI – XLVII.

dijela označeni su slovima PN (po *nedelne* dni), a oni iz drugog slovima PG (po *godovne* dni). Brojevi se odnose na listove, slovo *a* na prednju stranu, slovo *b* na stražnju. Npr. z *mertui* PN 6a, *rechi Kristuseui* PG 73a, *dobrot* PN 24b.

O postanku i namjeni Vramčevih djela

0.5. Između jezika u *Kronici* i onoga u *Postili* postoje značajne razlike. Neke se od njih mogu objasniti utjecajem sredine: u *Kronici* se pored govora piščeva odražava i stanje u zagrebačkoj jezičnoj *koine*, a u *Postili* stanje u varaždinskoj. Druge se razlike objašnjavaju razlozima koji su vezani uz pitanje o postanku i namjeni Vramčevih djela.

Kronika je nastala iz rodoljubnih pobuda. Njome je Vramec htio pružiti poučno i zabavno štivo onim čitaocima koji nisu bili vješti latinskom jeziku. Zato je knjiga jezično dosta ujednačena. Ona sadrži osobine koje su vjerojatno postojale u govoru obrazovanih, tj. pismenih, plemića i građana.

Postila je nastala iz nasušne potrebe. Nju je Vramec, kao župnik, i sâm osjetio. U zagrebačkoj biskupiji evanđelja su se čitala puku u narodnom jeziku. Svećenici su ih prepisivali iz glagoljaških evanđelistara i preuređivali za kajkavce. Propovijedi su, međutim, morali izmišljati ili ih prevoditi s drugih jezika. Njima je bio više nego potreban priručnik koji bi sadržavao tumačenja i životopise svetaca u jeziku pristupačnom širokim pučkim slojevima. Katoličko je svećenstvo osjećalo nedostatak *postila* kakve su u susjednim pokrajinama već tiskali protestanti. Kao doktor teologije, župnik i bivši kanonik, Vramec je bio najpozvaniji da taj nedostatak ukloni.

Imajući na umu neobrazovane vjernike, Vramec je u *Postilu* unio više pučkih, govornih osobina nego u *Kroniku:* češće je označivao kvantitetu sloga, vodio računa o ispadanju konsonanata u skupovima (*d, s* mjesto *gd, vs*), izbjegavao morfološke crte kojih u živim govorima više nije bilo (dat. – loc. *dobroj* mjesto kajk. *dobre)* itd. S druge strane, pisac je pod utjecajem predložaka, glagoljaških evanđelistara, unio u *Postilu* arhaizme kojih u Kronici nema: *sinovi, moževi, svojego, ime nego*[6]. Zato je *Postila* u isti mah i revolucionarnija i konzervativnija u jezičnom pogledu nego *Kronika.*

Dosadašnja istraživanja

0.6. Među dijalektima hrvatskosrpskog jezika kajkavski je najmanje proučavan, pa prema tome i najslabije poznat. Već je Fancev istakao »maćuhinski« odnos naše nauke prema kajkavskom dijalektu i pokušao ga objasniti mišljenjem da su kajkavski govori sastavni dio slovenskog jezika te nedostatkom pristupačnih spomenika.[7] Nehaj je, međutim, ostao

[6] Usp. t. 2.13.
[7] AslPh 31, str. 367. i d.

i onda kad su navedeni razlozi iščezli. 1936. god. Ivšić je svoju raspravu završio riječima koje pomalo podsjećaju na ucjenu: »Ako su Hrvati kajkavci prije sto godina s v o j d i j a l e k a t, koji su odavno razvili i do književnog jezika, ž r t v o v a l i zaradi našega književnog jedinstva, onda je ... Jugoslavenska akademija dužna da za nauku što potpunije prikaže taj dijalekat«[8]. 1956. god. Hraste je u svojoj *Bibliografiji* mogao navesti 95 radova posvećenih štokavskim govorima, 50 čakavskim, a samo 17, tj. oko 11% kajkavskim[9]. Maćuhinski odnos, na koji je ukazao Fancev prije pola stoljeća, nije se izmijenio ni do danas.

Predstavnici filološke škole i njihovi sljedbenici utvrdili su da je kajkavski dijalekat mješavina slovenskih i hrvatskosrpskih jezičnih crta. Oni su svojim osnovnim zadatkom smatrali određivanje srodnosti između kajkavskog dijalekta i spomenutih jezika. Dvadesetih godina ovoga stoljeća dva su istaknuta stručnjaka, Belić i Ramovš, znanstveno potvrdili intuitivna nagađanja filološke škole o nesamosvojnosti kajkavskog dijalekta. Obojica su, doduše, priznali da kajkavski govori čine poseban dijalekat i da on pripada hrvatskosrpskoj grani. Ali su ujedno nedvosmisleno istakli da se kajkavski dijalekat oblikovao kao zasebna cjelina kasnije nego ostali dijalekti hrvatskosrpskog i slovenskog jezika. Po Beliću, kajkavski dijalekat nastao je stapanjem jednog slovenskog i jednog štokavskog dijalekta, kojima se naknadno priključio i dio čakavskog. Po Ramovšu, kajkavski dijalekat bio je prvobitno sastavni dio slovenskog jezika, pa se kasnije, uslijed političkih promjena, odvojio od matice, pao pod hrvatskosrpski utjecaj i tako se oblikovao kao posebna jedinica[10].

0.7. Slavistička nauka prije I svjetskog rata i poslije njega svojim je glavnim ciljem smatrala povijesno i usporedno proučavanje slavenskih jezika. Stoga je veću pažnju posvećivala onim jezicima i dijalektima koji su »vjerno« sačuvali stare osobine, jer se na osnovu njih najlakše može uspostaviti prajezično, općeslavensko stanje. U svjetlu Belićeve i Ramovševe hipoteze kajkavski dijalekat za tako usmjerenu nauku nije bio zanimljiv. Njega posebnim organizmom čine inovacije. Arhaične crte ne dolaze u obzir jer nisu značajne za kajkavski dijalekat, nego za dijalekte iz kojih se razvio. Drugim riječima, ako u kajkavskom dijalektu ima ostataka starine, oni se nužno nalaze i u dijalektima slovenskoga jezika ili u štokavskim i čakavskim govorima.

I mi zaista vidimo da je kajkavski dijalekat isključen iz svih teoretskih i praktičkih razmatranja o prirodi slavenskih jezika, o njihovu podrijetlu i razvitku. Nema poglavlja ni u historijskoj ni u usporednoj gramatici

[8] JHK, str. 88.

[9] HDZb 1, str. 387–479.

[10] A. Belić, *Kajkavski dijalekat*, NESHS 2, str. 222 – 228; *Galički dijalekat*, SDZb 7, str. 13, 30. i d.; *Dr Stjepan Ivšić, Jezik Hrvata kajkavaca* (ocjena), JF 14, str. 241–247; F. Ramovš, *Slovenački jezik*, NESHS 4, str. 192–208; *Ueber die Stellung des Slovenischen im Kreise der slavischen Sprachen*, Mélanges de philologie offerts à M. J.J. Mikkola, Helsinki 1932, str. 218–238; *Dialektološka karta slovenskega jezika*, Ljubljana 1931; *Kratka zgodovina slovenskega jezika*, Ljubljana 1936.

tih jezika koje bi se osnivalo na proučavanju kajkavskih crta. Onih nekoliko primjera što su zalutali u kakav priručnik služe kao dopunska potvrda za već otprije poznate i utvrđene činjenice[11].

I filološka škola, i Ramovšev pozitivizam, i Belićevi filozofsko-lingvistički nazori u klici su gušili znanstveni interes za kajkavski dijalekat. Stvorivši predrasudu da u kajkavskom nema izvornih crta, oni su gotovo silili pojedine istraživače da zatvaraju oči pred posebnostima. Ovdje ćemo spomenuti samo neke zablude na polju akcentuacije: Radić, Rožić i Lang pronalazili su u kajkavskim govorima četiri novoštokavska naglaska; Oblak i Valjavec vidjeli su podudarnosti sa slovenskom akcentuacijom tamo gdje postoje izrazite razlike; Fancev je za podravske akcenatske osobine pronašao uzorak čak i u bugarskim govorima; Ramovš je zanijekao postojanje akcenta ~ u kajkavskom dijalektu[12].

0.8. Mišljenje o naknadnom oblikovanju kajkavskog dijalekta tako se kod nas udomaćilo da bit Ivšićevih rasprava o kajkavskoj akcentuaciji uopće nije shvaćena. U dugotrajnoj borbi za prisvajanje kajkavskog dijalekta slovensko je i hrvatskosrpsko rodoljublje često gušilo znanstvenu istinu. Zato slavisti nisu uočili da je Ivšić pitanje o podrijetlu kajkavskog dijalekta prenio na novo područje. Prije njega, a na žalost i poslije njega, raspravljalo se isključivo o ovome: je li kajkavski dijalekat mješanac, nastao ukrštanjem čistih pasmina – slovenske, čakavske i štokavske, ili je to izgubljeni slovenski sin koji je zalutao u hrvatsko kraljevstvo? Ivšićeva pretpostavka o osnovnoj kajkavskoj akcentuaciji ukazuje, međutim, na slijedeće:

a) svi se kajkavski akcenatski sustavi mogu svesti na jedan, osnovni, a taj se ne može izvesti ni iz osnovnog slovenskog, ni iz čakavskog, ni iz štokavskog sustava;

b) kajkavski dijalekat nije mogao nastati stapanjem različitih dijalekata, jer svi akcenatski tipovi ukazuju na zajedničko podrijetlo; on se nije mogao razviti iz slovenske zajednice, jer se njegova akcentuacija ne svodi na staru slovensku;

[11] Jedan je od takvih priručnika Nahtigalova usporedna gramatika *Slovanski jeziki*, Ljubljana 1952.

[12] Kata Janjčerova, *Trebarjevo* (akcente stavio A. Radić), ZbNŽO 3, str. 55–139, 211–251, 6, str. 187–248; V. Rožić, *Kajkavački dijalekat u Prigorju*, Rad 115, str. 68–136, 116, str. 113–174, 117, str. 55–115; M. Lang, *Samobor*, ZbNŽO 16, str. 1–128, 161–274, 17, str. 1–150, 193–342, 18, str. 1–138, 235–372, 19, str. 39–320; V. Oblak, *Nešto o međumurskom narječju*, ZbNŽO 1, str. 44–62; M. Valjavec, *Prinos k naglasu u (novo-)slovenskom jeziku*, Rad 43, 44, 45, 46, 47, 48, 56, 57, 60, 63, 65, 67, 68, 71, 73, 74, 76, 77, 93, 94, 102, 105, 110; *Prinos k naglasu u (novoj)slovenštini i u hrvatskoj kajkavštini*, Rad 118, 119, 121; Fancev, *Beiträge zur serbokroatischen Dialektologie. Der kaj-Dialekt von Virje, mit Berücksichting der Dialekte Podravina's (Koprivnica–Pitomača)*, AslPh 29, str. 305 – 389; Ramovš, *Kratka zgodovina*, usp. t. 5.6.

c) kajkavski dijalekat morao se, prema tome, razviti samostalno iz jedne od južnoslavenskih jezičnih skupina, onako kako se to zbilo i s drugim slovenskim i hrvatskosrpskim dijalektima; on je nastajao usporedo s njima a ne naknadno[13].

Pitanje o podrijetlu kajkavskog dijalekta ne može se odvojiti od pitanja o računanju zapadne skupine južnoslavenskih jezikâ. Dosad se uzimalo da se ta skupina raspala na kajkavski (slovenski), čakavski i štokavski dio, a onda se vršilo raščlanjivanje u svakom od njih[14]. Ta pretpostavka, nakon spomenutih Ivšićevih radova, zahtijeva ozbiljnu provjeru. Postojanje triju baza nije lingvistički utvrđeno. Upitne zamjenice i današnji nazivi za jezike i dijalekte ne mogu biti jamstvo za klasifikaciju jezičnih skupina u prošlosti.

Sadržaj ove radnje i njena svrha

0.9. Da bismo odgovorili na ključna pitanja o podrijetlu kajkavskog dijalekta, potrebno je dublje poznavati i suvremene govore i jezik u spomenicima. Ova je radnja zamišljena kao jedan korak – ni prvi, ni jedini – u ostvarivanju preduvjeta za znanstveno raspravljanje o tom predmetu. Izbor građe nije slučajan. Izuzmemo li pojedinačne zapise u latinskim ispravama i listinama, možemo kazati da prvi kajkavski spomenici potječu iz 16. stoljeća. Među njima Vramčeva su djela najbogatiji izvor za lingvistička ispitivanja.

Jezik u *Kronici* i *Postili* proučavalo je već nekoliko slavista. Ali njihove radove ne bismo mogli nazvati lingvističkim, uglavnom iz ovih dvaju razloga:

a) u njima nije povučena jasna granica između pisanog i govorenog jezika, između slova i glasova; tom je pitanju posvećeno prvo poglavlje ove radnje;

b) u njima nije utvrđen odnos između jezika u Vramčevim djelima i stanja u živim govorima 16. st.; jedni su istraživači jednostavno zanemarili žive govore (filozofi), a drugi su ih poistovetili s pisanom građom[15]; o tome se raspravlja u drugom poglavlju.

Treće je poglavlje ove radnje posvećeno razlikovnim jedinicama, a četvrto jedinicama sa značenjem. Premda je čitav prvi dio pretežno opisan, prvenstvo je dato onim pojavama koje omogućuju da se osvijetli podrijetlo kajkavskog dijalekta. Potpun i iscrpan prikaz svih jezičnih osobina u *Kronici* i *Postili* moći će nam pružiti tek sinkronijski usmjerena rasprava, a to ova radnja nije.

[13] Navedene zaključke Ivšić ne izvodi i ne spominje ih izrijekom, ali su oni potpuno u duhu njegova nauka o kajkavskoj akcentuaciji, usp. JHK i OHKAP.

[14] Pored djela navedenih u bilj. 10, usp. i Belić, *Štokavski dijalekat*, NESHS 4, str. 731 – 747, *Čakavski dijalekat*, NESHS 1, str. 413 – 417; *Ramovš Fran, Dialektološka karta slovenskega jezika (ocjena)*, JF 13, str. 202 – 210.

[15] Isto vrijedi i za prikaze jezika u drugim kajkavskim spomenicima. Izuzetak je Ivšićeva rasprava o Pergošićevu akcentu.

Drugi dio ima dva poglavlja. Peto je osvrt na dosadašnje pretpostavke o pripadnosti i podrijetlu kajkavskog dijalekta. U njemu su podvrgnute kritici hipoteze što su ih iznijeli Lukjanenko, Oblak, Belić i Aleksić. U šestom, posljednjem poglavlju iznijeti su elementi za novu hipotezu o postanku kajkavskog dijalekta i istaknute njene prednosti u odnosu na Ramovševu.

Dodatak sadrži zaključke i literaturu.

0.10. Iz onoga što je dosad rečeno, razabire se da proučavanje Vramčeva jezika nije cilj ove radnje nego tek sredstvo. Njen je predmet možda bolje označen u podnaslovu nego u naslovu. Pitanje o ranijem ili kasnijem oblikovanju kajkavskog dijalekta ne može se riješiti analizom jednog pisca, čak ni onda kad njegova djela sadrže obilje građe. Zato su uzeti u obzir i drugi spomenici i suvremeni govori. Međutim, podaci su odviše oskudni za stvaranje konačnih rješenja i neopozivih zaključaka. Kajkavski se dijalektolog prečesto gubi u neistraženim područjima a da bi nagađanja zamijenio bespogrešnim pogađanjem pravog puta.

Jedno je ipak sigurno: podrijetlo se kajkavskog dijalekta ne može osvijetliti nabrajanjem i zbrajanjem pojedinosti, kako su to činili dosadašnji istraživači[16]. Ništa se ne pokazuje ovakvim tvrdnjama: u slovenskom i kajkavskom *ą* prelazi u *o*, u hrvatskosrpskom i kajkavskom *ļ* daje *u*, u slovenskom i kajkavskom nema aorista, u hrvatskosrpskom i kajkavskom nema duala itd. Na taj se način samo stvara mit o »prelaznom dijalektu«. Ali svi su dijalekti prelazni ako ih ne odvaja od susjeda nepremostivi jaz – prirodni, politički, vjerski i sl. Srodnost se po podrijetlu ne dokazuje rekonstrukcijom izdvojenih slučajeva, nego čitavih sustava. Kajkavci nisu posebno bliski Makedoncima zato što jedni i drugi kažu *den*. Ima, međutim, stručnjaka koji pridaju veliko značenje podudarnosti između slovenskog i kajkavskog oblika *rǫ'ǫka* (usp. t. 5.5) a potpuno zanemaruju razliku između slovenskog *nǫ'ǫga* i kajkavskog *nõga* (t. 2. 4). Nitko ne prelazi šutke preko razlike između kajkavskog *sen* i makedonskog *son*, iako opreka *ъ* ≠ *ъ* nije ni po čemu važnija od one *ą* ≠ *o*.

Proučavati pojave u međusobnoj zavisnosti i ukupnosti, kako to nastoji dijakroničar, mnogo je teže nego svojevoljno izabrati više ili manje izdvojenih slučajeva, pa ih tumačiti bez obzira na cjelinu, kako to čini historičar. Za prvi način proučavanja potrebno je izvršiti opsežne predradnje. One u kajkavskoj dijalektologiji nisu izvršene. Zato će ovaj rad, iako opsežan i preuzetan, više ličiti kopanju temelja nego podizanju zgrade. Njegova je osnovna svrha zacrtavanje polazišta a ne stizanje na cilj.

[16] Vidi peto poglavlje ove radnje.

I. DIO

VRAMČEV JEZIK I KAJKAVSKI DIJALEKAT 16. STOLJEĆA

Prvo poglavlje

GRAFIJA

Dosadašnje proučavanje grafije u djelima kajkavskih pisaca

1.1. U jeziku nisu najvažnije pojave, nego odnosi među njima. Ali priroda jezičnih odnosa zavisi od prirode jezičnih znakova, a oni opet od načina na koji se ostvaruju. Lingvistiku zanimaju samo oni elementi koji su nosioci obavijesti. Međutim, mi takve elemente ne možemo uočiti neposredno. Da bismo saznali što u određenoj poruci ima lingvističku funkciju a što je samo popratna pojava, potrebno je da najprije razmotrimo sve što ta poruka sadrži. Svaka je jezična poruka glasovni slijed, pa prema tome svaka lingvistička analiza mora polaziti od glasova. U jeziku su neposredno pristupačni samo fonijski elementi.

Dijakroničar u svom proučavanju nailazi i na jednu dopunsku poteškoću. Njemu, naime, ni osnovni jezični elementi nisu neposredno pristupačni. Umjesto glasova on susreće slova, koja vrlo nesavršeno odražavaju glasovno stanje a ponekad ga i iskrivljuju. Njegov će prvi zadatak biti da iza nedosljedne grafije otkrije glasovnu stvarnost.

Postoji nekoliko vrlo dobrih i prilično iscrpnih djela o povijesti našega pisma. Kad je riječ o latinici, treba svakako istaći radove T. Maretića i P. Dielsa[1]. Za lingvistička ispitivanja ti radovi nemaju veće vrijednosti. Oni se obaziru isključivo na pisani jezik. Međutim, pismo je samo oponašanje govora. Ni jezični odnosi ni njihov razvitak ne mogu se shvatiti ako se zanemari glasovna priroda jezika. Ništa se ne protivi grafijskom spajanju slova *s* i *d*. Ako vodimo računa samo o pisanom jeziku, nikada nećemo razumjeti zašto govorimo *nozdrva* i *nos*.

1.2. Ivšićeva rasprava o Pergošićevu akcentu jasno pokazuje kako je važno ispravno odgonetnuti grafiju u djelima starih pisaca. Polívka nije uspio objasniti Pergošićev jezik dobrim dijelom upravo stoga što nije znao »pročitati« sve ono što je u *Tripartitumu* zabilježeno[2].

[1] T. Maretić, *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, Zagreb, 1889; P. Diels, *Aus der Geschichte der lateinischen Schrift bei den Südslaven*, München 1951.
[2] ZbAB II, str. 183 – 184.

Brojne nesuglasice oko jezika u djelima kajkavskih pisaca proizlaze otuda što pitanje grafije nije izvedeno na čistac. Od ispravnog čitanja zavisi rješenje krupnih problema i opravdanost čitavih hipoteza o podrijetlu i razvitku kajkavskoga dijalekta.

Na Vramčevu su se grafiju osvrtali povremeno svi oni koji su proučavali kajkavske jezične spomenike 16. stoljeća. Ali ni Oblak, ni Fancev, ni Aleksić nisu tom pitanju pristupili sustavno[3]. Njihov je glavni nedostatak što nisu znali uzeti u obzir sve činjenice i što su smatrali da se pojedini slučajevi mogu objasniti bez međusobnog uspoređivanja. Međutim, veza se između datog glasa i odgovarajućeg slova ne može uspostaviti ako istodobno ne vodimo računa o odnosima između samih glasova i samih slova.

Grafija je, osim toga, tek jedno od pomagala za otkrivanje glasovne stvarnosti u kajkavskom dijalektu 16. stoljeća, a ne jedino sredstvo. Ne smijemo smetnuti s uma ni razvojnu crtu koja spaja stanje kakvo se odražava u staroslavenskim spomenicima s onim kakvo možemo utvrditi u današnjim kajkavskim govorima. Ako kajkavski pisci pišu ponekad *zob* u značenju *zub* i *zob*, iz toga još ne slijedi da je već u 16. stoljeću nestalo opreke *ǫ* ≠ *o*. Jer u mnogim kajkavskim govorima ona još i danas postoji *z'ǫǫp* ≠ *zôp* (sjever), *zûp* ≠ *zôp* (jug).

Bilježenje vokala ę i ä

1.3. Vramec je razlikovao dva glasa *e*. U jednim riječima on piše sad *e*, sad *ee*, sad opet *ie*, a u drugima samo *e* i *ee*. U prvu skupinu idu primjeri kao *den* K 20 (70), *deen* PN 5a, *dien* PN 2a, te primjeri kao *lepa* K 7 (2772), *leep* PG 2b, *liep* K 49 (1484). U drugu primjeri kao *Bech* K 64 (1577), *Beech* K 48 (1458) i *red* K 25 (365), *reed* PG 3a. To znači da se u dugim slogovima ono *e* koje je postalo od poluglasa ili od *ê* izgovaralo zatvorenije nego *e* koje se razvilo iz iskonskog *e* ili iz nazalnog *ę*. Ista je razlika morala postojati i u kratkim slogovima. Imenice na *-a* imaju i u gen. sg. i u dat.-loc. sg. nastavak *-e: vere* gen. K 19 (45), *devicze* dat. K 18 (33), na *vere* loc. K 62 (1566). U riječima tipa *věra, devica*, gdje je akcenat nepomičan, razlika između gen. *vere, devicze* i dat. *vere, devicze* izražena je jedino oprekom *ä* ≠ *ę*. Teško je pretpostaviti da bi govori sa zajedničkim refleksom za *ê* i *ę* mogli uopćiti genitivni nastavak prema mekim a dativni i lokativni prema tvrdim osnovama. Stanje u čakavskim govorima vrlo je poučno s obzirom na ovu osobinu: tamo gdje je u gen. sg. *-i*, u dat. sg. je *-e*, a tamo gdje je u gen. sg. *-e*, u

[3] V. Oblak, *Nešto o međumurskom narječju*, ZbNŽO 1, str. 44 – 62. – F. Fancev, *Beiträge zur historischen serbokroatischen Dialektologie*, AslPh 31, 367 – 381; 32, 49 – 92, 344 – 362; 33, 20 – 51. Posebno o grafiji: AslPh 32, str. 360 – 362. – R. Aleksić *Prilozi istoriji kajkavskog dijalekta*, JF 16, 1 – 98. Posebno o Vramčevoj grafiji na str. 41, 77, 89 – 91.

dat. sg. je nastavak *-i*. U živim kajkavskim govorima, naprotiv, naći ćemo vrlo često gen. na *-ä* a dat.-loc. na *-ę*, jer su ti govori, za razliku od čakavskih, sačuvali u svom sustavu dva glasa e[4].

Pozivajući se na stanje u današnjim kajkavskim govorima i na grafiju u Vramčevim djelima, mogli bismo zaključiti da je kajkavski dijalekat 16. stoljeća poznavao dva glasa *e*, jednako u dugim kao i u kratkim slogovima. Iskonsko *e* i nazalno ę stopili su se u otvoreno *ä*, a poluglasovi i *ê* u zatvoreno *ę*. Poznato je, međutim, da neki kajkavski govori, naročito međumurski, pokazuju danas sasvim drukčije odnose. Izgovor glasova *e* nije određen njihovim podrijetlom, nego akcentom i kvantitetom. Za Pergošićev jezik Aleksić je utvrdio da poluglasovi daju zatvoreno ę samo u dugim slogovima. U kratkima, naprotiv, oni prelaze u otvoreno e^a. Time je istovetnost refleksa za poluglas i *ê* dovedena u pitanje.[5] Kako je ovdje riječ o jezičnoj crti koja je od presudne važnosti za utvrđivanje srodnosti između kajkavskog dijalekta i slovenskog jezika, bit će potrebno da najprije podrobnije razmotrimo građu što nam je pružaju Vramčeva djela.

1.4. Za reflekse poluglasova u Vramca nalazimo ove znakove:

a) u dugim i u kratkim slogovima slovo *e;*

b) u dugim slogovima udvojeno *e – ee;*

c) u dugim slogovima dvoslov *ie;*

d) u dugim i u kratkim slogovima slovo *a;*

e) u dugim slogovima udvojeno *a – aa.*

Primjeri:

a) *te* (taj) K 4 (1693), *znehe* 6 (2224), *teda* 6 (2360), *Pekleni* 6 (2255). *pomenkaniu* 7 (2361), *vezda* 7 (2631), *zodecz* 7 (2711), *ieden* 8 (3364), *podegna* 10 (3334), *zeuzem liuztuom* 11 (2264), *ztemnicze* 11 (3400). *presesztia* 11 (naslov), *piszecz* 12 (3505), *zedemdezet* 14 (3700), *zegnan* 14 (3677), *zachetek* 19 (45), *mechom* 19 (45), *vez* 20 (72), *szteklenim* 22 (203), *szesgan* 23 (258), *szenial* 11 (3370), *mesna* 25 (314), *szizechki* 26 (401), *Benedechky* 30 (747), *zchezti* 32 (964), *kratek* 36 (1095), *zegnausi* 40 (1260), *naiem* 48 (1453), *vuiecz* 49 (1464), sge i *tere* 51 (1480), *dobichek* 52 (1484), *naseszti* 53 (1500), *zemelzka* 55 (1526), *Pusek* 59 (1552), *pomenkasze* 63 (1572), *Zagrebechki* 64 (1578), *poleg* 64 (1578), *den* K 3 (1656), *denez* PN 12b, *denesni* 1b, *vzegdar* 3b, *odesla* 7a, *zesli* 8a, *pozelztuo* 9b, *bogatecz* 11b, *odeuzel* 16b, *pez* 24b, *malehen* 33a, *zazepne* 59a, *odesel* 59b, *szesznul* 69b, *lese* 69b, *vszagdenia* 121b, *zenie zeniali* 132a, *legle* 196b;

[4] Za čakavske govore usp. A. Belić, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, knj. II, sv. 1, Beograd 1950, str. 61. Gen. sg. *věrä, dęvïcä* prema dat. sg. *věrę, dęvïcę* imaju npr. zagorski govori, naročito oni oko Krapine.

[5] Za međumurske govore usp. ZbNŽO 1, str. 44 – 49. i LjJA 48, str. 87. Za Pergošića v. JF 16, str. 77 – 82.

b) veez (selo) PN 2a, *deen* 5a, 7b, 83b, 196b . . ., na poti i *szteeze* PG 6b;

c) dien K 55 (1526), PN 2a, 5b, 7a, 9a, 58b, 82b, 94b . . ., *schiezti* PN 15a, vu *chiezti* 10b, *liesi* PG 2b;

d) *zazauati* K 3 (235), *zasgan* 6 (2454), *zasgane* 28 (605), *zedam* 14 (3677), *zasganie* 20 (82), *szazidan* 49 (1464), *Gradacz* 53 (1515), *zauzemi* gradmi 55 (1528), *van* 56 (1532), *Jezenovacz* 57 (1538), *Obrouacz* 57 (1538), *Chakouacz* 58 (1543), *Ferenacz* 63 (1573), *dan* K 60 (1553), PN 182a, *za* (sa), PN 7b, *lagle* 69b, *lasacz* 77b, *chazt* 78a, *danasz* 90a, *lasuchi* 188b, *zame* 189a, *lahko* PG 60b;

e) *daan* PN 201a, 207a, PG 7a . . . *daani* PG 76a, *laasi* PN 10a.

1.5. Refleks glasa ê označivao je Vramec ovako:

a) u dugim i kratkim slogovima slovom *e;*

b) u dugim slogovima udvojenim *e – ee;*

c) u dugim slogovima dvoslovom *ie;*

d) u riječi *jesti* i njenim izvedenicama često dvoslovom *ei;*

e) u nekim riječima slovom *i.*

Primjeri:

a) *leto* K 3 (1056), *lepa* 7 (2772), *ieszti* 11 (3553), pobi *Nemcze* 16 (3902), na *Nemczeh* 30 (814), *Nemskim* 31 (879), *mesati* 21 (119), *verni* 27 (519), v *Benedtkeh* 29 (688), *premenil* 31 (842), *gde* 32 (964), *zedeti* 36 (1100), *poszechena* 58 (1547), *szuetlozti* 64 (1578), u . . . *Mezecze* PN 4b, *nazueschati* 9b, *razmeusi* 13a, *zuezdo* 32a, *dete* 37a, *rechiu* 45a, *bese* 50b, *delat* 62a, po . . . *grehu* 63b, *trezno* 64b, v *chloueku* 68b, od *iegienia* 73b, g *deuiczi* 78b, *szueta* acc. sg. 91a, *lepoto* 216a, *dedino* 197a, ne *szmehu* ga 217b, *videl* PG 10b;

b) *szleep* K 37 (1131), *leet* gen. pl. 36 (1099), *deel* PN 2b, 3b, 5b, 66a, . . . *deete* 15b, *leep* PG 2b, sz *teem* 16b, *beesi* 2. 1. sg. imp. 19b, *deela* nom. pl. 35a, *reech* 77b, *reechi* gen. sg. 36b, *teelo* 70a, *leeni* 75a;

c) *szuieta* gen. sg. K 1 (naslov), na *Niemczeh* 7 (2551), *liepy* 14 (3777), *liep* 49 (1464), *Niemski* 16 (3914), *Niemczi* 17 (3943), po *trieh* mezeczeh 17 (3926), *Sztiem* 54 (1521), *diel* 55 (1526), *Bielusztenu* 58 (1543), *tielo* PN 3a, *riech* 3a, *miezecz* 5b, *premieniati* ze 6a, na *zuiete* 7b, *prediechtua* gen. sg. 9b, *zliepi* 9b, *drieuo* 11a, *zuiecha* 12b, *czuiet* 17b, *vrieme* 18a, *zuiezda* 34a, *idiese* 3. 1. sg. impf. 58b, *pouiedal* 59b, *nie imiela* 66b, *selieu* 67a, *triebe* 67b, *raztieple* 69a, *orieh* 71b, *sziena* gen. sg. 73b, *preszuietiti* 74b, *pouieda* 3. 1. sg. *praes.* 76b, *liet* gen. pl. 81a, *szuietloszt* 86b, *szuietel* 96a, dua *diela* PG 1b, *hotiela* 28a, *oniem* dat. pl. 70b, *odieua* 3. l. sg. praes. 102a, *cziel* 111a;

d) *ieih* 3. 1. sg. praes. PN 144b, *ieil, ieili* 144b, *ijeili* 171a, *ieizti* 172a, *ieiztuin* gen. pl. 172b, *ieili* ieszu 186a, budete *ieili* 203a, *iei* 3. l. sg. praes. PG. 89a;

e) *rasztiranij* K 20 (72), *tiraiu* PN 101b, *potiraiu* 169a, zurachil ili *zlichil* 2a, od *diuicze* 16b, *bilig* 19b, *biligoue* 36b.

1.6. Ako prihvatimo Aleksićevo mišljenje da su kajkavski pisci pisali onako kako je govorio narod njihovih zavičaja[6], onda moramo svu raznolikost u bilježenju istoga glasa svesti na zajednički nazivnik. U Vramčevu slučaju takav postupak nije moguć. Nitko ne bi znao utvrditi prirodu vokala u riječi *dan* kad bi pošao od pretpostavke da se taj vokal može bilježiti na pet načina: *den, deen, dien, dan* i *daan*. Očito je da isti glas odražavaju samo prva tri primjera, a da se četvrti i peti odnose na sasvim drukčiji znak. Slično je i s bilježenjem glasa *ê*. Slova *e, ee, ie* i *ei* mogu odražavati istu fonološku jedinicu: zatvoreno *ę*. Ikavizmi, naprotiv, ne idu u isti sustav.

Izlučimo li primjere u kojima dolazi *a* ili *aa* za poluglas i *i* za *ê*, slika će biti potpuno jasna: Vramec je u svom glasovnom sustavu imao zatvoreno *ę* koje je postalo od poluglasa ili od *ê*. To je *ę* u dugim slogovima moglo glasiti *ię*, ili *ʲę*, a u riječi jesti i njenim izvedenicama i kao *ęi*. Ikavizmi, vrlo rijetki uostalom, ušli su u njegova djela pod utjecajem starijih predložaka,[7] mehaničkim prepisivanjem. Oni se mogu objasniti i pišćevim boravkom u nekajkavskim sredinama. Odavde treba izdvojiti riječ *tirati*, koja je i danas obična u kajkavskom dijalektu i koja je odavno izgubila vezu s glasom *ê*. Istim utjecajima valja pripisati i pojavu glasa *a* u riječima gdje bismo očekivali kajkavski refleks *ę* za poluglas. Izuzetak su primjeri kao *laž, lagati*, koji su se razvili na kajkavskom području[8]. Prema tome, Vramec ukazuje, unatoč nesavršenosti svoje grafije, na stanje koje još i danas postoji u velikom broju kajkavskih govora. Naročito ističem ovu činjenicu: ni po čemu se ne može zaključiti da se poluglasi i *ê* nisu u Vramčevu jeziku stopili u jedinstveni fonem *ę*

Vokali stražnjega niza

1.7. Vrlo je teško odgovoriti na pitanje da li je Vramec razlikovao dva glasa *o*. Grafija je u tom pogledu tako dvosmislena da nam ne pruža sigurno uporište za stvaranje zaključaka. Iskonsko *o* ne zadaje istraživaču naročitih poteškoća. Za nj ćemo u tekstu naći ove znakove:

[6] JF 16, str. 26 – 28, 40, 87.

[7] F. Fancev, *O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj*, Zbornik kralja Tomislava, Zagreb 1925, str. 546 – 550; V. Jagić, *Die serbokroatischen Uebersetzungen der Bibel im Ganzen oder einzelner Teile derselben*, AslPh 34, str. 506.

[8] Riječ *tirati* preuzeli su kajkavci kao gotov leksem iz ikavskih govora i pri tom potpuno izgubili svijest o tome da je glas *i* postao od *ê*. U nekim kajkavskim govorima postoji još i danas glagol *tʲięrjati* (Začretje kod Krapine) u značenju »utjerivati dugove« pored *tirati* u značenju »gnati«. Bez obzira na to kako ćemo tumačiti *a* u riječima *laž, lagati* – utjecajem velarnog *l* ili »vokalnom asimilacijom« u *lagati*, koja se onda prenosi i na *laž* (Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika*, Ljubljana 1936, str. 168) – činjenica je da se i ovdje izgubila svijest o vezi između *a* i poluglasa te da se *a* u *lagati* i *laž* stopio u jedinstveni fonem s iskonskim *a*. Značajno je, međutim, da Vramec ima oblik *liesi* (v. t. 1.4 pod c), što pokazuje da razvitak u svim kajkavskim govorima nije bio istovetan.

a) u dugim i kratkim slogovima slovo *o;*

b) u dugim slogovima udvojeno *o – oo;*

c) u dugim slogovima dvoslov *uo;*

d) u nekoliko primjera i slovo *u.*

Primjeri:

a) *moij* K 2 (predg.), *mochi* gen. sg. 3 (1056), z *pokolenia* 6 (2370), *velikoga* 13 (3620), *Gozpodna* 18 (3961), *vuino* 21 (119), *vuode* 22 (252), *drugoch* 30 (744), *vbostue* 31 (881), *dohagia* PN 1b, *opominania* 11b *hogienie* 14a, *roien* 18a, *rogieniczi* 23a, prez *vogia* 60b, *glosgie* 174a, *kon* 214a, *rozge* PG 40a, *dokoniaiu* 104a itd.;

b) *goor* gen. pl. K 3 (1656), *rood* PN 182b, *doobe* PG 50b, *doob* gen. pl. 57b, *pooche* 3. 1. sg. aor. 59a, *kooso* acc. sg. 81b, *dool* 237a;

c) *muoch* PN 3b, 69b, 71a, 96b . . ., *nuoch* 7a, *szpuol* 28a, *muoramo* 5a, *muora* 3. 1. sg. praes. 71a, *tuo* 6a, 9b, 52a, 69b . . ., *vuolia* 45b, *primuorani* 31b, *nepokuora* 72a, do sze *duob* 75b, *druguoch* 100b, PG 30b;

d) *zamuguchi* PN 42a, *teskuchu* 51b, *rekuse* 84b, 237b, po *tum* zkazanie 100a, *poiduse* PG 20a, *kaku* szu 101a, *poneszuse* 118b.

Uzimajući u obzir čak i promjene pod d), sva bi se slova za bilježenje iskonskog *o* mogla protumačiti kao izraz iste fonološke jedinice: zatvorenijeg *o*[9]. Svođenje je na zajednički nazivnik dopustivo, ali i to samo onda ako *o* promatramo izdvojeno, bez obzira na mjesto koje zauzima u glasovnom sustavu.

1.8. Poteškoće nastaju kad želimo utvrditi da li je Vramec u svom vokalskom sustavu imao i drugi glas *o*. Razmotrimo li pažljivo kako je on obilježavao reflekse nazalnog *ą* i slogotvornog *l*, naći ćemo se u nezgodnom položaju: nametnut će nam se nekoliko mogućih rješenja i sva će se činiti podjednako vjerojatna. Budući da se ovdje radi o vrlo složenom pitanju, ja ću najprije iznijeti činjenice, i to dosta opširno.

Refleks glasa *ą* Vramec označuje ovako:

a) u dugim i kratkim slogovima slovom *o;*

b) u dugim slogovima udvojenim *o – oo*

c) u dugim slogovima dvoslovom *uo* (samo dva primjera);

d) u dugim i kratkim slogovima slovom *u;*

e) u dugim slogovima udvojenim *u – uu* (jedan primjer).

Primjeri:

a) *blodnice* K 7 (2759), *blodnikom* 21 (96), *gozli* 6 (2360), *modrozt* 31 (858), *modri* 14 (3716), nai *modresi* 8 (2930), *zodecz* 7 (2494), *zodcza*

[9] Takvo tumačenje dolazi u obzir samo onda ako pod svaku cijenu želimo dokazati da se razlike u bilježenju mogu svesti na jedinstveni izgovor. Ako, naprotiv, polazimo od pretpostavke da se u jeziku Vramčevih djela odražava više govornih sustava, onda se ova raznolikost u grafiji može i drukčije objasniti (v. t. 1.11).

24 (281), *zodczi* 14 (3655), *zodi* 7 (2671), *zode* i pytaiu 7 (2631), *roke* 28 (604), na dezne *Roke* 31 (894), zilnu *roku* 29 (715), *zarochnik* 45 (1386), *Mosi* gen. pl. 25 (373), *moski* 31 (858), *Mochenik* 21 (96), *mozhen* 23 (252), be *Mochena* 22 (161), *zuoze* 15 (3838), *voze* loc. sg. 23 (256), *Vogri* 25 (373), na veliku *Zobotu* 26 (420), v . . . *okroge* PN 5b, *toga* 6a, *zkopozt* 11b, *zkopomu* 14a, *loka* acc. sg. 16b, *orosiem* 25a, *golob* 36b, *vozlom* 41b, *goba, gobauecz* 44b, *votroba* 69b, *oblok* 101a, *globoko* K 6 (2453), *globle* PN 24a, *krotо* 2b, *goztokrat* K 45 (1386), *tosij* 19 (42), *odpodi* 30 (802), *oszogen* 30 (740), *Porochenia* 6 (2453), z *napocheniem* 47 (1444), *odlochi* 8 (2970), *odlochek* PN 13a, *razlochaual* 6b, *zmotili* 10a, *ozopnen* 16a, *bomo* 36b, od *kod* K 4 (1658), od *kodze* 5 (2192), *vnoter* 10 (3311), *noter* PN 31b, *odnod* 2a;

bodochi K 32 (694), *bodochemu* 11 (3353), *siuochi* 7 (2576), *siuoche* PN 7b, *zkoznuuaioch* 7b, *odduriauaiochi* 10a, *kuiochi* 9a, *iemloch* 32a, *vzamogochemu* K 64 (1578);

potonose K 3 (1656), *vernousi* 39 (1221), *zehnoli* PN 6a, *obernoti* 12b, *vzidgnoti* 13a;

v *Nedelo* K 24 (309), *vodo* 21 (119), *volo* 7 (2576), na *glauo* 29 (670), *vBoszno* 49 (1464), *szlusbo* 51 (1474), *volio* PN 10a, *siuino* 2a, *nio* K 45 (1386), *ko* 44 (1382);

vaso placho instr. sg. PN 10b, meg *sijuino* 18b, *zuetloztio* 18b, *szijlno roko* 32a, *zuezdo* 32a, *trezno pametio* 64b, *keruio* PG 30a, med *zobo* K 33 (1035), 42 (1312), 43 (1349);

dazomu K 17 (3933), *beho* 6 (2255), *zouo* 56 (1533), *vtono* 37 (1153), *imenuio* 35 (1080), *czueto* PN 3b, *derscho* 6a, *giblio* 6a, *proido* 7a, *sijuo* 10a, *teko* 13b, *gredo* 14a, *iemo* 45b, *plouo* 163a;

b) *szkoopczi* PN 77a, na *zood* 78b, *mook* gen. pl. 169a, *tooga* PG 20a, *szood* 86b, *koopal* (kupao) 46b;

c) z *ruok* PG 44b, *muosa* i sene 48b;

d) *blud* K 28 (630), *bludnik* 23 (254), *vkupeli* 29 (643), *musa* 16 (3887), *muski* 6 (2360), *ruku* 16 (3860), *zudecz* PN 6a, *zudil* 7b, *gubauczi* 11a, *tuga* 19b, *muku* 19b, *muchil* K 10 (3311), *muchen* 21 (111), z *orusiem* 83b, *Horusiem* 15 (3798), *obluki* PN 189b, *muder* K 2 (predg.), *mudri* 10 (3225), *razluchi* 24 (281) *kruto* PN 82b, *vnuter* K 16 (3894), *odtudze* 5 (2192);

buduchi K 6 (2255), u *goruchega* 10 (3311), *znamenuiuchi* PN 2a, *iduchi* 6b, *ozdrauliuiuchi* 9a;

potonu . . . Pharao Kral K 6 (2453), *poginu* 7 (2772), *poginuliszu* 55 (1526), *dehnu* PN 101b;

vzel ie *senu, prazniczu, kuruu* i *plodniczu* K 9 (3141), *obchinu* 12 (3456), *glauu* 12 (3434), *bratiu zuoiu* 9 (3056), *vzemlu* 7 (2494), za *volu* PN 139a;

zeuzu drusinu K 6 (2258), *zobzhinu* 17 (3934), *Papinu szillu* 32 (922), *miloschu* i *velikochu* PN 19b, *miloszergiu* 67a, *babschinu* 197a, z *shenu* PG 19a, *Bosiu pomochiu* K 6 (2453), *iakoztiu* 6 (2373), pod *oblaztiu* PN 3b, *zuetloztiu* 7A, *boiaznoztiu* 19b, *rechiu* 45a, *mochiu* 184a, *sniu* K 7 (2576);

zu K 8 (2890), *iezu* 4 (1757), *behu* 3 (1556), *plachuze* 4 (1878), *zouu* 5 (2194), *seleiu* PN 13a, *zdersaiu* 35a, *zesenu* i *versu* 46b, *primu* 103b, *zigiu* 166a;

e) *bluud* K 34 (1047).

1.9. Navedeni primjeri jasno pokazuju da Vramec i u korijenu riječi, i u sufiksima, i u nastavcima bilježi refleks za *ą* sad slovom *o*, sad slovom *u*. Da bih još očitije predočio kako je on u svojoj nedosljednosti dosljedan, navest ću i nekoliko primjera u kojima oba znaka dolaze u istoj riječi ili u istoj sintagmi:

u *Babilonzko vuzu* K 11 (3364), *Saraczenzku* i *Tursko vero* i *blud* 28 (630), *Spanolzko zemlu* 29 (715), *vFranczusko Zemliu* 30 (717), *veru Kristuseuo* 32 (931), *vuzu ... voze* 32 (964), santau *iedno nogu* 36 (1095), *zouo, imeniuiuze* i *pisu* 41 (1300), *kastigu* nijh *vredno* 43 (1342), *szablu Turszko* 45 (1396), *zeuszo Gozpodu* 49 (1466), *Morauo, Sleziu* 50 (1468), *sniegouo mochiu* 50 (1468), nad *Spanolzku* i *Latinzko voizku* 57 (1537), *Oszliczu priuezano* PN 1a, *chlouechu naturo* 1b, *duso moiu* 2a, *budoch* 8b, *boduchi* 38b itd.

1.10. Fancev je bio uvjeren da Vramčev jezik predstavlja mješavinu različitih govora. Zato se i nije upuštao u tumačenje grafijske nedosljednosti, smatrajući da ona odražava glasovnu raznovrsnost. Zadovoljio se time da utvrdi »vollständiger Dualismus« i da doda kao objašnjenje: »Es scheint als ob das *o* in der Kronika etwas seltener on den Kasus- und Personalendungen wäre als in der Postilla, obwohl es noch immer häufig genug vorkommt«[10].

Oblak je bio sklon mišljenju da različiti znakovi odražavaju isti glas: »Za dugo *o* piše Vramec Post. već nekoliko puta *uo* ... ali za *ą* samo *o* ili *u*. Tačnije istraživanje mora istom pokazati, da li se ovo kolebanje između *o* i *u* osniva na uplivu hrvatskoga jezika, ili je to bio glas, koji je stajao otprilike između *o* i *u* i po tome se mogao označivati kako sa *o* tako sa *u*. Toliko se vidi iz Vramca, da u kajkavštini u XVI. stoljeću nijesu se izjednačili *o* i *ą* u drugim slogovima, inače bi i on po gdjegdje *uo* pisao i za *ą*«[11].

Oblakovo je mišljenje prihvatio i dalje razradio Aleksić, davši mu oblik prilično odlučne tvrdnje: »Nesumnjivo je za mene da to što se kod Vramca nahodi namesto *ą* čas *o*, čas – *u* znači da u njegovu izgovoru, u stvari, nije bilo ni *o* niti *u* mesto *ą*, već – o^u ... Drugo, u izvesnom broju reči nahodi se i kod Vramca *uo* mesto *o* ... međutim mesto *ą* u Vramca se nahodi samo *o* ili *u*, što je, po mome mišljenju, opet nesumnjiv dokaz da ni u Vramčevu govoru nije bio prvobitno zamenik za *ą* – *o*. Ali kako u delima Vramčevim na mesto *ą* imamo čas *o*, čas – *u*, jasno je da, u stvari, u njegovu izgovoru nije bilo *o* niti *u*, nego je, po mome mišljenju, to bio glas o^u, koji je Vramec mogao obeležavati i sa *o* i sa *u*«[12].

[10] AslPh 32, str. 50.
[11] ZbNŽO 1, str. 47 – 48.
[12] JF 16, str. 77. i 91.

I Oblak i Aleksić slažu se u jednome: Vramec je razlikovao dva glasa *o*. Pitanje time nipošto nije riješeno, jer oba mišljenja polaze od »činjenice« da Vramec nikada ne bilježi *uo* za *ǫ*. Međutim, iz primjera koje sam naveo vidi se da u *Postili po godovne dni* postoje dvije riječi gdje imamo *uo* i za *ǫ: ruok* gen. pl. i *muosa* gen. sg.

1.11. Budući da je Vramec označivao iskonsko o i ǫ na isti način – jedino je odstupanje *uu* za *ǫ* u riječi *bluud* – moglo bi se pretpostaviti, nasuprot Oblaku i Aleksiću, da u Vramčevu vokalskom sustavu nisu postojala dva glasa *o*. Ali grafija se protivi i takvom rješenju. Slovo *u* za iskonsko *o* sasvim je izuzetno, a *u* za *ǫ* sasvim obično. Dvoslov *uo* za iskonsko *o* dosta je čest, a *uo* za *ǫ* dolazi samo dva puta. Stoga smatram da pretpostavku o stapanju iskonskog *o* i *ǫ* u jedinstveni fonem treba odbaciti.

Kolebanje u označivanju refleksa za *ǫ* tako je izrazito da ga ne bismo mogli tumačiti jedino miješanjem različitih govornih sustava, iako takvog miješanja u Vramca ima mnogo. Pitanje je zapravo mnogo zamršenije nego su to dosadašnji istraživači mislili. Fancev je dobro naslutio da jedan od uzroka za nedosljednost u označivanju nazalnoga *ǫ* treba tražiti u živim kajkavskim govorima, gdje još i danas vidimo veliko šarenilo[13]. S druge strane, Oblak i Aleksić imaju donekle pravo kad tvrde da bi se nesigurnost u bilježenju onoga glasa *o* ili *u* koji se razvio iz *ǫ* mogla protumačiti upravo time što i nije bio čisti glas *o* ili *u* već nešto »između toga«. Jasno je da u objašnjavanju ove jezične crte ne treba zvati u pomoć utjecaj štokavskog dijalekta, jer na području kajkavskog ima dosta građe za potvrdu i opravdanost grafijske nedosljednosti. Isto je tako jasno da Aleksićevo *o*^{u} ne dolazi u obzir kao Vramčev refleks za *ǫ*, jer mu se grafija *uo* odlučno protivi.

Da bih unio malo više svjetla u ovo pitanje, upozorit ću na neke činjenice koje su dosadašnjim istraživačima promakle:

a) u *Kronici*, koju je Vramec napisao dok je živio u Zagrebu, iskonsko je *o* označeno slovima *o* i *oo;*

b) u istome djelu *ǫ* je označeno slovima *o*, *u* i *uu;*

c) u *Postili*, koja je nastala u Varaždinu, iskonsko je *o* označeno slovima *o*, *oo*, *uo* i *u;*

d) u istome djelu *ǫ* je označeno slovima *o*, *oo*, *uo*, i *u*.

Značajno je da u *Kronici* nikada ne dolazi *uo* ili *u* za iskonsko *o*, a u *Postili* nema *uu* za *ǫ*, iako je udvajanje vokala ovdje inače mnogo obično je i češće nego u *Kronici*. Vramčeva nam grafija ukazuje na postojanje različitih vokalskih sustava u kajkavskom dijalektu 16. stoljeća. U jednima je *ǫ* dalo glas uži od iskonskog *o* (Zagreb), a u drugima širi od njega (Varaždin). Na ovo ću se pitanje vratiti kasnije, kad budem govorio o fonološkom sustavu Vramčeva jezika. Ovdje želim samo utvrditi činjenice do kojih se može doći proučavanjem grafije.

[13] AslPh 32, str. 49. i d. Usp. i M. Valjevec, *Narodne pripovjesti u Varaždinu i okolici*, Zagreb 1890.

1.12. Refleks slogotvornoga *l* Vramec je bilježio ovako:

a) u dugim i kratkim slogovima slovom *o;*

b) u dugim slogovima udvojenim *o – oo* (rijetko);

c) u dugim i kratkim slogovima slovom *u.*

Primjeri:

a) *zonchenomu* K 7 (2631), *tonacha* 8 (2970), *tomachi* 11 (3370), szueti *Wokh* 32 (959), *napone* 46 (1438), *zoncze* PN 5b, *dose* 7b, *dogo* 14b, *pon* 53a, *pono* 18b, *zponiusi* 26b, *ztop* 33a, *sochi* gen. sg. 36b, *dogouanie* 46b, *mochal* 58a, po *zozah* 79a;

b) *pook* PN 133b, *doogh* PG 108b;

c) *dugounika* K 19 (39), *dugo* 62 (1567), *tumachi* PN (predg.), *sztupa* acc. sg. 27a, *szunchenoga* 30b, *puni* 42a, *dug* 87a.

Grafija *za slogotvorno l* podsjeća po svemu na onu za *ą*. Ne treba se čuditi što ovdje nemamo primjera za *uo* i *uu:* mnogo je manje riječi sa slogotvornim *l* nego onih s *ą*, naročito ako se uzme u obzir da *l* ne dolazi u nastavcima.

Vrlo su zanimljivi primjeri kao *dasen* PN 35a, *dasno* 40a, gdje za *ļ* imamo *a*. Kako isti znak dolazi i na mjestu nekadašnjega *ą* u riječi *orasiem* PG 102a, to nas još više učvršćuje u uvjerenju da su se *ļ* i *ą* stopili u jedinstveni fonem, koji se u jednom dijelu sjevernokajkavskih govora izgovarao otvorenije od iskonskoga *o*. Takvu pretpostavku potvrđuje stanje u živim kajkavskim govorima[14]. Međutim, čak i onda ako ovih nekoliko primjera s *a* za *ą* i *ļ* proglasimo štamparskim pogreškama, na osnovu Vramčeve grafije moći ćemo zaključiti slijedeće: kao što je razlikovao dva fonema u prednjojezičnom vokalnom nizu, koji su s obzirom na stupanj otvorenosti stajali između *a* i *i*, Vramec je isto tako razlikovao dva fonema u stražnjojezičnom vokalnom nizu, koji su po stupnju svoje otvorenosti stajali između *a* i *u*.

[14] Većina kajkavskih govora koji razlikuju reflekse za *ą* i *ļ* i od iskonskog *u* i od iskonskog *o* ima u svom sustavu *o* ili *å*, tj. glasove koji se, s obzirom na artikulaciju, nalaze između iskonskog *o* i iskonskog *u*. Međutim, upravo na kajkavskom sjeveru nalazimo i takve govore, i to u neposrednoj blizini Varaždina, koji imaju *ǫ* (široko o) za *ą* i *ļ*. To je glas koji se, s obzirom na artikulaciju, nalazi između iskonskog *o* i iskonskog *a*. U govorima oko Varaždinskih Toplica imamo *k'ᵘǫᵘǫt, sᵘǫ'ᵘǫsit, m'ᵘǫᵘǫš, p'ᵘǫᵘǫt, z'ᵘǫᵘǫp* (Tuhovec), odnosno *k'ǫᵘǫᵘt, sǫᵘ'ǫᵘsit, m'ǫᵘǫᵘš, p'ǫᵘǫᵘt, z'ǫᵘǫᵘp*, (Svibovec), prema *n'uouos, z'uouop* (zob), *r'uouot*. Isto tako i *st'ᵘǫᵘǫp, žᵘǫ'ᵘǫti*, odnosno *st'ǫᵘǫᵘp, žǫᵘ'ǫᵘti*. U zagorskim govorima, kao i u govorima južno od Save, imat ćemo *o* za *ą* i *ļ*. Za Hraščinu v. P. Ivić, *Izveštaj o terenskom dijalektološkom radu u severnoj Hrvatskoj i južnoj Dalmaciji*, God FFNS 2, str. 402. Za Mraclin o. c., str. 402–403. Za Virje, Lupoglav i Gajišće v. JHK, str. 86–88. Za govore južno od Save, naročito u mjestima Čret i Lazina, v. Z. Junković, *Izvještaj o istraživanju kajkavskoga dijalekta u zagrebačkoj okolici*, LjJA 61. str. 392.

Akcenat i kvantiteta

1.13. Vramec nije redovito obilježavao duljinu svojih vokala, pa nam zato njegova djela pružaju mnogo manje građe za ispitivanje kajkavskog akcenta i kvantitete nego Pergošićev *Tripartitum*. Osim toga, on je najčešće označivao duge vokale u jednosložnim riječima, koje su za određivanje akcenatskog sustava najmanje značajne. Ipak, u njegovim ćemo djelima naći dragocjenih podataka za utvrđivanje kajkavske osnovne akcentuacije.

Već smo vidjeli da Vramec označuje duge slogove udvajanjem vokala ili dvoslovima *ie* i *uo* (v. t. 1.3 – 1.5, 1.7 – 1.8). Preostaje nam da navedemo nekoliko primjera i za one vokale o kojima dosad nije bilo riječi.

Vokal a: *glaad* K 35 (1077), *Vraach* 51 (1472), *Glaaz* 51 (1480), *daar* PN 155b, *daarom* 206b, *daari* 20b, *daarou* PG 39a, *daarmi* 77a, *kraal* PN 1a, *kraala* 190b, *kraaliu* 17a, *kraaliem* PG 61b, *kraali* PN 29a, *kraaleu* 195b, *kraalicz* 225b, *kraalicza* gen. sg. 226a, *laasz* PG 40b, *szaad* PN 71b, *sztaan* 237a, *taat* 6a, *taati* 204b, *traam* 160a, *kuruaas* PG 42b, *tesaak* 40b, *orszaagh* 77a, *kaach* gen. pl. 15a, *raan* gen. pl. 31a, *kraaleusztuom* 91a, *szlisaanie* 74a, *Blaasen* PN 8a, *sztaara* PG 50a, *sohkaa* PN 173a, *naam* dat. pl. PN 200b, *vaam* PG 44a, *daaȝ* PN 232a, *daa* 2b, *daaie* 160b, *peeth* 74b, *zidee* 3. l. sg. praes. PN 86b, *dersee* PG 107b, *chinee* PN 18a, *zlaaso* PG 102b, *kraaliuiu* 57a, *obraan* 51a.

Vokal *ä* (< isk. *e* i *ę*): *Beech* 48 (1458), *reed* PG 3a, *greedu* acc. sg. PN 160a, *peech* 177b. *prigleedanie* PG 102b. iz *zeebe* 92a. z *onee* 198a, *peeth* 74b, *zidee* 3. l. sg. praes. PN 86b, *dersee* PG 107b, *chinee* PN 157b, *vzee* aor. 20a, *teeche* (u tekstu pogrešno *reeche*) PG 118b.

Duljinu vokala *u* Vramec označuje samo izuzetno: *luucztuu* dat. sg. PN 8a, *duuse* gen. sg. 196b, *duus* gen. pl. 235a. Isto vrijedi i za vokal *i*: *chiniis* PN 177a, *siiue* PG 12a. Dvoslov *ij* ne može se uzimati u obzir pri određivanju kvantitete. On označuje i dugo i kratko *i*: *dersij* 3. l. sg. praes. K (naslov), *kij* 11 (3353), *nij* 3 (622), *alij* PN 120b. Istim dvoslovom Vramec ponekad obilježuje i glas *j*: *moij* K 2 (predg.), po *vszoij* Zemle 3 (1656), *ije* 4 (1819), *ijako* 19 (38).

1.14. Ako se na osnovu građe u *Kronici* i *Postili* ne može dati zaokružena slika o Vramčevu akcentu, neki se opći zaključci ipak mogu izvesti. Očito je npr. da je Vramec imao nenaglašene duljine ispred kratkog akcenta: *premieniati* ze PN 6a, *nadieliati* 14a, *prezuietiti* 74b, *szuietiti* 202b. Ima potvrdâ i za tzv. metatonijski ˆ akcenat:

a) *miezecz* PN 5b;
b) *vuolia* PN 45b, *nepokuora* 72a, *kooso* PG 81b;
c) na poti i *szteeze* PG 6b, v *deele* PN 213a;
d) *deela* acc. pl. PN 49b;
e) *muoramo* PN 5a, *muora* 71a, *raztieple* 69a;
f) *zliezel* PN 44b, *hotiela* 66a, *imiela* 66a;
g) *primuorani* PN 31b.

Već se iz ovog letimičnog pregleda vidi da se Vramec načelno slaže s Pergošićem i da potvrđuje Ivšićevu pretpostavku o osnovnoj kajkavskoj akcentuaciji[15]. Ja ću kasnije, kad budem opširnije iznosio glavne značajke Vramčeva suprasegmentalnog sustava, ukazati i na neke posebnosti u njegovoj akcentuaciji. Ovdje sam tek htio pokazati u kolikoj nam mjeri grafija dopušta da uopće govorimo o prozodijskim značajkama u *Kronici* i *Postili*.

Protetsko v

1.15. Vramec je nedosljedan i u bilježenju glasova *u* i *v*. On u većini slučajeva označuje oba glasa slovom *v* na početku riječi a slovom *u* sredini i na kraju: *Vrsula* (Uršula) K 27 (441), *Vrban* (Urban) 44 (1364), *Vlrika* (Ulrika) 48 (1457), *vreme* (vreme) 4 (1787), *voizku* (vojsku) 18 (18), *vode* (vode) 18 (30), – *voiuodu* 18 (17), *vulogou* (vulogov) 22 (195), *Sidouzki* (židovski) 9 (3141), *zuuna* (zvuna) 20 (70), *zlatouuzti (zlatovusti)* 26 (411), *Miklouus* (Miklovuš) 62 (1566). Ali ni to pravilo nije bez izuzetka: *ureme* (vreme) 12 (3456).

Na osnovu takve grafije teško je odrediti kako valja čitati primjere poput ovih: *vmre* (umre ili vmre) K 3 (930), *vnuk* (unuk ili vnuk) 15 (3819), *vloui* (ulovi ili vlovi) PN 8b, *u Arku uzel* (u arku uzel ili v arku vzel) K 3 (1656), *nauchitel* (naučitelj ili navčitelj, nafčitelj) 9 (3031), *ùLombardie* (v Lombardije ili u Lombardije) 6 (2415) itd.

Poznato je da živi kajkavski govori nemaju početnog *u*. Takvo *u-* obavezno dobiva protezu: *vuho, vučiti*. Isto se zbilo s onim *vъza* koje bismo očekivali da će se vokalizirati: *vъ̄ši → *uši → vuši; vъzъmъ → *uzem → vuzem; vъnê → *unê → vuńe*. Jednačenje oblika kakvo vidimo u štokavskom dijalektu npr. *uši* : *uš* ili *vaši* : *vaš* umjesto *uši* : *vaš, vazam* : *vazma* umjesto **uzam* : *vazma, vani* : *van* umjesto **uni* : *van* itd., vrši se i u kajkavskom, pa imamo *vuši* : *vuš* umjesto *vuši* : **veš, vuzem* : *vuzma* umjesto *vuzem* : **vezma, vuńe* : *vun* umjesto *vuńe* : **ven* itd. Tako se stvara odnos *v-* : *vu-, vzeti* : *vuzmem*, gdje je *v-* osnovni oblik a *vu-* varijanta za izbjegavanje nedopustivih skupova v+C: *v grât*, ali *vû te, vu ńem* (usp. štokavsko s tobom, sa mnom). Načelo se primjenjuje i na slučajeve gdje je *u-* iskonsko: *vloviti* < *uloviti* prema *vučiti, hbiti (vbiti)* < *ubiti* pored *vubiti* (usp. štokavsko *raspeti* pored *razapeti*).

U kajkavskom dijalektu nekadašnja je opreka *vъ* ≠ *u* na početku riječi i iza vokala (*naſčiti – navučiti*) neutralizirana, a razdioba je elemenata *v-* i *vu-* izvršena u skladu sa strukturom postojećih suglasničkih skupova. Otuda primjeri s vokalom *u* tamo gdje bismo očekivali refleks za poluglas *(vun)* i s konsonantom *v* tamo gdje bismo se nadali slijedu *vu (vloviti)*.

[15] Usp. JHK, str. 70 – 72. i ZbAB II, str. 185. O Vramčevu metatonijskom akcentu kazao sam ono najvažnije već u svom radu o jeziku Vitezovićeve *Kronike*, RSI, str. 115, Zagreb 1958.

1.16. U Vramca ćemo naći potvrda koje ukazuju na izgovor *u-* a ne *v-:*

vchenih K 20 (83), *vcheni* 24 (308), *vchil* 27 (524), *vzme* PN 21b, *vzeta* 19 (48), *vniem* 24 (310), *vto* vreme 4 (1787), *vgodno* PN 80b, *vzta* 30a, *vuode* 23 (252).

Ali ti primjeri očito nisu kajkavski, jer u istim riječima Vramec bilježi i *vu:*

vuchena 7 (2737), *vuchil* 12 (3505), *vuzet* 11 (3364), *vuze* 5 (2192), *vunih* 3 (1), *vuto* 18 (3961), *vu* te varas PN 17a, *vu* dne 26a, *vugodno* 80b, *vuzti* 33b, *vu* vode 14b.

Da se Vramčev jezik slaže s današnjim kajkavskim govorima, pokazuju i ovi primjeri: *odeuze* K 36 (1119) i *odze* 60 (1556), što treba čitati kao *odevze* i *odze* (postalo od *odvze).* Kad bi Vramec imao ovdje *u* umjesto *v,* taj bi oblik glasio *oduze.* Pored *Vrban* (Urban) on piše i *Verban* (Vrban, vokalno *r* uvijek je popraćeno slovom *e* ili *a*). Primjere kao *Wzmeni* K 43 (1329), *Wnom* varase 56 (1535) valjalo bi vjerojatno čitati kao *vuzmeni, vunom* varaše, na što ukazuje *Wlkanus* (Vulkanuš) K 6 (2454). Ali znak *W* nije pouzdan, jer može označivati i *v: Waras* 20 (72).

Unatoč svojoj nedosljednosti, Vramčeva nam grafija ukazuje na dvije značajne činjenice:

a) u kajkavskom dijalektu 16. stoljeća protetsko se *v* stopilo s iskonskim *u* u jedinstveni fonem *v,* odnosno u fonemski skup *vu,* jednako kao i u živim kajkavskim govorima;

b) primjeri u kojima Vramec bilježi *u* mjesto *v* ili *vu* još su jedan dokaz protiv Aleksićeve pretpostavke, prema kojoj su kajkavski pisci pisali onako kako je govorio narod njihovih zavičaja (v. t. 1.6).

Afrikate

1.17. Afrikatu *c* obilježavao je Vramec dvoslovm *cz: proroczi* K 9 (3027), *bludniczi* 40 (320), *diaczi* 28 (591), *zercze* PN 4b, *szoncze* 4b, po *prorocze* 21a, *mocheniczi* 48a.

Afrikata *č* označena je ovako:

a) dvoslovom *ch;*
b) troslovom chi;
c) dvoslovom *zh* (rijetko);
d) dvoslovom *cz* (vjerojatno zabunom).

Primjeri:

a) od *Machehe* K 29 (641), *pomoch* 3 (235), *boiechega* 3 (1056), *obechanu* 7 (2499), *velikoche* PN 9b, na *zachetke* K 3 (1), *chlouechtue* PN 6a, *plache* loc. sg. 14a, po *obichaiu* 39a;

b) *hochiu* PN 53a, *hochie* 53a, *neschiu* 120b, *domachia* 73b, *zrechiu* 159a, *nozechium* 15b, *kchier* K 5 (2192), *zachiel* 3 (15), *pochietek* PN 13a, *szlechie* 21b;

c) *pozhel* K 4 (1878), *nazhini* 6 (2224), *nazhinati* 8 (2773), *vzhinil* 13 (3628), *pomozhnik* 17 (3931);

d) *vczini* K 10 (3311), *Proroczicha* (očito zabunom mjesto *prorochicza)* 10 (3325), *sztaliscza* 30 (744).

Iz navedenih se primjera jasno vidi da različiti znakovi ne označuju različite glasove, te da je Vramec u svom glasovnom sustavu imao samo jednu bezvučnu nepčanu afrikatu: č.

1.18. **Zvučna nepčana afrikata ǧ označena je u Vramca na slijedeći način:**

a) **slovom *g:***
b) **dvoslovom *gi*;**
c) **dvoslovom *gh*.**

Primjeri:

a) *meg* K 11 (3433), *nazag* 42 (1301), *vigte* PN 5a, *napreg* 16a, *vig* 41b, *nepoueg* 44b, *zapoueg* 46b, *zmeg* 57b, *segni* PG 105b, *segaiu* 157a, *ozoguies* 161a;

b) *zasagiati* K 24 (280), *potergien* 29 (683), *rogien* 32 (1003), *nabregiana* 31 (858), *ozlobogienie* 35 (1094), *naregienie* 44 (1356), *obtergien* 52 (1483), *pohagiati* 62 (1567), *megie* 64 (1578), *prihagia* ali *dohagia* PN 1b, *zazagienu* 3a, *hogienie* 14a, *razhlagiena* 15a, *chugienia* 22b, *rogieniczi* 23a, *zugiena* 25b, *naszlagianie* 56b, prez *vogia* 60b, *zbugieni* 67a, od *iegienia* 73b, *raszpogiana* 110b, *tugiega* 161a, *szpreuagiaiuchi* 209b;

c) ***megh* K 16 (3901), PN 1b, *poueghte* PN 30b, *nazagh* 35a, *neughen*, 144b, *iegh* 146b.**

Afrikata ǧ kao refleks prasl. *d'* alternira s glasom *j: roien* K 3 (687), *roiztua* 2 (predg.), *ozloboien* 10 (3238), *nazai* 39 (1221), *tuye* 53 (1500), *mlai* 28 (687), *meij* PN 12a, *poglei* i *vig* 23b, *roienie* 34b, *huisi* 46b, *prehaia* 87a, *seia* 89a, *seine* 171a, *seien* 199b, *vigte* i *ogleite* PG 37a, *neglei* 104a.

Refleks za prasl. *d'* jedan je od najsigurnijih dokaza za tvrdnju da se u Vramčevu jeziku ne ogleda govor jednoga kraja, nego više različitih govora. Zahvaljujući sretnom slučaju, tj. činjenici da Vramec ime grada *Akvileje* nekoliko puta mijenja u *Akvileđu*, možemo čak zaključiti da mu je refleks *j* bio bliži, vjerojatno stoga što se tako govorilo u njegovu zavičaju. Iz te činjenice proizlazi i drugi zaključak, neobično važan za jezik Vramčevih djela i kajkavske književnosti uopće: pisac Kronike i Postile s v j e s n o j e p r o š i r i v a o s v o j j e z i č n i s u s t a v o s o b i n a m a p r e u z e t i m i z d r u g i h g o v o r a.

Evo tih primjera u kojima Vramec mijenja *j* u *d*, iako se ne radi o refleksu za *d'*: od *Aquilegie* K 21 (144), pri *Aquilegie* Varase 23 (238), v *Aquilegie* 26 (411). Jedan od tih primjera, onaj na str. 23, primijetio je i Fancev, ali nije na osnovu njega izveo nikakav zaključak[16].

[16] AslPh 32, str. 56.

Konsonanti ļ, ń i konsonantski skupovi lj, nj

1.19. Poznato je da mnogi kajkavski govori nemaju više glasa *ļ* i da se on, pošto je izgubio palatalnost, stapa s glasom *l* u jedinstveni fonem. Vramec označuje glas *ļ* dvojako:

a) slovom *l;*
b) dvoslovom *li.*

Primjeri:

a) *Kral* K 4 (1878), *Krala* 9 (3059), *Kralu* 7 (2772), *Kralom* 11 (3420), *Krale* 12 (3456), *Kraluie* 7 (2551), *Kraluual* 6 (2454), *Kraleuztuo* 10 (3238), *Kralicza* 8 (2930), *zuelichitela* 18 (naslov), *ludi* 3 (1656), *Ludmi* 8 (2790), *lucztuo* 4 (1658), *pobolsa* 16 (3904), *neuola* 6 (2360), *volo* 7 (2576), *zemla* 6 (2360), *zemlene* 6 (3777), *vpelan* 16 (3894), *zaroblen* 10 (3231), *vloulen* 15 (3822), *lubiti* PN 1b, *lubil* 91a, v *poseleni* 96a, na *zemli* 3a *molase* 64b;

b) *Kralia* K 4 (naslov), *kraaliu* PN 17a, *kraliuual* 3a, *zemlia* K 5 (2047), *zemliu* 16 (3901), *vtoplien* 21 (110), *dopeliati* 16 (3894), *oztaulien* 15 (3803), *naiperulie* 14 (3774), *liudi* 23 (238), *otraulien* 29 (641), *polie* PN 19a, po *pelianie* 34b, *nepriatelie* 20b, v *liubaue* 68b, z *liubauo* PG 7a, *liubauu* 18a.

Sekundarni skup *lj* označen je uvijek dvoslovom *li:* zuelikim *veszeliem* 43 (1455), *vezelie* PN 6b, *lengielie* K 4 (1787), *apostolie* PN 4a, *angelie* 19a.

1.20. Na dva načina označen je i glas *ń:*

a) slovom *n;*
b) dvoslovom *ni.*

Primjeri:

a) *Gerkinu* K 7 (2772), *vpuztine* 6 (2493), *nachinati* 7 (2631), *nachinen* 5 (2047), *pochineze* 18 (naslov), *nega* 6 (2454), *nemu* 13 (3641), *negouoga* 11 (3364), *negouim* 12 (3434), *ogen* 6 (2454), *opominaiuchi* PN 4b, *opominania* 11b, *szponenie* 28a, *kon* 214a;

b) *Beniamina* K 5 (2205), *preganial* 9 (3065), *szenial* 11 (3370), *ranien* 16 (3914), *naklania* 18 (3961), *ogniem* 26 (414), *vchinien* 13 (3633), *niegou* 3 (15), od *niega* 3 (1556), *zadnie* 27 (524), *podganiati* PN 3b, *chinienie* 9a, *nachiniauaiuchi* 12b, *vmanikuiuch* 38b, *szranieno* PG 8b, *dokoniaiu* 104a, *schinieniem* 7a.

Sekundarni skup *nj* označen je uvijek dvoslovom *ni: zpeuania* K 3 (15), *ladanie* 4 (1878), *pokolenia* 8 (2970), *vchinenie* 9 (3072), *obechania* 5 (2047), *pomazanie* 27 (524), po *korunenie* 49 (1464), *zuelichenie* PN 3a, *terpleniu* 4a, *opominania* 11b, *vrascnia* 28a, *szponenie* 28a, *ternie* 43a, *hogienie* 180a, *ieigenia* PG 21a.

Primjeri kao *opominanem* K 50 (1467), *preganianu* PN 4a očito su štamparske pogreške.

1.21. Oblak i Fancev smatrali su da u 16. stoljeću još nije dolazilo do depalatalizacije glasova *ļ* i *ń*[17]. Oblak se pri tom pozivao na Petretića, koji svjedoči o tome da takve depalatalizacije nije bilo još ni u 17. stoljeću, a Fancev je ukazivao na paralelizam u bilježenju nepčanih suglasnika: *ch* i *chi* za *č*, *g* i *gi* za *ǧ*, *l* i *li* za *ļ*, *n* i *ni* za *ń*[18]. Međutim, Aleksić je i nakon tih dokaza ustvrdio da u Vramca postoje i glasovi *ļ* i *ń* pored depalataliziranih *l* i *n*[18]. Malo je teško razumjeti zašto je Aleksić upravo ovdje dopustio dvostrukosti koje se protive i njegovoj hipotezi o podrijetlu kajkavskog dijalekta i njegovu mišljenju o prirodi jezika u pisanim spomenicima.

Prilično je, naime, jasno da Vramčevo bilježenje *l* i *li* za *ļ* te *n* i *ni* za *ń* ukazuje na jedinstveni izgovor ovih glasova, tj. na izgovor *ļ* i *ń*. To se može dokazati slijedećim činjenicama:

a) razvojni put suglasnika *ļ* i *ń* u kajkavskom dijalektu nije istovetan: prvi se depalatalizira u *l*, a drugi se obično raspada u dvije jedinice – *jn*, ili se razvija u posebni fonem – nazalno *ĵ*, ili se, prilično rijetko i obično samo u pojedinim riječima, i on depalatalizira u *n;* prema tome, istovetnost je potpuna jedino u slučaju ako još ne dolazi do promjene spomenutih suglasnika; budući da Vramčeva grafija ne pokazuje nikakve razlike u bilježenju *ļ* i *ń*, nameće se zaključak da se ti glasovi u njegovo vrijeme još nisu počeli mijenjati;

b) postoje određena pravila po kojima Vramec označuje palatale *č*, *ǧ*, *ļ* i *ń;* znakovi *ch*, *g (gh)*, *l* i *n* dolaze na kraju riječi ili ispred vokala *i: pomoch*, *meg (megh)*, *kral*, *ogen – prorochicza*, *mlagi* K 32 (953), *kralicza*, *vunih* K 3 (1); ispred ostalih vokala dolazi *ch* i *chi*, *g* i *gi*, *l* i *li*, *n* i *ni: zachel* K 6 (2573) i *zachiel*, *rogen* 33 (1038) i *rogien*, *krala* i *kralia*, *nega* i *niega;*

c) prijedlog *s (z)* prelazi ispred *ń* u *š (ž)*, što ukazuje na asimilaciju po mjestu izgovora ispred palatalnog *ń: snim* K 3 (1656), *snimi* 6 (2453);

d) činjenica da sekundarne skupove *lj* i *nj* Vramec uvijek označuje dvoslovima *li* i *ni* pokazuje da je on razlikovao u izgovoru te skupove od jedinstvenih fonema *ļ* i *ń;* on je *vezelie* izgovarao kao *vuchilie* K 9 (3141), *obernulie* 9 (3141), *bilie* 10 (3225), a *ternie* kao *znezenie* bil 11 (3342), pa ih je zato i pisao na isti način.

Na osnovu Vramčeve grafije može se, prema tome, pouzdano zaključiti da se u kajkavskim govorima 16. stoljeća fonemi *ļ* i *ń* nisu stopili (neutralizirali) s fonemima *l* i *n* ni sa skupovima *lj* i *nj*.

Ostali glasovi

1.22. Glasove *š* i *ž* označuje Vramec na isti način, slovima *s* i *ſ*: *varas*, *piſu*, *zlusbu*, *teſak*[19]. Razlika između zvučnog i bezvučnog nije izražena ni kod para *s – z*. Za oba suglasnika dolazi slovo *z*: do *nebez* K 4 (1693),

[17] ZbNŽO 1, str. 58; AslPh 32, str. 362.

[18] JF 16, str. 41.

[19] O tome sam već pisao u RSI 2, str. 98. Ja ću umjesto znakova *s* i *ſ* svugdje bilježiti samo *s*, kako sam i dosad činio.

iezero 3 (naslov). Pouzdaniji je dvoslov *ſz*, jer obično označuje *s: ſzponenie* PN 28a, *ſzin* 37a. Ali ni on nije potpuno siguran: *ſzdignu* K 60 (1552), *ieſzer* 52 (1484). Zato se ne može nedvosmisleno utvrditi izgovor u primjerima kao *zegnan* 14 (3677), *ſzeſgan*, 11 (3364), *ſniu* 7 (2576). Moguća su dva čitanja *segnan, sežgan, šnju* i *zegnan, zežgan, žnju* (s njom).

Konsonant *j* označen je slovima *i, y* te dvoslovima *ij* i *ii*, dakle isto kao i vokal *i: iednoga* K 24 (280), *ladalye* 11 (3353), *ijako* 19 (38), *obrachaii* PG 94a – *kitie* PN 2a, *vnosyna* 151a, *pijssu* PG 95b, *siiue* 12a. Tako u pismu zapravo nema razlike između *i, j* te skupova *ji* i *ij: treti* K 8 (2970), *diui* PN 10a (tretji, divji), *tiiedna* PN 88a, *ochiiu* 99a. Zbog te zbrke u grafiji teško je kazati da li se izgovaralo *j* iza palatalnih suglasnika u riječima kao *Bosij* K 18 (3962), *ouchi* 3 (15). Između dva vokala *j* često nije posebno označen: v *Aquilee* K 20 (66), *pokopau* PN 10b, *imeochi* PG 30b. Isto se tako ne označuje *j* ispred *i:* vu *hotieni* PN 59a.

Što se tiče palatalnog *r*, Vramčeva je grafija nedvosmislena. Ono se ispred vokala razvilo u skup *rj* kao i u suvremenim kajkavskim govorima: *morie* K 3 (1), *orie* 5 (2047), *vmorien* 11 (3433), *szkuarienie* 30 (740), *kossariu* 45 (1397). Slogotvorno *r* dolazi uvijek s popratnim vokalom, i to najčešće s *e:* na *perzteh* K 6 (2224), *zterpel* 6 (2401). Ponekad dolazi i popratni vokal *a:* po *zmarti* K 8 (2890), *Karschanztuo* 25 (328), *Haruatzkomu* 49 (1461), ovaj posljednji oblik inače glasi *Horuatzki* 49 (1461). Primjer *prui* 6 (2454) očito je tiskarska pogreška. Na osnovu grafije ne može se zaključiti da se slogotvorno *r* i izgovaralo s popratnim vokalom. Kolebanja između *e* i *a* daju naslutiti da takvog vokala u izgovoru nije bilo, odnosno da je njegov izgovor bio nejasan jer se nije poklapao ni s jednim od postojećih fonema.

Da udvajanje suglasnika i bilježenje slova *h* iza nekih glasova nema posebnog značenja za izgovor, dovoljno je jasno pokazao već Fancev. On je također istakao i Vramčevo kolebanje između tzv. etimološkog i fonetskog pravopisa[20].

[20] AslPh 32, str. 361 – 362.

Drugo poglavlje

ODNOS VRAMČEVA JEZIKA PREMA KAJKAVSKIM GOVORIMA 16. STOLJEĆA

Dosadašnje pretpostavke o prirodi jezika u djelima kajkavskih pisaca

2.1. Kad se jezik pisanih spomenika 16. stoljeća usporedi s današnjim kajkavskim govorima, odmah upada u oči da su kajkavski pisci bliži štokavskom i čakavskom dijalektu nego živi kajkavski govori. Ta se činjenica može tumačiti na dva načina. Prvi: u književnim se djelima ne odražava narodni govor pojedinih krajeva. Drugi: kajkavski se dijalekat u toku svoga razvitka udaljio od ostala dva dijalekta hrvatskosrpskog jezika. U našoj jezičnoj nauci ima pobornikâ jednog i drugog mišljenja. Hrvatski učenjaci, od Jagića i Fanceva do Ivšića i Hraste, bili su uvijek više skloni prvom tumačenju. Oni su isticali stvaranje kajkavske *koinē* u glavnim središtima, Zagrebu i Varaždinu, kamo je već od 15. stoljeća stao pristizati velik broj izbjeglica iz štokavskih i čakavskih krajeva. Ta je *koinē* postala osnovicom za stvaranje književnog jezika. Kajkavski su pisci od samog početka vodili računa i o onom dijelu stanovništva koje nije govorilo njihovim dijalektom a djelomično su poznavali i književna djela nastala na čakavskom i štokavskom području. Takvo su mišljenje prihvatili i dalje razradili i neki od najpoznatijih literarnih historičara[1].

Pretpostavka o umjetnom karakteru jezika u kajkavskim pisanim spomenicima nameće se sama po sebi. Čak i nestručnjak stječe dojam, na osnovu malo pažljivijeg čitanja, da se nije moglo govoriti onako kako su

[1] V. Jagić, *Die serbokroatischen Uebersetzungen der Bibel* ..., AslPh 34, str. 497–532. Usp. i *Nochmals Juraj Habdelić und seine liter. Tätigkeit im XVII. Jahrhundert*, AslPh 31, str. 529 – 553. — F. Fancev, *Beiträge* ..., AslPh 32, str. 54 – 55; *O najstarijem bogoslužju* ..., Zb. kralja Tomislava, str. 549 – 550. – S. Ivšić, *Osnovna hrvatska kajkavska akcentuacija u Pergošića*, ZbAB II, str. 186. Usp. i JHK, str. 57; M. Hraste, *Kajkavski književni jezik*, Enc. Jug. 4, Zagreb 1960, str. 526 – 527. Od literarnih historičara, pored samog Fanceva, naročito je to pitanje razradio M. Kombol. Usp. *Poviest hrvatske književnosti do preporoda*, Zagreb 1945, str. 199 – 201, 207 – 208.

Pergošić i Vramec pisali. Ali upravo stoga što se takav zaključak čini prirodnim i jedino mogućim, nitko se nije potrudio da ga dokaže strogo lingvistički i da mu dade težinu naučne tvrdnje. Posljedice nisu izostale. Javilo se suprotno gledište: kajkavski su pisci pisali onako kako su govorili; ako je njihov jezik vrlo različit od današnjih govora, to proizlazi otuda što je kajkavski dijalekat u posljednja tri stoljeća doživio korjenite promjene.

2.2. Glavni predstavnici netom spomenutog mišljenja, Belić i Aleksić, stvorili su od ovog pitanja ozbiljan problem. Oni su, izjednačujući jezik kajkavskih spomenika sa živim narodnim govorima, izgradili hipotezu o podrijetlu kajkavskog dijalekta. Ako je jezik u djelima Pergošića, Vramca, pa i onaj u djelima Habdelića, Petretića i drugih književnika iz 17. stoljeća, bliži dijalektima hrvatskosrpskog jezika nego što pokazuju današnji kajkavski govori, onda to znači da je kajkavski dijalekat po podrijetlu hrvatskosrpski i da se udaljuje od svoje matice pod utjecajem slovenskog jezika. Belić nije potanje razradio ni dokazao svoju tvrdnju, već je to učinio Aleksić[2].

Belićev je učenik svoju pretpostavku nedvosmisleno izrazio ovim riječima: »Ja smatram da nije tačno kada se misli da pisci kajkavski 16 i 17 veka nisu pisali onako kako je govorio narod njihovih zavičaja« (str.39).

U poglavlju o grafiji istakao sam na nekoliko mjesta da se građa u Vramčevim djelima protivi Aleksićevoj tvrdnji (t.1.6, 1.11, 1.15, 1.16, 1.18). Isto sam pokušao pokazati za kajkavske pisce 17. stoljeća proučavajući jezik u Vitezovićevoj *Kronici*[3]. Međutim, pitanje je o odnosu između osobina u spomenicima i onih u živim govorima neobično važno. Ne može se raspravljati o pripadnosti kajkavskog dijalekta i o njegovu podrijetlu prije nego se utvrdi u kolikoj je mjeri pisana građa pouzdana za lingvistička ispitivanja. Zato ću se i u ovom poglavlju pozabaviti pitanjem: kakav je odnos između jezika u književnim djelima i govora u krajevima odakle su potekli pisci tih djela?

Fonološke i morfološke dublete u Vramčevu jeziku

2.3. Ista se jezična jedinica ne ostvaruje u svim dijelovima slijeda na jednak način. Fonem je N dentalan u riječi *banda*, velaran u *banka;* C je bezvučan u *sudacopominje*, zvučan u *sudazgajeopomenuo*. Monem s označenim »homo« ima oznaku *čovjek-* u kontekstu *došla su dva x-a*, a *ljud-* u *došlo je pet x-i*. Monem s označenim »genitiv« ostvaruje se, zavisno od okoline, kao *-a, stola, -ē, stolice, -i, stvari* itd.

Navedena ostvarenja ne mogu obrazovati opreku, složeni paradigmatski događaj, ni protivštinu, složeni sintagmatski događaj. Za prvo im ne-

[2] A. Belić, *O dvojini u slovenskim jezicima*, Beograd 1932, str. 155; R. Aleksić, *Prilozi...*, JF 16, str. 1 – 98. Budući da se u ovoj svojoj radnji uvijek pozivam na istu Aleksićevu studiju, ja ću odsad navoditi samo stranu s koje su uzeti citati, odnosno prepričavanje onoga što je Aleksić kazao.

[3] RSI, str. 103 – 112, 118.

dostaje istovetnost po položaju, a za drugo mogućnost međusobnog povezivanja u slijedu. Oni se uzajamno isključuju u okviru fonemske ili monemske cjeline, obrazuju sustav u sustavu. Bezvučno se *c* i zvučno *ʒ*, vladaju u odnosu na fonem C kao događaj u A ili P u odnosu na događaj u N, referencijal. Isto vrijedi za oznake *čovjek-* i *ljud-* u okviru monema s označenim »homo«. Ti su elementi *varijante* u sklopu iste jedinice, njeni sintagmatski zastupnici u različitim kontekstima.

Varijante su zalihosni elementi. One predstavljaju paradigmatski manjak: povećavaju broj mogućnosti između kojih se vrši izbor a ne povećavaju količinu obavijesti. Za uzvrat, omogućuju učinkovitije raščlanjivanje slijeda: oznaka je *ljud-* uvjetovana kontekstom i najavljuje već i sama po sebi »množinu«: *ʒ* označuje konac riječi; *ŋ* najavljuje da slijedi velarni konsonant itd.

Posebnu vrstu varijanata predstavljaju ostvarenja koja su istovetna po položaju, ali ipak ne obrazuju opreke, tj. uzajamno se ne isključuju iz istog stanja: »tvrdo« i »meko« *l* u riječi *pola,* »normalno« i »patološko« *r* u *prst;* različite oznake za isto označeno kao *kašik-* i *žlic-, hlač-* i *pantalon-.* One nisu uvjetovane kontekstom, nego su slobodne, fakultativne varijante, ili kraće: *dublete.* To su također zalihosni elementi: ne povećavaju količinu obavijesti. Međutim, dublete predstavljaju i sintagmatski manjak: zahtijevaju više sljedova za oblikovanje jedne vijesti, npr. *daj mu pijuk – trnokop - budak – kramp.*

Varijante su društvena obavijest, norma: ne *dva ljudi* i *pet čovjeka* nego *dva čovjeka* i *pet ljudi.* One ostavljaju manje slobode pojedincu, ali zato osiguravaju veću razumljivost ili olakšavaju odašiljanje vijesti. Dublete su slučajevi koje zajednica još nije zakonski riješila ili je rješavanje prepustila pojedincima. Takva nefunkcionalna sloboda, nered ili anarhija, dopušta »rasipanje narodne imovine«, suvišno opterećenje u proizvodnji i raskoš, neučinkovitu potrošnju.

U sklopu izdvojenog jezičnog sustava zajednica dopušta nered samo izuzetno: onima koji iz fizioloških, psihičkih ili drugih razloga ne mogu proizvoditi i prenositi po ustaljenim propisima (djeci, nagluhim starcima bez zubi, strancima i sl.). Ili onima od kojih očekuje da će joj obilno nadoknaditi gubitke: umjetnicima. Ali, ako dođe do ispreplitanja, interferencije, dvaju sustava ili čak više njih, dublete nisu samo dopustive nego i nužne. Bez njih jezik ne bi mogao biti sredstvo za sporazumijevanje.

2.4. Isprepletanje može biti vremensko i prostorno. Prvo je vezano uz jezične promjene u okviru iste zajednice i svodi se na borbu između starog i novog. Drugo proizlazi iz dodira i miješanja različitih skupina te predstavlja borbu između domaćeg i tuđeg. U oba slučaja dublete osiguravaju priopćavanje u »prelaznom razdoblju i prostoru«, jačajući izražajno onaj sloj gdje je razumljivost ugrožena: fonem (kajk. *den* i *dan),* oznaku na razini monema *(sat-ø* i *čas-ø),* na razini riječi (sinonimi: *otok-ø* i *ostrv-o*) itd.

U toku jezičnog razvitka dubletni se odnos uklanja iz sustava kad prestane biti koristan. Ili jedna dubleta istiskuje ostale, ili se iznova uspostavlja sintagmatska različnost. Na taj se način razvoj: 1. varijante, 2.dublete, 3. varijante, svodi na izmjenu u razdiobi. Varijanta je u početnom stanju uvjetovana kontekstom A, u završnom kontekstom B. Za istiskivanje usp. loc. sg.: 1. *gradê, sinu, puti;* 2. *gradê, gradu, gradi, sinê itd.;* 3. *gradu, sinu, putu.* Za izmjenu u razdiobi usp. instr. sg. 1. *sinom, putem;* 2. *putom, putem;* 3. *svojim putem, za putom* (kontekst je A leksičko-morfološki, a onaj B leksičko-sintaktički). Usp. i komp.: 1. *lêpļi – lêpša, skupļi – skupša;* 2. *lêpļi, lêpši, lêpļa, lêpša, skupļi, skupši* itd.; 3. *lêpši, lêpša – skupļi, skupļa.* Pokazne zamj.: 1. *taj stol, taj klupa – naša klupa;* 2. *taj stol – taj klupa, ta klupa, naša klupa;* 3. *taj stol – ta klupa*[4].

Dublete su zalihosnije od varijanata, jer ne predstavljaju čak ni sustav u sustavu: »tvrdo« i »meko« *l* ne isključuju se ni unutar fonema L, nisu njegovi zastupnici u različitim kontekstima nego u istom. Ali, dublete su istovetne po položaju, te uvijek sadrže sav obavijesni potencijal: mogu se preobličiti u opreku. One su jedan od onih slučajeva gdje se prijenosno pretvara u obavijesno. Asimilacija po načinu izgovora: *zg*>*>zg,* kajk. *mozga* prema nom. *mozek,* ističe povezanost pojedinačnih elemenata, gubljenje njihove posebnosti: protivština *tjesnačni – zatvorni* ublažena je pretvaranjem u protivštinu *afrikatni* (zatvorno-tjesnačni) – *– zatvorni.* Afrikata je varijanta fonema Z, njegov zastupnik u slijedu ZG, za razliku od *z,* koji zastupa isti fonem u drugim položajima, npr. u onom između vokala. Prodorom afrikate u nominativni oblik: *možek, bežek* (bazga) i sl., *z* i *ž* postaju sintagmatski istovetni u kontekstu VxV. Odnos *vozek : možek* postaje uzorak za stvaranje opreke *z≠ž,* tj. varijanta dobiva vrijednost jedinice. Na taj je način sintagmatska različnost zanijekana a zatim pretvorena u paradigmatsku.

Odnosi su između jedinica, varijanata i dubleta važniji u dijakronijskom proučavanju nego uspoređivanje po fonetskoj sličnosti. Reći da je *q* u slovenskom i kajkavskom dalo *o* ne znači ništa ako se istodobno ne pokaže da je razdioba opreke *o ≠ q* u oba sustava doživjela jednaku sudbinu. A to se nije dogodilo. Mi ćemo radi ilustracije usporediti arhaični ziljski govor (Ramovš, *Hist. gram. VII,* str. 7–10) s kajkavskim svibovačkim (Varaždinske Toplice):

Kontekst	ô ≠	'ąą	ó'(õ) ≠	ą'ą	ò(õ) ≠	'ą
ZILJA	bûəg	zǫ̂b	pətóka dóbər vólja	gósli	nòᵘga òsmě	g'ǫšča
SVIBOVEC	b'uouok v'nouola	z'ǫᵘǫᵘp	õsmi	roᵘ'oᵘka	nõga potõka dõbər	gõšča gõsli

[4] Za pokazne zamjenice, Komparativ i loc. sg. im. m. r. usp. Belić, *Istorija . . .,* knj. II, sv. 1, str. 15 – 17, 218 – 219, 280 – 289. Za instr. sg. *putem, za putom* v. Brabec, Hraste, Živković, *Gramatika hrv. ili srp. jezika,* Zagreb 1954, str. 44.

Valja napomenuti da je pokraćivanje *gǫ'ǫšča* > *g'ǫšča* i *ósmě* > *òsmě* nova pojava, uvjetovana skupom -CC-. Opreke *o* ≠ *ǫ* u kratkim slogovima ranije nije bilo, a stvaranje novih: *'ǫ* ≠ *ò*, *'ǫ* ≠ *ò*^{a}, *ò* ≠ *ò*^{a}, nije produžetak odnosa *o* ≠ *ǫ*. U kajkavskom dijalektu, naprotiv, opreka je ***o*** ≠ ***ą*** **sačuvana u svim kontekstima, jer intonacija i kvantiteta nisu narušile sustav vokalskih opreka onako kako se to zbilo u slovenskim dijalektima.**

2.5. Pri prostornom isprepletanju pojačava se nesklad između referencijala u odašiljaču i onog u prijamniku. Ako sustavi nisu srodni, jedan od sudionika u razgovoru mora poznavati dva jezika (bilingvizam). U protivnom slučaju, razumljivost se može postići većom upotrebom zalihosnih sredstava, koja dopuštaju da se referencijali usklade u toku samog prijenosa. Dublete tada pokazuju izrazitu anarhičnost: ne uklapaju se u lančani slijed uzroka i posljedica kao dijakronijske.

Razlozi su takvom isprepletanju višestruki: društvena, ekonomska, politička, kulturna zavisnost ili uzajamnost, seobe stanovništva itd. Poseban oblik interferencije predstavlja potreba za sporazumijevanjem na širem području ili u središtima gdje se stječu pojedinci s udaljenih tačaka toga područja. Ta potreba uvjetuje oblikovanje jezične *koinē* i dovodi, u povoljnim okolnostima, do stvaranja književnog jezika. Dublete su tada naročito brojne, jer borbu između domaćeg i tuđeg zamjenjuje želja da se nađe sporazum između mjesnog i prostorno šireg.

Za sporazumijevanje na području jednog sela ili malog grada, npr. Zagreba i Varaždina u 16. stoljeću, očito nisu potrebna naročita, prekomjerna zalihosna sredstva, ako je stanovništvo jezično jedinstveno. Brojne su dublete nužne istom onda kad starosjedioci moraju voditi računa o došljacima ili kad pisci žele privući čitaoce izvan užeg zavičaja. Pretpostavimo li, kao Belić i Aleksić, da se u kajkavskoj književnosti odražava pučki govor, onda moramo dopustiti da su sve dublete, ili bar većina njih, posljedica vremenskog isprepletanja. A to znači: one su odraz jezičnih promjena.

Takva pretpostavka obvezuje nas na dokazivanje da se oba člana u svakom paru dubleta mogu uklopiti u isti sustav, tj. shvatiti kao preoblike istog polaznog oblika. Tako npr. Pergošić ima *jur* i *vre* za polazno *(j)uže* > *(j)ure* (t. 2.17). Prva preoblika pretpostavlja razvoj: 1. *uže*, 2. *juže*, 3. *jure*, 4. *jur*, a druga: 1. *uže*, 2. *ure*, 3. *vure*, 4. *vre* (usp. *vloviti* < *uloviti*, t. 1.15), ili 1. *uže*, 2. *vuže*, 3. *vure*, 4. *vre*. Teško bi bilo dijakronijski pokazati da su *jur* i *vre* suvremenici u istom sustavu.

Ono što je teško na razini izdvojenog dubletnog para, postaje nemoguće kad se uzmu u razmatranje sve dublete u okviru datog književnog djela. Zato ćemo navesti dublete u Vramčevu jeziku, po kategorijama, i ukratko se osvrnuti na njihovu prirodu.

2.6. Dublete u ostvarivanju istih fonema:

a) mjesto poluglasa dolazi *e* i *a* (primjeri u t. 1.4);
b) za *ê* imamo *e* i *i* (t. 1.5);

c) grafija za refleksе glasova *q* i slogotvornog *l* ukazuje bar na dva različita vokala, koji su predstavnici istog fonema, ali ne u istim sustavima (t. 1.7 – 1.12);

d) u prefiksu *pro-* alterniraju vokali *o* i *e: prognan* K 16 (3860), *prodekuuati* 18 (30), *proslo* iezt 10 (3258), *proschribuua* 54 (1521), *proido* PN 7a – *pregnan* K 16 (3860), *pretomachil* 21 (126), *prebode* 20 (70), *zpredikalnicze* 19 (63), *premeni* 13 (3636), *prekle* 30 (768), *predekuual* PN 35b, *preganiate* PG 12b;

e) prefiks *i* prijedlog *z* dolazi i s početnim *i (iz): zmiszlil* K 3 (15), *nezgouorne* 3 (1056), *zleze* 3 (1657), od cherui be *zeden* 19 (45), *znel* 37 (1131), *zdan* 48 (1453), *zmeg* PN 1a, *szpred* 114b, *zpoued* 147a, *zesene* 231b, *zuuna* 231a, *z* puta 10b, *z* dlaka 34b, *zpokolenia* K 6 (2370), – *izneti* K 38 (1186), *izgouorena* PG 2a, *iz* Gerchke K 30 (782), *iz* zercza PN 4a, *iz* zaada 7a, *iz* dalka 33b, *iz* czirkue 81a;

f) početno *u-* i prijedlog *u (v)* dolaze s protetskim *v* i bez njega (v. primjere u t. 1.15 i 1.16);

g) za prasl. *d'* ima Vramec *ǧ* i *j* (v. primjere u t. 1.18);

h) pored primjera koji pokazuju da se skup *vl-* u kajkavskom dijalektu 16. stoljeća izjednačio s fonemom *l: ladati* K 5 (2108), od *Lahou* 61 (1563), *laasz* PN 40b, imamo i primjer: zedem iezer *vlahou* 50 (1466);

i) suglasnički skup *-vstv-* alternira sa skupom *-stv-: kraleuztua* PN 33b, *kraleztuo* 3a;

j) pored skupa *tvr-* dolazi i *tr-: tuerde* PN 10b – *terdno* K 15 (3797), *terdni* 51 (1457);

k) skup *vs-* alternira s fonemom *s: vsza* K 3 (1), *vZakoteroga* 2 (predg.) – *zamuguchi* PN 42a;

l) pored skupa *-ct-* Vramec ima i skup *-st-: lucztuo* K 7 (2499), *Gozpoztua* 61 (1565), *szueztuu* 34 (176);

m) skup *gd-* alternira s fonemom *d: gda* K 5 (2048) – zato *da* mores, vugheni sacramentum k zebe prijemli PN 147a, *da* zta odesla 8b, *da* neszem sz nami 39b;

n) pored skupova *-dn-, -dń-* nalazimo u Vramca i foneme *n, ń:* pred *Gozpodnouim* PN 10b, *niedna* 18b, *iednoga* K 24 (280), *zadni* i *pozledni* 12 (3442), *zadnie* 27 (524) – *Gozponnouo* PN 1b, *Gozponna* 20b, do *zanniega* 78b, *pozleniega* K 12 (3633), *zanni* 8 (2790), *poszleni* 47 (1445);

o) u nastavcima koji obično završavaju na *-m* imamo u nekoliko slučajeva *-n: z telon* PN 6b, *senan* 105b, *czeluien* 83b, *idden* 115b; isto tako, umjesto završnog *-n* u nekoliko ćemo primjera naći *-m: rachum* PN 6a, *rauem* 14a, *hazem* 36b, *zakom* 128a, *pokopam* iezt PG 11a, *zegnam* 41a; ne treba posebno ni spominjati da u istim riječima dolazi i *n: rachun* K 14 (3653), odnosno *m: ztelom* 19 (45).

2.7. Dublete u ostvarivanju istih funkcionalnih monema (padežnih nastavaka):

a) u acc. sg. im. m. r. za neživo nalazimo nastavak *-a* (kao u gen.) pored nastavka *ø* (kao u nom.): imenuua *varasa* K 3 (15), ie hotel... *Turna* zidati 4 (1693), *Ognia* is kamena zkreza 6 (2224), nachinati *Tem-*

pluma 12 (3434), *Egiptoma* podegna 12 (3434), *boia* by 14 (3682), nouoga *zakona* poche prodekuuati 18 (30), toga *szueta* premeni 26 (437), ou Papa *sztola* szuetoga Petra za peneze kupi 33 (1041), *Hamburga Varasa* Matias Kral zauie 52 (1482), *Temesuara*...*Zolnoka, Chanada, Felliaka, Szentgerguara, Szeguara* i oztale gradi... Turczy zauiese i dobise 59 (1552), Kartusianzkoga *reda* zache 41 (1295), *loka* i orosie hoche poterti PN 16b, *kincha* nebeszkoga 26b, *nauuka* i dobra *tonacha* pitati 38b, *glaza* budes pozlusal 52b, da vidi *koncza* 84a, *duha* moiega preporucham 89b, lubil toga *szueta* 91a, videse odualena *kamena* 93b, odrinu *kamena* 95a, *szuieta* karal 116a; to se proširuje i na im. sr. r.: *almostua* PN 29a, nazleduiu *kraleztua* vekiuechnoga 33b, pa čak i na pl.: plemenitih *ludi* braniti K 39 (1221), nazleduimo *Bogou* tugih PN 175a; primjeri s nastavkom *ø:* perui *varas* na Zonchem zhode ali ztoku nachini K 3 (15), Vino i *Vinograd* nai perui Noe naide 4 (1657), ie dal *zakon* i praudu 4 (1878), dabi porobil *Varas* i *Templum* 14 (3777), kizu nazleduuali *Euangeliom* 19 (39), Iuanus Euangelista piza *Euangelium* 21 (96), *sacramentum*... prijemli PN 147a itd.; usp. i primjer: pokopaiu *Jakob* v Betleheme K 5 (2205), gdje vidimo nastavak *ø* i za živo:

b) u voc. sg. im. m. r. pored nastavka *ø* kao u nom. naći ćemo i nastavak *-e:* Moij dragi *Gozp:* i *priatel* K 2 (predg.), *otecz gozpon* PN 19a, *kerschenik* 23a, *szin* 37a – *Gozponne* PN 2a, *Bose* 11b;

c) u loc. sg. im. m. i sr. r. dolaze nastavci *-e, -u, -i;* njihove je međusobne odnose dosta teško odrediti, jer se oni u Vramčevim djelima ponašaju kao dublete, ali je očito da su u pojedinim govorima 16. stoljeća to bile varijante; dvosložne i višesložne im. m. r. kojima se osnova svršava na nepalatal imaju nastavke *-e* i *-u:*

na *zachetke* K 3 (1), u *Egiptome* 4 (1819), po *gozpodne* 9 (3065), po *Angele* 11 (3353), pri *Abele* 13 (3633), pri *Jordane* 15 (3804), v *siuote* 37 (1172), po *prorocze* PN 21a, v onom *kotrige* 29b, po *proroke* PG 2b;

na *Zachetku* K 2 (predg.), po uodenom *potopu* 4 (1693), v *Egiptomu* 13 (3643), v *Potoku* 55 (1526), v *chloueku kerscheniku* PN 49a, po *iezziku* 70a, v *oblaku* 5a, po *razgouoru* 7a, po licze ali *obrazu* 10b, v *nauku* 39a, (v) *betegu* 42b;

izuzetno dolazi i nastavak *-i* u stranom toponimu *pri Helesponti* K 13 (3643);

oba nastavka, *-e* i *-u*, vidimo i u jednosložnih imenica muškog roda, samo što je ovdje drugi nastavak češći i običniji:

v *Rime* K 7 (2737), na ouom *zuete* 3 (687), na Zonchem *zhode* 3 (15), (na) *ztole* 22 (221), na iednom *dele* 25 (273), v *grade* 37 (1172), o *vuzme*... i *pozte* 38 (1198), na *Kerzte* PN 8b, v *kipe* 34b, po *szine* 119b, vu *znoiu* i *pote* PG 2a;

na... *ztoku* K 3 (15), bilizu vgozteh ali *naztanu* 5 (2047), vszuoiem *domu* 28 (555), na *ztolu* 43 (1314), *vGradu* 60 (1556), po *szijnu* PN 53a, po *glaszu* 54a, na onom *szuietu* 57b, (po) *kruhu* 63a, (po) *grehu* 63b, v *vertu* 81a, v *duoru* 84a, na *boku* 101a, pri *Bogu* 106a, v *blodu* 108a, po *duhu* 113a, po *daru* 24a;

imenica *put* ima tri nastavka: po *pute* PN 14a, 116a – po *putu PN* 80b, po *potu* 1b – po *puti* PN 31a, na *poti* 34b;

imenice muškog roda na palatal i na *-(e)c* imaju obično nastavak *-e.* po *ocze* K 12 (3434), *vBeche Varase* 52 (1490), po *Moisese* 6 (2493), v *Bihche* 45 (1386), (u) *Mezecze* PN 4b, vu *Christuse* 8b, po *plache* 14a, na *pijacze* 52a, po *boie* 113b, na *koncze* K 25 (371);

iste imenice mogu imati i nastavak *-u:* na zlatom *lanczu* K 45 (1397), pri *Rakouczu* 60 (1557), pri *otochczu* 58 (1543), na *harczu* 58 (1542), po *Otczu* 13 (3628), v *gnoiu* PG 6b, po *obichaiu* PN 39a, na *piaczu* 51b, po *Moisesu* 74a, v *narochaiu* niegouom 148a, po *boiu* K 44 (1358);

ponekad imamo i nastavak *-i:* na *konczi* PN 182b, 186a, pored na *koncze*, v *ogni* PN 96a, pored *vognie* K 9 (3112);

i imenice srednjega roda na palatal i na *-c* mogu imati sva tri nastavka, samo što je kod njih nastavak *-i* sasvim običan: (v) dele i *chinieni* PN 15a, po *zpoznani* 24a, v *preganiani* 48a, vu *szerczi* 56a, vu *hotieni* 59a, po ieziku ali *govorieni* 70a, v *poseleni* 96a, v *lamani* kruha 102a, po gore *vsztaneni* 123a, (v) *doguuani* 139b, (v) *rogeni* 139b;

nastavak *-e:* po Troanzkom *raszipanie* i *poteruenie* K 10 (3212), po *Morie* 11 (3342), po *voiuuanie* 19 (54), po vun *zegnanie* 33 (1041), po *napochenie* 45 (1386), vnom *szprauische* 50 (1470), na *zercze* PN 4b, u *szoncze* 4b, v *zpoznanie* 9b, po *pouedanie* 10b, po *licze* 10b, po *prigorie* 12b, na *polie* 19a, v *ladanie* 19a, po *opomenenie* i *nazueschenie* 23a, po *pelianie* 34b, vu *doguuanie* 39b, v *zdrauie* 146b;

nastavak *-u* ovdje dolazi rjeđe: na Kozouom *pollu* K 47 (1447), u *zpraulaniu* 10 (3325), v *bitiu* PN 113b, vu *chinieniu* 10b;

kod ostalih imenica srednjeg roda kolebanja gotovo i nema, bez obzira na to jesu li jednakosložne ili nejednakosložne: na *ramene* 6 (2238), *vpizme* 7 (2737), na *nebe* 28 (555), v uelikom *vbostue* 31 (881), na *meszte* 41 (1278), v *chlouechtue* PN 6a, po *oke* 144a; nastavak *-u* dolazi samo iznimno: v *imenu* PN 11a, 39a;

d) ispred nastavka *-e* u loc. sg. dolaze velari i sibilanti: v onom *kotrige* ali vude PN 29b, pri *Boge* 40a, po *proroke* PG 2b – po *orzage* K 38 (1173) – na Latinzkom *orzaze* 6 (2453), po *prorocze* PN 21a;

e) u instr. sg. im. m. r. iza palatalnih suglasnika dolaze nastavci *-em* i *-om:* z *Kralem* K 11 (3364), med *Augustusem* 17 (3927), *szLaiusem* 55 (1526) – *Kralom* 11 (3420), zuelikim *plachom* 55 (1526), *mechom* 19 (45);

f) jednosložne imenice muškog roda (ovamo idu, naravno, i dvosložne s nepostojanim *(e),* a pored njih i imenica *vitez)* imaju u nom. pl. nastavak *-ove/-eve: gradoue* K 50 (1470), *vitezoue* dobri 47 (1445), *valoue* PN 4b, *zlapoue* 49a, *dogoue* PG 87b, *szinkoue* 107a, *Museue* K 3 (1056), szueti *oczeue* PN 26a, *zinoue* K 3 (235), *Popoue* 5 (2194); ali i nastavak *-i: oczi* PN 20b, *szini* 21a, *popij* K 28 (591), *Chehy* 32 (931), *duhi* PG 94b, *vrachi* K 24 (306), *darij* PN 34a;

kod imenica za živo pored alternacije *-ove/-eve* : *-i* imamo i alternacije *-je* : *-ove/-eve* i *-je* : *-i: musie* PN 118a, *mosie* 125b, pored *Museue, Tatie* K 38 (1173) pored *taati* PN 204b, *voczie* 174a pored *voki* PG 102a;

nastavak *-je* imaju i višesložne imenice za živo kojima osnova svršava na *l, n, r: Doctorie* K 25 (372), *Rimlanie* 12 (3456), *lengelie* 4 (1787), *chuuarie* PN 95a, *ribarie* 155a; ali i tu vidimo kolebanje između nastavka *-je* i *-i: apostolie* PN 4a i *apostoli* 68b, *predicatorie* 15a i *predicatori* 33a, *paztirie* 19a i *paztiri* 19a, *angelie* 19a i *angeli* 20a, *nepriatelie* 20b i *nepriateli* K 40 (1235);

kolebanje vidimo i u samoj imenici *ljudi,* koja je utjecala na širenje nastavka *-je: ludie* K 25 (328), *liudie* 55 (1526), pored *liudij* 3 (1056); zanimljiva je imenica *židov,* koja prema jednosložnom obliku *žid* ima nom. pl. *sidoue* K 18 (1), a prema dvosložnom obliku *židov* ima *sidouij* 4 (1693) i *sidouie* PN 2b;

g) ispred *-i* u nom. pl. dolaze velari i sibilanti: *Polaky* K 4 (1787), *poglauniki* 13 (3611), *ottoki* 19 (44), *Heretniki* 25 (320), *nauuki* PN 164b, *tesaki* 166a, *herczegi* K 58 (1542), *kotrigi* PN 36b, *Chehy* K 32 (931), *duhi* PG 94b – *proroczi* 8 (2890), *Poglauniczi* 16 (3914), *Heretniczi* 20 (83), *vcheniczi* 21 (126), *redouniczi* 21 (159), *bludniczi* 25 (320), *protiuniczi* i *nepokorniczi* 43 (1342), *mocheniczi* PN 48a, *orzazi* K 13 (3641) itd.;

h) u gen. pl. imenica muškog roda iza palatalnih suglasnika i iza *c, z* dolaze nastavci *-ov* i *-ev:* od *Franczusou* K 13 (3576), od *priatelou* 20 (83), *szesaiou* 3 (1656), *versou* 10 (3325), *varasou* PN 64b, *toluaiou* 91b, *meszeczou* K 19 (39), *vitezou* 20 (70) – *meszeczeu* PN 126b, od szuoih *Vitezeu* K 22 (225), vszeh *Kralieu* 13 (3640), od *Niemczeu* 12 (3540), *Troanczeu* 7 (2772), *ztrichicheu* 35 (1077);

i) u istom padežu imamo i ove dubletne nastavke: z *nemecz* K 39 (1205) i *Nemczeu,* na treh *Krali* dan 60 (1553) i *Kralieu, liudi* PN 3a i *liudih* PG 110b, *mosi* K 25 (373) i *mosih* PG 111b, a isto tako i u sr. r.: *dogouani* PN 111b i *dogouanih* PG 67a;

j) u acc. pl. im. m. r. alterniraju nastavci *-e* i *-i:* ou Papa razluchi *rede* popouzke na *redi* K 24 (281), oztale *zini* rodi 4 (1658), chetiri *zine* ie imel 37 (1161), vsze *szinoue* ... ozudi PN 19a, *dare* 34b i *dari* 47a, *kmete* 120a i *kmeti* 116b, *tate* 169b i *tati* 161b, *liude* 112b i *liudi* K 44 (1385);

k) u dat. i loc. sg. im. ž. r. na *-a* vidimo kolebanje između nastavka *-e* i *-i: deuicze* K 18 (33), g *deuiczi* PN 78b, vu *prauicze* 3a, v *prauiczi* 94b, na *zemle* 131b, na *zemli* 3a, v *hise* 43a, vu *hisi* 39b, po *milosche* 3b, po *miloschi* 92b, k perue *sene* 43a, szuoioi *seni Kraliczi* K 57 (1537);

l) u instr. sg. istih imenica imamo nastavke *-u (-o)* i *-um: zdusum* K 19 (45), *deuoikum* buduchi 44 (1382), *volium* PN 2b, *zuodum* 12a, z *Marium* zarochenom *shenum* 15b; primjere za nastavak *-u (-o)* v. u t. 1.8;

m) u instr. sg. im. ž. r. na suglasnik pored običnih nastavaka *-ju* ili *-jo* dolazi i nastavak *-jum: rechiu* K 4 (1757), *mochiu* 36 (1099), *zapouediu* 61 (1563), *keruiu* 26 (401), *zmertiu* 33 (1038), *zkerbiu* 38 (1173), *zuetloztiu* PN 7a, *boiaznoztiu* 19b, *zuetloztio* 18b, *pametio* 64b, *keruio* PG 55b – *nemarliuoztium* PN 2b, *modroztium* 22a, Bosium *mochium* 65a;

n) od dubleta koje ne zahvaćaju čitave kategorije padežnih nastavaka, nego se ograničavaju na pojedine imenice, spomenut ću samo ove: instr. sg. inim *putem* PN 34b i *putom* inem 195a, *ztrana* 50a pored na *sztran* 39b, acc. sg. *keru* ali *kri* 41b, instr. sg. z *lubauu* 196a, z *liubauo* PG 7a, z *lubauom* PN 208b, nom. pl. *dneue* PN 183b i *dni* 27b, instr. pl. *ztuarmi* PG 61a i *ztuarami* PN 130b;

o) u dat. i loc. sg. f. kod pridjeva vidimo kolebanje između nastavaka *-e* i *-oj:* po zmerti *Abeloue* K 3 (130), u *Jordanzke* vode 18 (30), proti hise *Germanoue* 18 (31), na *dezne* roke 31 (894), v *Pechuizke* Czirkue 34 (1047), v *vsze* modrozti PN 4b, v chezti *szuoie preprozte* 19a, po *szuete zuoie* rechi 1b, po milosche *bosie* 2b, vu *materine* votrobe 8b, v persone *Eliaseue* 13a, pozode *szlabe* i *gingaue* 43a, k *perue* sene 43a, po *chloeche* nature 96b, na gore *Taborzke* 97b, na *zmertne* pozteli 162b – po *vszoj Nemskoj* zemle K 31 (917), v *Alexandrinzkoi* zemli 24 (204), *Atenzkoi* obchine 14 (3655), na vere *Turzkei* (sic!) 62 (1566), *uunoi vekiuechnoi* PN 125a, v *temnoi* nochi 185a;

p) da nastavci određene i neodređene deklinacije pridjeva nisu u Vramca različite jezične jedinice ni varijante, nego dublete, pokazuju i ovi primjeri: *szueta* sitka *kerschanzkoga* K 26 (424), *kerschanzka* robia 13 (1757), od *Atilinoga* brata Bude 26 (411), za siuota *ochina* 53 (1516), *neuolnoga, vboga* tesaka 24 (280), *nechizta* sitka *hudoga* i *nepochtena* 16 (3905), *odlochenoga* ali *praudenna* PN 175b, *viteskoga* i *voinichka* nauuka PG 112a;

r) na kraju ću spomenuti i nekoliko dubleta u deklinaciji zamjenica: instr. *szobum* K 54 (1522) i *szobom* 51 (1478), *sniu* 7 (2576) i *snium* PN 1a, *niegouoga* 9 (3072) i *niegoua* PN 19a, *tuega* PN 8b, *szuega* PG 7a, pored *szuoga* PN 40b i *szuoiega* PG 61b, *tuoiega* PN 160a, *tua* PN 83b i *tuoia* 176b itd.

2.8. Ostale dublete:

a) naporedna upotreba *-ova- (-eva-)* i *-uva-* u infinitivima, glagolskim pridjevima prošlim, imperfektima, aoristima, glagolskim imenicama i sl. kod glagola VI vrste: *imenouan* K 5 (2216), *aldouan* 5 (2063), *imenouasse* 17 (3921), *imenoual* 13 (3606), *Kraleuati* 6 (2216), – *imenuuani* 4 (1658), *imenuua* 1 (15), *kamenuuan* 19 (63), *nazlobuual* 25 (365), *kraluuati* 10 (3334), *voiuua* 6 (2453), *Woiuuanie* 7 (2758), *veruuati* PG 10b;

b) kolebanje u prezentu glagola *htjeti,* naročito u vezi s negacijom *ne: hochu* PN 116b, *hochem* 14a, *neschiu* 120b, *neschem* 105a, *hote* PG 11a, *hocheiu* PN 27b, *nehte* 114a, *necheiu* 33a, *nescheiu* 77a;

c) naporedna upotreba oblika *budem (bodem)* i *bum (bom): budem* PN 30a, *bo* PG 47a, *budemo* PN 23a, *bumo* PN 10b, *bomo* 13a, *bodete* 106b, *bute* PG 80a;

d) tvorba futura s pomoću glagola *htjeti* i *biti: hochete ... zlisati* PN 2a, *pobiti hoche* zemliu 3a, *hote ... szehnuti* 4b, *videli budu* 7a, *ztala bude* 7b, *bum videl* PG 10b;

e) uz dva subjekta predikat može biti u dualu ili u pluralu: *Adam i Eua* nai perua Chloueka *bezta ztuoriena* K 3 (1), *Formosus i Sergius Pape* naiednoch *bezta* 31 (892), *Anton i Cleopatra* zama zebe *vmorizta* 17 (3932), *Jurai Draskouich ... i Ferenz zlunzki ...* Banom *poztazta* ouo leto 62 (1576), *Janko voiuoda zKapistranom fratrom ... idoszta* i *pobiszta* Czara ... *Vzeszta* Czaru szto ... pusek 48 (1455) – *Celestinus i Euczius* iedno leto *Papezu bili* 37 (1144), *Tomas Erdeudi ... i Gregor Frankopan ... vmrese* 54 (1520), ouo leto *Staiar i Kranzky orzag* od Matiasa, mira*zu prozili* 52 (1487), *Rudolf Agrikola i Frisius iezu bili* ouo vreme 52 (1486), *Helias i Heliseus* mertua Chloueka, prosniu ili zmolituo *vchiniliszu* gore vsztati PN 69b;

f) u isti sustav očito ne idu parovi kao *kada* K 16 (3890) – *gda* 31 (842), *zada* 8 (2773) – *vezda* 18 (21), *iur* PN 121b – *vre* 93a.

2.9. Kad bismo svaki par dubleta uzimali pojedinačno, zanemarujući međusobne odnose i stanje u današnjim kajkavskim govorima, već bi i tada bilo smiono tvrditi da su svi postojali u govoru Vramčeva zavičaja. Ako vodimo računa o broju, rasprostranjenosti u svim dijelovima sustava, o nedostatku lančanog slijeda uzroka i posljedica koji bi sve dublete dijakronijski opravdao, onda je više nego sigurno da dobar dio moramo pripisati prostornom ispripletanju. Kad bi pisanje *den – dan* odražavalo promjenu *ę* > *a*, ili obratno, onda bismo za *zlęčil* očekivali *zlečil* i *zlačil*. Da je u pitanju promjena *ę* > *i*, očekivali bismo *den* i *din*. Budući da imamo *zlečil – zličil* i *den – dan*, posrijedi je ustupak sustava u kojem se izjednačilo *ǒ* i *ê* sustavu gdje takvog jednačenja nema.

Mi bismo mogli pokazati za velik broj dubleta da nisu dijakronijske. To je čak i suvišno jer postoje nesumnjivi tvarni znaci po kojima se vidi da one prelaze okvir Vrančeva govora. Pretvarajući *meju* u *među*, pisac je mehanički prekrstio i *Akvileju* u *Akvileđu* (t. 1.18). Želeći ugoditi onima koji ne govore *z-* nego *iz-*, pisao je pored *z dalka* i *iz dalka*. Samo što nije znao gdje dolazi *iz: iz zoneh* PN 65b, *iz szkrisa* 85b. Na gotove kajkavske oblike *zoneh* (iz onih), *skriža* (s križa) on je dodavao *iz*, očito zato da približi svoj jezik onima koji nisu govorili kao on.

Na temelju velikog broja dubleta i na temelju dragocjenih omaški možemo sa sigurnošću kazati ovo: n e s a m o d a V r a m e c n i j e p i s a o o n a k o k a k o s e g o v o r i l o u n j e g o v u r o d n o m k r a j u n e g o o n t a k o n i j e n i h t i o p i s a t i.

Sinonimi

2.10. Na pitanje zašto Vramec nije htio pisati jezikom koji bi se zasnivao na govoru jednoga kraja nije teško odgovoriti. On je želio da ga razumije što veći broj čitalaca. To pokazuju brojni sinonimi. Uza svaku stranu riječ ili ime Vramec dodaje i domaću riječ ili onaj oblik imena

koji je u Hrvatskoj bio udomaćen. Tu težnju za razumljivošću nedvosmisleno pokazuju ovi primjeri: *Astrologiu* to iezt *zuezdarzki nauk* K 5 (2030), *Aritmetiku* to iezt *rachunzki nauk* 5 (2030), *littere* i *pizmo* 7 (2494), Fidian *mertuke vage*, i *mere* naide 9 (3141), *Templum* ali *Czirkeu* 8 (2933), *Filozofus* ali *mudri* 10 (3342), *ladanie* i *orzag* 10 (3334), *orszagh* i *zemlu* 12 (3434), *fabule* ali *pripouezti* 12 (3442), *Doctor* ali *vrach* 17 (3929), meg *poglauniczi* i *Czezarmi* Rimzkimi 23 (247), *Heretnik* i *bludnik* 23 (254), *Diaka* ali *pizcza* 23 (274), *Synodon* ali *zprauische* 25 (328), *Concilium* ali *zprauische* 25 (385), *Concilium, Sinod* ali *zprauische* 25 (328), *Confirmacziu* ali *bermanie* 24 (314), *Herczeg* ali *Voiuoda* 29 (688), szedem *Voiuod* ali *Kapitanou* 30 (744), na Moysesseue *catedre* ali *sztole* PG 35b, *catechismus* i *nauuk kerschanszki* 4b, *contenta* i *zadouolna* 77a, gerchkijm *didimus*, diachkim *gemellus*, szlouenzkim *duoiek* 10a.

Evo i nekoliko primjera za imena naroda, gradova i lična imena: *Polaky* ali *lengielie* K 4 (1787), *Sidouzkoga* ali *Izraelzkoga* lucztua 7 (2551), *Szite* ali *vogri* 4 (1658), *Huni* ali *Vogri iz Szitie* 25 (373), *vPanoniu* ali *Zlouenzku zemlu* 30 (744), *Maczedonzki* ali *Bozanzki* 12 (3478), *Constantinopol* ali *Czarigrad* 10 (3254), *Alkair* ali *Kayrum* 5 (2047), *Raguski* ali *Dobrounik* varas 27 (446), *Artaxerses* ali *Asuerus* 12 (3520), *Iuan Krisostomus*, kize zoue *zlatouuzti Iuan* 26 (411).

Premda se ne može kazati da Vramec uvijek dobro tumači stranu riječ ili toponim, očito je da ih on nastoji protumačiti.

2.11. Već je Fancev istakao činjenicu da Vramec upotrebljava dvije vrste sinonima. U prvu idu sinonimi koje sam naveo u prethodnom paragrafu: oni se sastoje od jedne strane i jedne domaće ili udomaćene riječi. Za nas je mnogo zanimljivija druga vrsta: nju sačinjavaju parovi sinonima kod kojih više nije u pitanju objašnjavanje tuđica. Sve riječi što dolaze naporedo i međusobno se nadopunjavaju podjednako su slavenske, odnosno udomaćene. One potvrđuju, jednako kao i dublete, pretpostavku o postojanju jezične *koinē* na području kajkavskog dijalekta 16. stoljeća. Jer ako je Vramec smatrao da nije dovoljno tumačiti strane riječi, nego da treba učiniti isto i sa hrvatskima, onda je to očiti znak da čitaoci kojima je namijenio svoja djela nisu sačinjavali jedinstvenu jezičnu zajednicu. Budući da je Fancev sakupio dosta primjera iz *Postile*, ja ću ovdje navesti samo sinonime iz *Kronike:* oni su, uostalom, gotovo standardni i stalno se ponavljaju[5].

Imenice: nekoliko *lakti* ali *szesaiou* 3 (1656), na Zonchem *zhode* ali *ztoku* 3 (15), od *podagre* ali *vulogou* vmre 22 (195), *ladanie* i *poglaunichtuo* 4 (1787), *vuoizke* i *boiu* 7 (2772), *sztalischa* i *prebiualischa* 30 (744), Zueliku *pazku* i *zkerbiu* 32 (989), *vozo* i *temniczu* 29 (647), odsze *dobe* i *vremena* 29 (683), *oblaztnik* i *poglaunik* 18 (28), *podainozt* i *pokornozt* 13 (3640), vuelikom *vbostue* i *neuole* vmre 31 (881).

[5] Fancev je leksiku, a posebno sinonimima, posvetio trideset stranica svoje radnje (*Beiträge* ...) u AslPh 33, str. 20 – 50.

Glagoli: be *prepuscheno* i *dopuscheno* 24 (280), *pobolsai* i *popraui* 2 (predgovor), *gouorili* i *bezedili* 4 (1757), *oddan* i *predan* 5 (2216), *odlochi* i *oddeli* 8 (2970), *preneseno* i *prepelano* be 30 (782), *zapoueda* i *dokoncha* 31 (894), *naregeni* i *naprauleni* 32 (992), vun *vzeti* i *ieti* 28 (623), *zuersauati* i *chiniti* 28 (605), be *polosen* i *poztaulen* Papa 27 (498), *prebiua* i *ztoij* 24 (310), *zpechen* i *szesgan* 23 (258), *rasztiranij* i *razmetanij* 20 (72), *pogodij* i *pomirij* 18 (3950), *szta* i *zdignuze* 16 (3890), *razmetan* i *poteruen* be 15 (3830), *raztergali* i *razmetali* 11 (3433), iezu *zuerseni* i *zegnani* 14 (3777), *oszogen* i *opitan* 30 (740), *preneszeno* i *preszeleno* iezt 9 (3141), *zegnan* i *pregnan* be 16 (3860), vun *zuergsi* i *zegnausi* 29 (696), deuet knigh *pizala, nachinila* i *zprauila* iezt 11 (3433), *zpraui* i *popiza* 26 (437), *nasla* i *zmizlila* 7 (2737), Varas pochet be *zidati* i *nachinatize* 8 (2790), Gedeon *zodi* i *pita* zini Izraelzke 7 (2671), iedenzeie *imenuual* i *zual* 8 (2970), *vze* i *prie* 17 (3926), meg *Orozlanie* be *puschen* i *versen* 11 (3433).

Pridjevi i prilozi: *bogati* i *zmosni* 11 (3389), *zadni* i *pozledni* 12 (3442), *mochnese* i *iache* 13 (3633), Poete *vcheni* i *Mudri* 8 (2860), pred zodcza *telounoga* i *Poszuetniega* 24 (281), *iaksi* i *mochanki* ie med vszemi Ludmi 8 (2790), iednoga *neuolnoga, vboga* tesaka Zin 24 (280), *nai* ie *dose* i *nai veche* 3 (687), lada *iako* i *zmosno* 26 (401), *naiuekse* i *naidose* ie Dersalo 24 (306).

Upotreba dviju ili više riječi za jedan pojam postaje navika. Mogli bismo čak kazati: stilska osobina. Zato ćemo u Vramca naći i mnogo primjera gdje on povezuje riječi koje nisu sinonimi, pa i takve kod kojih je teško utvrditi srodnost u značenju: bili zu *vgozteh* ali *naztanu* 5 (2047), od zuoih *zlug* ali *Junakou* 22 (221), nezgouorne *mochi* i *iakozti* 3 (1056), zonchenom i Nezechnom *pomenkaniu* i *potemnieniu* 7 (2631), Troia lepa *na nistar* i *na puztos* po praznozti doide 7 (2772), od *ztuorenia* i od *pochetka* 9 (3000), damu *moch* i *oblazt* 29 (683), *modrozt* i *nauk* 31 (858), *ladanie, oblazt* i *moch* zauie 17 (3931), v Rimzku *ruku* i *oblazt* 16 (3860), po Troanzkom *razzipanie* i *poteruenie* 10 (3212), *ladanie, Kraleuztuo* i *zmosnozt* 11 (3353), od zuoih *Vitezou* i *zlug* 23 (238), *blud* i *nechiztochu* 28 (630), *pomozhnik* i *obranitel* 17 (3931), *Kuga* velika i *zmert* 28 (567), *zakon* i *zapouedi* dezet 12 (3489), vchini *posgati* i *vogen zmetati* 30 (717), *siueli* i *bili* na ouom zuete 7 (2631), da sze Vuzem vNedelo *obszlusuie* i *obdersuie* 21 (144), *ladati* i *Kraluuati* poche 12 (3434), *poginu* i *potonu* na Morie 18 (18), *otraulen* i *chemerom napoien* be 18 (21), *mechom pozeche* i *vmori* 19 (45), *zadaulen* i *vmorien* be 22 (181), *preboden* i *vmorien* be 22 (194), be *vmorien* i *zaklan* 22 (221), *zgore* i *vmre* 25 (379), oba vozo vekiuechno *versena zkuariena* i *opitana* bezta 29. (642), *imenuuan* i *poztaulien* 31 (827), ie perui *poznal* i *nakonecz dosel* 7 (2631), *posgan* i *razmetan* be 20 (72), *potren* i *na nistar dopelan* 20 (72), od cherui be *zeden* i *razmetan* 19 (45), *dobri* i *verni* Kral 9 (3031), *szueti* i *deui* Emrih 32 (1003), *ialni neuerni* i *kriui* 15 (3801), otecz *velikoga* i *zmosnoga* Alexandra 13 (3604), *okornik* i *nemiloztiu chlouek* 10 (3311), *hudi* i *neuerni* i *nezrechni* 10 (3209), *Zlauni* ali *dolni* belgrad 13 (3606), *kruto* i *nezgouorno* 9 (3027).

2.12. Iz navedenih se primjera vidi da je zapravo teško odrediti pravu prirodu Vramčevih naporednih izraza. Ponekad su to sinonimi, ponekad pleonazmi, ponekad bliže oznake. Ali je uvijek u pitanju tumačenje, nastojanje da se pojedina riječ ili izraz kaže na dva ili na više načina. Lingvistički govoreći, tu se radi o »poruci koja ukazuje na kod«.[6] Takav je postupak neizbježan u slučajevima kad se svi ljudi ne služe potpuno istovetnim jezičnim kodom, odnosno kad pripadnici određene zajednice, naročito djeca, proširuju svoje jezično znanje. Budući da je ponavljanje riječi s istim ili sličnim značenjem Vramcu »prirođeno« – može se slobodno kazati da on i ne zna upotrijebiti samo jedan izraz za jedan pojam, a još manje označiti isti pojam uvijek istom riječi – nameće se zaključak da je takav način pisanja bio uobičajen u kajkavskoj književnosti. A to opet potvrđuje da je Fancev bio u pravu kad je pretpostavljao da je kajkavska književnost starija od najstarijih sačuvanih djela[7].

Za nas je, međutim, važno samo ovo: sinonimi pokazuju da Vramec nije pisao onako kako se govorilo u njegovu zavičaju. Ne može se kazati da je bio ikavac zato što je pisao *zličil: zurachil* ili *zlichil* PN 2a. Ne može se tvrditi da je u njegovu govoru bilo štokavskih elemenata zato što je pisao *što: sto* i *kai* PN 61a. Ta onda bismo isto tako mogli ustvrditi da su ljudi u njegovu kraju govorili i latinski, jer Vramec piše: *Concilium* ali *zprauische*.

Književni karakter Vramčeva jezika

2.13. Pišući *Postilu*, Vramec se služio djelima pisanim na latinskom jeziku. To vrijedi uglavnom za propovijedi, tj. za tumačenja koja dolaze poslije čitanja evanđelja. Sami tekstovi evanđelja, međutim, nastali su djelomičnim prepisivanjem iz starijih slavenskih predložaka, koji vuku svoju lozu iz crkvenoslavenskih matica. Na to ukazuje srodnost koja postoji između Vramčeve *Postile* i *Zadarskog lekcionara*, kao i srodnost između *Postile* i Krajačevićevih *Evangelioma* itd. Podudarnosti se mogu objasniti jedino time što su sva spomenuta djela nastala prepisivanjem iz starijih rukopisnih evanđelistara, koji su se razvili iz iste pramatice. Zato je jezik u tekstovima evanđelja arhaičniji od onog u tumačenjima: u *prvima je npr. češće u upotrebi aorist, imperfekt i participi*. Kako je Vramec bio svećenik, župnik i kanonik, sigurno je dobro poznavao rukopisne evanđelistare[8], pa su neke arhaične jezične crte mogle ući u njegova djela i na onim mjestima koja nisu nastala neposrednim prepisivanjem.

[6] R. Jakobson, *Shifters, Verbal Categories, and the Russian Verb*, Harvard University, str. 2.

[7] *Starija hrvatska književnost u današnjim srednjoškolskim udžbenicima*, Hrv. revija 11, str. 13 – 14.

[8] To je utvrdio Jagić u svojoj ocjeni Lukjanenkove radnje o kajkavskom dijalektu, AslPh 27, str. 584 – 585.

Spomenut ću nekoliko takvih arhaizama za koje pretpostavljam da u živim kajkavskim govorima 16. stoljeća više nisu bili u upotrebi: gen. sg. z *domu* PN 220b, dat. sg. *szinoui* PN 186a, *moseui* PG 116a, gen. sg. ličnih, prisvojnih i pokaznih zamjenica – ime *niego* PN 28b, po zmerti *szuoiego* occza K 39 (1204), *ouogo* PN 20a, *ouaga* szuieta 33b, ptcp. kao *prisedchi* PN 44b, *padsi* 62a, *vlezsi* 87b, pored novijih oblika *vlezousi* 84a, *vlezeusi* PG 86b. Aorist je, naprotiv, još postojao (t. 3.11).

2.14. Na književni karakter Vramčeva jezika ne ukazuju samo arhaizmi. Njegova je *Kronika* dobrim dijelom prevedena s latinskoga, a već smo spomenuli da to vrijedi i za veći dio tumačenja u *Postili*. Vramec je prevodio ropski, unoseći u svoj jezik čitav niz stranih konstrukcija, ostavljajući pojedine izraze neprevedenima, čuvajući ponekad čak i latinske nastavke.

Tako npr. Vramec često ostavlja nominativni oblik ličnih imena i u kosim padežima: zin *Akimelek* popa K 8 (2890), Nakor rodi *Tarah* 4 (1878), od sene *Tamara* znehe zuoie 6 (2224), *Agar* shenu PG 190a, pored: Enos rodi *Kainana* 3 (325).

Tuđa imena s latinskim nastavcima: Niemczi M. *Lollium* ki ie bil Augustuseu poglaunik glauomu odzekose 17 (3943), Anton *octauiam* Czezarouu zeztru a zuoiu senu odegna 17 (3930), Agrippu *posthumum* vchini vmoriti 18 (16), Caszander... *Roxam* i szina Alexandra vhitiusi vmori 14 (3644).

Akuzativ s infinitivom: drugi *Cleta* i *Anecleta* iedno stimaiu *biti* K 20 (82), Czezaru Augustu *voizku* pripraula *biti* 17 (2930), pouedase *biti Heretnike* i *bludnike* 25 (328), *Popa*, kibize zbial, *prekletoga* zapoueda *biti* 36 (1130), iz zaada poznamo blijzu *leto biti* PN 7a, kazal *niega biti agnecza Bosiega* 8b, stimaiuchi *zlugu Bosiega niega biti* 33a.

Nominativ s infinitivom: *Vinogradi* kizu bili v Zremzkoi zemli od Czezara behu dopuscheni *zaszaditi* 24 (280), szuetoga krisa *god* i *zuisenie*, od Czezara Heraclia zapouedan be *obdersati* 28 (629).

Instrumental u značenju ablativa apsolutnog: Doide Jesus *vratmi zapertimi* (dode Isus makar su vrata bila zatvorena) PN 105a.

Upotreba negacije kao u latinskom: chlouek *nistar* imati *ni ladati* na ouom szuete *ima* 37 (1155), *nistar stimali iezu* PN 34b.

Red riječi: *imenuua varasa* zuoiega zina peruorogenoga *imenom* K 3 (1), *Szitizko* na szeuer vezda vto vreme iezt pocheto pod Tanaom *ladanie* i *poglaunichtuo* (odvajanje atributa od imenice) 4 (1787), Ou zache *proti* gouoriti *Czarigradzkomu Patriarke* 28 (591, odvajanje prijedloga od imenice).

Usp. i ove konstrukcije: perui pizalie *od Boga* i *nemertelnozti* duse 10 (3342), *od toga ie pizal* Salustius 16 (3890), Isaak *vchini* zebe *dopelati* sennu Rebeku po zuoiem zluge 5 (2088).

Spomenut ću i redni broj *dezeti i cheterti* (četrnaesti) K 9 (3160), prema lat. quartus decimus, da se vidi kako Vramec nije samo u sintaksi pretrpio jak utjecaj latinskog jezika.

Mislim da iz ovog letimičnog pregleda arhaizma i tuđih elemenata nije teško uočiti književni karakter Vramčeva jezika.

2.15. Ako se usporedi Vramčev jezik s jezikom drugih kajkavskih spomenika 16. stoljeća, odmah upada u oči da između njih postoji veliko slaganje. Na tu je činjenicu dovoljno jasno ukazao Fancev[9]. Jedini izuzetak predstavlja Pergošićev *Tripartitum*. U tom se, naime, djelu miješaju dvije redakcije, jedna kajkavska i druga štokavsko-čakavska. Osim toga, te dvije redakcije nisu u svim sačuvanim primjercima jednako raspoređene. Pergošić se razlikuje od ostalih kajkavskih spomenika i po tome što čak i u kajkavskom dijelu *Tripartituma* nema nekih značajnih jezičnih crta koje nalazimo u Vramca, u Krapinskim sudskim protokolima i sl. Tako Pergošić nema nikada *j* za *d'*, *o* za *ǫ* dolazi samo u riječi *tomačiti* i jednom u riječi *dogovanje*. Valja istaći da *o* za *ǫ* vidimo jedino u primjeru: na *moku* vrechi. Budući da se radi zaista o izuzecima, može se tvrditi da Pergošić ima gotovo isključivo *u* za *ǫ* i *ǫ*[10].

Pergošićev je jezik za našu nauku dugo ostao tajnom. Nije se znalo kako treba protumačiti dvije različite redakcije, a još manje kako da se objasni zašto su one različito raspoređene u pojedinim primjercima *Tripartituma*. Zato Aleksićeva radnja ima posebno značenje za historijsku kajkavsku dijalektologiju. Ona je prvi pokušaj da se u pitanje Pergošićeva teksta unese nešto više svjetla. Osim toga, Aleksić je prvi u našoj nauci nastojao o povijesnom razvitku kajkavskog dijalekta govoriti na osnovu konkretne građe[11].

2.16. Proučavajući sačuvane primjerke *Tripartituma*, jedan zagrebački i četiri budimpeštanska, Aleksić je najprije utvrdio da ne postoje dvije redakcije Pergošićeva teksta, nego tri: »više kajkavska« (I), »štokavsko–čakavska« (II) i »manje kajkavska« (III). U zagrebačkom primjerku i jednom od budimpeštanskih redakcije su raspoređene ovako: II, I, III. U druga dva budimpeštanska: I, II, III, a u četvrtom budimpeštanskom: I, II, I, III. Nejednako su, dakle, raspoređeni samo tekstovi I, i II, i to u prvom dijelu *Tripartituma*, dok je drugi dio (tekst III) u svim primjercima istovetan (str. 3 – 30).

Aleksić je dalje utvrdio da je čitavo djelo bilo prvotno napisano kao tekst III (»manje kajkavski«), a zatim je pisac počeo udešavati jednu varijantu za prave kajkavce, Slovene, i drugu varijantu za štokavce–ikavce, Horvate. Kao dokaz mogu se navesti: ista paginacija, iste štamparske pogreške, potpuno slaganje u grafijskim varijantama između teksta I i teksta II. Značajno je da u tekstu I na jednom mjestu dolaze riječi *neuech listor* (sinonimi) jedna pored druge. U osnovnom tekstu (III) stajalo je *listor*, a Pergošić je tu riječ htio zamijeniti riječju *neuech*, ali pri tom zaboravio izbrisati *listor*. To je za Aleksića nesumnjiv dokaz da je čitav *Tripartitum* napisan najprije kao tekst III (str. 8, 16–17).

[9] AslPh 32, str. 55.

[10] AslPh 32, str. 49 – 53; JF 16, str. 87 – 95.

[11] Drugo je pitanje kako je Aleksić tu konkretnu građu tumačio. O tome ću opširnije govoriti u nastavku ovog poglavlja i u drugom dijelu svoje radnje.

Sve Aleksićeve tvrdnje koje sam dosad iznio mogu se prihvatiti. Međutim, mnogo se teže složiti s onim što Aleksić na osnovu njih zaključuje. Ja ću ukratko iznijeti njegove pretpostavke.

a) budući da je Pergošić najprije napisao svoj *Tripartitum* kao tekst III (»manje kajkavski«), to znači da se u tom tekstu vjerno ogleda govor pišćeva zavičaja, a I i II su knjiški tekstovi (str. 16, 27);

b) Pergošić je počeo mijenjati svoj prvotni tekst III zato što je uvidio da on nije ni posve kajkavski ni posve štokavski, pa je htio prirediti jednu varijantu za prave kajkavce a drugu za prave štokavce (str. 16);

c) vrlo je značajno da je Pergošić svoj osnovni tekst, koji je pisan na narodnom govoru njegova kraja, čistio od štokavizma: to znači da je Pergošićev kajkavski bio bliži štokavskom nego slovenskom kajkavskom (str. 16).

Nije potrebno ni spomenuti da iz toga proizlazi zaključak: onaj dio kajkavskog dijalekta kojemu je pripadao Pergošić po svom je podrijetlu štokavski govor »najarhačnijeg tipa« (str. 96).

2.17. Pitanje je, međutim, da li se u osnovnom tekstu *Tripartituma* odražava narodni govor Pergošićeva zavičaja. Za tu tvrdnju, iz koje onda proizlaze sve druge, Aleksić nije pružio nijedan lingvistički dokaz. Ako je tekst III napisan prije nego tekstovi I i II, onda to nipošto ne mora značiti da je on napisan »u punom smislu te reči, na narodnom (kajkavskom) govoru« Pergošićeva kraja (str. 87).

Uspoređujući tekstove I (»više kajkavski«) i III (»manje kajkavski« osnovni), Aleksić je našao da se oni razlikuju po slijedećim osobinama:

a) u I dolazi *neveč* a u III *listor;*

b) u I nalazimo *išče* a u III *išče* i *jošče;*

c) u I *vre* a u III *vre* i *jur;*

d) u I veznik *ali* a u III *ali* i *ili;*

e) I ima samo *ar* a III *ar* i *jer;*

f) u loc. sg. im. m. i sr. r. kojima osnova svršava na palatal I ima nast. *-e*, a III *-e* i *-u* za m. r.;

g) u I glagoli VI vrste imaju samo *-uva-*, a u III *-uva-* i *-ova-;*

h) u I dolazi instr. sg. ž. r. s nastavkom *-u*, a u III *-u* i *-um* (str. 18–21).

Od osam razlika sedam ih se svodi na to da tekst III ima dublete i tamo gdje ih tekst I nema. Drugim riječima, Aleksić tvrdi da je onaj tekst koji ima više dubleta bliži narodnom govoru Pergošićeva zavičaja nego tekst u kojem takvih dubleta ima manje. To je u suprotnosti s onim što sam istakao na početku ovog poglavlja (t. 2.3 – 2.5). Dublete nisu dokaz za jedinstvenost jezičnog sustava. Njih ima uvijek više u gradu nego na selu, više u krajevima gdje se miješaju različiti govori i dijalekti nego u krajevima gdje svi ljudi govore istim dijalektom, više u knji-

ževnim i knjiškim tekstovima nego u tekstovima koji se zasnivaju na narodnom govoru jednoga kraja. To je poznato svakom jezičnom stručnjaku koji je ispitivao žive govore na terenu a ujedno proučavao i pisane spomenike.

2.18. Postoje, međutim, i drugi dokazi da se u tekstu III ne odražava narodni govor piščeva zavičaja »u punom smislu te reči«. Mjesto poluglasa Pergošić ima, isto kao i Vramec, glas *e*, koji on obilježuje slovima *e, ie*. Međutim, u nekoliko primjera dolazi u osnovnom tekstu i *a: otac, sudac, posal, lahko, prešastja, van, jedan, izašla, lagša, dohodak, vsagdanjem, vsagdar, dužan, vnutar, polag* (str. 78). Aleksić ne želi takvo *a* pripisati utjecaju štokavskog ili čakavskog dijalekta. U tom bi slučaju, naime, morao priznati da tekst III nije jedinstven, pa prema tome i ne odražava čisti narodni govor. Zato on tvrdi da je Pergošić u svom govoru imao mjesto poluglasa *ĭe* u dugim slogovima a e^a (»široko otvoreno e«) u kratkim. »Ovo e^a svoga govora Pergošić je obeležavao obično sa *e*, a samo u napred iznesenim primerima, po mome mišljenju, on je umesto *e* napisao *a*, jer mu je to dopuštala sama priroda glasa e^a« (str. 82).

Među primjerima s *a* nalazi se i riječ *van*. Aleksić očito nije znao da u kajkavskom dolazi do gubljenja opreke između početnog *u-* i početnog *v-* (t. 1.15). Prema štokavskom i čakavskom *van* kajkavci imaju *vun* (tako ima i Pergošić), a ne *ven* ili ve^an. Ako u *Tripartitumu* dolazi i *a* mjesto poluglasa, onda tu nije u pitanju grafijska nedosljednost, nego utjecaj nekajkavskih govora.

U tekstu III ima i ikavizama: *sinokoše, tribe, potribno, gdi, godi* (str. 87). Aleksić se poziva na ikavizme koji postoje i u djelima drugih kajkavskih pisaca i u nekim živim kajkavskim govorima. Treba, međutim, spomenuti da sve riječi u kojima dolazi *i* mjesto *ê* ne idu zajedno i nemaju isto značenje. Drugo je kad u kajkavskim govorima nalazimo riječ *tirati* (v. t. 1.6), a drugo opet kad nađemo na *sinokoša, gdi, godi*. U posljednjem slučaju riječ je ili o redukciji nenaglašenog *e (sinôkoša* ili *sinokôša)* ili o raznim analogijama koje zahvaćaju vokale u prilozima. Ali ako imamo *i* u riječima kao *tribe, potribno*, gdje je *i* naglašeno, onda su u pitanju pravi ikavizmi, tj. riječi u kojima je *ê* dalo *i* po glasovnom zakonu. Njih Aleksić neće naći ni u jednom kajkavskom ekavskom govoru. Oni nisu pripadali ni govoru Pergošićeva kraja. U osnovnom tekstu *Tripartituma* nalazimo oblike: *trebe, triebe, potrebno, potriebno* (str. 85), i jedino za njih možemo kazati da su kajkavski. Naprotiv, oblici *tribe, potribno* samo su dublete za koje se može ustvrditi da imaju istu funkciju kao i one u Vramčevu jeziku: učiniti jezik pristupačnim što većem broju čitalaca.

Razlike između tekstova I, II i III zapravo su više kvantitativne nego kvalitativne. U III ima više dubleta nego u I, a u II više štokavskih i čakavskih osobina nego u III. To je uvidio i sam Aleksić. »U ovom pogledu je još jedno sigurno: da i I i II sadrže, i pored pokazanih popra-

vaka, ipak Pergošićev jezik ... pa zato i još jednom ističem da se bez opasnosti da jezikom u I i II tekstovima budemo odvedeni na stramputicu možemo lako koristiti gradom iz celog teksta Pergošićeva prevoda Verbecijeva Tripartituma« (str. 28).

2.19. Aleksić kaže da je Pergošić svoj osnovni tekst mijenjao sâm ili je u tom poslu imao pomagača (str. 27). Ali on tvrdi također da Pergošić »nije umeo pisati drukčije nego onako kako je narod njegova kraja govorio« (str. 40). Prema tome, prevodilac *Tripartituma* nije mogao sâm unositi u svoje djelo čakavske ili štokavske jezične crte. Ako je on zaista znao pisati samo onako kako se govorilo u kraju njegova rođenja, onda su sve nekakvske osobine unijeli u *Tripartitum* Pergošićevi pomagači. Aleksić se poziva na Fanceva, koji tvrdi da je u Zagrebu i Varaždinu već od 15. stoljeća bilo štokavaca i čakavaca, a da su popovi glagoljaši djelovali na području čitave zagrebačke biskupije (str. 27).

Ali Pergošiću nije u priređivanju teksta II (»štokavsko–čakavskog«) pomagao nikakav ikavac, ni štokavski ni čakavski, već je on to učinio sâm. Na to ukazuju ove lingvističke činjenice:

a) u velikom broju riječi *ê* nije zamijenjeno glasom *i* ni u tekstu II, koji je bio namijenjen Horvatima ikavcima; da je ispravke vršio ikavac po podrijetlu, on bi sigurno u tom zamjenjivanju bio mnogo dosljedniji, te ne bi ostavio ekavizme kao što su ovi: *deuoike* 27, *peneze* 27, *oduetek* 28, *dyekle* 29, *dyel* 29, *decczę* 31, *semene* 32, *svetlost* 32, *razumeti* 34, *imęnie* 34, *chlouek* 35, *nasledniki* 36, *hoteli* 36, *hotyeniem* 38, *czielo leto* 39 itd.[12]; glas *ę*, odnosno u dugim slogovima *ię*, češći je od glasa *i* čak i u ikavski intoniranom tekstu II; s druge strane, u tekstu I, koji je bio namijenjen »pravim« kajkavcima – a to će reći ekavcima – ima i nekoliko ikavizama: *potribno* 11, 12, *gryha* 25, *prepovyda* 3; takva se nedosljednost može razumjeti jedino onda ako se pretpostavi da je Pergošić uređivao svoj tekst sâm; značajno je da je Aleksić prešutio ikavizme u tekstu I; postoje i takve omaške koje nesumnjivo pokazuju da tekst II nisu uređivali ikavci: u primjerima *zi usakih* 20 i *tida* 25 (u zagrebačkom primjerku) prema *ze usakih* i *teda* (u bidimpeštanskom primjerku) Pergošić je stavio *i* umjesto onog *e* koje nije postalo od *ê*; pravi ikavci to nikad ne bi učinili;

b) u onim riječima u kojima je *ę*, odnosno *ię*, zamijenjeno glasom *i* Pergošić je stavio duljinu i tamo gdje čakavski i štokavski ikavci imaju kratki akcenat: *prydi (prîdi)* prema kajkavskom *pr'ędi* 14, *potrybno (potrîbno)* prema kajkavskom *potr'ębno* 24, *tryba (trîba)* prema kajkavskom *tr'ębä* ili *tr'ęba*, *mystih (mîstih)* prema kajkavskom *m'ęstęh* 23 itd.; da slovo *y* označuje dugo *i*, pokazao je Ivšić[13]; u svim navedenim primjerima i štokavci i čakavci imaju kračine; ovdje je moguć samo jedan zaključak: Pergošić je znao da u izvjesnim riječima

[12] Primjere navodim iz Kadlečeva izdanja Pergošićeva *Tripartituma*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, knj. V, Beograd 1909.

[13] ZbAB II, str. 183.

Horvati govore *i* tamo gdje Sloveni kažu *ę*, ali nije znao da u istim riječima postoji i razlika u akcentu; pravi ikavci sigurno ne bi tako postupili.

Jasno je, dakle, da Pergošiću pri uređivanju »knjiškog« teksta II nisu pomagali ni štokavci ni čakavci. On je taj posao obavio sâm. A to onda znači da je znao pisati i drukčije nego što je govorio narod njegova kraja.

2.20. Preostaje mi da iznesem svoje mišljenje o postanku različitih varijanata u tekstu Pergošićeva djela i da pokušam objasniti zašto su one u pojedinim primjercima nejednako raspoređene. Pergošić je najprije preveo *Tripartitum* na hrvatski jezik kakav je bio uobičajen u kajkavskoj književnosti 16. stoljeća. To je bio kajkavski dijalekat prošaran jezičnim osobinama čakavskim i štokavskim. Taj se jezik ogleda u tekstu III (»manje kajkavskom«) i on je uglavnom onakav kakav je bio jezik u djelima drugih pisaca, Vramca i onih kojima se djela nisu sačuvala. Da je kajkavska književnost postojala i prije Pergošića i Vramca, na to ukazuju bezbrojne sličnosti u jeziku i stilu između *Kronike, Postile* i *Tripartituma*. Podudarnosti je istakao već Fancev, pa ih neću na ovom mjestu ponavljati[14].

Pošto je završio svoj prijevod, Pergošić je zaključio da bi možda bilo bolje prirediti dva izdanja, jedno kajkavsko (slovensko) i jedno štokavsko–čakavsko (horvatsko), jer bi takva dva izdanja sigurno bolje odgovarala jezično raznorodnoj čitalačkoj publici nego jedinstveno izdanje u miješanom jeziku. Međutim, prevodilac nije uspio završiti zamišljeni posao, očito stoga što je trebalo iskoristiti priliku za tiskanje knjige čim se ta prilika pružila. Poznato je da štamparije u 16. stoljeću nisu bile stalne i da su knjige tiskali putujući štampari[15].

Pergošić je, dakle, bio prisiljen objaviti svoje djelo u trenutku kad je ono postojalo u tri različite varijante. Da bi bar donekle sakrio tu jezičnu raznorodnost, njemu nije preostalo drugo nego da te varijante u pojedinim primjercima nejednako rasporedi. Zato u pet sačuvanih primjeraka *Tripartituma* vidimo tri različite kombinacije u redoslijedu pojedinih varijanata (t. 2.16). Da nam se sačuvalo više primjeraka, vjerojatno bi i tih kombinacija bilo više.

Ako već treba dijeliti pojedine varijante u tekstu *Tripartituma* na »knjiške« i »narodne«, onda bi se moglo kazati da je govoru Pergošićeva kraja najbliža varijanta I (»više kajkavska«). Ali ja smatram da se ni u toj varijanti ne ogleda čisti narodni govor (usp. ikavizme navedene u t. 2.18).

Netom iznesena pretpostavka o postanju triju tekstova Pergošićeva *Tripartituma* ima dvije prednosti u odnosu na Aleksićevu: 1. ona se ne protivi jezičnim činjenicama i 2. ona objašnjava zašto su pojedine

[14] AslPh 33, str. 20 – 50.

[15] Pergošićev tiskar Hoffhalter i Vramčev Manlius zadržali su se u Hrvatskoj kraće vrijeme. Hoffhalter u Nedelišću između 1574. i 1575, a Manlius u Varaždinu od 1586. do 1587. Usp. o tome: F. Fancev, *Počeci kajkavske književnosti i štampanje prvih kajkavskih knjiga*, Jug. njiva 6, str. 486 – 489, *Prvi izgrađivači hrvatskog štamparstva*, Grafička revija 4, str. 226 – 229.

varijante nejednako raspoređene. Za moje mišljenje o podrijetlu i razvitku kajkavskog dijalekta ta pretpostavka nije bitna. Ja sam htio pokazati samo ovo: činjenica da je Pergošić najprije napisao tekst III ne mora značiti da je taj tekst vjerni odraz narodnog govora i da može poslužiti kao nepobitni dokaz za tvrdnju da je prevodilac pisao onako kako se govorilo u njegovu zavičaju. Mislim da sam dovoljno jasno i dovoljno uvjerljivo uspio dokazati protivno.

Predgovor Zrcalu Marijanskom

2.21. Nakon svega što smo dosad kazali o prirodi jezika u djelima kajkavskih pisaca, postavlja se pitanje: na temelju čega je Aleksić zaključio da su kajkavski književnici pisali onako kako je govorio narod njihovih zavičaja? On to nije mogao zaključiti na osnovu jezične analize, jer ona, kao što smo vidjeli, pokazuje nešto sasvim suprotno. Preostaje jedino Habdelićev predgovor *Zrcalu Marijanskom*, na koji se Aleksić poziva da bi dokazao ispravnost svoga mišljenja. Može li se taj predgovor uzeti kao valjani dokaz i je li istina da on potvrđuje Aleksićevu pretpostavku? Evo odlomka koji Aleksić navodi u svojoj radnji:

»Tak komu knjižice ove ne budu po vlolje, naj je ostavi, a svoje, ako je ima, naj popravi, ako ih nema, naj nove bolše spravi, listor na hvalu Božju, D. Marije poštenje i občinsku korist. Ništarmenje, komu se horvacki hoče govoriti, neka reče mesto *lehko – lahko,* mesto *osem – osam,* mesto *jalen – jalan,* mesto *nesem – nisam* etc. Ar né teško mesto E postaviti ili reči I, ali mesto E A. Ja sem činil štampati onak kak onde govore gde sem pisal« (str. 39).

Ako se iz navedenog odlomka uzme samo **posljednja rečenica**, i ako se smatra da Habdelića treba vjerovati sve što kaže, onda bi Aleksićeva pretpostavka mogla biti ispravna. Ali u znanosti se nikome ne smije vjerovati na golu riječ, a još manje ako je ta riječ izvučena iz svoga konteksta. Zato ću ja uzeti u razmatranje čitav odlomak, a ujedno ću pokazati u kolikoj se mjeri Habdelić držao u praksi onoga što je u predgovoru istakao.

Iz Habdelićevih se riječi jasno razabire da on razlikuje dvije vrste čitalaca: kajkavce i one kojima »se horvacki hoče govoriti«, tj. čakavce ili štokavce. On zna da prvi govore *e* tamo gdje drugi imaju *a* ili *i*. To znači da su ti Horvati bili ikavci, a kajkavci su, naprotiv bili ekavci i imali su *e* mjesto poluglasa. Habdelić savjetuje Horvatima da stave ili izgovore to svoje *a* ili *i* tamo gdje on piše *e*. A to znači da on pri pisanju svojih djela nije imao na umu samo kajkavce nego i te Horvate ikavce.

Međutim, Habdelić često čini sâm ono što savjetuje Horvatima, tj. on stavlja *a* mjesto *e: dan, pas, ništarmanje, laglje, polag, jedan, starac.* Nije, dakle, istina da je on pisao baš onako kako su njegovi kajkavci govorili, nego je činio ustupke i Horvatima. Zašto je onda izjavio u predgovoru: Ja sem činil štampati onak kak onde govore gde sem pisal? Odgovor nalazimo na početku istog predgovora:

»Malo je do sé dobé Slovenskim jezikom, za ktere bi ja bil znal, knjig štampano. Ali ni onem ogovorljivi jeziki prostili nesu. Nekomu teh takoveh knjig reči nesu bile prave horvatske, nekomu nesu bile prave slovenske, nekomu bile su jako priproste, nekomu štampa né valjala, nekomu navuk ne be prikladen, nekomu litera ili slovo nepotrebno mesto potrebnejega i priličnejega be postavljeno etc.«[16].

Pisci prije Habdelića pokušali su već pisati umjetnim jezikom, miješajući slovenske (kajkavske) jezične osobine s horvatskim. Ali time su samo izazvali nezadovoljstvo i kod kajkavaca i kod nekajkavaca. Habdelić se boji da će doživjeti istu sudbinu:

»Kaj se drugo moje ove knjižice nadejati moreju, ktere ja, kakti im vreme od vsegdašnjih mojeh poslov pritrgavajuči, jedvaj k koncu dopeljah, pače i ne dopeljah zevsema, pokedobe od čutov zvunskeh tela človečjega osmi del ostavih, zaradi drugeh kot rekoh skrbi. Znam da bude, ki reče, ova je majdačka, ova zagorska, kranska ova, ova solarska, ova nemška, tukavska ova reč« (ib.).

Habdelić je svjestan činjenice da svima neće ugoditi i zato se želi unaprijed obraniti od prigovora. On bi u stvari želio unijeti u svoj jezik što više raznorodnih osobina. On čak i zna da je u svoje djelo i unio takve osobine: majdačke, zagorske, kranske, solarske, nemške, tukavske. Ali to ipak neće biti dovoljno za sve čitaoce. Zato je pametnije izjaviti da je pisao onako kako je govorio i zamoliti druge da sami izmijene ono što se protivi njihovu jezičnom osjećaju.

2.22. Koje su to knjige štampane slovenskim jezikom prije Habdelićevih? *Molitvene knjižice* (Požun, 1640) i *Sveti evangeliomi* (Graz, 1651) Nikole Krajačevića, *Kriposti Ferdinanda II* (Beč, 1640) Jurja Ratkaja Velikotaborskog, *Dvojdušni kinč* (Beč, 1661) i *Dušni vrt* (Beč, 1664) Baltazara Milovca. Ova posljednja pojavila se između Habdelićeva *Zrcala Marijanskog* (Graz, 1662) i knjige *Prvi oca našega Adama greh* (Graz, 1670), dakle poslije spomenutog predgovora. Spominjući knjige štampane u kajkavskom dijalektu, Habdelić je očito mislio i na Pergošića i na Vramca. A da je Pergošić, isto kao i Habdelić, imao na umu i Slovene i Horvate, to pokazuje predgovor *Tripartitumu*, zapravo posveta Nikoli Zrinjskom, gdje se jedni i drugi izrijekom spominju[17].

Habdelićev predgovor *Zrcalu Marijanskom* samo potvrđuje pretpostavku o umjetnom karakteru jezika u djelima kajkavskih pisaca. On pokazuje vrlo jasno da grafija *a* i *e* za poluglas označuje dva različita refleksa, nekajkavski i kajkavski, a ne isti glas: e^a. On pokazuje također da su kajkavski pisci svjesno umosili u svoja djela ikavizme, u želji da se približe Horvatima. A isto su tako postupali i s drugim jezičnim osobinama.

Prije nego konačno odbacim Aleksićevu pretpostavku, potrebno je ukloniti i jedan nesporazum u vezi sa shvaćanjem kajkavske *koinē*.

[16] Odlomci ovog predgovora navedeni su prema Jagiću, AslPh 31, str. 531, a primjeri za refleks poluglasa uzeti su sa str. 542.

[17] Usp. navedeno izd. *Tripartituma*, str. 3.

Jagić, pišući o Habdelićevu jeziku, ističe kako je taj jezik književni proizvod i kako je nastao miješanjem različitih dijalekata[18]. Aleksić pokušava Jagićevo mišljenje uklopiti u svoju pretpostavku, pa kaže: »To znači da se tako i govorilo, bez obzira na to kako je do te *koinē*, tog mešanog jezika došlo« (str. 40). Aleksić ne shvaća da nije isto ako su kajkavski pisci pisali onako kako se govorilo u zagrebačkoj ili varaždinskoj *koinē*, ili ako su pisali onako kako je govorio narod njihovih zavičaja. I danas postoji zagrebačka *koinē:* u njoj se govori *videl, vidil, vidio, video, vidjeo, vidija.* Ali je jasno da pri određivanju zagrebačkog kajkavskog govora sve navedene dublete ne mogu doći u obzir. I nikome uopće ne pada na um da raspravlja o pripadnosti i podrijetlu kajkavskog dijalekta na osnovu zagrebačkog govora.

Zaključak

2.23. Belićevo i Aleksićevo mišljenje o podrijetlu kajkavskog dijalekta osniva se na pretpostavci da su kajkavski pisci 16. i 17. stoljeća pisali jezikom koji vjerno odražava narodni govor pojedinih krajeva.

Grafija i jezične osobine u djelima Antuna Vramca, kao i jezik u djelima drugih pisaca i spomenika 16. i 17. stoljeća odlučno se protivi takvoj pretpostavci.

Lingvistička i historijska analiza pokazuju da je već u 16. stoljeću postojala kajkavska jezična *koinē*, nastala miješanjem različitih kajkavskih a djelomično i nekajkavskih govora. Na osnovu te *koinē* pojedini su pisci pokušali stvoriti neku vrstu književnog jezika.

Kad se želi utvrditi kakav je bio govorni jezik u pojedinim dijelovima kajkavskog područja 16. i 17. stoljeća, onda se ne može uzimati u obzir cjelokupna građa iz djela kajkavskih književnika. Potrebno je najprije utvrditi koje su jezične osobine pripadale narodnom govoru piščeva zavičaja a koje su posljedica utjecaja sa strane, odnosno svjesnog nastojanja da se privuče što veći broj čitalaca.

U djelu svakog kajkavskog pisca krije se više jezičnih sustava. Analiza koja zanemaruje tu osnovnu činjenicu ne može dati pouzdane rezultate.

[18] AslPh 31, str. 541.

Treće poglavlje

SUSTAVI RAZLIKOVNIH JEDINICA U VRAMČEVIM DJELIMA

Izvori za proučavanje kajkavskog dijalekta 16. stoljeća

3.1. U prethodnim poglavljima nastojao sam pokazati da se Vramčev jezik ne osniva na narodnom govoru jednoga određenog kraja. Time nipošto nisam htio reći da u tom jeziku uopće nema elemenata narodnih kajkavskih govora. Želio sam tek istaći da takve elemente treba istom otkriti. U Vramčevim djelima razlikujemo četiri vrste jezičnih osobina:

a) jezične osobine koje su postojale u govoru njegova zavičaja;
b) jezične osobine koje su postojale u drugim kajkavskim govorima 16. stoljeća;
c) jezične osobine preuzete iz štokavskih, čakavskih a djelomično i iz slovenskih govora;
d) književne jezične osobine preuzete iz starijih pisanih spomenika, odnosno takve koje su nastale ropskim prevođenjem iz stranih jezika, ponajviše iz latinskoga.

Za dijakronijski prikaz razvitka kajkavskog dijalekta, kao i za rješavanje ključnih pitanja o njegovoj pripadnosti i podrijetlu, u obzir mogu doći jedino osobine pod a) i b). Glavni nedostatak dosadašnjih ispitivanja na području historijske kajkavske dijalektologije leži upravo u tome što nije povučena jasna granica između onih jezičnih crta u djelima kajkavskih pisaca koje se osnivaju na živim narodnim govorima i onih koje su ti pisci preuzeli ili iz drugih, nekajkavskih govora ili iz starijih pisanih predložaka. Nije uvijek ni jednostavno ni lako lučiti kajkavsko od nekajkavskog, narodno od književnog. Još je teže odrediti kojem govornom području pripada određena jezična crta. Ako jezik pojedinih pisaca poistovetimo s narodnim govorom njihovih zavičaja, time smo, doduše, pojednostavili jezičnu analizu, ali smo ujedno zanemarili znanstvenu objektivnost. A na taj smo način svoje postavke sveli na niz samovoljnih, pa prema tome i bezvrijednih zaključaka.

3.2. Pored Vramčevih djela (K, PN, PG) i Pergošićeva *Tripartituma* (T) za proučavanje kajkavskog dijalekta u 16. stoljeću mogu poslužiti i ovi spomenici: *Krapinski sudski protokoli* (KSP), *Monumenta historica episcopatus zagrabiensis* (MEZ), *Monumenta historica lib. regni civitatis Zagrabiae* (MZ), *Monumenta historica nob. communitatis Turopolje* (MT), *Acta croatica* (AC), *Parnica Blaža Škrinjarića* (Š). Njih je već, osim posljednjega, uzeo u obzir Fancev u svojim *Prilozima*[1]. Ali on nije uočio njihovu glavnu vrijednost. Zato ću je ja na ovom mjestu ukratko istaći.

Navedeni spomenici ne sadrže tako reći nijednu jezičnu osobinu koja ne bi postojala u Vramčevim djelima. Što se tiče građe oni nam, dakle, ne donose ništa novo. U njima susrećemo iste fonološke i morfološke dublete, što pokazuje da je već u 16. stoljeću postojala jezična koinē na čitavom području kajkavskog dijalekta. Ni u povijesnim ispravama ni u sudskim zapisnicima ne ogleda se vjerno govor onoga kraja u kojem su nastali. Očito je da su obrazovani kajkavci 16. stoljeća poznavali više govora a nisu im bile tuđe ni neke štokavsko-čakavske jezične crte. Na to ukazuju ikavizmi i zamjena **poluglasa glasom *a*, upotreba** zamjenice *što* u značenju *quid*, kao i mnoštvo drugih osobina koje nisu kajkavske a javljaju se podjednako gotovo u svim spomenicima.

Prema jezičnoj građi u navedenim spomenicima moramo se, dakle, odnositi vrlo kritički. Mi ne znamo ništa o ljudima koji su te spomenike pisali. U AC ima tekstova nastalih na kajkavskom sjeveru: okolica Varaždina, Legrad, Nedelišće i neki drugi krajevi u Međumurju. Š je vezan uz Varaždin, KSP uz Krapinu. MZ i MEZ sadrže onomastičke i toponomastičke podatke iz okolice Zagreba. MT donosi toponime i pojedine riječi iz Turopolja i uopće s područja južno od Save. Ali ne smijemo tvrditi da ti spomenici predstavljaju pojedine kajkavske govore. Kakav se jezik ogleda npr. u zapisnicima iz Krapine? To može biti mjesni krapinski govor, ali isto tako i govor zapisničara, optuženog ili svjedoka, za koje nije sigurno da su bili rodom iz Krapine ili okolice.

Ako ih proučavamo pojedinačno, ti spomenici ne dopunjuju Vramca i ne dopuštaju nam da određene jezične crte vežemo uz određena područja kajkavskog dijalekta. Uzmemo li, međutim, u razmatranje sve izvore, uočit ćemo da se neke razlike između njih poklapaju s onima što postoje između *Kronike* i *Postile* te s onima koje su još i danas vidljive u živim kajkavskim govorima. Tako nam usporedno proučavanje cjelokupne građe daje uvid u neke osobitosti kajkavskog dijalekta 16. stoljeća i omogućuje da u grubim crtama opišemo osnovne dijalekatske skupine. U tom smislu navedeni su izvori korisno pomagalo: ako nam ne pružaju podatke za otkrivanje nepoznatog, dopuštaju da provjerimo činjenice koje smo već ranije djelomično utvrdili.

[1] Potvrde iz Š navodim prema tekstu koji je Fancev objavio u *Vjestniku kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljskoga arkiva* 13, str. 1 – 14. Sve su ostale potvrde iz Fancevljeve studije, AslPh 31, 32, 33; one su u ovoj radnji označene slovom F.

3.3. Ali ni usporedno proučavanje cjelokupne pisane građe i suvremenih govora nije dovoljno za utvrđivanje odnosa između pučkog i književnog, kajkavskog i nekajkavskog. Potvrde su često međusobno proturječne i ne slažu se s današnjim stanjem. U takvim slučajevima dijakroničar raspolaže jedinim sredstvom za određivanje spomenutog odnosa: pretpostavkama. Njima su se služili i historičari, ali ih nisu uvijek lingvistički provjeravali, smatrajući da je pozivanje na vanjezične podatke jamstvo za uvjerljivost predloženih rješenja. Međutim, oprečna se mišljenja lako usklađuju s povijesnim podacima i obično su jednako vjerojatna: u toku seoba došljaci mogu utjecati na starosjedioce i obratno. To nam pokazuje raspravljanje o zamjenici *što* u značenju *quis*, koju susrećemo u mnogim kajkavskim govorima.

U pisanim izvorima 16. stoljeća *što* ne dolazi samo prema *kȏto* nego i prema *čȏto*. Lukjanenko, Fancev, Ramovš i Ivšić izvodili su prvo *što* iz *kto* a drugo pripisivali utjecaju štokavskog. Belić i Aleksić smatrali su, naprotiv, da je *što* u kajkavskom dijalektu bilo prvotno zamjenica za stvari. Pošto je slovensko *kaj* preuzelo njenu ulogu, došlo je do promjene u značenju, te je nova zamjenica za lica potisnula nekadašnji oblik *kto* iz jezične upotrebe[2]. Kršćanski bjegunci i povratnici ne protive se ni jednom od tih rješenja, ali jezična analiza pokazuje da je prva pretpostavka vjerojatnija.

U kajkavskom dijalektu nema skupa *kt-;* usp. *gdo* za *kto*, *šteri* ili *teri* za *kteri* < *koteri* itd. Promjena se *kto* > *što* uklapa u fonološki sustav i time opravdava. Semantički je prijelaz »*quid*« → »*quis*« teško objasniti. Oblik *što* nije mogao iščeznuti a zatim se opet pojaviti u novom značenju, nego je oznaka *što* u datom razdoblju morala imati dva značenja: *što dela* = *tko radi* i *što radi*. Ako je zamjenica *kaj* doista potisnula *što*, time se ne stvaraju uvjeti za potiskivanje oblika *kto* ni za promjenu u značenju nekadašnjeg *što*. Danas imamo odnose *gdo* : *kaj*, *ki* : *kaj*, te bismo očekivali i odnos *kto* : *kaj*, ali njega u kajkavskom dijalektu nema. Zašto bi razlika između živog i neživog bila ukinuta, bar djelomično, a onda ponovo uspostavljena? Osim toga, kajkavski govori 16. stoljeća čuvaju skup *čt- (čteti, čtavec, čtovati)*, te bi prijelaz *čto* > *što* trebalo posebno protumačiti i opravdati (usp. t. 5.16).

Određujući odnos između građe u pisanim izvorima i živih govora, mi ćemo uvijek voditi računa o jezičnom sustavu.

Vokalski sustav u kajkavskom dijalektu 16. stoljeća

3.4. Po svemu se čini da su se poluglasi na čitavom području kajkavskog dijalekta razvili u *e(ie)* i stopili s refleksom glasa *ê* u jedan fonem. U spomeniku iz Nedelišća dolazi samo *e*. U onom iz Legrada imamo *a* u riječi *tha* (taj), inače uvijek *e*. U Petruševcu (okolica Varaždina) vidimo kolebanje u riječi *dan: dan* i *dyen*, u svim ostalim primjerima

[2] *Kajk. narečie*, str. 194, F 32, str. 86; *Hist. gram. II*, str. 239; JHK, str. 59, bilj. 10; NESHS II, str. 226; JF 16, str. 57.

dolazi isključivo *e*, F 31, 376. U međumurskim ispravama naći ćemo *a* samo u ovim primjerima: *kada, tada, chazty, possal, tha,* F ib. U KSP: *dijen, den, zneha, presezno, pomenkanija, denesnij den, denez, denezka, menije, te, owe, preze, ze, prede, zem, ozem, nezem, rekel;* izuzeci su ovi: *nijzam, dan, nowacz, zwdacz, otacz,* F ib. U Š imamo samo *e: zem, laghew,* on *den* 8, *len* 9. Usp. i nekoliko toponima iz MZ i MEZ: *Nova wez, Lepa wez, Clanecz, Lescoues, Gradec, Ztezycza* F 31, 378. Isto je u MT: *Wenecz, Logauech, Mykech, Gradez, Podrawecz, Nowozelecz,* F ib.

Na zatvorenost glasa *e* ukazuje grafija koja koleba između slova *e*, dvoslova *ye* i troslova *ije*. Primjeri u kojima dolazi *a* moraju se pripisati utjecaju nekajkavskih govora. Nemoguće je tvrditi da *a, e, ye, ije* označuju isti glas, jer bi to morao biti vokal *e* koji bi istodobno bio otvoren i zatvoren. Isto je tako nemoguće tvrditi da se poluglas razvio u dugim slogovima u *ę* a u kratkim u e^a, jer znakovi *e, ye, ije* i *a* dolaze i u dugim slogovima: *den, dyen, dijen, dan.* Svi se spomenici slažu sa stanjem kakvo smo utvrdili za Vramčev jezik (t. 1.6).

Na zatvoreniji izgovor glasa *e* upućuje i grafija za nekadašnje *ê*. AC: *dijel, niezw, zlobodye;* KSP: *nijema, dijel, dijela, dijelom, lijeth* i *leth,* F 31, 380 – 381; Š: *dethe* 8 i *dyethe* 9, *ymela* 8, *nye shtela powedathi* 9; MT: *imyenie, brezth, Bely,* F ib. Pisanje troslova *ije* ne smije nas zbuniti ili navesti na pomisao da se ovdje radi o štokavskom utjecaju. Sasvim je obična pojava da se *i* označuje dvoslovom *ij: dwsnijkij, dwsnijczij, ponijcze* F 32, 53. Glas *i* mjesto *ê* dolazi u riječima *tirati* i *sinokoša: tijraij* KSP, *zinokossy, zinokossa* AC, F ib. Već smo spomenuli da u prvoj riječi imamo *i* gotovo u svim kajkavskim govorima; u drugoj glas *i* također nije rijedak[3]. Inače je *i* mjesto *ê* sasvim izuzetno: *pijnez* KSP, *pineze* AC, *brizth, Bili* MT, F 31, 380 – 381.

Sve što smo upravo spomenuli o refleksu poluglasa i *ê* slaže se s onim što smo o tim glasovima kazali govoreći o Vramčevoj grafiji (t. 1.3 –1.6) i o jeziku u T (t. 2.18 – 2.19). Zato možemo s punim pravom zaključiti ovo: u kajkavskim govorima 16. stoljeća poluglasi i *ê* stopili su se u jedinstveni fonem; on se ostvarivao kao zatvoreno *ę* koje se razlikovalo od onoga *e* što je postalo od iskonskog *e* i od *ę*.

3.5. U označivanju refleksa za *ą* spomenici kolebaju između *o* i *u*. Nedelišće: *bodochy, giboche* i *negiboche,* pod *summo, imenuwano summo* ili *marho;* drugi krajevi u Međumurju: *oddaio,* na *polowiczo,* na *niegowo prosnio,* pored: *rwkw, bwdi;* Legrad: *zozedi, koreniko,* iaz *hocho,* pored: *zu,* F 32, 50 – 51; Š: *zlamo, zo, zilo, ydoch* 8, w *hiso,* na *zwoyo posztelo, zozeda,* nasli *zo, bode, yo* 9, *powedayo* 11, po *moke, mochyly,* w *temnyczo, nother* 12, od *nekod, odkod,* od *tode,* za *nyo, mos, wu* one *moke* 13; KSP: *rokom,* na *ijednw roko, rwkw, rwke, jednw rwkw, mossa, mws, mwsa, zzodcij, tosijla, tosbe, nijwo, zakladno zemlijo, nowo prawdw, ijedno nijwu,* za *nekw wozo, zobo, zobw, zwdecz,* dwa *zwda, obchijnw,*

[3] AslPh 29, str. 320 – 322. Usp. i t. 1.6, 2.18.

zwdacz, *brathijw*, z *nowo prawdw*, F 32, 50; evo i nekoliko toponima iz MT: *Kooth* i *Kwth*, *Koche* i *Kuche*, *Losecz* i *Lusecz*, *Lokawecz* i *Lukawecz* F 32, 52.

Jedna je činjenica vrlo značajna: kolebanje između *o* i *u* mnogo je izrazitije na središnjem (Krapina) i južnom (Turopolje) području kajkavskog dijalekta. Na sjeveru, naprotiv, odlučno prevladava *o*. To je naročito vidljivo u spomeniku iz Nedelišća i Varaždina (Š), gdje uopće nema primjera sa *u* za *ą*. Fancev je uočio da u Vramčevoj *Postili o* u padežnim nastavcima dolazi češće nego u *Kronici*. Jasno je da takva općenita tvrdnja nema znanstvene podloge. Ja sam, za razliku od Fanceva[4], bilježenju *o* i *u* za *ą* posvetio posebnu pažnju, jer to pitanje smatram vrlo značajnim za kajkavski vokalizam 16. stoljeća. Služeći se statističkom metodom, došao sam do slijedećih rezultata:

a) čestota refleksa za *ą* u Vramčevim djelima iznosi 1,18%, što znači da se u glasovnom slijedu od sto razlikovnih jedinica taj refleks ostvaruje u prosjeku 1,18 puta;

b) refleks glasa *ą* obilježen je češće slovom *u* (0,86%) nego slovom *o* (0,32%);

c) u osnovi riječi češće je slovo *o* (0,24%) nego slovo *u* (0,22%), a u nastavcima je obratno – 0,64% : 0,8% u korist slova *u*;

d) ako promatramo refleks glasa *ą* izdvojeno, tj. ako uzmemo da njegovo pojavljivanje predstavlja 100%, onda će nam ti odnosi biti još jasniji – 73% : 27% u korist slova *u*;

e) ako promatramo refleks glasa *ą* posebno u osnovi i posebno u nastavcima, onda ćemo dobiti ovakve odnose: u osnovi – 52% prema 48% u korist slova *o*, u nastavcima – 88% prema 12% u korist slova *u*.

Jasno je, prema tome, da je Vramec s refleksom glasa *ą* postupao drukčije u osnovi riječi a drukčije u nastavcima. U osnovi je odnos otprilike 1 : 1, a u nastavcima gotovo 9 : 1 u korist slova *u*.

Značajna je ova činjenica: Vramec nije jednako obilježivao *ą* u *Kronici* i u *Postili* (t. 1.11). Ni omjer između slova *o* i *u* nije u ta dva djela jednak:

a) u osnovi riječi razlika je neznatna: 51% prema 49% u korist slova *o* u *Kronici*, a 53% prema 47% u korist istoga slova u *Postili*;

b) u nastavcima razlika je znatna: 93% prema 7% u korist slova *u* u *Kronici*, a 71% prema 29% u korist istoga slova u *Postili*.

3.6. Budući da je Vramec u osnovi riječi označivao refleks glasa *ą* podjednako često slovom *o* i slovom *u* (odnos je, kao što smo vidjeli i u *Kronici* i u *Postili* otprilike 1 : 1), to očito znači da je bio u pitanju glas *o*. Takvo zatvoreno *o* i danas se čuje u mnogim kajkavskim govorima. Ja ću ovdje istaći toponim koji sam zabilježio u toku vlastitih ispitivanja: *Kuče*, selo u blizini Velike Gorice. Naziv se toga sela danas

[4] Francevljeva primjedba nije pogrešna, ali je neiskoristiva za izvođenje daljih zaključaka: tek jasno izraženi omjer između češćeg i rjeđeg može pokazati da li je pojava slučajna ili nije.

službeno piše s *u*, ali mješтani taj glas izgovaraju kao vrlo zatvoreno *o*, odnosno kao otvorenije *ů*: *Kůče*. Grafija *Koche – Kuche* u MT potpuno je razumljiva. Ona pokazuje da je isti ili sličan izgovor postojao i u 16. stoljeću[5]. A to se ujedno podudara s Vramčevim kolebanjem između *o* i *u* u osnovi riječi.

Činjenica da u nastavcima odlučno prevladava slovo *u* pokazuje da je Vramec glas *o* svjesno zamjenjivao glasom *u*, i to očito pod utjecajem onih govora koji u svom sustavu nisu imali opreke *o – u*. Nesrazmjer u *Kronici* (9 : 1) znatno je ublažen u *Postili* (7 : 3). U tome treba vidjeti utjecaj varaždinske govorne sredine, na što ukazuju i drugi spomenici nastali na kajkavskom sjeveru: AC i Š (t. 3.5). Nije teško odgovoriti na pitanje zašto je taj utjecaj vidljiviji u nastavcima nego u osnovi riječi: lakše je zapamtiti i naučiti da pripadnici određene jezične zajednice imaju *u* mjesto *o* u određenim gramatičkim kategorijama nego u leksemima, jer ove posljednje treba pojedinačno usvajati a one prve obrazovan čovjek nauči uopćavanjem – acc. sg. i instr. sg. im. i pridjeva ž. r., 3. l. pl. praes. itd.

3.7. Čestota refleksa za slogotvorno *l* suviše je niska: 0,05%, a da bi se mogle vršiti pouzdanije statističke analize. Međutim, i u Vramčevim djelima (t. 1.12) i u drugim spomenicima iz 16. stoljeća taj se refleks označuje na isti način kao i onaj za *ą*. U spomeniku iz Nedelišća dolaze samo *o*: w *dogom* werthu, od *zonchenoga* zhodaya, F 32, 53. Isto tako i u Š: *doguwanie* 11, *doguuanye* 12. U ostalim spomenicima vidimo kolebanje između *o* i *u*. AC: *dogha, Wokmerowicha, doghowanye, Ztobychani – dugouaniah, napune, dusen, zwnczem* F ib. KSP: *dogowanij, dogwwanije, doge, dosniczij, dosnijkij, ponijcze – dwgowanije, dwsnijkij, dwsenije, dwsnijczij, dwgh*, na *pwnom*, na *pwne* F ib. MT: *Zthobycza* i *Zthubycza, Zthopnik* i *Zthupnik, Wok* i *Wuk*, F ib.

Iz navedenih se primjera jasno vidi da se refleksi za *ą* i *ļ* ponašaju u svim spomenicima jednako: tamo gdje imamo samo *o* za *ą* (Nedelišće i Š), imamo samo *o* i za *ļ*; a tamo gdje dolazi *o* i *u* za *ą*, imamo *o* i *u* i za *ļ*. Iz toga se može izvesti ovaj zaključak: u velikom broju kajkavskih govora 16. stoljeća refleksi za *ą* i *ļ* stopili su se u jedinstveni fonem.

Taj se fonem nije u svim govorima ostvario jednako, tj. on nije zauzimao isto mjesto u glasovnom sustavu: u jednim govorima stajao je između *o* i *u*, a u drugima između *o* i *a*. Na to ukazuju činjenice koje sam iznio u t. 1.11 – 1.12, 3.5 – 3.6. Međutim, isti se fonem razlikovao i od iskonskog *u* i od iskonskog *o*.

To znači da su i oni govori u kojima se *ą* i *ļ* razvilo u *o*, kao i oni u kojima su ti glasovi dali *ǫ*, razlikovali sedam vokalskih fonema. Ali budući da Vramec ima u nastavcima mnogo žešće *u* nego *o* za *ą*, i budući da Pergošić ima gotovo isključivo *u* za *ą* i *ļ*, može se pretpostaviti da je

[5] U svom *Izvještaju*, LjJA 61, »iz tehničkih razloga« nisam mogao bilježiti kvalitetu vokala u svim primjerima, ali sam naglasio da u Kučama dolazi vokal *ů* ili *o* prema nekadašnjem *ļ* i *ą*.

u nekim govorima 16. stoljeća već nestalo opreke između *o* (< *ǫ*, *ǫ́*) i iskonskog *u*, tj. da su neki govori već u to doba razlikovali samo šest vokalskih fonema. Moglo bi se doduše pretpostaviti da *u* za *ǫ* u Vramčevim djelima i *u* za *ǫ* i *ǫ́* u Pergošićevu *Tripartitumu* valja pripisati utjecaju čakavskih ili štokavskih govora, odnosno pisanih izvora, ali takva mi se pretpostavka čini manje vjerojatnom. Utjecaji nekajkavskih govora na Vramčev i Pergošićev vokalski sustav ne mogu se zanijekati: ja sam istakao i zamjenu glasa *ê* s *i* i zamjenu poluglasa s *a*. Ali takvi su utjecaji uvijek sporadični, oni nikada ne zahvaćaju čitave kategorije. Zamjena *ǫ* s *u*, naprotiv, nije sporadična, nego sustavna: ona se u Vramca proteže na sve nastavke, a u Pergošića čak i na sve riječi. Zato smatram da uzroke toj zamjeni treba potražiti unutar samog kajkavskog dijalekta, u činjenici da se *ǫ* i *ǫ́* u nekim kajkavskim govorima 16. stoljeća razvilo u glas *u*.

Za stapanje refleksa glasova *ǫ* i *ǫ́* u jedinstveni fonem s iskonskim *o* nema, naprotiv, nikakvih uvjerljivih dokaza. Glavni izvori, Vramec i Pergošić, odlučno se protive takvoj pretpostavci. A činjenica da u spomeniku iz Nedelišća i u Š dolazi samo *o* za *ǫ* i *ǫ́* objašnjava se time što su ti govori imali *ǫ* za *ǫ* i *ǫ́*, a *o* za iskonsko *o*, pa ta razlika u grafiji nije došla do izražaja. Na to ukazuje nedostatak dvoslova *uu* i srazmjerno rjeđe pisanje *u* za *ǫ* u *Postili*, gdje se očitovao utjecaj varaždinske sredine (t. 1.11, 3.5, 3.6). To mišljenje potkrepljuju, pored stanja u suvremenim govorima, i primjeri u kojima Vramec piše *a* za *ǫ* i *ǫ́* (1.12), ako dopustimo da to nisu tiskarske pogreške. Jedno je svakako jasno: grafija je *u* – o dobro odgovarala glasu *o* ili *ů*, ali ne i glasu *ǫ*.

3.8. Na osnovu građe u spomenicima, stanja u suvremenim govorima i statističke analize (t. 3.34, bilj. 34), za govor Vramčeva kraja mogli bismo pretpostaviti ovakav vokalski sustav:

i	a	u
ä	o	ů (ili o)
ę (izvan fonodijakritičke korelacije)		

Fonodijakritički niz I (i, a, u) mogli bismo zvati »ekstremnim«, jer ga sačinjavaju vokali koji su fiziološke krajnosti s obzirom na mjesto izgovora i otvorenost–zatvorenost, a niz II (ä, o, ů) »centralnim«. Redovi su se mogli osnivati na pertinenciji po radu usana: A (i,ä) – razvučeni, B (a,o) – neutralni, C (u,ů) – zaobljeni. Fonetski je mogao biti zaobljen i *o*, pa čak i *a*. Vokal *ę* nije uključen u korelaciju, ali bi s obzirom na same redove išao u skupinu A. Taj se fonem u dugim slogovima ostvarivao kao *ie* ili *ię*, usp. potvrde iz K: *dien, szuieta, liepy, Niemczy* (t.1.4– – 1.5). Podrijetlo pojedinih vokala: *i* < isk. *i,y; ä* < isk. *e,ę; ę* < *ê, ъ, ь; a* < isk. *a,ъ* iza velarnog *ł* (laš); *o* < isk. *o; u* < isk. *u; u* < *ǫ, ǫ́*.

Taj ćemo sustav zvati osnovnim – tip I. On je, čini se, bio i najrašireniji. Pored govora južno od Save i onih u zagrebačkoj okolici, imali su ga i zagorski govori (Krapina), a vjerojatno i neki sjeverni.

Već je u 16. stoljeću vidljiva tendencija da se ę uključi, integrira u fonodijakritičku korelaciju. Na kajkavskom su sjeveru možda i ranije stvoreni uvjeti za obrazovanje mlađeg tipa II:

i	ę	ä	
u	o	ǫ	å

Nizovi se osnivaju na diferencijalu razvučeni-zaobljeni, a redovi na tri stupnja otvorenosti. U tom tipu vokali ę (< *ê,ǒ,ŏ*) – *o* (< *o*) i *ä* (< *e,ę*) – – ǫ (< *ą,ǫ́*) čine fonodijakritičke redove. Na to ukazuje činjenica što ovdje i ę i *o* prelaze u dvoglase kad su dugi. Usp. potvrde iz PN i PG: *tielo, riech, vrieme, dien, schiezti – muoch, nuoch, szpuol, druguoch* (1.4 – 1.5) i iz T: *lieta, diela, povie, dien – bruod, ruod, muora, z guor* (JF 16, str. 82, 85, 90). U spomenicima u kojima se odražava tip I naći ćemo samo *ie*. U nekim se govorima tipa II ǫ ostvarivalo pod duljinom kao *ᵘǫ*, usp. primjere iz PG: *muosa, ruok* (t. 1.8). U njima se pod istim uvjetima možda i *ä* izgovaralo kao *ⁱä*. Danas imamo u Tuhovcu dublete *p'äät* i *p'ⁱä'ät,š'ääst* i *š'ⁱä'äst*, prema jedinstvenim oblicima *k'ᵘǫᵘǫt, p'ᵘǫᵘǫt, ž'ᵘǫ'ᵘǫti*[6].

U tipu je III, najmlađem, neutralizirana nekadašnja opreka *ą+ł ≠ u*, čime su stvoreni uvjeti za integraciju vokala ę i *a*, od kojih je prvi neintegriran u tipu I a drugi u II[7]:

i	ę	ä
u	o	ą

O suprasegmentalnim sustavima

3.9. Nazivom »suprasegmentalno« označujemo naročita prozodijska sredstva: akcenat, intonaciju, kvantitetu. Ta sredstva, za razliku od segmentalnih, nisu podložna dvostrukom raščlanjivanju. Monem se *li (imaš li novaca)* rastavlja na sastavne dijelove, foneme: *l+i*, od kojih je svaki poseban događaj, a uzlazna intonacija s istim označenim *(imaš novaca?)* predstavlja neraskidivu cjelinu. Suprasegmentalni su elementi po opsegu djelovanja neodređeni. Oni se mogu funkcionalno poklapati s jedinicama prve ili druge artikulacije, monemima i fonemima, ali i obrazovati opreke na razini sloga, riječi, skupa riječi, rečenice[8].

[6] Vokali su u sustavu II integriraniji od onih u I. U I je ę potpuno izvan korelacije, a vokal je *a* u II djelomično integriran kao član datog niza.

[7] Sustav je III nastao i iz posebne varijante sustava I, u kojoj je *ů* prešlo u *u*, a prvotno *u* u *ü*. To se *ü* kasnije djelomično stopilo s *u* (< *ą,ǫ́*) a djelomično s *i*, usp. *imbr'ęęla* < * *ümbręla*, prema lat. *umbra*.

[8] Usp. Martinet, ECP, str. 153. i d. Naziv je »suprasegmentalno« nezgodan, ali ga upotrebljavamo jer se uobičajio u suvremenoj lingvistici. U stvari, i suprasegmentalna sredstva obilježuju segment, odsječak slijeda, tek što on varira od jedne vijesti do druge. Osim toga, ni djelovanje se segmentalnih ne ograničuje uvijek na jedinicu. Suprasegmentalno obuhvaća tri prozodijska recipijenta: onaj po silini (intenzitetu), po tonu ili intonaciji i po kvantiteti. Ukrštanjem prozodijskih obilježja koja pripadaju

Između prozodijskih obilježja (PO) i fonodijakritičkih (FO) postoje nesumnjive sličnosti: kračina je odsutnost duljine kao što je bezvučnost odsutnost zvučnosti itd. Ako je fonem sjecište FO, za prozodem se može kazati da je sjecište PO: tako je npr. akcenat ˆ spoj visoke i niske more, od kojih se svaka ukršta s određenim stupnjem intenziteta. Opreka po akcentu: *l'ẹẹta*≠*lẽta* (»nom. pl.«≠»gen. sg.«), ili po kvantiteti: *zabîti* ≠ *zābîti* (»zabiti« ≠»zaboraviti«), ima isti učinak kao odnos dvaju FO u diferencijalu, npr. otvoreni-zatvoreni vokal: *l'äät*≠*l'ẹẹt* (»led«≠»*ljêtā*«). Suprasegmentalno ne smijemo jednostavno poistovetiti s prozodijskim a segmentalno s razlikovnim. Prvo može imati, kao što smo upravo pokazali, proizvodnu funkciju, a drugo prijenosnu, usp. *ʒ* u *sudaʒga* i *ŋ* u *baŋka* (t. 2.3).

Razliku ćemo između njih utvrditi istom onda ako se prisjetimo ovog: prozodijsko je obavijesno na razini konteksta, a fonodijakritičko unutar datog konteksta. Svako FO koje dobiva prozodijsku funkciju postaje zalihosno u okviru proizvodnog i time prestaje biti razlikovno. Bezvučnost u kajkavskom slijedu *drię'ięfje* (»drva je« . . . nacijepao) nije u opreci sa zvučnošću u slijedu *drię'ięvjä* (»drvlje«), jer prva *(f)* ukazuje na činjenicu da je posrijedi kraj riječi, gdje se druga *(v)* ne može ostvariti. Tamo opet gdje su *v* i *f* u opreci, npr. *vala* ≠ *fala* (»valja« ≠ »hvala«), bezvučnost nema prozodijsku funkciju, već samo razlikovnu: ona ne ulazi u osnovicu opreke *v* ≠ *f*, nego u njen potencijal. Suprasegmentalna sredstva, naprotiv, ostaju prozodijska i onda kad imaju razlikovnu funkciju. Duljina u *zābîti* potiskuje kračinu u *zabîti*. Ali ona istodobno određuje sintagmatski i paradigmatski kontekst: pokazuje da slogovi *zā* i *bî* pripadaju istoj akcenatskoj cjelini (duljina u kajkavskom dijalektu može biti samo predakcenatska) te poistovećuje *zābîti* s infinitivima *mlātîti*, *kūpîti*, *mūčāti* (pretkazujući u prezentu završetak *-i*, za razliku od kračine u *zabîti*, koja ukazuje na tip *popîti*, *zešîti*, *vužgāti* i predviđa za prezent završetak *-ā*.

Kad kažemo da akcenat, kvantiteta i intonacija imaju razlikovnu funkciju, to znači da u stvari imaju obje funkcije[9].

3.10. Kajkavska se akcentuacija razlikuje od čakavske i staroštokavske uglavnom po tome što je u njoj tzv. metatonijski naglasak ˆ vrlo običan. Zahvaljujući ispitivanjima S. Ivšića, mi danas znamo u kojim se sve gramatičkim i leksičkim kategorijama taj akcenat javlja[10]. U sla-

različitim referencijalima nastaju prozodemi. Jakobson također razlikuje prozodijska i »unutarnja« (intrinsekna) obilježja (FO): prva su izrazito relativna te ih prepoznajemo tek na osnovu uspoređivanja u času kad obrazuju protivštinu, a druga se temelje isključivo na izboru po prisutnosti i odsutnosti, kao opreke; *Essais*, str. 119.

[9] Trubecki je u fonologiji razlikovao tri funkcije: a) dinstinktivnu: b) kulminativnu (ukazuje na broj jedinica ili skupova u slijedu; tu ulogu obično ima akcenat); c) delimitativnu (određuje granicu između jedinica i skupova); usp. *Principes*, str. 31 – – 32, 221 – 231, 290 – 314. Te se podjele mnogi lingvisti drže i danas. Jasno je, međutim, da posljednje dvije čine cjelinu, određuju kontekst, i suprotstavljaju se prvoj, koja određuje jedinicu.

[10] JHK, str. 70–71.

venskoj akcentologiji metatonija je pojam vrlo poznat i gotovo familijaran. Ali pod tim pojmom kriju se zapravo brojni nesporazumi i dvosmislenosti. Prema štokavskom akcentu ˆ, npr. u riječima *svâdba, jâgodōm* instr. sg., u kajkavskom dijalektu imamo akcenat ˆ: *svâdba, jâgodo*. U oba slučaja akcenat ˆ naziva se »metatonijskim«, iako je funkcija toga akcenta u *svâdba* potpuno različita od one u *jâgodo*. U primjerima kao *svâdba, višnja, čr'ęšnja, hrâška, bôkci, zâjci, pâlci* i sl. akcenat ˆ uvjetovan je kontekstom: u zatvorenom slogu, ako on nije posljednji u riječi, ne može stajati akcenat ″. To znači da u tim slučajevima nema akcenatske opreke ″ ≠ ˆ, odnosno da akcenat ˆ nema razlikovnu, nego prozodijsku funkciju. On pokazuje da u govornom slijedu dolaze iza vokala dva ili više konsonanata. U primjerima kao *jâgodo, lopâto* instr. sg. prema *jâgodo, lopāto* acc. sg., *k potôku* prema *na potôku, potôki* nom. pl. prema *potôki* instr. pl. i sl. akcenat ˆ ulazi u paradigmatsku opreku s akcentom ″, on ima razlikovnu funkciju.

S dijakronijskog gledišta svakako je zanimljiviji »metatonijski« akcenat drugoga tipa, tj. onaj koji ulazi u paradigmatski odnos s akcentom ″. On se razvio iz akcenta ″ u svim onim kategorijama gdje je nekad postojala postakcenatska duljina. Na taj način, nakon gubitka postakcenatskih duljina, u kajkavskom dijalektu nije došlo do gubljenja akcenatsko–kvantitetnih opreka tipa ″˘ ≠ ″¯, nego su te opreke dobile samo drukčiji oblik: ″ ˘ ≠ ˆ˘. S obzirom na tu crtu kajkavski se govori bitno razlikuju od čakavskih, u kojima, kao što je poznato, postakcenatske duljine mogu biti sačuvane kao u štokavskom ili se gube bez ikakve naknade[11].

Nekadašnja opreka: zanaglasna kračina – zanaglasna duljina, sačuvala se i u nekim govorima koji su danas vrlo daleko od osnovne kajkavske akcentuacije, u tzv. »revolucionarnim govorima«. U njima se vrši »metataksa«, pomicanje metatonijskog akcenta ˆ prema početku riječi[12], pa na taj način spomenuta opreka dobiva opet drugi oblik. Tri osnovna stupnja u razvitku kajkavske akcentuacije s obzirom na sudbinu postakcenatskih duljina mogla bi se dijakronijski ovako prikazati:

I lopāto acc. – lopātō instr. (starokajkavski govori);

II lopāto acc. – lopâto instr. (konzervativni govori);

III lopāto acc. – lōpato instr. (revolucionarni govori).

Kajkavska akcentuacija nije manje izvorna s obzirom na razvitak predakcenatskih duljina. Ispred akcenta ˜ duljine se gube bez naknade, pa dolazi do ukidanja nekadašnje opreke ¯ ˜ ≠ ˘ ˜: *dušā̃ä – vodā̃ä* gen. sg. (prema nom. *dūšā – vodā*). Opreka ¯ ˆ ≠ ˘ ˆ pretvara se u opreku ˜ ˘ ≠ ˘ ˆ; prema starokajkavskom *zābâva – otâva* imamo danas *zābava – otâva*. Ispred akcenta ″ duljine se čuvaju: *hrānîti*. Predakcenatske duljine imaju razlikovnu funkciju, jer ispred akcenata ″ može doći kratki ili dugi slog: *läžãti – bęęžãti*. Ali u nekim govorima postoji tendencija za ukidanjem opreke ˘ ″ ≠ ¯ ″. To se zbiva najprije u oksitonama: mjesto parova *sälō* –

[11] Hraste, *Čakavski dijalekat*, Enc. Jug. 4, str. 507.
[12] JHK, str. 73, 81.

vīnŏ, kotĕc – rūbĕc i slično dobivamo ujednačeni tip *—″ : säälŏ, vīnŏ, kŏtĕc, rūbĕc.* Pojava se širi i na neke druge kategorije, pa npr. u Bednji imamo danas *väi̯äi̯dīti, väi̯äi̯zīti* (voditi, voziti) mjesto *vädīti, väzīti*[13]. Na taj način predakcenatska duljina gubi razlikovnu funkciju i postaje izrazito prozodijska: ona najavljuje da će u slijedećem slogu doći akcenat ″. S obzirom na tu crtu kajkavski se govori bitno razlikuju od slovenskih, u kojima su se nenaglašene duljine vrlo rano izgubile[14].

3.11. Od kajkavskih pisanih spomenika 16. stoljeća jedino Pergošićev *Tripartitum* i Vramčeva djela pružaju dovoljno građe za proučavanje akcenatskih pitanja. S. Ivšić je utvrdio da je Pergošićev akcenat u skladu s osnovnom kajkavskom akcentuacijom kakva se u nekim »konzervativnim« govorima sačuvala do danas. Već u 16. stoljeću »metatonijski« akcenat ˆ javlja se ispred nekadašnjih zanaglasnih duljina (npr. *rîbar* prema štok. *rîbār*), u zatvorenim slogovima (npr. *svâdba* prema štok. *svādba*), u imenica nekadašnjih *ja*–osnova (*vôlja, kôža* prema štok. *vōlja, kōža*), u čitavom nizu gramatičkih kategorija ispred nastavaka s postakcenatskom duljinom itd. Pergošić je poznavao nenaglašene duljine samo ispred akcenta ″, nije imao duljenje ispred takvog akcenta u oksitonatama tipa *selŏ*, a produljivao je akcenat ″ u ˜ u primjerima kao *žĕnski, trētji* i sl[15].

Ja sam već istakao da je i Vramec imao »metatonijski« akcenat ˆ i naveo neke kategorije u kojima se taj akcenat javlja (t. 1.14). Treba naglasiti da je akcenat ˆ u 16. stoljeću bio još običniji nego danas. On se javlja u pojedinim riječima gdje suvremeni kajkavski govori imaju ″: *miezecz* PN 5b *(m'ẹẹsäc*, tako je i u T, a danas obično *mẽsäc*, kolebanje postoji i u štokavskom dijalektu – *mjẽsēc* i *mjẽsec), szuietloszt* PN 86b (štok. *svjẽtlōst*, suvr. kajk. obično *svẽklost*), velike *nievole (n'ẹẹvọlẹ*. usp. *vuolia* PN 45b, danas *nevõlja*) K 36 (1095), *nieki (n'ẹẹki*, danas je ta zamjenica rijetka i može imati akcenat *nẽki*) K 32 (964), *luucztuu (lûctvu*, zatvoreni slog, danas obično *lűctvu*) PN 8a.

Posebno je zanimljiv aoristni oblik za 3. l. sg. glagola *početi*. On u Vramca glasi *pooche* PG 59a, što ukazuje na akcenat *pôčă*, koji je opet u potpunom skladu sa štokavskim akcentom i postakcenatskom duljinom: *pòčē*. Taj kajkavski akcenat u aoristu dokazuje da je to vrijeme u 16. stoljeću još bilo živo, te da prema tome aorist u djelima kajkavskih pisaca nije bio književnog podrijetla, kako je to mislio Jagić (usp. t. 2.13, bilj. 8).

3.12. Vramec je imao nenaglašene duljine ispred akcenta ″: *premieniati, nadieliati, prezuietiti, szuietiti (premẹẹńăti, nadẹẹlăti, presvẹẹtīti, svẹẹtīti*, t. 1.14), *zkoopczi* (*skōpcī*) PN 77a, *pouiedal* (*povẹẹdăl*, od *povẹẹdăti* iter. za razliku od *povědati* perf.) PN 72a.

[13] Jedvaj, *Bednjanski govor*, HDZb 1, str. 315.

[14] Ramovš, *Krat. zgod.*, str. 61.

[15] Ivšić, OHKAP, ZbAB II, str. 186 – 195.

Ispred akcenta ˆ Vramec nema duljine, jer se opreka ¯ ˆ ≠ ˘ ˆ ostvaruje u obliku opreke ¯ ˘ ≠ ˘ ˆ (t. 3.10). Tako prema *szlisaanie* PG 74a *(slišânjä)* imamo *prigleedanie (priglä'ädanjä,* postalo od *prigläädânjä)* PG 102b. Usp. i *szuiecharnicze* (*svę'ęčarnicä*, mjesto *svęęčârnicä*) PG 7a. I s obzirom na tu osobinu Vramec se slaže s Pergošićem i s Ivšićevom pretpostavkom o osnovnoj kajkavskoj akcentuaciji.

Međutim, s obzirom na duljine ispred akcenta ˜ Vramec odstupa od stanja u suvremenim kajkavskim govorima, od stanja kakvo je Ivšić utvrdio za Pergošićev jezik, pa prema tome i od pretpostavke o osnovnoj kajkavskoj akcentuaciji. Spomenuli smo da se predakcenatska duljina gubi ispred akcenta ˜ bez naknade (t. 3.10). Tako npr. u najarhaičnijim kajkavskim govorima razlikujemo u nom. sg. imenice kao *vodā*, *žänā* od imenica kao *dūšā*, *zvęęzdā*, ali u gen. sg. te razlike više nema: *vodä'ä*. *ženä'ä*, *dušä'ä*, *zvęzdä'ä*. U infinitivu razlikujemo glagole kao *gläädēti*, *bęęžāti* od glagola kao *sädēti*, *držāti*, ali u prezentu oni se izjednačuju jer prvi gube duljinu ispred ˜: *gläd*ī, *bęž*ī, *säd*ī, *drž*ī[16].

Vramec, naprotiv, u nekoliko primjera ima na takvim mjestima predakcenatsku duljinu: *duuse* gen. sg. PN 196b, *zuiezde* gen. sg. PN 20b, *beesij* 3. 1. sg. praes. PG 19b.

Te bi se duljine mogle objasniti na dva načina:

a) Vramec ovdje ima analogijski akcenat: *dūšē* gen. sg. prema nom. *dūšā*, dat. *dūšē*, *bęęžī* 3. 1. sg. praes prema *kūjē*, *dājē* i sl.;

b) Vramec je imao predakcenatske duljine ne samo ispred akcenta ˝ nego i ispred akcenta ˜; u tom bi slučaju navedene primjere trebalo čitati ovako: *dūšä'ä*, *zvęęzdä'ä*, *bęęžī*.

Mislim da je vjerojatnija druga pretpostavka. Nju potvrđuju i neki primjeri iz *Tripartituma:* gen. sg. *duuše*, *hraane*, *straane*, zatim instr. sg. *glaavum*, *ruukum*, OHKAP 187, bilj. 1. Istina, za njih bi se moglo kazati isto ono što je rečeno za Vramčeve primjere pod *a*), tj. da ih valja čitati kao *dūšē*, *hrānē*, odnosno *glâvum*, *rûkum*, što bi bila, recimo, analogija prema tipu *svâdbum* ili *žâbum*. Ali pored gen. sg. *duuše*, *hraane*, *straane*, koji ukazuju na duljinu osnovnog sloga, u Pergošića imamo i gen. sg. *samę*, koji ukazuje na duljinu nastavka (slovo *ę* znači u T dugo *e*, OHKAP, 183, 187). Pored primjera za gen. pl. *liudy* s dugim nastavkom (*y* znači dugo *i)*, imamo i primjer *liuudi*, gdje je označena duljina osnovnog sloga (OHKAP, 187).

Stoga sam čvrsto uvjeren da su kajkavski govori 16. stoljeća, ako ne svi a ono barem neki, imali duljine i ispred akcenta ˜. U tim se govorima dobro razlikovao akcenatski tip *dūšā* od tipa *žänā* u gen. sg. i instr. sg.: *dūšä'ä – ženä'ä*, *dūšō – ženō*, tip *bęęžāti* od tipa *držāti* u praes.: *bęęžī – držī* itd. U tom smislu treba ispraviti inače vrlo oštroumnu i u svim ostalim pojedinostima gotovo besprijekornu Ivšićevu pretpostavku o osnovnoj kajkavskoj akcentuaciji.

3.13. Pored predakcenatskih duljina s razlikovnom funkcijom već u 16. stoljeću počele su se javljati i prozodijske predakcenatske duljine. To nam pokazuje Vramčev primjer *teeche* 3. l. sg. praes. PG 118b, koji treba čitati *tääčě*, a vjerojatno i primjer *sehna* PG 94a, koji bi valjalo čitati *žēnā*.

Ali prozodijska se duljina ne razvija samo ispred akcenta ″ u oksitonama tipa *žänā, tačě* nego i ispred akcenta ˜. Na to ukazuje primjer *zeedi (säädī)* 3. l. sg. praes. PN 178b, prema inf. *sädĕti*. Istu sam takvu prozodijsku duljinu našao i u Pergošića: *deeczę (dęęcä'ä*, prema današnjem *dęcä'ä)* T 18. Pergošićev je primjer dragocjen jer je u njemu nedvosmisleno označena i predakcenatska i akcenatska duljina. Genitivni oblik *deeczę* dolazi, osim toga, dva puta na istoj strani, pa sigurno nije posrijedi tiskarska pogreška.

To znači da se u kajkavskom dijalektu opreka: predakcenatska kračina – predakcenatska duljina nije gubila jednoobrazno, tj. razvijanjem prozodijske duljine ispred akcenta ″, najprije u oksitonama a zatim i u drugim slučajevima, i gubljenjem duljine ispred akcenta ˜, npr. nom. sg. *žäänä, düšä*, inf. *vōdīti, mlātīti*, gen. sg. *ženä'ä, dušä'ä*, instr. sg. *žänō, dušō*, praes. *sädī, bęžī* itd. Ta se opreka mogla gubiti i drukčije: razvijanjem prozodijske duljine i ispred akcenta ″ i ispred akcenta ˜: *žäänä, düšä – žäänä'ä, düšä'ä* itd. Tu pojavu, koliko je meni poznato, nije dosad nitko zapazio.

Prema tome, kajkavska akcentuacija nije ni u 16. stoljeću bila jedinstvena na čitavom području. S obzirom na predakcenatske duljine razlikovala su se tri glavna tipa: u prvom je postojala opreka nenaglašena duljina – nenaglašena kračina i ispred akcenta ″ i ispred akcenta ˜, u drugom samo ispred akcenta ″, a u trećem se i ta opreka izgubila u pretposljednjem slogu. Spomenute tipove mogli bismo prikazati ovako:

I	düšä – žänä – düšä'ä – žänä'ä
II	düšä – žänä – dušä'ä, žänä'ä
IIIa	düšä, žäänä – düšä'ä, žäänä'ä
IIIb	düšä, žäänä – dušä'ä, žänä'ä

Tip I svakako je najstariji, pa ćemo ga zvati osnovnim. On se nije sačuvao, koliko se može zaključiti iz dosadašnjih opisa kajkavskog dijalekta, ni u jednom suvremenom govoru. Tip II danas je prilično rijedak, to je Ivšićev tip I_1. Tip IIIa također nije nigdje opisan, a tip IIIb nalazimo danas u nekim zagorskim govorima; to je Ivšićev tip I_2[17].

3.14. Razvitak je suprasegmentalnog sustava u kajkavskom dijalektu tijesno povezan s onim vokalskog. Ako usporedimo stanje u 16. stoljeću s današnjim, primjećujemo da se prozodijske razlike prenose na segmentalna sredstva. Odnosi između kratkih i dugih slogova, a u nekim go-

[17] JHK, str. 80.

vorima, npr. bednjanskom, i oni između uzlaznih i silaznih, pretvaraju se u odnose između otvorenijeg i zatvorenijeg vokala ili u one između monoftonga i diftonga.

Prelaženje se vrši postupno. Razlike su najprije izražene dvojakim sredstvima, suprasegmentalnim i segmentalnim, a zatim se prve mogu izgubiti: a) *děca – dęętä*; b) *děca – dęętä* ili *děca – dięiętä*; c) *děca – dęętä* ili *dęęca – dięiętä*. Time se objašnjava »kanovačka akcentuacija« u kajkavskom dijalektu.

Prozodijska obilježja, pošto postanu segmentalna, stječu uvjete za pretvaranje u fonodijakritička te se broj razlikovnih jedinica u vokalskom sustavu može povećati (Turopolje, Podravina). Za uzvrat, suprasegmentalni sustav gubi potencijalnu razlikovnost: duljine postaju prozodijske i mogu se izgubiti, isto kao i opreka po intonaciji (sutlanski govori).

U nekim se govorima čuvaju razlike u oba sloja, potpuno ili djelomično, čime se stvaraju uvjeti za prerazdiobu proizvodnog i prijenosnog. Razlikovnost se povećava tamo gdje ima više mogućnosti za spajanje suprasegmentalnog i segmentalnog, a smanjuje se u položajima gdje su mogućnosti slabije ili ih nema.

Broj će vokalskih fonema i njihovih varijanata biti veći u naglašenom slogu nego u nenaglašenom, jer u prvom postoji mogućnost za prozodijsku opreku po intonaciji i kvantiteti, a u drugom samo za onu po kvantiteti. Taj će broj biti veći u dugim slogovima, gdje je iskoristiva opreka po intonaciji, nego u kratkim, gdje je neostvariva. S tim je u vezi akanje, neutralizacija opreke *o* ≠ *a* ispred akcenta: *kam'uouora*, *patőka* (Maturovec), ukidanje opreka *o* ≠ *u*, *ę* ≠ *i* u slogu iza njega: *n'ääbu* (nebo), *čl̃ovik*, *vię'ięnic* (Varaždinske Toplice) itd. Nejednakost u broju vokalskih ostvarenja, uslijed podjele na kratke i duge slogove, naročito je izrazita u Bednji. U kratkim slogovima imamo šest mogućih ostvarenja: *i, ü, u, ę, ä, o*, a u dugima je njihov broj dvostruk: *i, ü, u, ä, o, – ao, au, ou, äi, äü – ię, üä*.[18]

Nema znakova po kojima bi se moglo zaključiti da su na kvalitetu vokala već u 16. stoljeću utjecali intenzitet i intonacija. Po svemu se čini da su oni počeli djelovati na prerazdiobu prozodijskog i fonodijakritičkog tek u novije vrijeme. Za slovenske se dijalekte može sa sigurnošću reći da u njima od samog početka presudnu važnost imaju mjesto akcenta i intonacija. Kvantiteta zavisi od akcenatsko–intonacijskih odnosa i slabije dolazi do izražaja u razvitku vokalizma. U kajkavskom dijalektu, naprotiv, baš je kvantiteta neobično važna. Njeno je djelovanje već u 16. stoljeću nesumnjivo: usp. prijelaz *ęę* → *ię*, *ię*, *ō* → *uo*, *uo*, *ǫǫ* → *ǫ*, t. 1.4, 1.5, 1.8, 1.10, 1.11, 3.4, 3.8.

Svi vokali nisu jednako osjetljivi na utjecaj kvantitete, pa otuda potječu i razlike između pojedinih vokalskih sustava. Najbrže se mijenja vokal *ę*, pa stoga imamo gotovo u svim govorima 16. stoljeća u dugim slogovima *ię* ili *ię*. Prijelaz *o* > *uo* izrazitiji je na sjeveru (T, PN, PG), a prije-

[18] Za Bednju usp. HDZb 1 i Filologija 2; za turopoljske govore usp. God FFNS 2; za podravske AslPh 29; za ostale govore JHK i Škol. leksikon 12.

laz $\varrho > u\varrho$ bio je vjerojatno ograničen na manji broj govora. Na osnovu građe u spomenicima može se pratiti razvitak onih glasova koji su opreku kračina – duljina pojačavali oprekom monoftong – diftong. Mnogo je teže s onim vokalima koji su istu opreku pojačavali oprekom zatvoreniji – otvoreniji izgovor. Iz spomenika se ne može razabrati da li se npr. dugo *a* izgovaralo kao *å*, *a°* i sl.

O tome kako se osnovna kajkavska akcentuacija razvijala u pojedinim govorima i kako se to odrazilo na pojedine vokalske sustave, ja ću govoriti kasnije[19].

Konsonantski sustavi

3.15. U pisanim spomenicima nalazimo obično dvojake reflekse za prasl. *d' : ǧ* i *j*. AC: *meg, megyasi, potwergienia, zazagien – meijasj, meiassem*. KSP: *nahagijamo, pregij, twgijne*, ijz *tugijh – meij, meijas, preijeh* gen. pl., *twije, nahaijamo*. MT: *Megurechye – Meychretye, Meya, Meycza, Pleskameya*, F 32, 56.

Građa je suviše oskudna a da bismo mogli sa sigurnošću kazati koji su govori 16. stoljeća imali *j* a koji *ǧ*. Ipak primjećujemo da je *ǧ* češće na sjeveru (AC) a *j* na jugu (MT). U Š (Varaždin) dolazi samo *ǧ: takogye* 9, *zwagwyemo* 10. Već smo spomenuli da Pergošić nikada nema *j* za *d'* (t. 2.15).

Pretpostavku da su sjevernokajkavski govori imali *ǧ* a južnokajkavski *j* za *d'* potvrđuje i jezična građa u Vramčevim djelima. Istakao sam u dva navrata (t. 1.18 i 2.9) da je Vramec u svom govoru imao *j* i da je u brojnim primjerima umjesto toga glasa pisao *ǧ*, očito pod utjecajem drugih govora. Taj je utjecaj jači u *Postili* (Varaždin) nego u *Kronici* (Zagreb). Statistička nam analiza pokazuje slijedeće:

a) čestota glasa *ǧ* iznosi u Vramca 0,12%;

b) u K 0,11% a u PN i PG 0,13%;

c) ako se uzme u obzir samo ono *ǧ* koje je postalo od *d'*, razlika je još očitija: u K 0,4% a u PN i PG 0,9%.

Jasno je, prema tome, da *ǧ* u *Kronici* dolazi većinom u posuđenicama (stranim imenima i toponimima), a *ǧ* za *d'* zaista je sasvim izuzetno. Tek pošto je došao u Varaždin, Vramec je češće stavljao *ǧ* i u onim riječima gdje se taj glas razvio iz prasl. *d'*.

Međutim, i oni kajkavski govori 16. stoljeća koji su imali $j < d'$ (a takav je bio Vramčev govor) poznavali su ipak i glas *ǧ*, i to ne samo u tuđicama. Konsonant *ǧ* dolazio je, naime, u skupu *žǧ* (< *zdj*, *zgj*). Premda su primjeri s tim skupovima vrlo rijetki, u Vramca ćemo naći nekoliko potvrda: *desg* PN 120b, 160b, *desgi* 49a, *desgh* 238a, *desg* PG 8b, *desga* je zmolil 46a. Pored toga dolazi i *žǧ* od sekundarnog *zgj:* na *glosgie* PN 174a, rozge ali *rosgie* PG 40a.

[19] U ovom se odjeljku nisam osvrtao na pojedinačne primjere u kojima je akcenat analogijski: *daati* PG 17b prema praes. *dâjē*, *naam* PG 8b, *vaam* PN 44a prema instr. *nâmi*, *vâmi* itd.

Primjera za *žj* nema. Budući da i današnji govori imaju *žǧ* < *zdį, zgį*, makar inače imali *j* < *d'*, nameće se zaključak da se *dį* razvijalo na jedan način u skupovima *zdį, zgį* a na drugi kad nije ulazilo u njihov sastav. Ramovševo je mišljenje ispravno u granicama kajkavskog dijalekta, ali se ne može proširiti na slovenske govore[20].

3.16. Za skup šč (< *stį, skį*) potvrda ima mnogo: *zprauische* K 19 (48), *prepuscheno* 24 (280), *odpuschenia* 18 (30), *nazueschati* PN 9b, *potrebschino* 10a, *ochischenia* 24a, *poteschauati* 17b, *pokorschina* 64b, *proscheno* 71b, *plasch* 85b, *babschinu* 91b, *odleschati* 130b, *praschati* 220a, *v puschine* PG 59b itd.

S obzirom na razdiobu u ostvarivanju *č, ǧ,* šč i *žǧ* na području kajkavskog dijalekta moramo razlikovati dvije vrste govora: sustav I i II. U I fonemi se *č* i *ǧ* ostvaruju unutar skupova šč, *žǧ*, kao i izvan njih. U II izvan veze *tjesnačni+afrikatni palatal* dolazi samo *č*. Uzmemo li u obzir minimalne opreke, fonološke i prozodijske, tj. takve u kojima je potencijal izražen jednim diferencijalom (t. 3.9), uzajamne ćemo odnose između *š, ž, č, ǧ,* šč i *žǧ* moći prikazati na ovaj način:

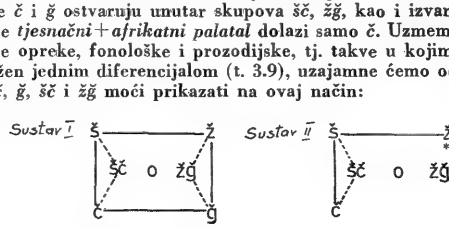

Neisprekidane crte obilježuju fonološku opreku, kojoj je potencijal fonodijakritički diferencijal: *bezvučni-zvučni* ili *tjesnačni-afrikatni*, a isprekidane prozodijsku s potencijalom: *jednočlani-dvočlani* skup. Kružić označuje opreku izraženu kontinuiranim, fonološki neutraliziranim FO, u našem slučaju: *bezvučni-zvučni* skup. Odnos između *ž* i *žǧ* u sustavu II, obilježen zvjezdicom, zahtijeva posebno tumačenje.

U II nema opreke *ž* ≠ *ǧ*, jer ti fonemi nikada nisu ostvarivi u istom položaju. Zato se *žǧ* paradigmatski suprostavlja kao cjelina jedinici *ž*, tj. *žǧ* nema značajke dvočlanog skupa, nego složenog fonema, konsonantskog diftonga. Fonološki gledano, *ž* * *žǧ* djeluje kao opreka kojoj je osnovica *ž* a potencijal je izražen odsutnošću-prisutnošću elemenata *ǧ*: *ŽØ* ≠ *ŽǦ*. Ali u odnosu na druge razlikovne jedinice *ǧ* je samostalan: usp. skupove *žg, žl, žm, žr, žv* i sl., u kojima su *g, l, m* ... sintagmatski istovetni s fonemom *ǧ* i mogu biti članovi fonološke paradigme. Drugim riječima, u sustavu II kao cjelini *žǧ* djeluje kao dvočlani skup u kojem *ǧ* ima vrijednost fonema, a u vezi *žǧ* * *ž* kao jedinstveni, neraščlanjivi fonem u kojem *ǧ* ima vrijednost fonodijakritičkog obilježja. To se protivurječje uklanja na dva, po smjeru suprotna, načina:

[20] *Ueber die Stellung des Slovenischen*, Mélanges de philologie offerts à M. J. J. Mikkola, Helsingfors 1932, str. 229.

a) *ǧ* se oslobađa, obično putem posuđenica, postajući ostvariv i izvan veze *ž*+*ǧ*, koja time gubi vrijednost složenog fonema i čuva samo onu dvočalnog skupa; sustavi se I i II kvalitativno izjednačuju, tek što je *ǧ* čestotniji u I nego u II;

b) odnos se *ž* * *žǧ* uopćava, tj. *žǧ* gubi vrijednost skupa i čuva samo onu fonema te se izjednačuje sa *ž;* uslijed veze *žǧ* ° *šč* značajke skupa gubi i ovaj posljednji, izjednačavajući se sa *š*[21].

3.17. Neke je razlike između govora teško utvrditi jer spomenici, izuzevši Vramca i Pergošića, ne pružaju dosta građe za uspoređivanje.

Izvjesna kolebanja postoje u refleksu za palatalno *r'*, ali su ona morfološke a ne fonološke prirode. Poznato je da se u kajkavskom dijalektu, jednako kao i u slovenskom jeziku, *r'* depalatalizira na kraju riječi i ispred konsonanta, a između vokala prelazi u skup *rj: ribar, ribarski,* ali gen. sg. *ribarja.* Tako imamo u Vramca: *morie* K 3 (1), *orie* 5 (2047), *szkuarienie* 30 (740), *Kossariu* 45 (1397), *doctoria* PN 66b, *doctorieu* PG 23a. Ali u nekim primjerima gdje bismo očekivali *rj* imamo samo *r:* pored *vmorien* K 11 (3433), *pomorienih* 50 (1466) Vramec piše i *zmoren* 16 (3890), obladan i *zmoren* be 31 (892), a pored *doctoria* ima i *doctorem* 62 (1567). U *zmoren r* dolazi umjesto *rj* pod utjecajem inf. *zmoriti,* jednako kao u primjeru *viden* PN 92, gdje imamo *d* umjesto *ǧ* ili *j* pod utjecajem inf. *videti.* Što se tiče imenice *doktor,* ona je zbog krajnjeg *r* ušla u kategoriju imenica na *-ar,* koje obično znače neko zanimanje: tip *ribar.* U brojnim govorima kajkavskog dijalekta otvrdnulo *r* iz nom. sg. prodire i u ostale padeže, pa se prema slovenskom *ribar – ribarja* u kajkavskom dijalektu danas sve više učvršćuje deklinacija *ribar – ribara.* Taj je proces već u 16. stoljeću bio u punom zamahu, što nam potvrđuje građa iz pojedinih spomenika. Usp. npr. loc. sg. *po rijhtaru, w kotarw* KSP, F 32, 61, *pry ryhtare* Š 10, 11; instr. sg. *gozpodarijem, rijhtarijem* i *rijhtarom* KSP, F 32, 62, *lihtarom* AC, F ib., z *ryhtaryem* Š 12, 14; gen. pl. *gospodarieu* T 87, *kotaarieu* 51, *tutorieu* i *tutorou* 107, *vratarieu* 88; loc. pl. v *kotaareh* T 76, po *zydareh* 47. Čini se da se *rj* najdulje zadržalo u instr. sg. i gen. pl., dakle u padežima gdje se čuvala razlika između nekadašnjih palatalnih i nepalatalnih osnova i onda kad se ta razlika u drugim padežima već izgubila.

3.18. Jedinstvo kajkavskih govora ogleda se u sekundarnim skupovima C+j.

Labijali + j: *kopiem* PG 42, *robia* K 63 (1571), *lyppye* MT, *Zwybye* MZ, F 32, 58, *zdrauiu* T 4, *dryeuie* 114, z *dreuia* PN 1b, *diui* 10a.

Dentali *t, d* i skupovi dentala *st, zd* + *j: tretia* K 2 (predgovor). *tretiega* 53 (1494), *prietie* 18 (3960), *prietia* PN 1b, *kitie* 2a, *bratya* 4a, *kerztianzke* 5a, *britie* 89a, *vietia* 91a, *liztie* 178a, *Bratijw* KSP, *zawer-*

[21] Usp. *ž, š,* za *žǧ, šč* u Radoboju (Krapina): *dięięžā, možanī – dvorīšä, klię'ięšä,* i u Bednji, HDZb 1, str. 294.

thye MT, *Rakythye* MEZ, F 32, 57, *Ladiah* K 57 (1451), v *ladiu* PN 47a, *ladie* 164a, *zapouediu* K 52 (1483), *grozdie* PN 174a, *Podgradya* MZ, *zaprwdye* MT, F ib.

Pored oblika *krstjanski* dolazi i *kerschianzki* PN 11a. Ali tu sekundarno *stj* nije dalo *šč*, nego je posljednje prodrlo vjerojatno iz glagolskog pridjeva trpnog *krščen*, usp. *okerschen* K 18 (30).

Ako se sjetimo onoga što smo kazali o konsonantima *ļ, ń* i o skupovima *l* + *j*, *n* + *j* (t. 1.19 – 1.21), bit će nam jasno da su se u konsonantskim sustavima 16. stoljeća dentali dobro razlikovali i od palatala i od skupova dental + *j*. Zato možemo pretpostaviti ovakve odnose:

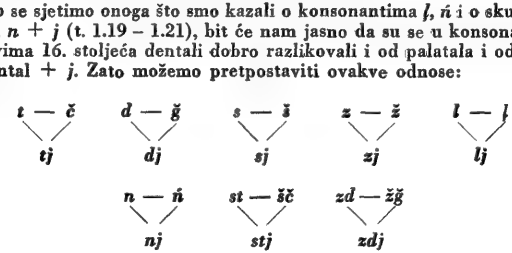

Odnosi te vrste bili su još rašireniji u doba kad je u sustavu još postojalo palat. *r'*: *r* — *r'*.

Pošto je *r'* otvrdnulo, otvoren je put većem broju neutralizacija, naročito u onim govorima koji nisu imali *ǧ*. Umjesto dvostruke opreke: dental *(d, r)* – palatal *(ǧ, r')* i dental – dental + *j (dj, rj)*, ostaje jednostruka opreka: dental *(d, r)* – dental + *j (dj, rj)*. Na isti se način neutraliziraju onda i druge opreke toga tipa; iz sustava nestaju palatali *ļ, ń* a u nekim govorima i skupovi *šč, žǧ* (t. 3.16). Odnosi su pojednostavljeni: *d – dj, l – lj, n – nj, st – stj, zd – zdj.*

3.19. Od ostalih osobina koje su značajne za kajkavski konsonantizam s dijakronijskog gledišta spomenut ću na ovom mjestu samo neke:

1. Konsonant *v* gubi se u skupu *vl* na početku monema i iza konsonanta: *ladati*, od *Lahou, laasz* (t. 2.6. pod h), *ladanie* K 4 (1693), *lada* 24 (280), *oblada* 10 (3334), *obladalie* 15 (3804), *oblaztnik* 20 (65), *szlechi* 31 (894), *odlachi* PN 56a.

U skupovima *bv, tvr, -vstv-: oberh* K 3 (1656), *obezelaua* PN 42b, *terdno, terdni* (t. 2.6 pod j), *potergeno* K 16 (3890), *kraleztuo* PN 3a.

Na početku monema ispred *s, zr: zamuguchi* PN 42a, *zrokom* (vzrokom, uzrokom) K 17 (3927).

2. Skupovi *-dn-, -dń-* izjednačuju se s fonemima *n, ń* (primjere v. u t. 2.6 pod n); čini se, međutim, da se već u 16. stoljeću u nekim govorima *-dń-* asimiliralo u *-ǧń-:* zaghnie PN 145b; oblik *zaǧńi* poznaju danas neki podravski govori, F 32, 361.

3. Konsonant *g* ispada ispred *d* na početku monema: *da* mores, *da* zta odesla, *da* neszem (t. 2.6 pod m).

4. Prijelaz skupa *mn-* u *vn-: vnoge* K 6 (2401), *vnogo* 13 (3620), *vnosina* 7 (2772), *vnogokrat* PN 53a.

5. Gubljenje konsonanta *h* u skupu *shr-: zranieni* PN 51a, *szranieno* PG 8b.

6. Čuvanje skupa *čr-: vcherulenom* Morie K 6 (2453), *cherulieno* PN 32a.

7. Čuvanje skupa *čt-: chtel* K 2 (predgovor), *nepochtena* 16 (3905), *poglaunichtuo* 4 (1787).

8. Skup *žr* bez umetnutog *d: posre* K 6 (2454).

9. Postojanje skupa *-hk- (-gȯk-, -kȯk-): lehkota* PN 7a, *lehko* 212a, *mehke* 8a. Zanimljivi su primjeri *smehkek* PN 116a, *sohkek* ib., u kojima se *-hk-* razvilo u kosim padežima: *žuhkoga, žmehkoga,* pa je na osnovu dodan format *-ek.*

10. Prijelaz zvučnih konsonanata u bezvučne na kraju riječi: *Jakop* K 19 (63), PN 9b, 31b, nazai ali *natrak* PN 57b. O neutralizaciji opreke zvučni-bezvučni svjedoči i primjer: *harag* PG 52b, *pored harach* K 41 (1275).

Zalihost konsonantskih skupova

3.20. Razdioba razlikovnih jedinica u glasovnom slijedu vrši se po pravilima koja su za svaki sustav drukčija ali u svima funkcionalno jednaka: ta pravila smanjuju obavijesnost i omogućuju lakši prijenos, povećavaju razabirljivost vijesti.

Obavijesnost je u slijedu proizvod zategnutosti između sile privlačenja (+) i one odbijanja (—). Što je zategnutost veća, to je i količina obavijesti sadržana u jezičnom elementu veća. Prevladavanje sile (+) nad (—), ili obrnuto, povlači za sobom smanjenu količinu obavijesti i olakšava njen prijenos. Ako se fonemi mogu samo spajati u uzastopnim tačkama slijeda, a nijedan od njih ne čuva svoju posebnost, dvije se jedinice stapaju u jednu i postaju sintagmatski istovetne: $t+s=c$. Ako se samo odbijaju, ne mogu se ostvariti u uzastopnim tačkama: *d* i *k.* Ni u jednom ni u drugom slučaju nema složenog sintagmatskog događaja, protivštine. On je moguć jedino kao istodobno ostvarenje sile (+) i (—), tj. kao njihova sinteza. Ona je simetrička ako su (+) i (—) u ravnoteži (najveća moguća zategnutost), disimetrična ako je jedna jače izražena od druge. Isticanje sile (+) zovemo fonološkom asimilacijom, a naglašivanje sile (—) disimilacijom. Prva učvršćuje osnovicu protivštine, druga njen potencijal[22].

[22] Fonološku asimilaciju i disimilaciju ne smijemo miješati s fonetskom ili psihološkom: prijelaz *tm* → *km* (kmica) ne povećava potencijal protivštine jer *de:la* i *ve:la* imaju kao diferencijali istu razlikovnu moć; *rebro* → *lebro* povećava razmak između dvaju uzastopnih ostvarenja iste jedinice, a *apoteka* → *apateka* smanjuje taj razmak; pojava prelazi okvir fonološke protivštine.

Asimilacija i disimilacija, iako različite po smjeru djelovanja, imaju isti funkcionalni učinak: smanjuju broj mogućih veza, kombinacija, u slijedu. Njihovo je djelovanje dopunsko, komplementarno, i očituje se kao neiskorištenost postojećih mogućnosti, tj. kao povećana zalihost. Asimilacija po zvučnosti onemogućuje protivštine u kojima bi fonodijakritički diferencijal *zv : bzv* sačinjavao potencijal (d – t, z – s) ili dio potencijala (d – h, b – s). Disimilacija po mjestu izgovora onemogućuje protivštine u kojima bi jedno FO, npr. dentalnost, ušlo u osnovicu protivštine: dl- – gl- (kajk. *glętvõ*, < **dlętvõ*, »dlijeto«).

3.21. Konsonantski su skupovi, i skupovi fonema uopće, posljedica disimetričnih sinteza ili smanjene zategnutosti. U sustavu gdje bi (+) i (—) bile u savršenoj ravnoteži, ne bismo mogli govoriti o konsonantskim skupovima ni o različitim tipovima spajanja u sintagmatske cjeline. Svi bi se fonemi mogli udruživati i svaki bi u isti mah čuvao svoju posebnost. Raščlanjivanje bi se slijeda tada vršilo po tačkama i jedinicama, a ne po većim odsječcima i skupinama. Elemenat bi sadržavao količinu obavijesti koja bi zavisila isključivo od broja članova u sustavu a ne bi bila ograničena distribucijskim pravilima: podjelom mogućih kombinacija na ostvarive i neostvarive, ostvarive i ostvarene, iskoristive i neiskoristive, iskoristive i iskorištene itd. Takvom se sustavu, optimalnom u pogledu obavijesnosti ali nepodesnom za prijenos, približuje sustav brojaka.

U jeziku je zategnutost između (+) i (—) znatno ublažena, u skladu s okolnostima u kojima se vrši prijenos vijesti i sa sredstvima koja omogućuju njeno opredmećivanje[23].

U sustavu razlikovnih jedinica ublaživanje se osigurava na više načina i u raznim slojevima: fonodijakritičkom, fonološkom, prozodijskom. Podjela fonema na slogotvorne (S) i neslogotvorne (N) te njihovo pravilno smjenjivanje u slijedu povećavaju pretkazljivost. Strogo ograničeni broj članova u S i N ima za posljedicu ponavljanje, ostvarivanje iste jedinice u određenim razmacima, čime se olakšava njeno prepoznavanje. U okviru osnovne prozodijske sintagme, sloga, postoje u najboljem slučaju četiri načina za obrazovanje protivština između S, N i Ø (odsutnost neslogotv. elementa): ØSØ, NSØ, ØSN, NSN; u razdoblju otvorenih slogova samo dva: ØS i NS. Unutar N čitav je niz mogućih veza između konsonanata zabranjen: zvučni ne ide s bezvučnim, iza konsonanata *t, d, c, č* ne ostvaruju se tjesnačni itd.

U svim navedenim slučajevima razlikovne jedinice gube dio svoje samostalnosti, jer se ostvaruju kao predstavnici određenih struktura. Porast različnosti na razini konteksta povlači za sobom smanjivanje različnosti unutar svakoga od njih. Fonemski skupovi općenito i konsonantski posebno izraz su prijenosne, prozodijske funkcije. Što je uređenost, strukturiranost, tih skupova veća, to je veća i zalihost, količina društvene obavijesti.

[23] Usp. akustičke smetnje, rastresenost govornika i slušaoca, društvene obzire, oslabljeni sluh, gubitak zubi i sl., a naročito inerciju i asimetričnost govornih organa, ECP, str. 95. i d.

Različnost je unutar N ostvarena podjelom na kontekste po broju članova: C, CC, CCC . . . , i na one po položaju u odnosu na S : NS, SN. Kombinacijom tih dviju podjela nastaju tipovi konsonantskih skupova: C-, CC-, CCC-, -C, -CC, -CCC. U svakom tipu ostvaruje se podjela na podtipove, određene fonodijakritičkim obilježjima koja su u skupu ostvariva: u CC- imamo kombinacije: zatvorni+sonant, zatvorni+tjesnačni, dentalni+labijalni itd. U svakom podtipu ostvaruju se pojedinačni događaji, fonološke protivštine: u kombinaciji zatvorni+sonant možemo imati *p – l, k – r, d – v* itd.

3.22. Zalihost se javlja u obliku neiskorištenosti postojećih mogućnosti na svakoj od triju razina koje smo upravo spomenuli. Na razini tipa, općeg: skup CCCC- (npr. *fspravišče)* nije iskoristiv u okviru jedinice sa značenjem, monema, ni naročite sitagme, riječi. Na razini podtipa, posebnog: veza zvučni+bezvučni ne može se iskoristiti u skupovima CC-, -CC, CCC-, -CCC; isto su tako neostvarive veze afrikata+afrikata, afrikata+tjesnačni i sl. u okviru skupova CC-, -CC, CCC-, -CCC. Na razini člana, pojedinačnog: u sklopu veze zatvorni+tjesnačni iskorištene su samo mogućnosti *ps* i *pš* (psujte, pšenica) a nema ostalih – *ks, ts, th, pf, dz, bž* itd. Navedene se primjedbe odnose, naravno, na kajkavski dijalekat.

Uzajamna je povezanost između strukture konsonantskih skupova i zalihosti u dijakronijskom ispitivanju neobično važna. Ona nam daje uvid u odnos između proizvodnog i prijenosnog te omogućuje tumačenje velikog broja promjena u sustavu razlikovnih jedinica. U ovoj radnji, koja je suviše općenita, tom pitanju ne možemo posvetiti ni pažnju ni prostor što ih zaslužuje. Zato je proučavanje konsonantskih skupova u Vramčevu jeziku ograničeno na nekoliko posebnih slučajeva:

a) u obzir su uzeti samo skupovi unutar sloga a zanemareni oni između dvaju S (usp. t. 3.28, bilj. 29);

b) analizom su obuhvaćeni samo oni predslogotvorni skupovi koji ulaze u sastav monema, a ne i oni koji mogu stajati na početku riječi, kao npr. *vl- (v-loviti);*

c) unutar pojedinih tipova (CC-, -CC, CCC-, -CCC,) razmotreni su samo odnosi između onih referencijalnih FO koja ulaze u osnovicu fonodijakritičkih korelacija, a to su u kajkavskom dijalektu zatvornost, tjesnačnost, afrikatnost, sonantnost[24];

d) analiza je samo djelomično i kvantitativna, jer količina zalihosti nije izračunata u bitima; u ovom prvom pokušaju zadovoljio sam se približnim određivanjem s t u p n j a zalihosti izraženog u postocima, omjerom između broja teoretskih mogućnosti i onoga stvarne iskorištenosti.

Navedena su ograničenja jednim dijelom uvjetovana i građom kojom raspolažemo u dijakronijskom proučavanju kajkavskog dijalekta.

[24] Ta FO idu u referencijal »način izgovora«. Prva tri čine cjelinu s fonodijakritičkog gledišta: ukrštaju se s pertinencijom po zvučnosti, i s fonološkog: uvjetuju neutralizaciju diferencijala *zv:bzv* u konsonantskim skupovima.

3.23. Ispred slogotvornog elementa na početku monema u jednočlanom skupu, tip C-, svi su konsonanti ostvarivi:

1. *b-: bana* K 58 (1452), *behu* 18 (32), *bil* 19 (48), *boia* 33 (1035), *buduchi* 24 (280).

2. *c-: Czara* 50 (1466), *czenu* 34 (1062), *czitaru* 3 (3685).

3. *č-: chalarliuo* 50 (1471), *chemerom* 18 (31), *chinil* 26 (401), *chuiuchi* 49 (1465).

4. *d-: dauati* 25 (314), *ded* 18 (27), *diku* 64 (1578), *dole* 19 (63), *dugo* 62 (1567).

5. *f-: fabule* 12 (3442), *forgach* 45 (1386), *filosofus* 33 (1031).

6. *g-: general* 60 (1557), *gizdauo* 33 (1041), *goricze* 20 (70).

7. *h-: harach* 41 (1275), *Heretnika* 23 (274), *hise* 40 (1273), *hoditi* 18 (31), *herpta* 45 (1397), *hudi* 20 (83).

8. *j-: iaku* 38 (1172), *iezik* 20 (66), *iunaczi* 53 (1513).

9. *k-: kamenuuan* 19 (33), *ke* 28 (543), *ki* 18 (3), *koteri* 19 (46), *kume* 21 (140).

10. *l-: ladania* 18 (3962), *leto* 18 (3962), *lizte* 37 (1100), *loter* 61 (1563), *Luky* 51 (1479).

11. *ļ-: liudi* 48 (1458), *lubau* 51 (1478).

12. *m-: mater* 19 (51), *mezto* 19 (39), *mimo* 20 (82), *Morie* 18 (18), *moku* 20 (66), *mertuo* 55 (1526), *musij* 12 (3489).

13. *n-: naroda* 18 (3962), *neuernim* 21 (96), *nigdar* 49 (1459), *noghe* 28 (604), *nuter* 50 (1470).

14. *ń-: niegou* 18 (17), *nih* 29 (637), *nioi* 51 (1478).

15. *p-: paztorka* 19 (51), *pech* 54 (1521), *pizala* 18 (1), *pod* 21 (105), *puschen* 31 (832).

16. *r-: rachuna* 18 (1), *rede* 24 (281), *ribe* 11 (3342), *roien* 18 (3962), *ruku* 22 (194).

17. *s-: zam* 19 (56), *zedi* 19 (33), *zilnu* 22 (194), *zodcza* 24 (281), *zuszrete* 49 (1466).

18. *š-: satorou* 30 (744), *sezt* 20 (66), *sibilla* 7 (2631).

19. *t-: tak* 25 (328), *tesaka* 24 (280), *tiszuch* 45 (1397), *tosij* 19 (42), *tuye* 53 (1500).

20. *v-: vage* 34 (1062), *vere* 19 (45), *vino* 45 (1397), *vode* 18 (30), *vusel* 28 (623).

21. *z-: zapouedal* 21 (129), *zet* 46 (1438), *zidal* 24 (310), *zoue* 22 (197), *zodi* 6 (2493).

22. *ž-: salozti* 34 (1057), *sena* 18 (30), *sile* 20 (68).

Nisam naveo konsonant *ǧ*, jer on u nekim sustavima nije postojao kao posebni fonem (t. 3.16). Inače se i taj konsonant mogao javljati, tamo gdje je postojao, neposredno ispred slogotvornog elementa: *Giurzky* 61 (1565).

3.24. Ako ispred slogotvornog elementa stoje na početku monema dva konsonanta (tip CC-), zalihost je već znatna.

1. *bl-: blodnikom* 21 (96), *blagom* 33 (1038), *blizu* 34 (1059), *bluud* 34 (1047).
2. *br-: brani* 19 (42), *brata* 19 (45), *briu* 21 (159).
3. *cv-: czuet* 12 (3442).
4. *čk-: chkoma* 45 (1401).
5. *čl-: chlouechega* 18 (3962).
6. *čr-: chreda* PN 21b.
7. *čt-: chtel* K 2 (predg.).
8. *dn-: dnij* 19 (33).
9. *dr-: drugi* 20 (70), *dreuo* 28 (629), *dragocha* 35 (1077).
10. *dv-: due* 18 (1), *duore* 20 (83), *dvisesze* 58 (1542).
11. *fr-: frater* 25 (365), *franczusa* 39 (1221).
12. *fl-: Florenczie* 34 (1051).
13. *gl-: gladom* 19 (34), *glaua* 20 (70), *Glagolzku* 26 (429).
14. *gr-: grehou* 18 (30), *gromom* 24 (286), *grozno* 41 (1278).
15. *gv-: Guozdanzko* 64 (1578).
16. *hl-: hlebe* PN 68a.
17. *hr-: hranil* PN 41a.
18. *hv-: hualil* 18 (27), *hualu* 64 (1578), *huosztom* PN 185a.
19. *kč-: kchij* 18 (30).
20. *kl-: klostra* 34 (1059), *klobuke* 40 (1243).
21. *kļ-: klaszte* PN 201b.
22. *km-: kmete* 24 (310).
23. *kn-: knezou* 40 (1235).
24. *kń-: knige* 21 (116).
25. *kr-: kral* 19 (43), *kroto* 25 (365).
26. *kv-: kuarom* 46 (1409).
27. *ml-: mlai* 23 (241), *mlad* 36 (1114), *mladozti* 10 (3311).
28. *mr-: mreti,* usp. *pomre* 63 (1570).
29. *pl-: plemeniti* 26 (414), *plachati* 31 (845).
30. *pļ-: pluszkan* PN 91b.
31. *pr-: prodekuuati* 18 (30), *proti* 18 (31), *prie* 19 (34).
32. *ps-: pzuite* 2 (predg.).
33. *pš-: psenichna* PN 50b, *psalmuseu* PG 33b.
34. *rj-: rioue* i krichi (od glagola *rjuti)* PN 97a.
35. *sh-: zhodische* PN 221a.
36. *sk-: zkerbiu* 32 (989).

37. *sl-: zlusbenikom* 21 (96), *zlug* 22 (221), *zlouen* 23 (271).
38. *sm-: zmealzeie* 4 (1878).
39. *sn-: znelizumu* 30 (782).
40. *sp-: zpola* PN 43b.
41. *sr-: szrebernim* 22 (203), *szrechno* 42 (1312), *zramotu* 45 (1397).
42. *st-: ztal* 18 (33), *sztolu* 45 (1397).
43. *sv-: szueta* 18 (1), *zuoiem* 18 (3), *szuadbe* 48 (1458).
44. *šč-: schenczi* PN 65b.
45. *šk-: skola* 26 (424), *skodu* 57 (1541).
46. *šl-: slehtnese* (prema njem. schlecht) PN 41a.
47. *šp-: spotom* 28 (605), *Spire* 58 (1542).
48. *št-: stimaiu* 20 (82), *stimali* 46 (1417), *sto* 28 (623).
49. *šv-: Sueczie* 37 (1160).
50. *tk-: tkati* 7 (2737).
51. *tl-: tlachiti* PN 173a.
52. *tr-: treti* 18 (33).
53. *tv-: tuoiega* PN 160a, *tua* PN 83b.
54. *vb-: vboga* 24 (280), *vbostue* 31 (881).
55. *vd-: vdouicze* PN 26a.
56. *vn-: vnoge* 19 (56).
57. *vr-: vremena* 18 (3962), *vrach* 20 (70).
58. *zb-: zbor* PN 74a.
59. *zd-: zdencha* (od *zdenec*) PN 140b.
60. *zl-: zlatima* 22 (203), *zloterplenie* 23 (252).
61. *zm-: zmosno* 26 (401), *zmosnozt* 10 (3212).
62. *zn-: znalo* 47 (1439).
63. *zr-: zrok* 20 (66), *Zrin* 64 (1577).
64. *zv-: zuati* 19 (39), *zuonmi zuoniti* 28 (605).
65. *žg-: sgalizu* 31 (922).
66. *žl-: slahte* (rodbina, pokoljenje, prema stvnjem. *slahta;* slov. *žlahta)* PG 85a.
67. *žm-: smehkek* PN 116a.
68. *žr-: žreti,* usp. *posre* 6 (2454).
69. *žv-: sueplo* PN 238a.

3.25. Navedeni spisak dvokonsonantskih skupova ispred slogotvornog elementa na početku monema, tj. jedinica sa značenjem, ima samo približnu vrijednost za mjerenje zalihosti. U prvom redu, on sigurno nije potpun. Na osnovu stanja u suvremenim kajkavskim govorima može se pretpostaviti da su u kajkavskom dijalektu 16. stoljeća postojali još neki skupovi tipa CC-: *bl- (bluvati), cm- (cmariti, cmizdriti), čm- (čmela),*

čv- (čvarki, čvapla), gm- (gmajna), gn- (gnati, usp. u Vramca *pregnan* K 16, 3860), *gń (gńästi), hm- (hme[), sc- (scati), šm- (šmrk[ivec, šmir)* i sl. Nije uvijek jasno kako treba tumačiti nedosljednost u Vramčevoj grafiji. Kolebanje između *gd-* i *d- (gda* i *da) vs- (fs-)* i *s- (vsza, vZakoteroga* i *zamuguchi)* može se shvatiti kao miješanje »fonetskog« i »etimološkog« pravopisa, ali to kolebanje može također odražavati nesigurnost u izgovoru. I danas se u nekim govorima (npr. u onima oko Krapine) čuva svijest o postojanju konsonanta *g* u riječima *gdo, gda,* iako se one izgovaraju kao *duoj, da.* Budući da se *g* ne gubi u primjerima kao *negdo, nigdo, negda, nigda,* može se, premda vrlo rijetko, čuti i izgovor *gdo, gda.* Međutim, ako u sustavu nema zamjenica *negdo* i sl., već se umjesto njih upotrebljava *nešče, nišče,* onda se *g* nikako ne čuje ni u zamjenici *duoj*[25]. Slično je i sa skupom *vs- (fs-)* u primjerima kao *fsega – sega, fsa – – sa,* u kojima se prvi konsonant fonetski gubi a fonološki se može čuvati s obzirom na nominativni oblik m. r. *ves.*

Navedeni spisak skupova CC- nesiguran je i zato što nije pouzdano da su svi skupovi koje Vramec bilježi u živim govorima 16. stoljeća zaista i postojali, odnosno nije sigurno da su postojali u svim govorima. To naročito vrijedi za *hv-, kč-, ps-, pš-, tl-, vb-* i *vd-.* Danas se obično govori *fala, čer, pesa,* a ne *psa, šenica, klačiti, bogi* ili *hbogi, dovica* ili *hdovica.*

Treću vrstu poteškoća predstavljaju neprilike koje redovito prate dijakronijsko proučavanje: ograničenost jezične građe. Da bismo mogli sa sigurnošću odrediti koji skupovi mogu stajati na početku prvog monema u riječi i da bismo ih mogli odvojiti od onih skupova koji dolaze na početku riječi ali ne i na početku monema, potrebno je potanko poznavanje odnosa u određenom jezičnom sustavu. Prilično je jasno da na početku monema nije mogao stajati skup *vl-: ladanie, laasz* (t. 3.19), dok je na početku riječi taj skup bio moguć: *vloulen* K 32 (924). Prefikse *v (f), z (s)* smatrat ćemo posebnim monemima i u primjerima kao *vtoplien* 21 (110), *vmorien* 19 (33), *szhodili 6* (2454), *zkazane* 28 (555), *szkopati* 31 (894), *zmoren* 16 (3890), *zpechen* 23 (258), jer je očito da razliku u značenju između glagola *topiti* i *ftopiti, moriti* i *vmoriti* ili *zmoriti hoditi* i *shoditi, kazati* i *skazati, kopati* i *skopati, peći* i *speći* itd. izražava upravo prefiks. Ali isti elementi *v, s, f, z* nisu više posebne jedinice sa značenjem, monemi, u primjerima kao *vdovica, zbor.* Mi ne bismo imali pravo kad bismo te riječi raščlanili na *v-dovica, z* (ili s) *-bor,* jer u slučaju *vdovice* ne bismo znali kazati kakvu promjenu u značenju donosi *v* ako se doda elementu *dovica,* a u slučaju *zbora* morali bismo priznati da slijed *bor,* nastao oduzimanjem početnog *z,* nema s obzirom na značenje nikakve veze s imenicom *bor (pinus).* Naš bi postupak bio jednako pogrešan kao kad bismo *vreme* cijepali na *v-reme* i *znati* na *z-nati.* A ipak, s dijakronijskog gledišta, *v* i *z* u riječima *vdovica* i *zbor* bili su

[25] Usp. *duoj : nišče* i sl. u Brezovi kod Začretja.

nekad prefiksi, dakle posebni monemi. Oni su to prestali biti u trenutku kad se izgubila veza između riječi *davati – vdavati – vdovica, birati – – zbirati – zbor.*

Ako nam odnosi između pojedinih oznaka (signifiant) i označenih (signifié) nisu potpuno jasni, teško ćemo lučiti nerazdvojiv skup CC- od skupa prefiks+C. Pored glagola *moći* Vramec je poznavao i glagol *zmoći* u značenju *pobijediti:* obladamo i *zmoremo* PN 29a. Skup *zm-* ne možemo ovdje shvatiti kao CC-, jer je *z* prefiks. Ali u prilogu *zmožno:* lada iako i *zmošno* 26 (401), koji je iz toga glagola izveden, prefiks *z* gubi svoju funkciju. Prilog *zmožno* sa svojim značenjem *jako, moćno,* nije bliže glagolu *zmoći* nego glagolu *moći.* Isto tako, njemu se ne suprotstavlja prilog *možno* koji bi imao drukčije značenje zato što ne sadrži početno *z.* Zato kažemo da je *zmožno* riječ sastavljena od jednog monema, dakle nedjeljiva. Zato smo i skup *zm-* uvrstili u spisak tipa CC- Izostavili smo, naprotiv, skup *vz-,* koji dolazi u glagolu *vzeti : vzeta* K 19 (45), jer Vramec poznaje i glagol *jeti : ieta* 45 (1396). Uvrstili smo i skup *sh-,* jer dolazi u knjiškoj riječi *shodišče,* pa smo pretpostavili da je izgubila vezu s riječima *hoditi – shoditi, shod* (istok) – *hod,* kao što je *spravišče* izgubilo vezu s riječima *praviti – spraviti,* Rado ću priznati da takva pretpostavka nipošto nije besprijekorna i jedino moguća[26].

3.26. Ako sada, pošto smo istakli u kolikoj je mjeri spisak skupova tipa CC- nesiguran u odnosu na pravo stanje u kajkavskim govorima 16. stoljeća, pokušamo ipak odrediti stupanj zalihosti, dobit ćemo ovakvu sliku:

1. U sustavu od 22 konsonanta moguće su 462 kombinacije tipa CC-. Ako uzmemo u obzir 69 kombinacija za koje imamo potvrdu u Vramčevim djelima i dodamo im 10 suponiranih u t. 3.25, dobit ćemo broj kombinacija koji sigurno nije manji od onoga u stvarnosti. Jer, kao što je naglašeno u prethodnom paragrafu, ja sam uzimao i takve skupove za koje se s pravom može sumnjati da u živim govorima nisu postojali. Ali čak i 79 kombinacija govori o visokom stupnju zalihosti: iskorišteno je svega 17% mogućnosti.

2. S obzirom na način artikulacije u kajkavskom konsonantskom sustavu razlikujemo četiri skupine fonema: zatvorne (Z), tjesnačne (T), sonante (S) i afrikate (A). Najbrojniji su sonanti, kojih ima osam: *j, l, ł, m, n, ń, r, v.* Zatvornih ima šest: *b, p, d, t, g, k.* Tjesnačnih također šest: *f, h, s, š, z, ž.* Afrikate su *c* i *č.* Na koji se način povezuju pojedine skupine i kakav je odnos između mogućih i ostvarenih kombinacija, pokazuje ova tabela:

[26] Kako stupanj zalihosti određujemo tek u grubim crtama, pojedinačni slučajevi koje ne možemo sa sigurnošću riješiti ne mijenjaju bitno sliku cjeline. Za tačnije mjerenje trebat će potanje obraditi građu u svim spomenicima i uzeti u obzir čestotu skupova.

Vrsta kombinacije	Broj mogućih kombinacija	Broj ostvarenih kombinacija
Z + Z	30	1
Z + T	36	2
Z + S	48	25
Z + A	12	1
T + T	30	1
T + Z	36	9
T + S	48	23
T + A	12	2
S + S	56	5
S + Z	48	2
S + T	48	0
S + A	16	0
A + A	2	0
A + Z	12	2
A + T	12	0
A + S	16	6

3. Postoji 16 načina za međusobno povezivanje konsonanata s obzirom na spomenute skupine. 4 načina uopće nisu iskorištena: S + T, S + A, A + A, A + T. Zalihost je manja od prosjeka (17% iskorištenih mogućnosti) samo u slijedećim kombinacijama: Z + S (52% iskorištenih mogućnosti), T + S (48%), A + S (37,5%), T + Z (25%).

4. Tipičnim kombinacijama možemo, prema tome, smatrati samo one u kojima na drugom mjestu stoji sonant, a u znatno manjoj mjeri i one u kojima na prvom mjestu imamo tjesnačni a na drugom zatvorni konsonant. Vidljiva je težnja da se povezuju u slijed konsonanti koji se međusobno najviše razlikuju. Najtipičnija je kombinacija Z + S, dakle ona u kojoj je prvi elemenat (zatvorni konsonant) artikulacijski nadalje od vokala a drugi (sonant) najbliži vokalima.

5. Netipične kombinacije, tj. one koje su iskorištene ispod prosjeka (manje od 17%), pokazuju težnju da se izgube, da nestanu iz sustava. Z + Z: kombinacija ograničena na jedan skup, *tk-*, od trideset mogućih, a i taj dolazi samo u jednoj riječi – *tkati* i njenim izvedenicama – *tkalec, tkalja*. Z + T: dvije kombinacije, *ps-* i *pš-*, od trideset i šest mogućih; u suvremenim se govorima gube – *pesa, šenica*. Z+A: jedna kombinacija *kč-*, ograničena na riječ *kči;* danas se gubi. T + T: ograničena na skup *sh-* koji je već i za 16. stoljeće vrlo problematičan (t. 3.25). S + Z: dva skupa, *vb-* i *vd-*, od četrdeset i osam mogućih, a i njihovo je postojanje problematično.

3.27. Za skupove tipa CCC- mogu navesti iz Vramca ove potvrde:

a) *skr-: szkrune* PN 22b;
b) *spr: zprauische* K 19 (48);
c) *str-: ztranah* 24 (280), *ztrichicheu* 35 (1077), *sztrasu* PN 86b;
d) *stv-: ztuorenia* 18 (1);
e) *škr-: skricz* PG 112a, *v skrinie* PN 72a;
f) *zdr-: zdreblo* PN 85b;
g) *ždr-: sdreb* PN 85b.

Ovamo bi mogao ići i skup *skv-*, usp. *zkuari* 23 (274), uz pretpostavku da se u izvedenicama kao *skvarenost s* više nije osjećalo kao prefiks.

Svi navedeni skupovi pokazuju jednaku strukturu s obzirom na pripadnost artikulacijskim grupama: T + Z + S. Ograničenja postoje čak i unutar tih skupina. Na početku ne mogu stajati svi tjesnačni već samo *s*, *š*, *z* i *ž*. Budući da se zvučni ne mogu povezivati s bezvučnima, iza *s*, *š* dolazi samo *p*, *t*, *k*, a iza *z*, *ž* samo *b*, *d*, *g*. Na trećem mjestu ne stoje svi sonanti, već samo *v* i likvide. Strogost strukture ukazuje odmah na visoki stupanj zalihosti.

Ako pretpostavimo da su i drugi skupovi tipa T + Z + S bili mogući, npr. *špr-*, *štr-*, *škl-*, *spl-*, *skl-*, *zgr-*, *zdv-*, *škv-*, *špl-*, *zbr-*, *zbl-*, *zgl-*, tj. da je postojalo dvadeset skupova CCC-,[27] vidjet ćemo da je zalihost vrlo velika: iskorišteno je svega 0,2% mogućnosti. S dvadeset i dva fonema može se, naime, ostvariti 9240 kombinacija tipa CCC-.

3.28. Što se tiče konsonantskih skupova koji dolaze u monemima iza slogotvornog elementa, stupanj zalihosti također raste u upravnom razmjeru s brojem konsonanata u skupu.

Ako iza slogotvornog elementa dolazi samo jedan konsonant, tip -C, onda u kajkavskom dijalektu nisu moguće sve kombinacije, kao što je bio slučaj s tipom C- (t. 3.23). Do zalihosti dolazi zato što se na kraju riječi mogu ostvariti samo bezvučni konsonanti (t. 3.19). Umjesto 22 fonema, odnosno 23 u onim sustavima koji su imali *ǧ*, ovdje ih se ostvaruje samo 16. I to 3 zatvorna: *p*, *t*, *k*, 4 tjesnačna: *f*, *h*, *s*, *š*, 2 afrikate: *c*, *č*, i 7 sonanata: *j*, *l*, *ļ*, *m*, *n*, *ń*, *r*. Konsonant *v* ponaša se u položaju -C ne kao sonant, nego kao tjesnačni, pa se neutralizira s konsonantom *f*. *Ja ovdje ne uzimam u obzir neutralizaciju nazala m i n* (v. *primjere* u t. 2.6 pod o), jer nije vjerojatno da su svi kajkavski govori poznavali neutralizaciju te vrste, a nije sigurno, da je to hrvatska kajkavska osobina. U položaju -C ostvaruje se, dakle, nešto manje od 73% mogućnosti konsonantskog sustava.

Za skupove tipa -CC nalazimo u Vramca ove potvrde:

a) *-st, -št: okornozt* 8 (2970), *prepust* 64 (1578);
b) *-lc, -lf, -lt: Zabolcz* 30 (744), *Rodolf* 53 (1499), *Dregelt* 59 (1552);

[27] Ako su postojale i neke druge mogućnosti, sasvim je sigurno da sve navedene nisu bile iskorištene.

c) *-nc, -nš, -nt:* ***Bizancz*** 10 (3254), ***Ferencz*** 55 (1526), *Clemens* 40 (1266), ***Ferdinand*** 61 (1564), ***Sigmund*** 45 (1386);

d) *-rk, -rš, -rt:* ***Korneuburg*** 52 (1484), ***Vurs*** 30 (744), ***Leonard*** 46 (1428).

Navedeni primjeri iz *Kronike* ukazuju na četiri načina međusobnog povezivanja s obzirom na konsonantske skupine: T + Z, S + Z S + A, S + T. Ali ti primjeri nisu dovoljno uvjerljivi: moglo bi se prigovoriti da posljednje tri kombinacije vrijede samo za lična imena, i to strana. Međutim, primjerima iz *Postile* može se pokazati suprotno.

S + Z: ***kord*** (mač) PG 87b.

S + A: ***kinch*** PN 26b, ***giung*** 67b, ***giolg*** (platno) 86a, ***korczeu*** gen. pl. 178b; da je nom. sg. glasio ***korc*** (mjera za žito) pokazuje primjer iz KSP ***korcz***, F 33, 27.

S + T: ***sors*** PG 34a; skup *-jš* postojao je očito u riječi *pajš*, usp. schijta ali ***paijsa*** PG 87a.

Tip T + Z ne ograničava se samo na skupove *-st, -št:* ***obleszk*** PG 55b, ***treszk*** PN 234b, ***sleht*** 120a.

Na osnovu iznesene građe može se vidjeti da u povezivanju po spomenutim formulama sudjeluju ovi konsonanti: od tjesnačnih *s, š, f, h,* od zatvornih *t, k,* od sonanata *j, l, r, n,* i afrikate *c, č*. Ako se pretpostavi da su sve kombinacije po navedenim obrascima bile moguće onda bismo dobili 32 skupa -CC. Imajući na umu i nekoliko skupova koji u te obrasce ne ulaze npr. *-šč* u ***desg*** PN 120b, *-pš* u ***Ops*** K 5 (2048), ***Cecrops*** 6 (2401), mogli bismo tu brojku zaokružiti na 35, svjesni činjenice da smo uzeli u obzir više skupova nego ih je bilo u stvarnosti[28]. Zalihost je u tipu -CC vrlo velika: ostvareno je svega 7,5% mogućnosti.

Premda u kajkavskom dijalektu ima i nekoliko skupova tipa -CCC *(-nkt, punkt, -nšt, kunšt, -jsk, vojsk, -ršt, vuršt* i sl.), ne treba žaliti što nam građa u Vramčevim djelima ne dopušta da ih potanje analiziramo. S obzirom na vrlo malen broj takvih skupova i na vrlo velik broj mogućih kombinacija (9240) prilično je jasno da iskorištenost ne prelazi ni 0,1%[29].

[28] U nekim suvremenim govorima imamo i skupove *-lt, -ńt* i sl., usp. *holt* (njem. halt), ali u njima nema *-lt, -nt* i sl. (Začretje). Mi smo uzeli u obzir samo one skupove tipa-C i -CC u kojima *se kraj sloga poklapa s krajem riječi*. S obzirom na asimilaciju po zvučnosti ograničenje ne povlači za sobom bitnu izmjenu cjelovite slike.

[29] Građa nam ne dopušta da iscrpno obradimo skupove između dvaju S (t. 3.22), pa ćemo ovdje ukazati samo na neke tipove kombinacija koje u okviru istog sloga nisu iskorištene: S+T *pobolsa* K 16 (3904), *pochemsij* 42 (1304), *mensi* 19 (63) *marha* 34 (1062); S+A: *Nemcze* 6 (2255), *zonchenomu* 7 (263), *zbruncza* 10 (3311), *Herczega* 42 (1301); A+A: *ctochezu* 58 (1543); S+T+Z: *glagolzku* 26 (429), *rachunzki* 5 (2030), *Kranzku* 52 (1484), S+A+Z: *kinchtarto* 59 (1551); S+Z+S: *Anglinzkoga* 43 (1346), *kamengradzki* 57 (1541), *Czirkue* 22 (204), *Belgrade* 33 (1038); S+T+S: *versmi* 25 (325); S+Z+Z: *Bankban* 39 (1205); A+Z+S: *poglaunichtuo* 4 (1787), *lucztuo* 4 (1658); T+T+Z: *popouzkoga* 10 (3325), Z+T+S: *obszlusuie* 21 (144); Z+T+Z: *biskupzko* 29 (644); T+T+Z+S: *kralieuztuo* 6 (2454); S+Z+T+Z: *Habspurgzki* 40 (1273); S+T+Z+S: *Czezarztuom* 33 (1403), *baluanztuo* 4 (1878).

Napomena: ispred nesonanta i na kraju riječi konsonant se *v* ponaša kao tjesnačna varijanta fonema F (*popofskoga, krf*), te u primjerima tipa *vboga, vdovica* (3.24, 3.26), *gdje nema opreke v ≠ f, skupove vb-* i *vd-* možemo smatrati tipičnim kombinacijama T+Z.

Fonostatistički sustav

3.29. Čestota (frekvencija) pojedinih glasova u Vramčevim je djelima slijedeća[30].

glas	čestota izražena u %	tipična pogreška
a	9,14	±0,40
b	1,37	±0,14
c	0,89	±0,13
č	1,16	±0,15
d	2,51	±0,20
đ	0,12	∓0,03
ä	6,58	∓0,24
ę	2,56	±0,18
f	0,99	∓0,15
g	2,39	±0,25
h	0,51	±0,07
i	8,36	±0,34
j	2,35	±0,12
k	3,86	±0,12
l	3,34	±0,23
ł	0,60	±0,15
m	2,93	±0,19
n	4,13	±0,17
ń	0,36	±0,07
o	6,85	±0,33
o	1,23	∓0,14
p	2,39	±0,19

[30] Uzeo sam u obzir 10 000 glasova, 10 odlomaka po 1000, vodeći računa o prozodijskim pauzama te o razlikama između pisma i govora, usp. Maretić, *Gram. i stil.*, str. 13 – 15. Tipična je pogreška (Tp) izračunata po obrascu: Tp = To/$\sqrt{N}$, gdje je To tipično odstupanje a N broj odlomaka, u našem slučaju: 10. To = $\sqrt{\Sigma Ao^2/N-1}$, gdje Ao označuje odstupanje od prosječne čestote u svakom odlomku a Σ zbroj tih odstupanja. Vrijednosti za To (svaka ima predznak + i —): *p* 0,61, *b* 0,46, *t* 0,75, *d* 0,61, *k* 0,39, *g* 0,78; *f* 0,49, *F* (*f*+tj. *v*) 0,43, *s* 0,47, *š* 0,64, *z* 0,38, *ž* 0,22, *h* 0,23; *c* 0,42, *č* 0,46, *đ* 0,16; *m* 0,60, *n* 0,53, *ń* 0,22, *l* 0,74, *ł* 0,48, *r* 0,98, *j* 0,39, *v* (sonant. i tjesn.) 0,76. tjesn. *v* 0,58, sonant. *v* 0,24; *a* 1,28, *ä* 0,76, *o* 1,04, *ę* 0,54, *i* 1,05, *ů (o)* 0,45, *u* 0,64; *ę* 0,47. Na osnovu To i prosječne frekvencije (F) izračunava se koeficijenat promjenljivosti ili varijacije , *Kv*, kojim se mjeri stabilnost fonema s obzirom na razdiobu u slijedu (usp. t. 3.31): Kv = To/F. Vrijednosti za Kv: *ę* 0,03, *k* 0,10, *ä* 0,11, *s* 0,12, *n* 0,12, *i* 0,12, *a* 0,14, *o* 0,15, *j* 0,16, *t* 0,18, *m* 0,20, *r* 0,20, *ę* 0,21, *l* 0,22, *d* 0.24, *p* 0,25, *v* 0,26, *f* 0,29, *g* 0,32, *z* 0,32, *u* 0,33, *b* 0,34, *ů* 0,36, *š* 0.37. *ž* 0,37, *č* 0,39, *h* 0,45, *c* 0,47, *ń* 0,61, *ł* 0,80 i *đ* 1,33. O navedenim statističkim parametrima usp. Guiraud, PMSL, A. Monjallon, *Introduction à la méthode statistique*. Paris 1963.

r	4,77	±0,31
s	3,84	±0,15
š	1,73	±0,20
t	4,18	±0,24
u	1,90	±0,20
v	3,40	±0,26
z	1,17	±0,12
ž	0,59	±0,07
ø (pauza)	13,80	±0,15

Napomena: srednja ili prosječna čestota slogotvornog *r* iznosi 0,53% a tipična pogreška ± 0,09%.

3.30. Odnos između stvarne i teoretske čestote kod zatvornih konsonanata[31]:

konsonant	stvarna čestota	teoretska čestota
t	4,18	4,17
k	3,86	3,91
d	2,51	2,48
g	2,39	2,35
p	2,39	2,34
b	1,37	1,41
ukupno	16,70	16,66

Čestota fonodijakritičkih obilježja[32]:

bezvučnost	zvučnost	labijalnost	dentalnost	velarnost
10,43	6,27	3,74	6,69	6,25

[31] Teoretska čestota u okviru date koleracije izračunava se ovako: pomnože se dva FO koja ulaze u potencijal korelacije, i to tako da se za čestotu jednog FO uzme postotak u odnosu na cijeli sustav a za čestotu drugog onaj u odnosu na korelaciju, te se umnožak podijeli sa 100; usp. PMSL, str. 104 – 105. Primjer: u okviru zatvornih, *t* je bezvučan i dentalan; *bzv.* ima F 10,43 (t+p+k), a *de* 6,69 (t+d), što u odnosu na zatvorne predstavlja 40%; 10,43×40/100 = 4,17.

[32] Misli se na ona FO koja ulaze u potencijal korelacije.

Odnos između stvarne i teoretske F kod tjesnačnih:

konsonant	stvarna F	teoretska F
s	3,84	3,80
š	1,73	1,76
f (*f*+tjesn. *v*)	1,47	1,47
z	1,17	1,20
ž	0,59	0,56
h	0,51	0,51
ukupno	9,31	9,30

Čestota[33]:

bezvučnost	zvučnost	labijalnost	dentalnost	palatalnost	velarnost
7,07	2,24	1,47	5,01	2,32	0,51

Odnos između stvarne i teoretske F kod afrikata:

konsonant	stvarna F	teoretska F
č	1,16	1,21
c	0,89	0,89
ǧ	0,12	0,07
ukupno	2,17	2,17

[33] Među afrikatama samo je č u isti mah član niza i reda, tj. fonodijakritički integrirano; *c* je samo član niza, a ǧ reda; ti su fonemi djelomično integrirani (usp. vokal *a* u sustavu II, t. 3.8, bilj. 6). Bezvučnost je zalihosno FO u sklopu fonema *c* ako u sustavu ne postoji *ʒ*, a isto vrijedi za palatalnost u sklopu ǧ. Međutim, u glasovnom slijedu *c* se ponaša kao bezvučni, uzrokuje asimilaciju po zvučnosti, a ǧ kao palatalni, uzrokuje asimilaciju po mjestu izgovora: *gobęc – gopca, drozga – drožǧa*. Zato ćemo reći da su *bzv* za *c* i *pa* za ǧ potencijalna FO, te da su *c* i ǧ uključeni u potencijalnu fonodijakritičku korelaciju: c č – ǧ

Kako sjecište zvučnosti i dentalnosti nije iskorišteno, u korelaciji postoji »prazni pretinac« (case vide, hole in the pattern, ECP, str. 80. i d., »rupa u sistemu«, Ivić, God FFNS 2, str. 162).

Isto se tako može kazati da u korelaciji postoji potencijalni fonem *ʒ*, koji se ne ostvaruje kao posebna jedinica, već je sadržan u *c*. Drugim riječima, *c* je fonodijakritički zvučno i bezvučno *(sudaʒgaopominje – sudacopominje)*, C = ʒ + c, te je po tom kriteriju izračunata i njegova teoretska F. Ono što je rečeno za *c*, vrijedi za *f* i *h* u korelaciji tjesnačnih, gdje postoje dva prazna pretinca:

f s š h
– z ž –

Fonemi su *f* i *h* fonodijakritički bezvučni i zvučni kao i *c*. Ali, zvučna se varijanta fonema *f* fonetski poklapa s ostvarenjem fonema *v* (usp. bilj. 29). Ispred konsonanata koji uzrokuju asimilaciju po zvučnosti glas je *v* potencijalni fonem: tjesnačno se *v* ponaša u odnosu na *f* kao *ʒ* u odnosu na *c (vdovica – ftopiti)*, a u ostalim položajima, kao *voda, tvoj* i sl., glas se *v* ponaša kao stvarni fonem i kao sonant (ne uzrokuje asimilaciju po zvučnosti, *tvoj*, i obrazuje opreku sa *f*, *vāla ≠ fāla)*. Zato smo ukupnu F glasa *v*, 3,40, podijelili na sonantnu, 2,92, i tjesnačnu, 0,48, te ovu posljednju uzeli u obzir pri izračunavanju teoretske F tjesnačnih konsonanata.

Čestota FO[34]:

bezvučnost	zvučnost	palatalnost	dentalnost
2,05	0,12	1,28	0,89

Odnos između stvarne i teoretske F kod sonanata:

konsonant	stvarna F	teoretska F
n	4,13	3,88
l	3,44	3,59
m	2,93	3,04
v (sonatno)	2,92	2,81
ļ	0,60	0,46
ń	0,36	0,50
ukupno	14,28	14,28

Čestota FO[35]:

oralnost	nazalnost	labijalnost	dentalnost	palatalnost
6,86	7,42	5,85	7,47	0,96

Neintegrirani sonanti imaju stvarnu F jednaku teoretskoj: *r* 4,77, *j* 2,35[36].

Odnos između stvarne i teoretske F kod vokala:

vokal	stvarna F	teoretska F
a	9,14	9,10
i	8,36	8,50
o	6,85	6,89
ä	6,58	6,43
u	1,90	1,78
ů	1,23	1,34
ukupno	34,06	34,04

[34] Vidi bilj. 33.

[35] Labiodentalnost (v) i bilabijalnost (m) samo su varijante istog FO, labijalnosti, jer se uzajamno ne isključuju: prva je vezana uz sonantnu ili tjesnačnu oralnost (v, f) a druga uz sonantnu nazalnost i zatvornu oralnost (m, p, b).

[36] Fonemi *r* i *j* ne ulaze u istu potencijalnu korelaciju s ostalim sonantima, iako je prvi obično dentalan a drugi uvijek palatalan. Svaki bi od njih, isto kao i vokal *ę* u sustavu I (t. 3.8), bio treći član fonodijakritičkog reda, a on ne može imati više od dva člana. Ti fonemi obrazuju zasebnu potencijalnu korelaciju, koja je komplementarna u odnosu na *v-l-ļ – m-n-ń*.

Čestota FO[37]:

I (i, a, u)	II (ä, o, ů)	A (i, ä)	B (a, o)	C (u, ů)
19,40	14,66	14,94	15,99	3,13

Neintegrirano ę ima stvarnu F jednaku teoretskoj: 2,56.

3.31. Uzroci su promjenama u fonemskom sustavu brojni, ali se svi svode na osnovno protivurječje između proizvodnog i prijenosnog. Općenito se može kazati da su razlikovne jedinice s većim funkcionalnim učinkom otpornije od onih kojima je taj učinak neznatan. Kako su dvije glavne jezične funkcije međusobno oprečne, pitanje otpornosti, stabilnosti, postaje zapravo pitanje ravnoteže.

U okviru razlikovnog fonem je učinkovit kad sadrži veliku količinu obavijesti, tj. kad mu je čestota (F) mala, a sustav je kao cjelina najučinkovitiji onda kad sve jedinice imaju istu F. Na osnovu dviju veličina – čestote datog fonema i odstupanja od idealne, ujednačene F – izračunavamo koeficijenat informativnosti, *Ki*, koji nam pokazuje u kolikoj je mjeri jedinica stabilna s obzirom na proizvodnu funkciju[38].

U sklopu prozodijskog otporni su fonemi koji se ostvaruju često i jednoliko, tj. kojima F ne varira mnogo u pojedinim odsječcima slijeda. Tu vrstu stabilnosti mjerimo koeficijentom promjenljivosti ili varijacije, *Kv*[39].

[37] FO za vokale odredio sam na osnovu teoretske čestote. Izračunavanje takve F kod konsonanata, gdje FO nije teško odrediti, pokazuje da je odnos između članova u nizu srazmjeran, u pogledu čestote, onom među redovima, a odnos između članova u redu onom među nizovima. Polazeći od zakonitosti u odnosima, na osnovu stvarne F mogu se predvidjeti FO značajna za redove i nizove. Najprije se, polazeći od lingvističkih pretpostavaka, izrade uzorci za više korelacija, a zatim se na temelju teoretske F utvrdi koja je korelacija statistički najvjerojatnija, tj. najbliža stvarnoj čestoti.

[38] $Ki = \sqrt{F + So^2}$, gdje je F čestota datog fonema a So svedeno odstupanje od ujednačene čestote, koja je u našem slučaju 3,23, tj. 100/31. So = Ao/To, gdje Ao znači apsolutno a To tipično odstupanje od ujednačene F. Vrijednosti za So: *p* –0,24, *t* +0,27, *k* +0,18, *b* –0,53, *d* –0,20, *g* –0,24, *f* –0,50, *h* –0,77, *s* +0,17, *š* –0,43, *z* –0,59, *ž* –0,75, *č* –0,59, *ǧ* –0,88, *c* –0,66, *v* –0,09, *l* +0,03, *ļ* –0,75, *m* –0,09, *n* +0,26, *ń* –0,82, *r* +0,44, *j* –0,25, *i* +1,46, *a* +1,68, *u* –0,38, *ä* +0,95, *o* +1,03, *ů* –0,57, *ę* –0,19, *ø* +3,00. Vrijednosti za *Ki*: *ǧ* 0,95, *ń* 1,02, *h* 1,05, *ž* 1,07, *ļ* 1,08, *c* 1,15, *č* 1,23, *z* 1,23, *ů* 1,25, *b* 1,28, *f* 1,31, *š* 1,38, *u* 1,43, *j* 1,55, *p* 1,56, *g* 1,56, *d* 1,60, *ę* 1,61, *v* 1,71, *m* 1,71, *l* 1,83, *k* 1,97, *s* 1,97, *n* 2,05, *t* 2,06, *r* 2,23, *ä* 2,74, *o* 2,81, *i* 3,24, *a* 3,46, *ø* 4,77. Što je vrijednost za *Ki* manja, to je fonem učinkovitiji; isto vrijedi i za sve ostale koeficijente.

[39] Usp. bilj. 30. Za razliku od ostalih koeficijenata, *Kv* je već i u ranijim dijakronijskim ispitivanjima uziman u obzir; usp. PMSL, 105.

Uzimajući u obzir obje funkcije, zaključujemo da su otporni fonemi koji su istodobno dosta obavijesni i pogodni za prijenos. Stupanj uravnoteženosti pokazuje nam koeficijenat sklada, *Ks*, koji je sinteza *Ki* i *Kv*[40].

Funkcionalni učinak nije isti na razini fonema kao cjeline i onoj njegovih sastavnih dijelova, FO. Stabilnost će jedinice biti to veća što je nesklad između navedenih razina manji.

Integrirani fonemi bolje iskorištavaju FO nego neintegrirani, jer posljednji sadrže i zalihosna FO, koja nisu obavijesna. Svi su članovi korelacije međusobno solidarni, pa se teže mijenjaju: svaka izmjena povlači za sobom poremećaj u čitavom skupu fonema. Stoga i koeficijenat integriranosti, *Ci*, postaje mjera za stabilnost određene jedinice[41].

Međutim, integrirane su jedinice izvrgnute fonološkim neutralizacijama, jer im je »polje raspršivanja« neznatno, pa se slabo prilagođuju kontekstu. Taj se nedostatak izražava kao odstupanje od teoretske F. Količina bi obavijesti datog fonema morala biti jednaka proizvodu njegovih FO, ali je obično veća ili manja. Koeficijenat odstupanja od teoretske F, *Co*, ukazuje na učinkovitost FO u sklopu fonema, pa prema tome i na njegovu otpornost[42].

Uzimajući u obzir *Ci* i *Co*, možemo izračunati koeficijenat sklada, *Cs*, koji nam pokazuje u kolikoj je mjeri fonem kao cjelina uravnotežen u odnosu na svoje sastavne dijelove[43].

[40] Ks = KiKv; *ø* 0,14, *k* 0,20, *s* 0,24, *n* 0,25, *j* 0,25, *ä* 0,30, *ę* 0,34, *m* 0,34, *t* 0,37, *d* 0,38, *f* 0,38, *p* 0,39, *z* 0,39, *i* 0,39, *š* 0,40, *l* 0,40, *o* 0,42, *b* 0,44, *v* 0,44, *r* 0,45, *ů* 0,45, *h* 0,47, *u* 0,47, *č* 0,48, *a* 0,48, *g* 0,50, *š* 0,51, *c* 0,54, *ń* 0,62, *ł* 0,86, *ğ* 1,26.

[41] Ci = 1 – Fi/100. *Fi* je stupanj integriranosti, koji izračunavamo po obrascu: Fi = Σ KO, gdje *O* označuje broj parova u skupu istovrsnih opreka, tj. takvih kojima je potencijal izražen jednim i istim diferencijalom (minimalne opreke), a K je koeficijenat što ukazuje na osnovicu opreke: K = 4 ako fonemi u opreci pripadaju istoj stvarnoj korelaciji (p–b), K = 2 ako pripadaju istoj potencijalnoj korelaciji (č–ž), K = 1 ako pripadaju komplementarnim korelacijama (l–j). Spisak skupova *O:* I (O=6: p-b, t-d, k-g, s-z, š-ž, č-ğ); II (O=4: p-f, t-s, d-z, k-h); III (O=1: t-c); IV (O=3: s-c, š-č, ž-ğ); V (O=3: m-ń, v-ł, f-š); VI (O=5: s-š, z-ž, n-ń, l-ł, c-č); VII (O=5: p-t, b-d, m-n, v-l, f-s); VIII (O=3: p-k, b-g, f-h); IX (O=3: t-k, d-g, s-h); X (O=1: š-h); XI (O=3: v-m, l-n, ł-ń); XII (O=2: l-r, ł-j); XIII (O=1: i-ä, s-o, u-ů); XIV (O=2; i-a, ä-o); XV (O=2: i-u, ä-ů); XVI (O=2: a-u, o-ů); XVII (O=1: ä-ę). Fonem š ima Fi = (4×6) + (1×3) + (2×3) +(4×5) +(2×1) = 55, a Ci = 1 — 55/100 = 0,45. Vrijednosti za *Ci: s* 0,33, *t* 0,39, *p* 0,40, *d* 0,40, *b* 0,44, š 0,45, *l* 0,46, *k* 0,48, *n* 0,48, *g* 0,52, *z* 0,52, *ž* 0,53, *j* 0,54, *v* 0,56, *m* 0,56, *ń* 0,56, *ä* 0,71, *i, a, u, o, ů,* 0,72, *f* 0,74, *č* 0,75, *h* 0,82, *ğ* 0,85, *c* 0,86, *r, j* 0,98, *ę* 0,99, *ø* 1,00.

[42] Co=1+C. *C* je koeficijenat razlike i izračunava se po obrascu: C=D/ $\sqrt{\text{Tpa}^2+\text{Tpb}^2}$, gdje je D razlika između stvarne i teoretske F, a Tpa i Tpb tipične pogreške koje tim F odgovaraju. U pitanju su ovdje teoretske Tp, izračunate na osnovu teoretskog odstupanja, *Tot:* Tp = Tot/$\sqrt{\text{N}}$, usp. bilj. 30 Tot = $\sqrt{\text{npq}}$, gdje je n = N–1, u našem slučaju 9, p je vjerojatnoća, u našem slučaju F/100, a q = 1–p, usp. PMSL, str. 43. Vrijednosti za *Co: f, h, c, r, j, ę, ø* 1,00, *t* 1,04, *a* 1,11, *o* 1,12 *d* 1,14, *s* 1,16, *š* 1,18, *k* 1,20, *g,p* 1,19, *z* 1,21, *b* 1,25, *ž* 1,30, *č* 1,36, *v,i* 1,38, *ä* 1,45, *m* 1,48, *u* 1,67, *ů* 1,73, *n* 1,96, *l* 2,00 *ğ* 2,25, *ł, ń* 2,56.

[43] Cs = CiCo; *s* 0,38, *t* 0,41, *d* 0,46, *p* 0,48, *š* 0,53, *b* 0,55, *k* 0,58, *g* 0,62, *z* 0,63, *ž* 0,69, *f* 0,74, *v* 0,77, *a* 0,80, *o* 0,81, *h* 0,82, *m* 0,83, *c* 0,86, *l* 0,92, *n* 0,94, *r,j* 0,98, *i, ę* 0,99, *ø* 1,00, *č* 1,02, *ä* 1,03, *ů* 1,25, *ł* 1,38, *ń* 1,43, *ğ* 1,91.

Na osnovu dvaju koeficijenata sklada, *Ks* i *Cs*, dobivamo opći koeficijenat otpora, *R*, koji će nam poslužiti kao sintetička mjera funkcionalnog učinka i stabilnosti[44].

3.32. Vrijednosti koeficijenata izražene u %:

jedinica	Ci	Co	Cs	Ki	Kv	Ks	R
p	2,01	2,77	1,78	2,79	2,62	2,88	2,33
t	1,96	2,42	1,52	3,69	1,88	2,73	2,12
k	2,41	2,76	2,15	3,53	1,05	1,48	1,81
b	2,21	2,91	2,04	2,29	3,56	3,25	2,64
d	2,01	2,66	1,71	2,86	2,51	2,80	2,25
g	2,61	2,77	2,30	2,79	3,35	3,69	2,99
f	3,72	2,33	2,74	2,35	3,04	2,80	2,77
h	4,12	2,33	3,04	1,88	4,71	3,47	3,25
s	1,66	2,70	1,41	3,53	1,25	1,77	1,59
š	2,26	2,75	1,96	2,47	3,87	3,76	2,87
z	2,61	2,82	2,34	2,20	3,35	2,88	2,61
ž	2,66	3,03	2,56	1,92	3,87	2,95	2,75
č	3,77	3,17	3,78	2,20	4,08	3,54	3,66
ǧ	4,27	5,24	7,08	1,70	13,94	9,30	8,19
c	4,32	2,33	3,19	2,06	4,92	3,98	3,58
v	2,81	3,22	2,85	3,06	2,72	3,25	3,06
l	2,31	4,66	3,41	3,28	2,30	2,95	3,18
ļ	2,71	5,96	5,12	1,93	8,38	6,35	5,73
m	2,81	3,45	3,08	3,06	2,09	2,51	2,79
n	2,41	4,57	3,49	3,67	1,25	1,84	2,66
ń	2,81	5,96	5,30	1,83	6,39	4,58	4,94
r	4,92	2,33	3,63	3,99	2,09	3,32	3,47
j	4,92	2,33	3,63	2,77	1,67	1,84	2,73
i	3,62	3,22	3,67	5,80	1,25	2,88	3,27
a	3,62	2,59	2,97	6,19	1,46	3,54	3,25
u	3,62	3,89	4,45	2,56	3,46	3,47	3,96
ä	3,57	3,38	3,82	4,91	1,15	2,21	3,01
o	3,62	2,61	3,00	5,03	1,57	3,10	3,05
ů	3,62	4,03	4,64	2,24	3,77	3,32	3,98
ę	4,97	2,33	3,67	2,88	2,20	2,51	3,09
ø	5,02	2,33	3,71	8,54	0,31	1,03	2,37

Relativno odstupanje od srednje vrijednosti, tj. od 3,23[45]:
Ci 0,49; *Co* 0,46; *Cs* 0,47; *Ki* 0,44; *Kv* 0,64; *KS* 0,53; *R* 0,50.

[44] R = (Cs + Ks) : 2. Sve sam formule, izuzevši onu za *Kv*, izradio empirički, polazeći od lingvističkih postavki i statističkih parametara.

[45] Za jednostavne koeficijente Ci, Co, Ki i Kv relativno je odstupanje (Ro) dobiveno ovako: od 10 jedinica (trećina sustava) koje se najviše približuju srednjoj vrijednosti najveće je odstupanje uzeto kao Ro. Ro za Cs geometrijska je sredina Ro za Ci i Ro za Co; Ro za Ks geometrijska je sredina Ro za Ki i Ro za Kv; Ro za R aritmetička je sredina Ro za Cs i Ro za Ks.

3.33. Veličina koja ulazi u okvir relativnog odstupanja pokazuje srednju otpornost na promjene, neutralnost (o). Veličine ispod donje granice ukazuju na stabilnost (+), a one iznad gornje na nestabilnost (—). *R* je sinteza koeficijenata *Ks* i *Cs*, *Ks* je proizvod *Ki* i *Kv*, a *Cs* proizvod *Ci* i *Co*. Poredak se po važnosti može predočiti kao strukturalna formula s tri razine:

R

Ks Cs

Kv Ki Ci Co

Uvrstimo li za svaki koeficijenat odgovarajući predznak, dobit ćemo opću značajku koja će nam omogućiti da očitamo funkcionalnost datog fonema, pa prema tome i njegovu stabilnost na pojedinim razinama. Formula se može izraziti i linearno: R–KsCs–KvKi/CICO. Na razini R tri ćemo skupine (stabilni, neutralni, nestabilni) obilježiti rimskim brojkama: I, II, III; na drugoj razini velikim slovima: A, B, C; na posljednjoj arapskim brojkama i malim slovima: 1, 2, 3 za Kv i Ci, a, b, c za Ki i Co. Tako ćemo dobiti »signature« za pojedine dijakronijske tipove fonema. Svakoj linearnoj formuli odgovara određena strukturalna.

Prva skupina: jedinice s funkcionalnim učinkom iznad prosjeka; dijakronijski stabilne jedinice

I-AA-1b/1a	I-AB-1b/1c	I-AC-1c/3a	I-BA-1b/1a
+	+	+	+
+ +	+ ○	+ —	○ +
+○ ++	+○ +—	+— —+	+○ ++
s,k	n	ø	d

I-BA-1c/1a	I-BA-2a/1b	I-BA-2b/1b
+	+	+
○ +	○ +	○ +
+— ++	○+ +○	○○ +○
t	z,b	p

Druga skupina: jedinice s prosječnim funkcionalnim učinkom; dijakronijski neutralne jedinice

II-AB-1b/3a	II-AB-1b/2b	II-AB-1a/3a	II-AC-1c/2b
○	○	○	○
+ ○	+ ○	+ ○	+ —
++ —+	+○ ○○	+○ —+	+— ○○
j	m	ę	ä

II-BA-2a/1a	II-BA-2a/1b	II-BA-2a/2a	II-BA-2b/1b
š	ž	f	g
II-BB-1b/1c	**II-BB-1c/2a**	**II-BB-1c/2b**	**II-BB-1c/3a**
l	o,a	i	r
II-BB-2b/2b	**II-BB-3a/3a**	**II-BC-3a/3b**	**II-CB-3a/3a**
v	h	č	c

Treća skupina: jedinice s funkcionalnim učinkom ispod prosjeka; dijakronijski nestabilne jedinice

III-BC-2a/2c	III-CC-3a/1c	III-CC-3a/2c	III-CC-3a/3c
u,ů	ļ	ń	ğ

3.34. Jedinica s neznatnim funkcionalnim učinkom, kao što smo već istakli, dijakronijski je nestabilnija, lakše će se mijenjati od one kojoj je taj učinak veći. Ta općenita tvrdnja vrijedi za svaku razinu i za svaki koeficijenat. Međutim, odredbu ne valja shvatiti deterministički, jer su posrijedi relativne vrijednosti i vjerojatnoća. Jedinica s velikim učinkom ima više izgleda da se održi u sustavu, ali mi ne tvrdimo da se zaista i m o r a održati i da n e s m i j e doživjeti nikakve promjene. Učinkovitost sustava kao cjeline važnija je nego učinkovitost jednog fonema ili fonemske skupine. Nestabilna jedinica vjerojatno će izazvati promjene, ali možda neće postati njihova žrtva. Sudbina će fonema zavisiti od ukupnosti odnosa u sustavu. Kako su ti odnosi složeni, uvijek postoji više mogućih rješenja za povećanje funkcionalnog učinka. Drugim riječima, slučajnost nije isključena iz jezičnog razvitka, te dijakroničar mora i o njoj voditi računa. Pokazat ćemo to na jednom pojednostavljenom primjeru.

Konsonant *ļ* ima neznatan funkcionalni učinak, i to uglavnom stoga što je nestabilan prozodijski (visok *Kv*) i što mu stvarna *F* mnogo odstupa od teoretske (visok *Co*). Prva bi se slabost mogla ukloniti porastom F, ali druga se time samo pojačava, jer je *ļ* u korelaciji sonanata čestotniji nego što bi smio biti.

Ako *l* u određenim sintagmatskim položajima prijeđe u *ļ*: usp. *hoļt*, t. 3.28, bilj. 28, i *l* se i *ļ* jednostrano stabiliziraju: *l* postaje manje čestotan, pa prema tome i obavjesniji (smanjuje se njegov *Ki*), a *ļ* se učvršćuje prozodijski (smanjuje se njegov *Kv*). Za uzvrat, povećava se *Co* konsonanta *ļ*. Ali, ako i *n* u određenim položajima prijeđe u *ń: gńoj*, mijenja se odnos između stvarne i teoretske F u čitavoj korelaciji, te se svi sonanti mogu stabilizirati s obzirom na *Co*, koji im je slaba tačka. Takav smjer razvitka povećava ujedno i učinkovitost konsonanata *n* i *ń*: prvome se smanjuje *Ki*, a drugome *Kv*. Prosječno obavijesno *n* postaje još obavjesnije, a prozodijski nestalno *ń* pogodnije za prijenos.

Unatoč tome, ni suprotni smjer razvitka nije isključen. Depalatalizacijom *ļ* (zemla) uklanja se iz sustava neučinkovita jedinica. Time se, doduše, povećava F konsonanta *l*, a s njome, i *Ki*, te *l* može postati premalo obavijestan. Ali taj se gubitak funkcionalnosti lako nadoknađuje, npr. prijelazom *l* u *µ* na kraju riječi (biµ). Samo što nestankom *ļ* nestaje i red *ļ – ń*, pa i *ń* doživljuje promjene: gubi palatalnost, raspada se u *jn* i sl. Međutim, novi se palatalni red može stvoriti prijelazom *ń* u *ĵ* i ulaskom *j* u stvarnu korelaciju: *v-l-j – m-n-ĵ* (Varaždinske Toplice). Tako se *Ci* u korelaciji sonanata, pošto se znatno uvećao nakon nestanka *ļ*, ponovo smanjuje, a time se i narušena ravnoteža opet uspostavlja.

Mi ćemo još govoriti o takvim promjenama u posljednjem poglavlju radnje. Ovdje smo tek htjeli ukazati na mogućnosti koje nam pruža dijakronijska metoda u tumačenju glasovnih promjena.

3.35. Iz tabela navedenih u t. 3.33 vidi se da su u kajkavskom dijatektu najstabilniji zatvorni konsonanti: gotovo svi idu u prvu skupinu. Jedino se *g* nalazi u skupini II, i to stoga što su mu *Kv* i *Ci* srazmjerno visoki. *Kv* se smanjuje povećavanjem čestote i vjerojatno je s tim u vezi prijelaz *k→g* u nekim stranim riječima: *gamilica* (kamilica), *gamila* (kamila), *gacija* (akacija) itd.

Ni tjesnačni konsonanti nemaju predstavnika u skupini nestabilnih. Visokim vrijednostima za *Kv* i *Ci* ističe se ovdje *h*. Velari su općenito slabije integrirani, jer su malobrojni (k, g, h). Povećavanje učinkovitosti na tom području zahtijevalo bi korjenite promjene: stvaranje opreka *l ≠ l̨*, *n ≠ ŋ*, bzv. *h.≠* zv. *h*. Iako *l̨*, *ŋ*, i zv. *h* postoje kao varijante u većem broju kajkavskih govora, te se opreke nisu razvile. Što se tiče *Kv*, *h* povećava svoju F na sličan način kao i *g*. U krapinskim govorima značajan je prijelaz *f* i tjesnačnog *v* u *h* u skupovima tipa CC–, CCC–, naročito izvan monema: *h Krapinu, htopiti, hdovica*, a uslijed odnosa *v : vu*, t. 1.15, i *hû tă, hû mă* i sl. S tim je vjerojatno vezana i pojava protetskog *h: hrjavi – hrğavi, hrš* (raž).

Sve ostale korelacije imaju predstavnike u skupini nestabilnih fonema: afrikate – *ǧ*, sonanti – *ļ* i *ń*, vokali – *u* i *û*. Te jedinice uvjetuju niz promjena i daju osnovni ton razvitku fonološkog sustava u pojedinim kajkavskim govorima. Na neke od najvažnijih promjena mi ćemo se posebno osvrnuti u šestom poglavlju.

Završna napomena

3.36. Prikaz razlikovnih jedinica u Vramčevu jeziku i jeziku drugih spomenika iz 16. stoljeća nije mogao biti u okviru ovog poglavlja ni potpun ni iscrpan. Svaka od obrađenih tema – vokali, suprasegmentalni sustav, konsonanti, zalihost konsonantskih skupova, fonostatistika – mogla bi predstavljati posebnu radnju. Isto vrijedi i za neka pitanja koja nismo dosta istakli ili smo ih čak i prešutjeli: struktura sloga, srednja obavijesnost fonema i fonemskih skupova itd. Naša je osnovna namjera bila da pobudimo zanimanje za dijakronijsko proučavanje kajkavskog dijalekta i da ukažemo na neke mogućnosti u analizi koje dosadašnji istraživači nisu iskoristili.

Četvrto poglavlje

O SUSTAVIMA JEDINICA SA ZNAČENJEM U VRAMČEVIM DJELIMA

Opće napomene

4.1. Fonemi su brojčano ograničeni i pripadaju jednom sloju: izrazu. Broj je *monema* neograničen, brzo se mijenja, a svaki se znak osniva na korelaciji: sadržajni oblik (označeno) – izrazni oblik (oznaka). Ostvarenje je razlikovne jedinice zavisno od izbora datog monema; ono izmiče i volji pojedinca i vanjezičnoj uvjetovanosti, pa fonolog, vodeći računa o funkcionalnosti elemenata koje proučava, može izbjeći introspekciju i ostati u okvirima svoje discipline. Aktualizacija monema zavisi tek djelomično od odnosa unutar sustava; ona je često slobodna, uvjetovana voljom odašiljača, ili je motivirana nelingvističkim činiocima; zato u analizi jedinica sa značenjem istraživač lako postaje žrtvom vlastitog »jezičnog osjećaja« ili prekoračuje granicu svoje struke.

Značenje – proces kojim uspostavljamo ekvivalenciju između datog odsječka u sadržaju i u izrazu – ne prethodi samo postojanju znaka nego i onom njegovih sastavnih dijelova, označenog i oznake. Istom kad se »femina« i *'ž–e–n'* uzajamno povežu, izdvajaju se kao oblici iz pojmovne i fonijske tvari. Time se objašnjavaju homonimi i sinonimi: *sûd* (zemaljski i zemljani); *otok-* i *ostrv-*, kao i odnosi između jedinice i varijante u objema slojevima, sadržajnom i izraznom: »trči« (za tramvajem) – »trči« (za srećom); *'r–u–k' (ruk–a)* – *'r–u–c' (ruc–i)*. Na istom se načelu osniva i *amalgam*, jedinstvena oznaka koja izražava više označenih: *'t–e' (čita-ø-te, čita-j-te)* – »drugo lice« + »množina«. U amalgamu oznaka je nedjeljiva, kontinuirana, a odgovarajući je odsječak sadržaja djeljiv, diskontinuiran: lice je odvojeno od broja. Obrnuto stanje vidimo u izričaju: *ljud-i su došl-i*, gdje kontinuiranom, nedjeljivom označenom »množina« odgovaraju četiri odsječka u izrazu: oznaka je diskontinuirana.

Budući da značenje prethodi postojanju sadržajnog oblika »A« i izraznog oblika 'A', kao i postojanju znaka *A*, jedinicu prvog raščlanjiva-

nja, monem, ne možemo prepoznati neposredno, na temelju same oznake. Veza »A« : 'A' počiva na »društvenom ugovoru«, koji se mijenja, a ne na predodređenosti. »A« i 'A' nisu suđeni jedan drugome, već »osuđeni« na privremeno supostojanje u okviru *A*. Pojedinac može, u skladu sa svojim potrebama, svakog časa raskinuti vezu i stvoriti novu: *žena je dvosložna riječ, i je veznik, i je slovo* itd. Upravo stoga što je značenje, bar u načelu, slobodan stvaralački proces, lingvist, koji je ujedno i član određene jezične zajednice, lako uopćava vlastito iskustvo, zaboravljajući da proučavani jezik više nije sredstvo nego cilj.

4.2. Kao što značenje prethodi znaku i njegovim sastavnim dijelovima, tako i utvrđivanje vrijednosti, sintagmatske i paradigmatske, dolazi prije značenja. Ako troslovu PUK želimo dati određeni smisao, moramo prvotno ispitati njegove odnose s okolinom: a) PROSTI PUK; PJEŠADIJSKI PUK; ЗВЕРSKU PUK; b) PUK–SVIJET–NAROD; PUK–VOD–BATALJON; PUK–ЗОВ–ХУК. Kad nam vrijednost tog troslova nije poznata, ne možemo uspostaviti sa sigurnošću ekvivalenciju 'A':»A«. U tom slučaju ne znamo čak ni to da li je PUK oznaka ili tek njen dio: PAPUK – KPUK.

Čim pokušamo proučavati značenje a da prethodno nismo utvrdili vrijednost, zapadamo u teške pogreške i iskrivljujemo jezičnu stvarnost. Dopustimo li postojanje amalgama, ništa nije prirodnije nego pripisati oznaci '-a' (narod-*a*) tri označena: »genitiv« + »singular« + »masculinum«. Iz toga bi slijedilo da su posrijedi tri monema te da su padež, broj i rod ravnopravne kategorije. Ali ponašanje tih elemenata u paradigmi pokazuje da »gen.« ulazi u opreku s »acc.«: *skupio je narod-a – –narod-ø*, »sg.« s »pl.«:*mnogo narod-a – mnogo narod-â*, a da se pojedini rodovi uzajamno ne potiskuju iz istog stanja. Oni su sintagmatski različni, kao varijante: mal-*i* stol-*ø*, mal-*a* klup-*a*, mal-*o* sjedal-*o*, ili su paradigmatski istovetni, kao dublete: velik-*i* pijanic-*a* – velik-*a* pijanic-*a*, velik-*i* diplomat-*ø* – velik-*i* diplomat-*a*.

Semantička je analiza dopustiva tek onda kad joj prethodi utvrđivanje sintagmatskih i paradigmatskih odnosa te značenja kao procesa koji stvara znak i njegove dijelove[1].

4.3. Ako su oba događaja što se isključuju iz istog stanja monemi, oni obrazuju *osnovnu opreku*. Svi monemi s istom položajnom vrijednošću ulaze u takve opreke i tvore *osnovnu paradigmu:* čeka *majk-/žen-/sestr-/punic-/rodic-*u.

[1] O problemima semantičke analize usp. Hjelmslev, *Principes de grammaire générale*, Koebenhavn 1928, *Essais*, str. 96–112; Martinet, *La linguistique synchronique*, Paris 1965; Jakobson-Halle, *Fundamentals of Language II*, s'Gravenhage 1956; Guiraud, *La sémantique*, Paris, 1959; Barthes, *Eléments de sémiologie*, Communications 4, str. 91–135. Strukturalna lingvistika, iako predstavlja nesumnjivi napredak u odnosu na tradicionalnu, nije još nedvosmisleno utvrdila granicu između homonimije i polisemije. O amalgamu usp. ELG, str. 97–99.

Uzajamno potiskivanje može biti ostvareno na razini složenog događaja, sintagmatskog skupa, a da pojedini članovi ne obrazuju osnovne opreke: daj mu *kruh-a/vod-e*. Monemi *kruh-* i *vod-* te varijante *-a* i *-e* nisu sintagmatski istovetni, ali skupovi *kruh-a* i *vod-e* imaju istu položajnu vrijednost. Takvu ćemo opreku, koja nije zbroj osnovnih, zvati *izvedenom*.

Članovi su *izvedene paradigme* svi monemi i skupovi monema s istom položajnom vrijednošću. Oni su različiti s obzirom na sastav, broj ostvarenih protivština: doći će *sutra/kasno/za dva dana/kad prestane padati kiša/čim mu prilike dopuste*. Ako je član takve paradigme sitagmatski raščlanjiv, onda je u pitanju *sintagma: piš-e-ø – čita-ø-š – misl-e, grad-ø – – poļ-e – sel-o – poļan-a; iz grad-a – na sel-o – u trgovin-u*, a ako je neraščlanjiv, monem sa značajkama sintagme, *sintagmem: jučer /danas/ lani* – u opreci sa sintagmama *prošle godine/u toku ljeta* i sl. Sintagmem se ponaša kao jednočlani skup i obično je po podrijetlu sintagma u kojoj su ukinute nekadašnje protivštine: *gor-ê* loc. → *gore*.

Među osnovnim paradigmama razlikujemo *zastupljive ili leksičke* i *nezastupljive ili gramatičke*. Prilikom prenošenja iz jednog sintagmatskog položaja u drugi čitava zastupljiva paradigma može biti zamijenjena znakom koji poništava sve semantičke opreke, te ne moramo ponoviti ostvarenu jedinicu: čekam *majk-/žen-/sestr-u*, ali ne znam kad će *on*-a stići; kupit ću *zelen-/modr-/bijel-u košulj-u*, jer mi se *t*-a boja naročito sviđa; danas su prodali *pet-/šest-/trideset-ø* karata, a *tolik*-o su ih prodali i jučer; sada marljivo *grad-/voz-/nos*-e, ali prije nisu tako *rad*-ili. Znakovi–zamjenice mogu zastupati i monem koji još nije ostvaren: *tk*-o je došao? – učitelj; što *rad*-iš? – *misl*-im. Članovi su zastupljive paradigme leksički monemi ili *leksemi*. Među njima razlikujemo *semanteme (žen-, modr-, šest-, voz-* itd.), koji obrazuju samo osnovne opreke, i *sintagmeme*, koji se javljaju u izvedenim i osnovnim paradigmama: dolazim *odmah/danas/sutra* i *tada* ću ti sve objasniti.

Gramatičke osnovne paradigme (padež, broj, prijedlog, lice, vrijeme, način, veznik itd.) moraju biti ponovljene pri prenošenju iz jednog položaja u drugi, jer nemaju zajedničkog zastupnika, zamjenice. Njihova je zamjena moguća tek na razini sintagme, a to znači izvan osnovne opreke: idem *put grada / na selo / u bolnicu*, i kad stignem *tamo . . .*, piše *brzo / okiljevajući / sa mnogo napora*, a *tako* i čita. U sintagmi *iz grada* semantem je zamjenjiv sâm: iz *nje*-ga, a prijedlog, padež i broj tek u zajednici sa semantemom: *odanle*. Gramatičke moneme, članove nezastupljive osnovne paradigme, zovemo *morfemima*[2].

[2] Mnogi lingvisti, naročito američki, označuju nazivom morfem svaku jedinicu sa značenjem, monem. Termini su morf – alomorf – morfem usporedni s onima na razini drugog raščlanjivanja: fon – alofon – fonem. Evropski učenjaci nastoje razlikovati gramatičke elemente od leksičkih već i prije strukturalizma, usp. Vendryes, *Le langage*. Paris 1950. Ali odredbe u vezi s morfemima i leksemima nisu još ni danas besprijekorne. Martinet vidi u prvima članove zatvorene, brojčano ograničene paradigme, a u drugima članove otvorene, brojčano neodređene, ELG, str. 117. i d. Ako dosljedno primijenimo taj kriterij, brojeve bismo morali smatrati morfemima. Hjelmslev postaje žrtva deduktivne i imanentne metode, te ne uspijeva izaći iz začaranog

4.4. Među sintagmama razlikujemo nezavisne i zavisne. Prve ne određuju svoj odnos prema ostalim dijelovima izričaja: *grmi, čitajte, došosmo, vojniče* i sl., a druge ga određuju: *sestri, u gradu, došavši* itd.

Svaka zavisna sintagma sadrži pored semantema bar jedan gramatički elemenat koji joj određuje funkciju, sintagmatsku vrijednost. On utvrđuje njen odnos prema nezavisnoj sintagmi: »grmi *bez* prestank-*a*«, »došosmo *u* bolnic-*u*«, »izađite *čim* prestane kiša«, ili prema drugoj zavisnoj sintagmi: »došavši kuć-*i*«, vjeran svoj-*im* načel-*ima*«. Takve ćemo elemente zvati *funkcionalnima:* padež, prijedlog, neki veznici i sl.

Gramatičke ćemo elemente zvati nefunkcionalnima ili *modalnima* ako ne utvrđuju vrijednost sintagme u odnosu na ostale dijelove izričaja: lice, broj, vrijeme, veznici *i, ili* itd.

Po načinu ostvarivanja razlikujemo kontinuirane i diskontinuirane morfeme. Prvima se oznaka ostvaruje u jednom odsječku slijeda a drugima u više odsječaka. Posljednji su *intenzivni* ako diskontinuiranost ostaje u granicama minimalne sintagme, riječi: grad-*ov-i* (označeno je *množina* izraženo u odsječcima *-ov-, -i),* ili *ekstenzivni,* ako ostvarenje morfema prelazi okvir riječi: velik-*i* grad-*ov-i*. Naziv se »diskontinuirano« odnosi ovdje isključivo na oznaku, nipošto na označeno (usp. t. 4.1).

Svaki dio diskontinuiranog morfema gubi moć potiskivanja: u opreci *rat-ø-a* ≠ *rat-ov-â,* uzajamno se potiskuju *ø-a* i *ov-â,* ali samo kao cjeline, te su opreke *ø* ≠ *ov* i *a* ≠ *â* tek potencijalne. Članove takve potencijalne opreke, neostvarive na razini pojedinačnog, mi ćemo zvati *morfima.*

Morf nije jedinica sa značenjem, monem, jer nema značajke samostalnog paradigmatskog događaja, ali ukazuje na dato označeno ili njegov dio, tj. na sematičko obilježje. U sintagmi *pet čaš-â, -â* ne znači »množinu«, jer nije u opreci s »jedninom«, koja je u tom kontekstu neostvariva; isto vrijedi i za »genitiv«, koji ovdje nije u opreci s drugim padežima. Međutim, odsječak *-â* ipak ukazuje na »množinu« i »genitiv«, kao što *-o* u *sel-o* ukazuje na »srednji rod«[3].

kruga: on određuje morfem na osnovu sintagme a nju na osnovu morfema, *Essais,* str. 111–137, 152–164. Polazeći od Boasa (*General Anthropology,* Boston 1938), Jakobson kaže za gramatiku da je »ars obligatoria«. U slavenskim se jezicima m o r a pri ostvarivanju glagola izvršiti izbor između svršenog i nesvršenog aspekta, kao što se pri ostvarivanju imenice u njemačkom, engleskom ili francuskom jeziku m o r a izvršiti izbor između određenog ili neodređenog člana, usp. *Boas'View of Grammatical Meaning,* American Anthropologist 61, 1959. Ali takvu vrstu obaveznosti susrećemo i kod leksema: pri ostvarivanju označenog »ruka« Nijemac obavezno izabire *Hand* ili *Arm,* pri ostvarivanju označenog »rijeka« Francuz se odlučuje za *fleuve* ili *rivière.* Specifična obaveznost morfema dolazi do izražaja tek u zamjeni prilikom ponavljanja u slijedu, usp. i odjeljak o zamjenicama, t. 4.57 i d.

[3] O podjeli morfema na funkcionalne i modalne usp. Martinet, ELG, str. 109. Funkcija u ovom slučaju označuje jezičnu činjenicu koja odgovara odnosu između pojedinačnog i općeg iskustva. Naziv morf nema značenja koje mu pridaju američki distribucionalisti, bilj. 2. O morfu usp. i t. 4.12, 4.49.

4.5. Padežni su nastavci u kajkavskom dijalektu amalgami koji obično sadrže funkcionalni morfem (padež), modalni morfem (broj) i modalni morf (rod). I funkcionalni i modalni morfem mogu biti svedeni na morfe: a) pri W*ne* vod*e* K 52 (1484), vnogo Turk*ou* 56 (1529), vnogo robi*a* i Kerschenik*ou* 63 (1571), vin*a* nistar nebe to leto 59 (1550); Haruat*i* behu razbien*i* na cheruiuicze 53 (1511), lada duadezeti i tri Let*a* 21 (139).

Čini se da pridjevski nastavci više nisu sadržavali morfeme s označenim »određeni – neodređeni oblik«: sitka kerschanzk*oga*, kerschanzk*a* robi*a*; Atilin*oga* brata, siuota ochin*a;* neuoln*oga*, vbo*ga* tesaka; nechizt*a* sitka hud*oga* i nepochten*a:* odlochen*oga* ali praudenn*a;* viteskog*a* i voinichk*a* nauuka (t. 2.7 pod *p*).

Iz navedenih će se dubletnih nastavaka tek kasnije razviti funkcionalni morf. On će pokazivati da li pridjevska sintagma ima atributnu ili predikatnu funkciju; usp. *dobri človek, človek je dober*[4].

Pridjevski padežni nastavci razlikuju se od imeničkih po tome što su oni gotovo uvijek dijelovi ekstenzivnih diskontinuiranih morfema, te su prema tome svedeni na morfe. Jedino kad pridjev vrši funkciju imenice, njegovi padežni nastavci sadrže morfeme: Solon *Atenzkim* dalie zakon K 11 (3364). Zato ću o svakoj od spomenutih vrsta padežnih nastavaka govoriti posebno.

4.6. Prije nego izvršim klasifikaciju padežnih nastavaka, navest ću varijante u kojima se ostvaruju funkcionalni i modalni morfemi, odnosno morfi, sadržani u amalgamima što se povezuju s imenicama.

Nom. + sg. ostvaruje se u obliku varijanata *ø, a, o, ä: zlouen* K 26 (429), *zmert* 28 (567), *vreme* 24 (306) – *Sena* 10 (3325), *Papa* 31 (827) – *leto* 24 (314) – *zprauische* 25 (328).

Funkcionalni i modalni morfem mogu se ostvariti i u obliku intenzivne diskontinuirane oznake *ę – ø: bogatecz* PN 11b, *czirkeu* K 8 (2933). Modalni morfem u obliku intenzivne diskontinuirane oznake *in – ø* imamo u primjerima kao *Rimlanin* 16 (3914). Poseban slučaj predstavljaju *mati, kči, kri.* Tu vidimo amalgam koji pored modalnog i funkcionalnog morfema te modalnog morfa (rod) sadrži i semantem: *mati* 9 (3065), *kchij* 18 (30), *kri* PN 2a. Kad se semantem ostvaruje zasebno, on ima oznake *mater, kčer, krv* (v. niže).

Nom. + pl. ostvaruje se varijantama *i, ovä, ävä, ävi, jä, ä, a.* Primjere sam za neke od tih nastavaka naveo u t. 2.7, pa ću na ovom mjestu samo upotpuniti sliku: *popij i diaczi* K 28 (591), *dni* PN 15b, *oczi* i *materi* PG 23b – *zlapoue* PN 49a – *dneue* 183b – *dneui* PG 22b – *musie* PN 118a – *pogane* 3b, *deuicze* K 24 (306) – *leta* 4 (1693). Usp. i primjere iz drugih spomenika: *zijnoue* KSP, *kmetije* MT, *kmetij* KSP, *lijwdije* i *lijwdij* KSP, F 32, 63.

[4] Jedvaj tvrdi da u Bednji ni danas nema razlike u sintaktičkoj upotrebi određenih i neodređenih pridjeva, HDZb 1, str. 303.

Unatoč primjerima kao *Rimlanin* sg. – *Rimlani* pl. K 14 (3790), gdje se intenzivni diskontinuirani morfem s označenim »jednina« suprotstavlja diskontinuiranom morfemu s označenim »množina« u obliku opreke *in* – *ø* ≠ *ø* – *i*, po svemu se čini da se već u 16. stoljeću *-in-* prestalo osjećati kao dio modalnog morfema za gramatički broj: vrachi *Arapini* 24 (306), *Arapini* i Kaldei 4 (1658).

4.7. Gen. + sg.: *a, ä, i, u.* Primjeri: *szueta* K 18 (nasl.), zouoga *pokolenia* 32 (988) – *dne* PN 2a, od one *dobe* 75b, *kchere* K 57 (1540), *chere* PN 66b, *z lubave* PG 94b – *kcheri* PN 66a – *z domu* PN 220b, *gradw* MT, F 32, 59.

Među padežne nastavke treba, po mome mišljenju, ubrojiti i *na, imena* PN 16a, i *nä*, koje se javlja u Pergošića: *plemene, semene, vremene* F 32, 59. P. Ivić smatra da u primjerima kao *vreme – vremena* postoji alternacija osnove *vreme – vremen*, a padežni su nastavci *ø – a*[5]. Ja u odnosu *a – na (sv'ęęta – vrěmäna)* vidim isti odnos kao i u *ø – o/ä (sv'ęęt – – lěto, pǫlä)*, tj. odnos između modalnog morfa »srednji rod« i modalnog morfa »muški rod«. Taj je odnos u jednom slučaju neutraliziran u nom.: *sv'ęęt-ø – vr'ęmä-ø*, a u drugom slučaju u gen. i drugim padežima: *sv'ęę-ta – lěta.*

Gen. + pl.: *ø, ę – ø* (intenzivni diskontinuirani), *ov, äv, i, n, ih.* Primjeri: *sen* K 4 (1819), *let* 3 (nasl.), *penez, konij,* KSP, *dwkat* AC, F 32, 64 – *z nemecz* 39 (1206), *zeszter* PN 208b – *Bogou* 6 (2453) – *dneu* PN 18a – *od cherui* 19 (45), *sztrani* PN 67b, *dnij* 20 (66), szto laguicz ali *tuni* PN 178b, *sestri* T, F 32, 64 – *imen* PN 163b – *mosih* PG 111b, *rechih* 110b, *cheztih* 73a. Usp. i primjere *od Horuat* 58 (1542), *z Pers* PG 42a, pored *Horuatou* 55 (1526), kao i primjere navedene u t. 2.7 pod h) i i).

U primjerima *liudi* PN 3a, *liudih* PG 110b imamo intenzivni diskontinuirani modalni morfem s označenim *množina*, ostvaren i u semantemu i u padežnom nastavku, dok je funkcionalni morfem, genitiv, ostvaren kontinuirano, tj. samo u padežnom nastavku. U primjeru *do nebez* ne možemo govoriti o diskontinuiranom modalnom morfemu, jer se *-es-* javlja i u sg.: *na nebeze* PN 4a. Kako se u istom kontekstu javlja i *na nebe* PN 156a, to oznake *neb* i *nebes* valja shvatiti kao dublete. Međutim, ako pretpostavimo da su oblici *na nebese* i sl. knjiški, što je vrlo vjerojatno, onda bi *-es-* trebalo tumačiti kao suvremeno štokavsko *-es-, -ov- (nebesa, gradovi)*, tj. kao intenzivni diskontinuirani morfem s označenim *množina.*

4.8. Dat + sg.: *u, nu, ę, i, ovi, ävi.* Primjeri: *szinu* PN 229a – *szemenu* PN 222a, g drugom *vremenu* 168a, *plemenu* PG 95a – szuoioi *seni Kraliczi* 57 (1537), te *hisi* PN 106a – *szijnoui* PN 186a – *moseui* i sene PG 116a.

[5] Ivić, *O deklinacionim oblicima u srpskohrvatskim dijalektima*, God FFNS 4, str. 202. i d., 5, str. 79. Pisac govori o alternaciji osnove i u slučajevima s nepostojanim vokalom. Usp. t. 4.12.

Oblik *domou* PN 26b očito više nije bio dat. sg. imenice *dom* već nedjeljivi monem, i to sintagmem.

Dat. + pl.: *om, äm, am.* Primjeri: proti *Tebanom* 7 (2758), *sidovom* 13 (3631) – vszem *vrachem* 12 (3505), k *Medosem* 9 (3141), *Ludem* 8 (2890), *goztem* PG 72a, *rechem* PN 24a, k *rechem* i *zapouedem* 193b – – *voiuodam* 13 (3641), *kcheram* PN 38a, *sztuaram* 124a.

Nisam našao primjere za nastavak *-nam* ili *-nem*, što je i razumljivo kad se uzme u obzir činjenica da su imenice kao *ime, vreme* prilično rijetke, i kad znamo da je dat. najrjeđi padež i da se obično upotrebljava u imenica koje znače što živo.

4.9. Acc. + sg.: *ø, ę – ø, a, o, ä, o (u).* Primjeri: na *sztran* PN 39b, na leuo *sztran* 111b, *zakon* 4 (1878), *kchier* K 19 (34), *keru* PN 2a – – *czirkeu* 12 (3434) – *za musa* PG 111b – *lucztuo* 7 (2631) – na *pole* 5 (2216) – *duso* PN 2a, *praudu* 4 (1878), usp. i primjere u t. 2.7 pod a).

Oblik *zamus* T, 32, 60 treba shvatiti kao sintagmem.

Acc. + pl.: *ä, i, jä, ov, a.* Primjeri: *mere* 9 (3141), *rede* 24 (228), *szine* 44 (1349) – *chezti* i *darij* PN 34a, *gozli* 6 (2360), *gradi* 39 (1218), *kcheri* PN 40a, *woli* i konije KSP, F 32, 66 – *vokie* PG 102a – nazleduimo *Bogou* tugih PN 175a – *leta* 32 (924).

Usamljen je nastavak *-ovä:* vsze *szinoue* ... ozudi (t. 2.7 pod j), usp. i ostale primjere za acc. pl. koji su tamo navedeni).

4.10. Loc. + sg.: *u, ę, i, nę, nu.* V. Primjere u t. 2.7 pod c) i d).

Loc. + pl.: *ęh, ih, ah, i, nęh.* Primjeri: u ognenih *koleh* K 9 (3031), na *perzteh* 6 (2224), na *konyeh* 52 (1484), na *heruateh* PN 235a, po ozmih *dneh* 105a, po teh ... *leteh* 52b, po *recheh* 30a, v ... *dugouaneh* 153b – vu ognienih *ieziczih* PG 10b – *vtrauah* 16 (3894), v ztuorenih *sztuarah* PN 26b, v *zuitah* i *ruhah* 125b, po vszeh *nochah* PG 61b, v szuo ih *doguuaniah* PN 165a – v zemelzkih *dogouani* PN 153b – po ... *vre meneh* PN 53b.

4.11. Instr. + sg.: *om, äm, o (u), um, jo (ju), jum, nom.* Primjeri: *bratom* K 25 (368), *plachom* 55 (1526), *luzhtuom* 22 (176), *z lubauom* PN 208b – z *Kralem* 11 (3364), med *knezem Iwryem* AC, gozpoczkem *werthem* KSP, F 32, 62 – *bremenom* PG 45a. Primjere za ostale nastavke v. u t. 1.8, 2.7 pod 1) i m), te u t. 3.17.

U primjerima *rokom* KSP, *senom* AC, F ib. vjerojatno treba vidjeti nastavak *-om*, odnosno *-ǫm* (usp. t. 1.11, 3.5).

Instr. + pl.: *i, mi, ami.* Primjeri: z *Rimlani* 14 (3682), nad *popy* 29 (647), meg *poglauniczi* 23 (247), pred *kmety* 53 (1514), *kraali* PN 29a – zuoimi *zinmi* 4 (1693), *gradmi* 55 (1528), *zuonmi* 28 (605), z *Apostolmij* PN 4a, nad Bosimi *chudmi* 26b, z *darmij* i *cheztmi* 31a, z *sidoumi* 33a, meg *doctormi* 37b, *musmi* 43b, *valmi* ali *zlapmi* 47a, *bichmi* 59a, *vusezmi* PG 72b, *perzmi* PG ib., dobrimi *delmi* 65a, *znamenmi* PN 184a, *rechmi* 26a, *ztuarmi* PG 61a – zuoimi *zlugami* 6 (2453), *szuitami* 31 (894) *ztuaromi* PN 130b.

4.12. Imenice tipa *dęętē* imaju nastavke analogne onima tipa *vr'ęęmä: detetu* dat. PG 49a, *na shrebete* PN 1a itd. Jedino u dat. susrećemo ovdje i varijantu *-ti: deteti* PN 22b.

Morfem je za broj u tih imenica sveden na modalni morf, jer je »sg.« izražen i u samom semantemu *dete-, žrebe-*, slično kao u slučaju *človek-*. Budući da Vramec nema imenica poput *dugme, ćebe* i sl., elemenat *-t-* upućuje i na semantičko obilježje »mlado živo biće.«

Elementi su *-n-* i *-t-* dijakronijski zanimljivi po tome što predstavljaju rasterećenje amalgama u padežnom nastavku, odvajajući funkcionalni morfem od modalnih. Oni se mogu usporediti s odsječcima *-ov-, -es-, -in-* u štokavskom dijalektu. Riječ je o potencijalnim oprekama, značajnim za morfe, tj. takvim koje se ne ostvaruju samostalno nego tek u sklopu šireg konteksta: *grad-ø-a, neb-ø-a, Bugar-in-a – grad-ov-â, neb-es-â, Bugar-ø-â; mesec-ø-a, – vreme-n-a, žrepc-ø-a – žrebe-t-a* (usp. t. 4.4, 4.7).

Pitanje o tome da li te odsječke valja staviti u osnovu ili u nastavak (t. 4.7, bilj. 5) zapravo je izrazito praktičke prirode. Važna je tek dosljednost u analizi: ako *dete-* i *detet-, vreme-* i *vremen-* smatramo varijantama iste osnove, onda moramo jednako postupiti s odsječcima *grad-* i *gradov-, neb-* i *nebes-, Bugarin-* i *Bugar-*. Mi smatramo da je s dijakronijskog gledišta uputnije uvrstiti te odsječke u nastavak: oni izražavaju gramatičke kategorije (rod, broj) koje se u hrvatskosrpskom jeziku ostvaruju u nastavcima i onda kad su djelomično izražene u semantemu (usp. *ljud-ima).*

Značajna je, međutim, semantička motivacija odsječaka *-n-* i *-t-* u kajkavskom dijalektu. Pošto se u sustavu razvila potencijalna opreka »muški rod« ≠ »srednji rod« izražena odnosom *ø : n, t, mesec-ø-a ≠ vreme-n-a, žrepc-ø-a ≠ žrebe-t-a,* razvija se, unutar kategorije srednjeg roda, potencijalna opreka »živo« ≠ »neživo«, izraženo odnosom *t : n, žrebe-t-a ≠ vreme-n-a.* U štokavskom dijalektu, a tako je i u većini slavenskih jezika, »živo« ≠ »neživo« dolazi do izražaja naročito u okviru muškog roda, a slabije se čuva ili se čak i gubi izvan tog okvira: *ždrijepc-a ≠ mjesec-ø* acc. sg., ali *ždrebe-/tane-ta* i sl. U mnogim kajkavskim govorima gubi se prvotno razlikovanje između »živog« i »neživog« baš u okviru muškog roda: *žrepc-/mesec-a* acc. sg. Tamo gdje je neutralizirana potencijalna opreka »m.r.« ≠ »sr.r.«, usp. *stol- /let-a* gen. sg. (4.7), *-a* se javlja čak i u acc. sg. n.: *almostua,* nazleduiu *kraleztua* vekiuechnoga (t. 2.7 pod *a*), ie nasel *zrezauania* K 3 (15). S tim je u vezi i izjednačivanje nastavaka za gen. i acc. u dualu: odnudie piszal dua *lisztu* PG 56a.

4.13. S obzirom na tipove padežnih nastavaka imenice se kajkavskog dijalekta 16. stoljeća mogu podijeliti na tri osnovne skupine. U skupinu I idu one kojima se u sg. genitivni nastavak svršava na *-a* i sve one koje u nom. sg. imaju *ø* a u gen. sg. nemaju *-i:* na taj su način obuhvaćeni i izuzeci kao *dne, plemene, gradu* itd. U skupinu II idu imenice koje u gen. sg. imaju *-ä,* a u III one što u tom padežu imaju nast. *-i.* Skupine

su II i III jasno određene genitivnim nastavkom ako se, naravno, najprije uzme u obzir definicija za I skupinu, koja isključuje imenice tipa *žänä* zato što nemaju *ø* u nom. sg.[6]

Skupina I može se dalje podijeliti u podskupinu A i B. Podskupina A obilježena je nastavkom *ø* iza konsonanta: *grad-ø*, u nom. sg. Podskupina B dijeli se na tip *let-o, poļ-ä*, s vokalom u nastavku za nom. sg. (Ba), i na tip *vreme-ø, dete-ø*, s nastavkom *ø* u istom padežu (Bb). Posljednji se tip dijeli na podtip Bbn, obilježen nastavkom *-na* ili *-nä* u gen. sg., i na podtip Bbt, obilježen nast. *-ta* u istom padežu.

Skupina II obilježena je nastavkom *-a* u nom. sg. i nastavkom *-ä* u gen. sg. Ne dijeli se na podskupine.

Jedinstvena je i skupina III, obilježena nastavkom *ø* u nom. sg. i nast. *-i* u gen. sg.: *smrt – smrti*.

Imenice I A muškog su roda, a imenice I B srednjega. Imenice II muškog su ili ženskog roda. Imenice III ženskog su roda.

4.14. Da bismo dobili ispravnu sliku o raspodjeli padežnih nastavaka u kajkavskom dijalektu 16. stoljeća, potrebno je najprije izlučiti nastavke koji nisu tipični, odnosno one koji u živim govorima više nisu postojali. Isto tako, treba voditi računa o razlikama između pojedinih govora.

Skupina I A:

a) nom. sg. izražen je nedvosmisleno nastavkom *ø*, osim u vlastitih imena, koja ne ulaze u naše razmatranje[7];

b) u gen. sg. tipičan je nast. *-a;* primjeri *gradw, zdomu* tako su usamljeni te nema nikakve sumnje da su knjiškog podrijetla (t. 2.13); jedino je imenica *den* sačuvala poseban nastavak *-ä*: oblik *dne* javlja se i u Vramca, i u T, i u KSP, F 32, 59;

c) u dat. sg. nast. je *-u; szijnoui* i *moseui* samo su knjiški oblici (t. 2.13);

d) u acc. sg. nast. je *-ø* kao u nom. ili *-a* kao u gen.; o tome ću posebno govoriti kasnije;

e) u instr. sg. i dat. pl. vidimo kolebanje između nastavaka *-om* i *äm;* to kolebanje treba razmotriti zajedno s kolebanjima između *-ovä* i *-ävä* u nom. pl. i *-ov* i *-äv* u gen. pl.;

f) nast. *-ø* u gen. pl. ograničen je na nekoliko riječi: *penez, dwkat, nowacz* F 32, 64; te se riječi obično upotrebljavaju uz brojeve i priloge količine, dakle u slučajevima kad su i modalni i funkcionalni morfem svedeni na morfe (t. 4.5); slično je s primjerima *od Horuat, z Pers:* te imenice imaju *-ø* u gen. pl. onda kad označuju zemlju, tj. kad se upotrebljavaju samo u množini, te im je modalni morfem sveden na modalni morf[8];

[6] U tri skupine svrstavaju imenice hrvatskosrpskog jezika i M. Stanić, *Tipovi imeničkih deklinacija*, Rad 278, str. 208, i P. Ivić, God FFNS 4, str. 202. Njihova je podjela jednostavnija, jer se osniva isključivo na nastavku za gen. sg., ali ne obuhvaća imenice kao *bife, pano, biro* ni arhaizme *dne, plemene* i sl.

[7] O posebnosti vlastitih imena usp. t. 4.59.

[8] Oblici *Hrvati, Nêmci* i sl. sa značenjem *Hrvatska, Nêmačka* ... bili su nekad u upotrebi i u drugim dijalektima hrvatskosrpskog jezika, usp. Belić, *Istorija srpskohrvatskog jezika II*, sv. 1, str. 160.

g) loc. sg. i pl., nom., acc., gen. i instr. pl. treba posebno razmotriti, jer se u nastavcima za te padeže kriju dijalekatske razlike i različite tendencije dijakronijskog razvitka.

4.15. U loc. sg. susrećemo tri nastavka: *-ę*, od nekadašnjih *o*-osnova, *-u* od nekadašnjih *u*-osnova, *-i* od nekadašnjih *jo*-osnova i *i*-osnova (v. primjere u t. 2.7). Unatoč velikoj šarolikosti građe mogu se razabrati dvije osnovne tendencije u razvitku tih nastavaka. U jednim govorima oni se svode na dublete, a zatim jedan od njih istiskuje dva ostala. Tako je u govoru Pergošićeva kraja potpuno prevladao nastavak *-ę*. To se vidi po tome što u tekstu I, dakle u onom dijelu *Tripartituma* u kojem ima najmanje ustupaka drugim kajkavskim i nekajkavskim govorima (t. 2.20), dolazi isključivo taj nastavak (JF 16, str. 18). U drugim govorima dešava se nešto drugo: prije nego se spomenuti nastavci potpuno izjednače, nastoje se od njih stvoriti morfološke varijante. Svaki se nastavak veže uz određeni tip semantema. Taj se proces počeo vršiti u Vramčevu jeziku, ali nije dovršen. Stanje je u Vramca ovakvo:

a) nastavak *-ę* veže se uz sve semanteme;

b) nastavak *-u* veže se također uz sve semanteme, ali dolazi rjeđe od nastavka *-ę;* taj je nastavak običniji od nastavka *-ę* jedino uz jednosložne semanteme;

c) *nastavak -i veže se isključivo uz jednosložne semanteme koji svršavaju na palatal* ili na *c:* v *ogni,* na *konci* (t. 2.7).

Kako se u Vramčevu jeziku ogleda više govora, teško je odrediti pravo stanje u govoru njegova zavičaja. Statistička analiza pokazuje slijedeće:

a) čestota lokativa – 10,8%, tj. na 100 padežnih nastavaka loc. se pojavljuje 10,8 puta;

b) čestota loc. sg. imenica I A – 6,2%;

c) čestota nastavka *-ę:* 4,4%, nastavka *-u:* 1,7%, nastavka *-i:* 0,1%;

d) čestota loc. sg. uz jednosložne semanteme: 2,4%, nast. *-u:* 1,2%, nast. *-ę:* 1,1%, nast. *-i:* 0,1%.

Iz toga se mogu izvesti ovi zaključci: 1. uz višesložne semanteme nastavci su *-ę* i *u* dublete, nastavak *-ę* je dubleta koja dominira; 2. uz jednosložne semanteme nastavci su *-ę,* i *-u* ravnopravne dublete; 3. uz jednosložne semanteme koji svršavaju na palatal ili na *c* postoje tri ravnopravne dublete: *-ę, -u, -i.*

Naročito upada u oči slaba čestota i distribucijska ograničenost nastavka *-i.* To pokazuju i drugi spomenici 16. stoljeća. Tako nalazimo u T, tekst III, ovakve primjere: u *oghni* 132, po *suudczi* 170, na *konczi* 163, a u KSP prij welijkom *zdenczij,* pored : prij .... *zdencze* F 32, 60. Nastavak je *-i* uvijek vezan uz jednosložni semantem koji svršava na palatal ili *c.*

Ostala su dva nastavka, naprotiv, i u drugim spomenicima mnogo slobodnija i češća. AC: w *lijzthu,* w *warasw,* po *rijhtarw,* prij ... *bratu,* w *kijpu,* w *kijpe* itd. F 32, 61. Š: pry *ryhtare* 10, *Blase dyake* 10, pry-

gozponne 11, na *rybnyake* 11, w *lagwu* 11, na *podu* 12. KSP: w *warasu*, w *warase*, na *possezthku* F ib. Čini se da je u Varaždinu *-u* bio vezan uz jednosložne semanteme, ali građa je suviše oskudna za stvaranje bilo kakvih pouzdanijih zaključaka.

4.16. U nom. pl. imamo tri vrste nastavaka: *-i*, *-ovä (-ävä)*, *-jä*. Prvi se nastavak veže uz sve semanteme, i on je u kajkavskom dijalektu konačno prevladao. Drugi nastavak vezan je uglavnom uz jednosložne semanteme (izuzetak je *vitezove*, t. 2.7). Treći je nastavak dvostruko vezan; on se ograničava na jednosložne semanteme i na višesložne kojima je krajnji konsonant *l*, *r*, *n*, a ujedno je ograničen označenim: veže se uz imenice koje sadrže semantičko obilježje za »živo«. Nastavak *-jä* uvijek alternira s nastavkom *-i*, i to ne samo u Vramca nego i u drugim spomenicima: *lijwdije* i *lijwdi*, *kmetije* i *kmetij* KSP, MT, F 32, 63.

Akuzativni su se pluralni nastavci razvijali u zavisnosti od nominativnih. Dok se u nom. čuvalo *-ovä/-ävä*, u acc. je moglo postojati *-i: sini*, *gradi*. Ali, kad je u nom. prevladalo *-i*, u acc. se ustalilo *-ä*.

Zanimljivi su akuzativni oblici *vokie* i *ludi*, *Bogou – plemenitih ludi braniti*, *nazleduimo Bogou tugih* (t. 2.7 *a*, 4.9). Na prvi se pogled čini da su u pitanju dvije suprotne tendencije: a) izjednačivanje nastavaka za nom. i acc. – *vokie;* b) izjednačivanje nastavaka za gen. i acc. – *ludi*, *Bogou*. Moglo bi se čak pomisliti da primjeri *ludi* i *Bogou* znače širenje opreke »živo« ≠ »neživo« u množini, kao u ruskom. Međutim, obje pojave izražavaju zapravo istu tendenciju: ukidanje razlike između »živog« i »neživog« u okviru muškog roda. Nom.-acc. *vokie* dovodi u bližu vezu imenice za živo sa zbirnim imenicama za neživo: *listjä*, *kamenjä*, a *ludi*, *Bogou* prenosi izjednačivanje gen. – acc. iz jednine u množinu: usp. acc. duala *lisztu*, koji je također produžetak te pojave (t. 4.12).

4.17. U gen. pl. pored *-ov (-äv)*, koji se sve više širi, te pored *-ø* ili *ę-ø* (penez, Horuat, Nemecz), koji su semantički strogo ograničeni, susrećemo i nastavke *-i*, *-ih*.

Oba su nastavka ograničena na mali broj imenica. Nastavak *-i* javlja se u imenica za mjeru: nekoliko *lakti* K 3 (1656), u imenica koje su nekad išle po *i*-deklinaciji: *črvi*, *gosti*, *ļudi*, a pod utjecajem ove posljednje širi se na semanteme srodna značenja: *moži*, *kraļi* (t. 2.7. i 4.17). Pridjevi u tom padežu imaju nastavak *-ih*. Ali kako pridjev dolazi uz imenicu, te njegov nastavak predstavlja dio diskontinuiranog morfema, funkcionalnog i modalnog (t. 4.5), to se u pridjeva mjesto *-ih* javlja i *-i:* rechi *Bosij* PN 192a, rechi *Kristuseui* PG 73a; isto je i u pridjevskih zamjenica: rechi *szuoi* PN 165b, od *vasi* protiunikou 115a. Kad pridjev vrši službu imenice, može također imati oba nastavka: *zmertui* K 18 (33) – *z mertui* PN 6a, 34a, 58b, 95a, 116a. Pridjev u takvim slučajevima ukazuje na imenicu koja u govornom slijedu nije ostvarena, a ta je imenica obično *ļudi* ili njoj srodna riječ. Zato se upravo u tih imenica pored nastavka *-i* javlja i nastavak *-ih: ļudih*, *možih*.

Mislim da gubljenje glasa, zapravo fonema *h* (jer tu nije u pitanju glasovna promjena), u pridjeva valja vezati uz varaždinske govore. Tu pojavu susrećemo, naime, u *Postili* i u drugim spomenicima koji su vezani uz Varaždin: wnogo *drwgy* lywdi Š 14, *plemenyty* lyudy, z *nasy* rok AC, F 32, 77.

4.18. U instr. pl. miješaju se nastavci *-i, -mi*. Drugi nastavak običan je u jednosložnih imenica, a od višesložnih imaju ga obično one koje u nom. pl. mogu imati nastavak *-ọvä, -jä* (t. 4.11). U loc. pl. potpuno je prevladalo *-ęh*. Vramčev primjer: vu ognienih *ieziczih* PG 10b, predstavlja usamljenu pojavu koju valja pripisati utjecaju pisanih predložaka.

Potpuno potiskivanje nastavaka *-ih* (nekadašnjih *jo*-osnova) vrlo je značajno za kajkavski dijalekat. Ono ukazuje na tendenciju širih razmjera, tj. na općenito potiskivanje završetaka *jo*-osnova. U 16. stoljeću ti završeci zaista su na umoru. U pojedinim primjerima još vidimo *-äm* u instr. sg. i dat. pl.: med *Augustusem* 17 (3927), *szLaiusem* 55 (1526) – k *Medosem*, vszem *vrachem* 12 (3505). Ti su primjeri čak vrlo česti. Ali *-äm* se u njima čuva više pod utjecajem *i*-osnova i *n*-osnova nego pod utjecajem palatalnih suglasnika. To pokazuju s jedne strane primjeri kao *plachom, mechom, kralom* (t. 2.7), gdje dolazi *-om* iza palatala, a s druge strane primjeri kao *werthem* KSP, F 32, 62, gdje dolazi *-äm* iza nepalatala. Potiskivanje »mekih« nastavaka vidimo i u gen. pl.: *mesecov* i *mesecev, Francužov, sežajov, vitezov* i *vitezev, veršov, tolvajov* (t. 2.7). Pojava je manje vidljiva u nom. pl., i to stoga što se tu i *-ovä* i *-ävä* potiskuje iz upotrebe.

U 16. stoljeću nestaje i alternacije *k, g, h : c, z, s* na kraju semantema. Ta je alternacija u početku doživjela istu sudbinu kao i u štokavskom dijalektu, tj. *c, z, s* se proširuje i na instr. pl.: meg *poglauniczi* 23 (247), szuoimi ... *iunaczi* 53 (1513), zdrugimi *Herzezi* 60 (1552) *kerscheniczi* T 143. U drugoj etapi razvitka kajkavski se odvaja od štokavskog[9]: *c, z, s* iščezava u svim kategorijama, pa semantem dobiva jedinstveni fonemski oblik. Usp. nom. pl. *poglavniki, otoki* (t. 2.7), *svedoki* T 6, loc. pl. v *dughieh* T 146, loc. sg. po *proroke* PG 2b, pri *Boge* PN 40a, po *orzage* K 38 (1173) itd.

4.19. Posebnu paradigmu sačuvala je donekle imenica *den:* gen. sg. *dne* PN 5a, instr. *dnem* 5b, nom. pl. *dni* 27b, *dneue* 37a, *dneui* PG 22b, gen. pl. *dneu* PN 18a, *dni* T, F 32, 65, K 53 (1504), acc. pl. *dne* PN 17a, *dnij* KSP, F 32, 66, loc. pl. po ozmih *dneh* PN 105a. Ta imenica dobro pokazuje najznačajnija kolebanja u raspodjeli padežnih nastavaka.

Nastavak *-ä* u nom. pl. prema nekadašnjim *n*-osnovama imenica *den* nije sačuvala, ali tragove toga nastavka vidimo u primjerima kao *pogane* PN 3b. U živim govorima 16. stoljeća tog nastavka vjerojatno više nije bilo.

Za imenicu *put* v. t. 2.7 pod c) i pod n).

[9] Za štokavski dijalekat usp. Belić, *Istorija II*, 1, str. 105.

4.20. Imenice I Ba *(lĕto, põļā)* razlikuju se od imenica I A uglavnom po ovim osobinama:

a) imaju isti padežni nastavak za nom. i acc. u sg. i pl.; o slučajevima kao: ie nasel *zrezauania* K 3 (15), govorio sam posebno (usp. o tome t. 2.7 pod a, 4.12);

b) u instr. sg. nastavci *-om* i *-ăm* nisu dublete nego varijante, tj. njihova distribucija zavisi od završnog suglasnika u semantemu: *poglaunichtuom* 33 (1038), *mitom* 33 (1040) – *imeniem* 33 (1038), *horosiem* 39 (1205);

c) u gen. pl. imaju nastavak *-ø, let* 46 (1432), a ponekad i nastavak *-i:* deuetnadezte *leti* 32 (984), koliko *doguuani* PN 111b, od prauih *blasenztui* PG 107a, ili *-ih: doguuanih* PG 67a; nema nastavka *-ov (-äv);*

d) u loc. pl. pored nastavka *-ęh* imaju ponekad i nastavak *-ah:* v szuoih *doguuaniah* PN 165a, v ... *selischiah* T 180; nastavak *-ah* javlja se iza palatala;

e) pod istim uvjetima javlja se u instr. pl. nastavak *-ami: dughouaniami* T 177; inače su nastavci *-i* i *-mi:* z *selischi* T 180, *delmi* itd. (t. 4.11).

Odmah upada u oči da u ovih imenica na distribuciju padežnih nastavaka utječe završni suglasnik u semantemu. To se naročito vidi u loc. sg. Pergošić ima nastavak *-ę* iza nepalatalnih suglasnika i nastavak *-i* iza palatalnih. Nastavak *-u* vrlo je rijedak, a u tekstu I uopće ga nema (JF 16, str. 19). U Vramca je stanje nešto drukčije: iza nepalatala dolazi *-ę*, iza palatala *-ę* i *-i (c* se pri tom ponaša kao palatal). Nastavak *-u* i u Vramca je vrlo rijedak (t. 2.7).

I ostali se spomenici slažu s takvim stanjem. Š: na *chele* 10, pri *gherle* 11. KSP: w krapijnzkem *polij*, w *pole*, na ... *poliju*, w *ijmenij*, w ... *dogowanij*, w *mlijnijsche* F 32, 60 – 61. Međutim, AC ukazuje na činjenicu da su neki govori i ovdje počeli uopćavati nastavak *-u:* po *oranyu*, w *kralewcww* F ib.

Imenice I Bb *(īmä, dęętĕ)* ponašaju se uglavnom kao imenice tipa *lĕto*, tj. kao one imenice I Ba kojima semantem svršava na nepalatalni suglasnik. Odstupanja su neznatna (v. t. 4.7. 4.12).

4.21. Imenice II *(žänă)* pokazuju izvjesna kolebanja u nastavcima za dat. – loc., instr. sg. i gen. pl. Razlike u padežnim nastavcima više su vezane za razlike između pojedinih govora nego što proistječu iz borbe između pojedinih tipova nastavaka, kao što je to bio slučaj u skupini I.

S obzirom na nastavke u dat. – loc. sg. u kajkavskom dijalektu 16. stoljeća razlikujemo dvije vrste govora: u jednima su se još čuvali nastavci *-ę* i *-i* kao varijante, prva se upotrebljavala iza nepalatala a druga iza palatala; u drugim govorima oba su nastavka bila dublete iza palatala, a iza nepalatala upotrebljavao se samo nastavak *-ę*. U prvu skupinu ide Pergošićev jezik,[10] a u drugu Vramčev i jezik ostalih spomenika (F 32, 61).

[10] Fancev, AslPh 29, str. 365. Fancevljeva tvrdnja da Pergošić ima uvijek *-i* iza palatala a *-e* iza nepalatala ipak nije sasvim tačna, usp. izuzetke *bratie* T 61, *braatie* 86.

Ja mislim da u drugoj skupini govora treba razlikovati dvije podskupine: jednu u kojoj je nastavak *-i* postojao kao manje čestotna dubleta i jednu u kojoj je *-i* već bio potpuno istisnut iz upotrebe. U ovu posljednju podskupinu ide govor Vramčeva zavičaja. Jer u Vramca nema nijedne imenice koja bi imala samo nastavak *-i*, a brojne su one koje imaju samo *-ę*, čak i iza palatala. U *Kronici* vidimo *-i* u riječima *zemla, temnicza, kralicza* i *sena*, te u toponimima koje je pisac očito zabilježio u izvornom obliku: *vLyczi* 54 (1523), *Koztaneuiczi* 57 (1539), zatim: na ... *Luky* 51 (1472). Budući da Vramec ima *-i* u riječi *žena*, gdje semantem ne svršava na palatal, očito se radi o utjecaju sa strane (v. primjere u t. 2.7). Na taj utjecaj ukazuje *Postila* u kojoj i neke druge riječi imaju nastavak *-i*, jer se tako u Varaždinu govorilo: *velikochi* PN 18b, vu *hisi* 39b, po *miloschi* 92b, v *prauiczi* 94b. Usp. u Š: w *zime* 9, ali: w *rachiczi* 10, pri *temnyczy* 11, pri nye *hisi* 11. Da bi se vidjelo kako je Vramcu nastavak *-ę* bio prirođen, i iza palatala i iza nepalatala, navest ću nekoliko primjera: *vpuztinie* 6 (2429), po vszoi *Zemle* 3 (1656), pri *Babilonie* 4 (1693), u *iame* 11 (3353), v *Afrike* 8 (2890), po *loitre* 5 (2185), po zuoiem *zluge* 5 (2088), v *Persie* 12 (3434), *obchine* dat. 16 (3890), *deuicze* dat. 18 (33), v *duoine* 20 (82), na *glaue* 21 (159), v *lotrie* 31 (867), v *neuole* 31 (881), na *roke* 31 (884), proti *vole* 34 (1057), v *voizke* 34 (1059), *voude v Armenie* 37 (1153), na *szuadbe* 39 (1221), *Marie* ... *Heduige* dat. 43 (1342), *neuere* dat. 49 (1466), pri *Wne vode* 52 (1484), po *nazlobe* 53 (1516), v *Zypke* 53 (1498), vu *prauicze* PN 3a, po *milosche* 3b, na ... *ostarie* 15b, vu *preproschine* 39b, *sztaresnie* dat. 41a, v *hise* 43a, v *milozergie* 179b itd.

Ostali spomenici, osim Š, za koji smo vidjeli da se ponaša kao T, pokazuju da su *-ę* i *-i* bili dublete iza palatala. AC: w *hisy* nasse – w *hise*, w *goriczy*, w *prawicze;* KSP: w ijednoj *zemlij* – w *zemlije*, w *hijsii* – w *hijse, prawiczi*, na zwoije zmertne *poztelije*, w perwoij *actie*, F 32, 61. Moglo bi se, naravno, pretpostaviti da je tu posrijedi miješanje više govora. U svakom slučaju jedno je sigurno: nastavak *-ę* u najmanju je ruku ravnopravan nastavku *-i* iza palatala, a nedvosmisleno dominira iza nepalatala.

4.22. U instr. sg. postojale su dvije vrste nastavaka: *-o* (u) i *-um (om)*. Odnosi su ovdje prilično složeni, jer nije potpuno jasno kako treba tumačiti nastavke koji imaju na kraju *m*. Je li se u njima *u* i *o* razvilo glasovnim putem iz *ą*, pa je onda dodano *m*, ili je *-um* i *-om* kao cjelina zamijenilo prvotni nastavak *-o*? Prije nego odgovorim na to pitanje, iznijet ću ukratko kakvo je bilo stanje u pojedinim spomenicima.

Pergošić ima u tekstu I nastavak *-u*, u tekstu II isključivo nastavak *-um*, a u tekstu III *-um* i samo u tri primjera nastavak *-u* (JF 16, str. 12–13, 20–21).

Vramec ima *-um* vrlo rijetko: *zdusum* K 19 (45), *deuoikum* buduchi 44 (1382), *volium* PN 2b, z *uodum* 12a, z *Marium* zarochenom *shenum* 15b. Nastavak *-om* vidimo u primjeru: chetiri leta be *papom* 20 (94). Redoviti je Vramčev nastavak u tom padežu *-o* (u pismu *-u* ili *-o*, t.

3.5 – 3.6, primjeri u t. 1.8 i 1.9). Radi ilustracije dodat ću nekoliko primjera i na ovom mjestu: *Molituu* 15 (3798), *zuoizku* 13 (3629), szuoiu *Senu Herodiadu* 19 (40), *Papu* Rimzkim pozta 22 (236), *ruku* 37 (1161), *pazku* 38 (1173), *vnosinu* 45 (1396), *hinbu* i *chalariu* 49 (1464), *dedino* i *babschinu* PN 197a, pod *droptino* 145a, *lepoto* 216a, *kastigo* 225a, *siuino* 225a, z *molituo* PG 15b.

U KSP nalazimo sve nastavke: *rwkw, moko, drwsino*, szilno *roko, shenum, uodum, zemlwm, rokom*. AC: *deczum, senom*, F 32, 62. Š: *zlamo* 8, *zwechom* 9. Građa je u tim spomenicima suviše oskudna a da bi se mogli stvarati pouzdaniji zaključci. Jasno je samo jedno: svi izvori pokazuju da su u kajkavskom dijalektu 16. stoljeća postojali nastavci s krajnjim *m* i bez njega.

U govorima Pergošićeva i Vramčeva zavičaja očito su bili u upotrebi nastavci bez *m*. Oba su pisca činili ustupke onim govorima koji su to *m* imali. Pergošić je to činio sustavno u tekstovima II i III, a Vramec sporadički, više u *Postili* nego u *Kronici*.

4.23. Krajnje *m* u instr. sg. imenica II skupine obično se pripisuje utjecaju imenica I skupine. Beliću se takvo objašnjenje činilo suviše površnim, pa je uzeo u obzir i pojavu toga *m* u instr. sg. ličnih zamjenica. Budući da se te zamjenice odnose i na muška i na ženska lica, to se kod njih prvotni nastavak *-oją*, odnosno u štokavskom dijalektu *-ov*, mogao lako zamijeniti nastavkom *-om*, a onda se to *-om* proširilo i na imenice[11]. Premda se Belićevo mišljenje ne može primijeniti na kajkavski dijalekat, i premda ono nije dovoljno ni za besprijekorno tumačenje spomenute pojave u štokavskom dijalektu, ono sadrži značajan metodološki putokaz: završno *m* u instr. sg. ne smije se promatrati izdvojeno već ga treba razmotriti u sklopu određene gramatičke kategorije kao cjeline. Upravo stoga moram odgoditi odgovor na pitanje o podrijetlu završnog *m* u spomenutom padežu imenica II skupine. Ispravan je odgovor moguć tek nakon svestrane analize instrumentala jednine u svih vrsta riječi koje se mogu povezivati s tim padežom.

Jednostavnije je pitanje genitiva pl. Pored nastavka *-ø*, javlja se ovdje i nastavak *-i: sestri* T 44, szedem *kosari* PN 171, szto ... *tuni* olia 178b. Ja tu ne vidim utjecaj *i*-osnova kao Polívka i Fancev[12], nego određenu distribuciju padežnih nastavaka: u Pergošića *-i* je uvjetovano fonetskom strukturom semantema (dva suglasnika ispred nastavka ili više njih) a u Vramca označenim koje je u semantemu sadržano (imenice koje znače mjeru).

4.24. Imenice III pokazuju u instr. sg. isto kolebanje kao i imenice II. Pergošić ima nastavak *-ju* u tekstu I, a nastavak *-jum* u tekstovima II i III (JF 16, str. 20–21). Vramac ima *-jum* rijetko: *nemarliuoztium* PN 2b, *modroztium* 22a, Bosium *mochium* 65a, a *-ju (-jo)* mu je običan nastavak: *rechiu* K 4 (1757), *zapouediu* 61 (1563), Bosiu *pomochiu* 6

[11] *Istorija II*, 1, str. 65.

[12] Polívka, *Pergošićev jezik*, T, str. CI; Fancev, AslPh 32, str. 64.

(2453), obchinzku *zapouediu* 25 (371), pred *szmertiu* 33 (1038), *zkerbiu* 38 (1173), *zmosnoztiu* 41 (1278), *saloztiu* 55 (1526), pod *oblaztiu* 38 (1173), PN 3b, *zuetloztiu* 7a, *boiaznoztiu* 19b, *zuetloztio* 18b, *pametio* 64b, *keruio* PG 30a.

U gen. pl. javlja se pored nastavka *-i* također i nastavak *-ih: rechih* PG 110b, *cheztih* 73a. Usp. t. 4.17.

U dat., loc. i instr. pl. pored nastavaka *-ăm, -ęh, -mi* javljaju se pod utjecajem II skupine i nastavci *-am, -ah, -ami: rechem* PN 24a, k *rechem* i *zapouedem* 193b – *sztuaram* 124a; po *recheh* PN 30a – v ztuorenih *sztuarah* 26b, po vszeh *nochah* PG 61b; *rechmi* PN 26a, drugimi ali oztalimi *ztuarmi* PG 61a – pred oztalimi *sztuarami* PG 73b.

4.25. Iz navedenog se pregleda vidi da gotovo u svakoj skupini imenica postoji više varijanata ili dubleta za pojedini padežni nastavak. Isključimo li knjiške oblike kao *gradu* gen., *sinovi* dat., preostale ćemo nastavke moći podijeliti na tipične i netipične. U prvu skupinu ubrajamo one koji su s obzirom na razdiobu slobodni i sve se više šire, a u drugu one kojima je razdioba ograničena, uvjetovana semantički, fonološkom strukturom i sl. Tako je npr. nastavak *-a* za acc. sg. u skupini I A tipičan, jer se javlja u svih imenica, a *-ø* netipičan, jer ne dolazi u imenica koje znače »živo«. U istoj skupini možemo imati više tipičnih nastavaka ako su posrijedi sintagmatski uvjetovane varijante: sel-o/pol-ä, ili različiti govori: žän-o/-um.

Odnose između padežnih nastavaka unutar svake skupine i odnose između pojedinih skupina pokazuju nam ove tabele:

a) *tabela za jedninu*

padež	IA	IBa	IBbn	IBbt	II	III
nom.	*ø*		*ø*	*ø*		*ø*
		o			*a*	
		ä				
acc.	*ø*		*ø*	*ø*		*ø*
	a	*o*			*o/ǫ/u*	
		ä				
gen.	*a*	*a*	*na*	*ta*		*i*
	ä	nä			*ä*	
dat.	*u*	*u*	*nu*	*tu*	*ę*	
				ti	i	*i*
loc.	*ę*	*ę*	*nę*	*tę*	*ę*	
	i	i			i	*i*
	u	u	nu	tu		
instr.	*om*	*om*	*nom*	*tom*	*om*	
	äm	*äm*			*om/ǫm/um*	*jom/jǫm/jum*
					o/ǫ/u	*jo/jǫ/ju*

b) *tabela za množinu*

padež	IA	III	II	IBa	IBb
nom.	*i* ..... *i*			*a*	*na*
	ovä ävä jä	.....	*ä*		
acc.	*ä* ..... *ä*			*a*	*na*
	i ..... *i*				
gen.	i ..... *i* ..... i i				
	ih ..... ih .... ih				
	ø ..... *ø* ..... *ø*				
	ov				*n*
	äv				
dat.	om			?	?
	äm ..... *äm*			?	?
		am ..... *am*		?	?
loc.	*ẹh* ..... *ẹh*			*ọh*	*nẹh*
		ah ..... *ah*		ah	
instr.	*i* ..... *i*				?
	mi ..... *mi*			*mi*	?
		ami ..... *ami*		ami	

Potcrtani su nastavci tipični a nepotcrtani netipični. Upitnik znači da hijerarhija nije mogla biti uspostavljena jer su potvrde oskudne ili ih uopće nema. Različita fonološka ostvarenja istog nastavka navedena su usporedo; ona pripadaju različitim govorima. Tačkice ukazuju na istovetnost završetaka u pojedinim skupinama imenica.

Isti nastavak u gen. pl. povezuje skupinu I B s II, usp. *sel-ø : žen-ø*, i odvaja je od I A, usp. *brat-ov*. Istovetnost se širi i na dat.-loc.-instr. (selam-selah-selami – ženam-ženah-ženami), a u nekim suvremenim govorima kajkavskog dijalekta zahvaća i čitavu množinu. Sličnu pojavu primjećujemo i u slovenskim dijalektima, gdje se jednačenje provodi već i znatno ranije. Međutim, po svemu se čini da taj razvitak nema značajke događaja koji bi bio zajednički datoj dijalekatskoj skupini, već je često različit u susjednim selima.

Gubitak je nastavaka *-u, -ovi* u gen. i dat. sg. imenica I A skupine, naprotiv, opća kajkavska pojava. To nam pokazuje i građa u spomenicima 16. stoljeća i stanje u živim govorima.

Nastavak *-a* u acc. sg. imenica I A skupine koje znače neživo izrazito je kajkavska crta i predstavlja izvornu inovaciju.

Za nastavke *-i* i *-ih* u gen. pl. I skupine može reći da su se u kajkavskom dijalektu učvrstili znatno ranije nego u slovenskim govorima[13].

4.26. Kako se u kajkavskom govoru gube zanaglasne duljine, o dvjema različitim deklinacijama: složenoj (pridjevskoj) i zamjeničkoj, možemo govoriti s još manje opravdanja nego onda kad je u pitanju štokavski dijalekat[14]. Pošto je nestalo razlike između određenih i neodređenih pridjeva (t. 4.5), imenski su i pridjevsko-zamjenički nastavci postali dublete. Tri su promjene svedene na jednu.

Međutim, svođenje na jednu promjenu nije se izvršilo odjednom, nego nakon brojnih kolebanja, koja proizlaze iz borbe suprotnih tendencija. Spomenici 16. stoljeća pružaju nam vrlo dobar uvid u tu borbu. Stoga ću najprije izložiti građu.

Nom. sg.: glad *velik* be K 19 (46), *drugi* Papa ... bese *poztaueni* 26 (424), *dobri* i *verni* Kral 9 (3031), *dober* i *verni* Vitez 62 (1566), *ou* 16 (3902), *oui* ie zachel 28 (543), *te* 17 (3933), *hudo* dreuo PN 174a, *sohkaa* 173a, *musskoo* T 22, *viteskoo* 91.

Acc. sg.: szlugu *szuoiega gotoua, sztrasechega* PN 21a, imiela ie *nechiszta* duha 66a, porobi *vez* templum ... i *puzta* oztaui K 16 (3914), polositi u vola *tega* 10 (3311), *on* izti den 20 (70), *nane* den PN 88b, Rim varas szilu *vze vszega* poter 26 (414), lubil *toga* szueta PN 91a, kincha *nebeszkoga* 26b, duha *moiega* preporucham 89b, videse *odualena* kamena 93b, *nouoga* zakona poche prodekuuati 18 (30), veru *Kristuseuo* 32 (931), *vekuechnuu* T 211.

Gen. sg.: *Neroua* paztorka 19 (52), od *Atilinoga* brata 26 (411), *szueta* sitka *kerschanzkoga* 26 (424), *kerschanzka* robia 13 (1757), *odlochenoga* ali *praudenna* PN 175b, *viteskoga* i *voinichka* nauuka PG 112b, od *nihoua* sitka PN 107b, *niegouoga* ocza 9 (3072), *tuega* brata PN 8b, *szuega* 25a, *szuoga* 40b, *szuoiega* PG 61b, *huude* T 106.

Dat. sg. m. i n.: *szuomu ochijnu* szinu PG 54b, g *drugomu* vremenu PN 168a, proti Patriarke *Czarigradzkomu* 29 (644), proti *ouomu* Czezaru 39 (1212), szemenu *niegouomu* i *nihouomu* PN 222a, detetu *szuoiemu* PG 49a.

[13] U govorima oko Krapine (Začretje, Radoboj, Jesenje itd.) I B i II izjednačene su u čitavoj množini, u Bednji se jednakost svodi samo na gen. i dat., HDZb 1, str. 298. dakle upravo onako kao u prigorskom govoru: *sel – žen, selam – ženam*, usp. V. Rožić, *Kajkavački dijalekat u Prigorju*, Rad 115, str. 96. i d. U varaždinskim govorima jednačenje zahvaća i loc.: *sel – žen, selam – ženam, selaj – ženaj*. U slovenskim govorima koji su osnovica pisanih izvora u 16. i 17. stoljeću vidimo jednačenje već u nom.: *liethe, pisme, koliese, ozhiese, jimene, nebiesse, diele, serce, opravile*, usp. V. Oblak, *Zur Geschichte der nominalen Deklination im Slovenischen*, AslPh 12, str. 29. Za gen. i dat. sg. I A usp. primjere u istim slovenskim izvorima: *sadu, stanu, strahu, miru, listu, smradu, krasu, godu, sinu – synuui, rodoui, svetoui, duhoui*, pa čak *mesovi*, što ukazuje na produktivnost nastavka *-ovi* još u 17. stoljeću, o.c., AslPh 11. str. 413, 421–423. Za nastavak *-i* u gen. pl. I skupine Oblak nalazi najstarije potvrde upravo u Vramca, a za nastavak *-ih* u istom padežu jedva nekoliko primjera u djelima slovenskih pisaca 17. stoljeća, AslPh 12, str. 43–45.

[14] Ni »morfologija današnjeg srpskohrvatskog jezika ne dopušta odvajanje pridevskih zamenica od prideva (s kojima su, uostalom, ovakve zamenice udružene i atributskom funkcijom u rečenici)«, P. Ivić, God FFNS 4, str. 209, bilj 40.

Loc. sg. m. i n.: v *dobre* sitke PN 3b, na *kratke* i na *male* 16b, v *nebezke* okroge 5b, v *Turoue* varase K 26 (406), na *Kozouom* pollu 47 (1447), vu *vodnom* potopu PN 49a, na *zlatom* lanczu 45 (1397), v *uelikom* vbostue 31 (881), *vnom* szprauische 50 (1470), u *zuoiem* sitke 9 (2027), na *ouom* szuete 5 (2737), v Boie *onom* 52 (1482), po *vszem* szucte 3 (687), v narochaiu *niegouom* PN 148a, na *Zonchem* zhode 3 (15); posebno ističem primjere iz KSP: prij *welijkem* Zdencze, w pole *krapijnzkem*, na legijztru *graczkem*, F 32, 74–75.

Dat. – loc. sg. f.: *Atenzkoi* obchine 14 (3655), po *vszoi Nemskoi* zemle 31 (917), v *temnoi* nochi PN 185a, na *dezne* Roke 31 (894), proti hise *Germanoue* 18 (31), po zemle *Kananeizke* 5 (2048), v *vsze* modrozti PN 4b, v chezti *szuoie* preprozte 19a, po *szuete zuoie* rechi 1b, k *perue* sene 43a, po *chlouecke* nature 96b, na gore *Taborzke* 97b, po *niegoue* zapouedi 4a, *vone* molitue 119a.

Instr. sg. m. i n.: *zuelikim* plachom 33 (1038), *Rimzkim* Czezarom 21 (99), *szuoim* mechem 39 (1204), *tem* imenom 19 (39), pred *tem* 4 (1757), pod *ouem* ib., KSP: z *moijem pokoijnem* gozpodarijem, pred *Gijurgijewom* dnem, F 32, 73 i 77.

Instr. sg. f.: *zilnu* ruku 52 (1483), *zeuszu* drusinu 6 (2238), *huuduum* T 76 *Bosuim* mochium PN 65a, iakoztiu *Kristuseuo* 3b, z Marium *zarochenom* shenum 15b, med *Rimzkom* i *Asianzku* Czirkeuiu 22 (191).

4.27. U nom. i acc. pl. imamo, naravno, uvijek *-i, -a, -ä*, pa se zato na tim padežima neću posebno zadržavati.

Gen. pl.: od *Atenzkih* 15 (3830), od *drugih* 27 (498), *nasih* 58 (1542), od *szuoih* Vitezeu 22 (225), z *mertui* PN 6a, rechi *Kristuseui* PG 73a, rechi *szuoi* PN 165b, *tuih* PN 14b, otecz *vszeh* Bogou 6 (2453), ze *uzeh treh* PN 155a, KSP: *ijmenowaneh gorneh* perwssew, do *neh* dob, *zteh ijzteh nasseh* penez, F 32, 81 – 84.

Dat. pl.: *vszem deszetim* daa PN 202b, *vszem* vrachem 12 (3505), Zache *betesnim* zadnie pomazanie dauati i zapoueda tak i *drugim* chiniti 27 (524).

Loc. pl.: u *ognenih* koleh 9 (3031), v *Zlatih* Koleh 13 (3641), vu *zlateh* koleh PN 3a, uu *koterih zleh* dyeleh T 17, v *obchinzkeh* dekretomeh 144, w *nekoich gorneh* duguuaniah AC, F 32, 77, po *drugi* liudi PG 6b, v *vszeh* neuoliah i *terplenie vasi* PN 129a.

Instr. pl.: meg *drugimi* i *oztali* 40 (1257), *duhouni* PN 100a, za *mertui* 199a, *szuoimi* liudmi 58 (1542), za *vzemi* gradmi 55 (1528), nad *Bosimi* chudmi PN 26b, KSP: z *oztalemi* zodczij, *dobremi pochtenemij* pwrgharij, F 32, 83.

4.28. Unatoč velikoj raznolikosti u raspodjeli nastavaka, već se u 16. stoljeću nazire koje će promjene pobijediti. U jednini: pridjevsko-zamjenička za muški i srednji rod (u kosim padežima), a imenska za ženski rod. U množini: pridjevsko-zamjenička s jedinstvenim nastavcima za sva tri roda (u kosim padežima). To se vidi po tome što u sg. m. i n. dominiraju dublete pridjevsko-zamjeničke promjene: nastavci *-oga/-äga* i sl.

vezuju se i uz semanteme (pridjeve) i uz morfeme (zamjenice), a nastavci *-a* i sl. vezuju se samo uz semanteme. Ti se nastavci susreću samo uz morfeme *(negov, nihov)*. U sg. f., naprotiv, dominiraju dublete imenske promjene. Uslijed vokalskih kontrakcija u ženskom se rodu »određena« promjena izjednačila s »neodređenom«: u gen. i instr. sg. potpuno, a u nom. i acc. razlika se svela na odnos dugi – kratki vokal. Ostala je jedino razlika u dat. – loc. sg., a i ona se u 16. stoljeću naglo gubi: nastavci *-oj* u svim su spomenicima vrlo rijetki.

U kosim padežima m. i n. i u pl. vodi se zatim borba između pridjevskih i zamjeničkih nastavaka, te borba između nastavaka koji su nekad dolazili iza nepalatala i onih koji su dolazili iza palatala. U prvom slučaju vrši se izbor između *i*-nastavaka i *ę*-nastavaka: *velikim – velikem, velikih – velikeh, velikimi – velikemi*, a u drugom slučaju izbor između *o*-nastavaka i *ä*-nastavaka: *velikoga – velikega, velikomu – velikemu* itd.

Na konačni ishod borbe između *i*-nastavaka i *ę*-nastavaka odlučno utječe razvitak imeničkih padežnih nastavaka. Budući da imenički i pridjevski nastavci čine dio ekstenzivnog diskontinuiranog morfema (modalnog i funkcionalnog), postoji tendencija da se te dvije vrste nastavaka međusobno što više zbliže. Vidjeli smo kako se radi tog zbližavanja gubi *h* u gen. pl. u pridjeva i zamjenica, odnosno kako se dodaje u istom padežu *h* imenicama: *rechi Bosij* PN 192a – *szuoih mosih* PG 111b. Isto zbližavanje vidimo i u drugim padežima: *rechi Bosij* acc. 73a, PN 192a, *za szijnij Bosij* acc. PG 69b, *po drugi liudi* loc. PG 6b, *vu zlateh koleh* PN 3a, *vu ognienih ieziczih* PG 10b. Stoga će *ę*-nastavci pobijediti tamo gdje su se ustalili imenički nastavci nekadašnjih *o*-osnova, a *i*-nastavci tamo gdje su prevladale *jo*-osnove. Ne treba, međutim, zaboraviti da je djelovanje uzajamno i da pridjevsko-zamjenički nastavci mogu djelovati na razvitak imeničkih.

Na ishod borbe između *o*-nastavaka i *ä*-nastavaka odlučno utječu kontrakcije do kojih dolazi uslijed ispadanja intervokalnog *j*. U početku, naime, *o*-nastavci i *ä*-nastavci predstavljaju varijante: obje su vrste nastavaka uvjetovane kontekstom, tj. završnim suglasnikom semantema ili morfema. U trenutku kad od *mojäga, tvojäga, svojäga* i sl. nastane *mäga, täga, säga* i sl., *ä*-nastavci postaju dublete koje dominiraju: one, naime, mogu stajati i iza palatala i iza nepalatala, a *o*-nastavci samo iza nepalatala. U tom slučaju *ä*-nastavci potiskuju *o*-nastavke.

4.29. U zagorskim govorima već u 16. stoljeću prevladavaju *ę*-nastavci. To se vidi iz KSP: z *mojem pokojnem* gospodarjem, *imenovaneh gorneh*, s *teh isteh našeh*, z *ostalemi* suci, *dobremi počtenemi* purgari (t. 4. 26. – 4.27). Što se tiče *o*-nastavaka i *ä*-nastavaka, ti govori nisu jedinstveni. Kontrakcija glasovnog slijeda *-ojä-* vrši se u dva pravca: *thwoga, mogha, zwomw – megha, zwegha*, F 32, 82. Budući da se u pl. kontrakcija uvijek vrši u korist drugog vokala: *zwe*, F ib., i s obzirom na to da *ves* ima *ä*-nastavak iako morfem nema na kraju palatal (usp. i *sega* od nekadašnjeg *sb*), to *su* kasnije i u *tim govorima* prevladali *ä*-nastavci.

Drukčiju sliku pruža nam Vramčev i Pergošićev jezik. U njihovim su sustavima *ę*-nastavci ograničeni na morfeme tipa *t-*, tj. na zamjenice koje se svršavaju *na nepalatal*. Jedini je izuzetak loc. pl., u kojem u nekoliko primjera susrećemo *-ęh*. Ali taj nastavak nije zamjenički nastavak *-ęh*, nego ostatak imenske promjene, koju su oba pisca još dobro sačuvala (kao dubletnu promjenu, naravno, bez posebnog označenog). Ostaci imenske promjene u pl. vide se i u instr.: meg drugimi i *oztali; duhouni;* za *mertui* (t. 4.28).

Kontrakcije tipa *moga* i *mäga* susrećemo u *Postili: szuoga* PN 40b, *szuega* PG 7a, *tuega* PN 8b itd. Ovdje se očito radi o osobinama koje nisu bile značajne za govor Vramčeva zavičaja već su u piščeva djela ušle pod utjecjem varaždinske govorne sredine. Ti nam primjeri samo pokazuju da su na kajkavskom sjeveru već postojale spomenute kontrakcije, kao što nam primjer: u vola *tega* 10 (3311) pokazuje da su u nekim kajkavskim govorima već u 16. stoljeću počeli prevladavati *ä*-nastavci.

4.30. O tzv. »ličnim zamjenicama za 1. i 2. lice« posebno ću govoriti kasnije. Na ovom ću mjestu istaći samo neke njihove osobine koje su važne za padežni sustav.

Pored nominativnih oblika *ia* 62 (1567), *iaz* PN 29b, *ti* PN 173b, koji predstavljaju neraščlanjive amalgame, te zamjenice približuju se u toku povijesnog razvitka ostalim promjenljivim vrstama riječi, pa u kosim padežima razlikuju »osnovu« *män-*, *mn-*, *täb-*, *tob-* i nastavke. Isto vrijedi i za povratnu zamjenicu s »osnovom« *säb-*, *sob-*.

Nastavci se spomenutih zamjenica poklapaju u gen., dat., loc. i instr. sg. s nastavcima imenica II skupine (žäna): *ä – ę – ę – o*. Pored slaganja u izrazu postoji i sadržajna podudarnost: te se zamjenice odnose na lica, dakle na odašiljača ili primaoca vijesti (t. 4.58, 4.59), tj. na muške i ženske osobe, a upravo imenice II skupine mogu biti i muškog i ženskog roda – *papa, žäna* (t. 4.13). U jednome se te zamjenice slažu i s imenicama I A skupine, dakle s imenicama muškog roda: imaju istu oznaku za gen. i acc. sg. Važna je i ova činjenica: *säb-*/*sob-* odnosi se također i na imenice srednjeg roda, koje u instr. sg. imaju nastavak *-om*. Zato upravo ta zamjenica prva dobiva u instr. sg. pored starijih završetaka *-o*/*-u* i novije *-om: szobom* K 3 (1656), ku ie odneszla bila . . .*zobom* v Beech 49 (1459), odpelasse *szobom* 51 (1487), *szobom* ie Paiazita vodil 45 (1397). Da se tu ne radi o dodavanju *-m* nego čitavog nastavka *-om*, pokazuje nam Pergošić: *sobom* T 50, jer on za *ą* uvijek ima *u* (t. 2.15). U jedinom izuzetku, *moku, o* nije u nastavku. Kako se zamjenica *säb-*/*sob-* odnosi i na pl., kategorija se roda nameće jasnije od one broja: *žäno – sobo, Pajazitom – sobom, papama – sobom*, pa odatle i obrnuto: *sobom – papom*. Kako su muški i srednji rod, u odnosu na ženski, manje specifični, neobilježeni, pa prema tome i češći, *sobom* može istisnuti oblik *sobo*, te preko instr. *papom* uvjetovati preobliku *žäno* → *žänom*.

Značajno je da u Vramca u instr. sg. im. ž. r. alterniraju alova *o* i *u* kad se radi o nastavcima bez krajnjeg *m*. Mi smo na osnovu toga zaključili da je u govoru njegova kraja bilo *o* umjesto nekadašnjeg *ǫ* (t. 3.5 – 3.6). Isto je tako u imenica III skupine, gdje alterniraju *io* i *iu*. Međutim, kad se radi o nastavcima sa suglasnikom *m* na kraju, onda u pismu te alternacije nema: dolaze samo nastavci *-um, -jum*. Na temelju toga zaključujem: u govoru Vramčeva kraja bio je u instr. sg. f. nast. *o*, a nastavci *-um, -jum* preuzeti su iz drugih govora, i to iz onih koji su imali *u* za *ǫ*. Isti zaključak vrijedi i za pridjeve i zamjenice u instr. sg. f. Tamo gdje ipak dolazi *-om*, kao u riječi *sobom*, *o* nije postalo od *ǫ*, nego je čitav nastavak preuzet od imenica I A skupine, i to zbog razloga koje sam upravo naveo.

Nastavak *-om* dolazi i u riječi *Papom*, što nas ne iznenađuje kad znamo da je to imenica m. roda. Preko riječi kao *sobom*, koje su srodne i s imenicama I A skupine i s onima II skupine, uspostavlja se veza između imenica tih skupina. Ta se veza najprije uspostavlja između imenica I A skupine i imenica m. roda II skupine, a onda se može širiti i dalje, tj. može zahvatiti čitavu II skupinu. To se lijepo vidi u nekim suvremenim kajkavskim govorima koji imaju nastavak *-om* i u imenica kao što su *krâvom, lopâtom, jâgodom* i sl. Akcenat nedvosmisleno pokazuje da je čitav nastavak *-om* preuzet iz I A skupine. Kad bi bilo preuzeto samo krajnje *m*, onda bi te imenice imale akcenat ˆ[15].

4.31. S obzirom na fonematsku strukturu svi se padežni nastavci mogu podijeliti u dvije skupine: u prvu idu oni koji se završavaju vokalom ili »praznim znakom« (»signe zéro«) – *ø*, a u drugu oni koji se završavaju konsonantom.

Ako pogledamo padežne nastavke u imenica (tabele u t. 4.25), vidjet ćemo da u prvu skupinu idu nom., acc., gen., dat., loc. sg., te nom., acc. i instr. pl., a u drugu dat. i loc. pl. Dva padeža, instr. sg. i gen. pl., imaju miješane nastavke.

Pogledamo li padežne nastavke u pridjevskih riječi (t. 4.26 – 4.27), vidjet ćemo da u prvu skupinu idu nom., acc., gen., dat. sg., te nom., acc. i instr. pl., a u drugu gen., dat. i loc. pl. Dva padeža, loc. sg. i instr. sg., imaju miješane nastavke.

U ovom pregledu zasad nisu uzete u obzir mlađe pojave: gubljenje konsonanta *h* u gen. pl. pridjevskih riječi (vnogo *drugi* ļudi) i gubljenje istog konsonanta u loc. pl. imenica i pridjeva (po *drugi* ļudi). O tim će pojavama biti govora kasnije.

Većina padežnih nastavaka potpuno je ujednačena s obzirom na fonematsku strukturu. To znači da postoji unutarnja ujednačenost i uzajamna ujednačenost: sve skupine imenica imaju padežne nastavke s istom fonematskom strukturom, pridjevske riječi svih rodova imaju također nastavke s istom fonematskom strukturom, a osim toga postoji i uzajamno podudaranje tih struktura. Takvu potpunu ujednačenost vidimo u ovim pa-

[15] Za odnos *krâvom* : *krâvu* usp. JHK, str. 71, posebno bilj. 33.

dežima: nom., acc., gen., dat. sg., nom., acc., instr. pl. (nastavci imenica i pridjevskih riječi svršavaju se na vokal ili na *ø)*, dat., loc. pl. (nastavci se svršavaju na konsonant). Navedenoj tvrdnji protive se jedino nast. *-oj* u dat. sg. f. pridjevskih riječi. Međutim, ti su nastavci bili u 16. stoljeću vrlo rijetki i dobrim ih dijelom treba pripisati književnoj tradiciji i utjecaju nekajkavskih govora. Pergošić u tekstu I uopće nema *-oj* za dat. (JF 16, str. 22). U *Kronici* dolazi *-oj* u dat. svega triput: *Atenzkoi* obchine 14 (3655), proti *Rimzkoi* obchine 16 (3890), *onoi* neuere 49 (1466). Ako je *-oj* još postojalo u kojem od živih kajkavskih govora 16. stoljeća, bilo je to jedino zahvaljujući sinkretizmu dat. – loc.

Potpuna ujednačenost fonematske strukture nije ostvarena u ova tri padeža: loc. i instr. sg., gen. pl.

4.32. U loc. sg. stanje je ovakvo:

a) ujednačenost fonematske strukture postignuta je u kategoriji imeničkih nastavaka (svi se padežni nastavci svršavaju na vokal: *-ę, -nę, -tę, -u, -nu, -tu, -i);*

b) u kategoriji pridjevskih riječi ujednačenosti nema; nastavci se svršavaju na vokal: v *Turove* varase, na gore *Taborzke,* ili na konsonant: v *uelikom* vbostue, v *temnoi* nochi (za nastavak *-oj* nije sigurno da je postojao u živim govorima 16. stoljeća);

c) uzajamne ujednačenosti također nema; ona u početku nije čak ni djelomična jer pridjevske riječi svih rodova mogu imati i nastavak na vokal i nastavak na konsonant.

U daljem razvitku nastoji se postići bar djelomična uzajamna ujednačenost. U muškom i srednjem rodu potiskuju se nastavci na vokal, a u ženskom rodu oni na konsonant: v *Turovom* varaše, v *tęmnę (tęmni)* noči. Na taj način stvorena je uzajamna ujednačenost između imenica i pridjeva ženskog roda, a istodobno i unutarnja ujednačenost u kategoriji muškog i srednjeg roda pridjeva s jedne strane te ženskog roda pridjeva s druge strane.

U instr. sg. prvotno je stanje bilo ovakvo:

a) ujednačenost fonematske strukture postignuta je unutar gramatičkih kategorija po rodu, a ne unutar pojedinih vrsta riječi;

b) to znači da nema ujednačenosti u kategoriji imeničkih nastavaka ni u kategoriji pridjevsko-zamjeničkih nastavaka, ali postoji uzajamna ujednačenost između pridjeva i imenica muškog i srednjeg roda (nastavci se svršavaju na konsonant) te pridjeva i imenica ženskog roda (nastavci se svršavaju na vokal).

U daljem razvitku nastoji se postići ujednačenost i u pojedinim kategorijama nastavaka. Zbog toga imenice i pridjevske riječi ženskog roda dobivaju istu fonematsku strukturu u nastavcima kao i imenice i pridjevske riječi muškog i srednjeg roda: svi se nastavci svršavaju na konsonant. Tako se instr. sg. pridružuje padežima koji su potpuno ujednačeni s obzirom na fonematsku strukturu. Taj se proces vrši ne u svim govorima

istodobno, niti se vrši na isti način. Vidjeli smo da su neki govori već u 16. stoljeću ostvarili potpuno ujednačivanje (t. 4.30) time što su dodavanjem konsonanta *m* imenicama i pridjevima ženskog roda *(Bosium mochium)* uklonili razliku u fonematskoj strukturi koja je prvotno bila vezana uz gramatički rod. U nekim govorima ujednačivanje nije izvršeno ni danas, a u nekima opet ono je izvršeno u novije vrijeme ali drugim fonematskim sredstvima: umjesto *m* na kraju nastavka ž. r. dodaje se *j*[16].

Tako sam konačno odgovorio na pitanje postavljeno u t. 4.22: krajnje *m* u instr. sg. f. dobijeno je na dva načina. U jednim govorima ono je posljedica čisto morfoloških procesa, tj. prenošenja nast. *-om* iz I A skupine (t. 4.30), a u drugima morfoloških i fonoloških, ili kraće: morfonoloških[17].

Nije, međutim, isključena ni treća mogućnost: krajnje *m* moglo se razviti uslijed zajedničkog djelovanja morfoloških i morfonoloških faktora. Na to nas upućuju ovi Vramčevi primjeri: z *Marium zarochenom shenum* PN 15b, med *Rimzkom* i *Asianzku Czirkeuiu* 22 (191). Ali sličnih primjera nema dovoljno, a odnosi su zamućeni nedosljednom grafijom, pa je teško reći da li *-om* u *zarochenom* i *Rimzkom* treba tumačiti kao *-om* (nastavak prema I A skupini) ili kao *om (o<q+m).*

4.33. U gen. pl. prvotno je stanje bilo ovakvo:

a) ujednačenost fonematske strukture postignuta je u kategoriji pridjevsko-*zamjeničkih nastavaka, poglavito uslijed toga što u tom padežu* nema posebnih oblika za pojedine rodove;

b) u kategoriji imeničkih nastavaka ujednačenosti nema ni između pojedinih skupina imenica ni unutar tih skupina;

c) uzajamna ujednačenost postoji u slučajevima kad imenički nastavak ima na kraju konsonant.

S obzirom na takvo stanje gen. pl. predstavlja sasvim izuzetnu pojavu među padežnim nastavcima. Ujednačenost fonematske strukture nije vezana ni uz kakvu gramatičku kategoriju: ni uz rod, ni uz određenu skupinu imenica. Stoga je i ostvarivanje veće ujednačenosti ovdje povezano s nizom poteškoća. Jer ujednačivanje u jednom pravcu povlači za sobom razjednačivanje u drugom. Gubljenjem završnog *h* u pridjevskih riječi (vnogo *drugi ļudi*) postiže se slaganje s imeničkim nastavcima na vokal, ali se istodobno gubi uzajamna ujednačenost s imeničkim nastavcima na

[16] Npr. u govorima oko Krapinskih Toplica: *voduj* ili *vaduj*.

[17] Pod morfonologijom Trubecki je, kako je poznato, podrazumijevao analizu fonoloških sredstava u morfologiji, naročito analizu fonološke strukture morfema, *Principes*, str. 337–341. Morfonološka načela primjenjuje Jakobson i njegova škola (npr. *Stankiewicz*), usp. R. Jakobson, *Morfologičeskie nabljudenija nad slavjanskim sklonieniem*, The Hague 1958, gdje su padežni nastavci svrstani po kvantitativnom načelu (monofonematski i polifonematski). Naša je analiza fonematske strukture morfema kvalitativna, t. 4.31 i d. U govorima gdje je instrumentalno *-m* dobiveno morfološkim putem, tj. gdje je ono posljedica tendencije koja ide za ujednačivanjem fonematske strukture, čuva se metatonijski akcenat ˆ ili njegov refleks: *r'ęępum* (Pušča, Samobor, Kupinec), *rępôm* (Virje), JHK, str. 86–88.

konsonant (od *vasi* protiunikou PN 115a). Ako se ostvari potpuno uzajamno slaganje, tj. ako imeničkom nastavku na vokal odgovara pridjevski nastavak na vokal a onom na konsonant pridjevski nastavak na konsonant, onda se razbija ujednačenost unutar kategorije pridjevskih riječi. Efikasniji je drugi put, tj. onaj koji vodi k ujednačenosti imeničkih nastavaka: *szuoih mosih* PG 111b (usp. t. 4.17). Ali budući da su imenički padežni nastavci morfološki jači od pridjevsko-zamjeničkih – oni sadrže funkcionalne i modalne morfeme a ovi su posljednji obično samo dijelovi diskontinuiranih morfema – ujednačivanje se te vrste vrši vrlo sporo, što je redovito slučaj kad slabija gramatička kategorija utječe na jaču. Kako u jeziku uvijek djeluje više suprotnih i međusobno protivurječnih tendencija, spori procesi nemaju mnogo izgleda za pobjedu. Ovdje ću navesti samo jedan primjer. Pojavljivanje oblika *svojih možih, drugih ljudih* i sl. pored starijih oblika *svojih moži, drugih ljudi* automatski stvara novi odnos u jezičnom sustavu: padežni oblici najprije koegzistiraju kao dublete, a tek kasnije jedan oblik prevladava ili oba oblika postanu varijante. U trenutku kad u jeziku imamo i *moži* i *možih*, i *ljudi* i *ljudih*, stvara se određeni odnos između oblika sa završnim *h* i onih bez njega, tj. odnos između dubleta, koji se može uopćiti. Tako nastaju usporedni oblici: *drugih ljudi, drugih ljudih, drugi ljudih, drugi ljudi.* Budući da padežni nastavak *-ih* postoji u loc. pl. (drugih), ista se alternacija javlja i u tom padežu: po *drugi ludi* PG 6b. A kako nastavak *-i*, koji sada atlernira s nastavkom *-ih*, dolazi i u instr. pl. (meg . . . *oztali*, t. 4.27), to se i ovdje može pojaviti i *-i* i *-ih*. Kako je istodobno *-ih* vezano uz gen. pl., postoji mogućnost da dođe do izjednačivanja gen. – instr.: vuze sene Liju i Rakela, *zkoterih* rodi duenadezte Zina 5 (2192), z poniznoztiu i *oztalih dobrot* PN 24b. Drugim riječima, stvaraju se uvjeti za sinkretizam gen. – loc. – instr. pl., utoliko lakše što su u sva tri padeža nastavci dugi[18].

4.34. U kajkavskom dijalektu 16. stoljeća vokativ više nije postojao kao posebna gramatička kategorija: *Moij dragi Gozp. i priatel* K (predg.), *otecz gozpon* PN 19a, *kerschenik* 23a, *szin* 37a. Izuzetno susrećemo vokativ u tekstovima evanđelja, pa je očito da se tu radi o utjecaju pisanih predložaka: *Gozponne* PN 2a, *Bose* 11b, *brate*, neka dati vun znemem 160a (već i sama konstrukcija s *neka* nije kajkavska).

Vokativna se sintagma razlikuje od drugih imeničkih po tome što je nezavisna. Ona sadrži modalni morfem za broj te modalne morfe za rod i lice, ali nema funkcionalnog morfema ili morfa. U tom smislu vokativ i nije padež: *dođi, Petre; vidim te, radniče; pišem ti, Marijo; radimo za vas, djeco; riječ je o vama, seljaci; ostali su daleko za tobom, Ivane.* U svakoj od navedenih rečenica imenica u vokativu ima drukčiju sintagmatsku vrijednost, ali ona nije određena gramatički, već se razabire iz konteksta. Isto se zbiva sa sintagmemom *doba,* koji ne pokazuje u kakvom je odnosu s ostalim dijelovima izričaja: *u to doba, iz onog doba* itd.

[18] JHK, str. 71.

Vokativ uvijek ukazuje na sugovornika, stvarnog ili zamišljenog, tj. na drugo lice. I onda kad je vokativ dio diskontinuiranog morfema za lice: *čitaj ti Ivane*, i onda kad se ostvaruje zasebno: *čitam, Ivane*, on ostaje izvan paradigme s obzirom na kategoriju lica. Vokativ ukazuje na drugo lice ali ga ne znači, jer nikad ne ulazi u opreku s prvim licem. On se ponaša kao gramatički broj u primjerima *Mokrice, djeca*, ili kao lokativ s obzirom na funkcionalni elemenat: lokativ nikad ne ulazi u opreku s drugim padežima samostalno, nego tek u vezi s prijedlozima (živim *u gradu – izvan grada).*

Gubljenje je vokativa posljedica slabog funkcionalnog učinka: svaka je vijest upućena sugovorniku, te je suvišno isticati posebnim nastavkom ono što proizlazi iz govorne situacije. Vokativ se čuva tamo gdje je semantički obogaćen, tj. gdje ne služi isključivo za dozivanje. U takvim slučajevima on obično izražava govornikov stav prema sugovorniku[19].

Komparacija pridjeva i priloga

4.35. Morfemi za komparaciju ostvaruju se u okviru pridjevske ili priloške sintagme i spadaju u kategoriju modalnih gramatičkih monema. Oni se ne ostvaruju u sklopu amalgama, padežnih nastavaka u klasičnom smislu riječi.

Opreka »pozitiv« ≠ »komparativ« izražena je u kajkavskom dijalektu 16. stoljeća na više načina: a) *ø ≠ ej*, star-ø-i ≠ star-ej-i; b) *ø ≠ š*, jak-ø-i ≠ jak-š-i; c) *ø ≠ e(j)š*, star-ø-i ≠ star-eš-i, okorn-ø-i ≠ okorn-ejš-i; d) *k ≠ š, k ≠ l*, krat-k-i ≠ krat-š-i, leh-k-i ≠ leg-l-i (takvi se odnosi u kajkavskom dijalektu nisu dalje razvili); e) fonološkim alternacijama u okviru semantema, mlad-i ≠ mlaj-i, mlağ-i; f) leksički, dobr-i ≠ boļ-i.

Potvrde: *ztarei* K 26 (953), *obilnei* PN 14b, *razumneij* 146b; *iaksi* 8 (2790), *dragsi* PN 189b, *hudsi* 81b, *gerdse* 70b, *dragse* 39a; *mochnese* 13 (3633), *ztaresi* PN 23b, *okorneisi* PN 185b, *prijetneisi* 189b, *dztoneisi* 100a, *luteisi* i *chemerneisi* 175b, *ialneise* 155a; *krathsij* KSP, F 32, 78, *legle* PN 196b; *mlay* K 29 (687), *mlagi* 32 (953); *bolie* PN 40a.

[19] De Groot smatra vokativ prvenstveno padežom koji ima značenje stava, »attitudinal meaning«, usp. *Classification of Cases and Uses of Cases*, For R. Jakobson, str. 189. S tim je u skladu i učenje o »vokativu emocije«, Skljarov, *O vokativu*, Rad 327, str. 381–412. Teže je prihvatiti piščevu postavku o vokativu kao subjektu drugog lica te o zamjenicama *ti, vi* koje »nemaju oblika za nominativ« već ih valja shvatiti vokativima. Kad bi se subjekt i predikat morali slagati ne samo u broju i rodu nego i u licu, kako to tvrdi Skljarov, onda ne bismo govorili »ti si Petar« već »ti si Petre«. Neprihvatljivo je i Belićevo mišljenje o vokativu kao samostalnoj riječi u funkciji dozivanja izvan rečenice, za razliku od nominativa, koji »pretstavlja samostalnu reč upotrebljenu u nezavisnoj funkciji u rečenici«, i ostalih padeža, koji »pretstavljaju samostalnu reč upotrebljenu u zavisnoj funkciji«, usp. *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku I*, Beograd 1958, str. 108. Već nam alternacija *posta papa – posta papom* pokazuje da je nominativ zavisni padež kao i ostali, tj. funkcionalni elemenat što obilježuje zavisnu sintagmu. Ako postoje neprelazni glagoli, koji isključuju akuzativ, ima i takvih koji isključuju nominativ: *vina ne beše*. Za opreku nom. ≠ gen. usp. primjer: *ostalo je vino ≠ ostalo je vina*, gdje je nom. član osnovne gramatičke paradigme, dakle morfem. »Izvan rečenice« ne stoji samo vokativ: *vraga!, boga mu!, vatra!*

Već u 16. stoljeću sve se više širi oznaka *-š-* za komparativ, koja će u kajkavskom dijalektu gotovo potpuno istisnuti ostale: *mlaisi* PG 79a, *huisi* PN 185a, pored *hugie* 155a, *mensi* 23b, *veksi* PG 92b, *smekse* PN 177b itd.

Superlativ se izražava opisno: *naj+comp.* Usp. *naiueksa* PN 215b, *nai mlagi* K 42 (1312).

O nastavcima u glagolskim sintagmama

4.36. U vezi s glagolima postavlja se niz teoretskih pitanja na koja suvremena lingvistika još nije odgovorila ni iscrpno ni jedinstveno. Mi se u okviru ove radnje ne možemo upuštati u potanje razglabanje o prirodi glagolskih sintagmi. Stoga ćemo se zadovoljiti općim napomenama koje će nam dopustiti da preglednije izložimo građu iz Vramčevih djela[20].

S obzirom na opseg i način ostvarivanja glagolske se sintagme dijele na proste (minimalne) i složene. Prve se poklapaju s pojmom riječi: *dojde, došel, dojti*, a druge s tradicionalnim nazivima »*složeni*«, »*opisni*«, »perifrastični« glagolski oblik: *bo došel, nemre dojti, naj dojde.*

Prosta je glagolska sintagma nezavisna kad ne sadrži funkcionalni morfem ili morf koji bi određivao njen odnos prema drugim ostvarenim jedinicama ili skupovima jedinica. Ona je zavisna kad određuje takav odnos. Za prvu bismo mogli kazati da je »čista« ili »prava« glagolska sintagma, a za drugu da je »nečista« ili »neprava«, jer se po svojim osobinama približuje imenskim ili priloškim sintagmama: glagolski pridjevi i prilozi, infinitiv i sl[21].

U kajkavskom dijalektu 16. stoljeća postojala su dva tipa nezavisnih sintagmi: indikativna i imperativna, te tri tipa zavisnih: imenička, pridjevska i priloška.

U sklopu svih prostih sintagmi ostvaruje se kategorija *aspekta.*

U sklopu nezavisnih sintagmi ostvaruje se kategorija *načina* (indikativ – imperativ), *lica* (prvo – drugo lice; bezlični oblik, tzv. treće lice), *broja* (sg. – pl. – du.), a u okviru indikativne sintagme i kategorija *vremena* (praes. – aor. – impf.).

[20] Usp. Jakobson, *Zur Struktur des russischen Verbums*, Charisteria Guilelmo Mathesio, Prag 1932; *Shifters, Verbal Categories and the Russian Verb*, Harvard University 1957; Hjelmslev, *Le verbe et la phrase nominale*, Essais, str. 165–191; Martinet, *La linguistique synchronique*, naročito str. 195–229, ELG, str. 122–124, 126–128, 141–142.

[21] Zavisna glagolska sintagma pretpostavlja ostvarenje nezavisne, koja njome upravlja, tj. koja je uvjetuje. Glagolski pridjev *došel* pretpostavlja postojanje glagola *bo, bi, je*, infinitiv i supin, isto kao i prilozi, postojanje drugih glagolskih sintagmi, dakle upravo onako kako to čine imenske sintagme. Činjenica da zavisne glagolske sintagme u datim okolnostima mogu biti samostalne: *čitati!, živio!* i sl. objašnjava se na isti način kao i izrazi: *u kuću!, ognjem i mačem*, tj. elipsom koju omogućuje popratna situacija, usp. *dobar dan* mjesto *želim vam dobar dan.* Zavisne glagolske sintagme upravljaju i same drugim sintagmama, čuvaju rekciju. Jedino pridjev trpni gubi tu sposobnost, pa ga zato i nismo uvrstili u glagolske oblike.

U sklopu zavisnih sintagmi ostvaruje se kategorija *funkcionalnih morfa*, koji su srodni padežima ili priloškim nastavcima. U okviru pridjevske sintagme ostvaruje se i kategorija *broja* i *roda*, a u okviru priloške kategorije *reda, taksisa* (istovremenost – prijevremenost).

U sklopu složenih sintagmi ostvaruju se i neke kategorije koje su u sklopu prostih neostvarive: a) *statut* (jesni – niječni, potvrdni – upitni, niječno-potvrdni itd.); b) *dijateza* (prelaznost – neprelaznost i sl.); c) »*dokaznik*«, engl. *evidential* (upravni – neupravni govor, naznačivanje izvora i sl.). Primjeri za »objektivnu konjugaciju« predstavljaju poglavlje za sebe[22].

4.37. Među prostim indikativnim sintagmama Vramec još razlikuje prezentsku, aoristnu i imperfektnu.

U bezličnom obliku praes. mnogi suvremeni govori izražavaju opreku »sg.« ≠ »pl.« na jedinstven način u svih glagola, i to u obliku oznaka *ø ≠ jo (ju): čaka-ø ≠ čaka-jo, pišä-ø ≠ pišä-jo, misli-ø ≠ misli-jo.* U 16. stoljeću takav je postupak uobičajen jedino u glagola tipa *čaka*, a svi ostali izražavaju označeno »pl.« u zajednici s označenim »praes.« i »indikativ«, tj. u obliku nedjeljive oznake, amalgama: *piš-o, misl-ä.*

Usp. primjere iz Vramčevih djela: *plachu* ze 4 (1878), *imenuiu* 13 (3628), *poiu* 28 (591), *oberu* 29 (683), *pisu* 41 (1300), *zouo* 12 (3505), *seleiu* PN 13a, *ischu* 21a, *zesenu* i *versu* 46b, *obszlusuiu* 57b, *primu* 103b, *zigiu* 166a, *ne mogu* 36a, *ne mogo* 222b, *czueto* 3b, *derscho* 6a, *giblio* ze 6a, *proido* 7a, *teko* 13b, *gredo* 14a, *iemo* 45b, *plouo* 163a, *noze* 21 (159), *gouore* 23 (238), *zode* 7 (2631), gdaze *rode* 4 (1878), *zpe* PN 50b, *ne hote* 33a, *nehte* 67b, *dadu* 73b, *pouede* PG 54b.

Čak ni u primjerima *nenauideiu* PG 79b, *seleiu* PN 13a ne moramo vidjeti nastavak *-jo*, kako je to učinio Fancev a za njime i Aleksić (AslPh 32, str. 347; JF 16, str. 47), nego *-o*. Jer glagoli kao *nänavidęti* i *žälęti* imaju još u praes. pored kontrahiranih oblika *nänavidę, žälę*, usp. *selie* PN 3a, i nekontrahirane *nänavidęjä, žälęjä*, usp. seleie PN 47b. Odnos *žälęjä* sg. ≠ *žälęjo* pl. po svemu je analogan odnosu *pišä ≠ pišo, plačä ≠ plačo* itd.

Nastavak je *-jo* ograničen u stvari na glagole *hoteti* i *moći*, gdje alternira s *-ä* i *-o (hotä, mogo): hocheiu* PN 27b, *nescheiu* 33a, *necheiu* 77a, *moreiu* PG 33b.

Ostali se spomenici slažu s Vramcem. Pergošić ima *-ju* samo u primjeru *moreju*, JF 16, str. 47.

[22] Kategorije su ovdje navedene po Jakobsonu, *Shifters...*, iako je njihova definicija u prvom redu semantička i ne vodi dosta računa o sintagmatskim i paradigmatskim odnosima. Zato smo izostavili pobliže oznake značenja i uključili svaku kategoriju u okvire funkcionalnih i modalnih morfema i morfa prema odredbama u t. 4.4. »Objektivnu konjugaciju« ima npr. jezik Baska, madžarski i finski, usp. Hjelmslev, *Principes*, str. 144–146; Marinet, *La construction ergativeet les structures élémentaires de l'énoncé*, Journal de Psychologie normale et pathologique 1958, str. 377–392.

4.38. Aorist je u 16. stoljeću još postojao u kajkavskom dijalektu (usp. t. 3.11). Primjeri iz Vramčevih djela: *imenuua* 3 (15), *pride* 4 (1658), *vuze* 5 (2192), *prie* 8 (2810), *nazhini* 6 (2224), *oduersesze* 8 (2970), *zkreza* 6 (2224), *odide* 6 (2238), *poueksaze* 6 (2360), *poginu* 7 (2772), *ztuori* 3 (1), *pozhta* 8 (2898), sena niegoua *otraui* niega 19 (43), *oduersesze, odlochi* i *oddeli* 8 (2990), *zgore* i *vmre* 25 (379), *zache* ze 12 (3456), *zauie* 26 (401), *pobesa* 16 (3901), ondasze *poche* 58 (1546), *ie* ga 30 (772), do fondamentoma *poter* 26 (401), *odzua* 34 (1097), *odeuze* 36 (1118), *obetesa* 48 (1458), *rasztira* 51 (1475), *proschribuua* i *pregna* 54 (1521), *duisesze* 58 (1542), *odze* 60 (1556), *zterpe* PN 5b, *obraduuasze* 8b, *prelea* 29b, *genu* 33a, *oglade* 61b, *zape* 84b, *szpomenosze* Peter 84b, kamenie *popoczasze* 86a, *potemne* 90a, *szmiluuasze* 91a, *zeure* PG 56b, *dogodasze* ali *dopetisze* 110a, *vmorizta* 17 (3932), *vchinizta* 24 (308), *zachezta* 28 (630), *poghinozmo* PN 48b, *pridose* 4 (1658), *poztauise* 8 (2970), *oduergose* 12 (3456), ze *zprauise* 13 (3643), *podegnase* 14 (3790), *vmrese* 15 (3797), *imenouasse* 17 (3921), *znese* 31 (903), *sztasse* 41 (1278), *iesse* i *pohitase* 45 (1397), *odgouorise* PN 77b, *poidesse* 81a, *vchinise* 82a.

T: *prieh* 2, *pouedah* 28, *pouedahmo* 80, *nemogosmo* 223. Ac: *dah, vchynyzmo, naydoh, prydoh;* KSP: *poche, pochezmo, pozwazmo, naijdezmo, prechtezmo, wzehmo, ztase, powernwsse,* F 32, 352.

4.39. Teže je utvrditi da li je u živim govorima 16. stoljeća postojao i imperfekt. U spomenicima on se javlja prilično često. Vramec: *bese* 22 (174), *bese* poztauleni 26 (424), *behozta* PG 1b, zuani *beho* 3 (235), *beho* 5 (2048), *mislase* 51 (1490), *idesse* PN 1b, *dohagiasse* 35b, *imese* 46b, on *zpase* 47a, *szedese* 55b, *molase* 64b, *gouoriasse* 80b, ne *znase* 84b, *chugiase* 85a, *tomachase* nim 99a, *vuchase* 173b, *hogiase* ali *idese* 224b, *potuergauase* 226b, *chakahu* niega 48 (1458), *krichiahu* PN 1b, *chugiaho* ze 47a, *gouoriahu* 69b, *vigiahu* 73a, *perehu* 164a, ne *szmehu* 217b. Pergošić: *biesse* T 17, *rastiesse* 177, *ghouoriaahu* 73.

U 1. l. sg. glagola *biti* javlja se i oblik *behi* PN 104b, *behy* AC, F 32, 351, koji inače nalazimo u čakavskim govorima[23].

U dualu se već naslućuje nesigurnost u tvorbi: *izkahota* PN 37a, *gouoriahota* 98a, *behota* 42b, *behozta* PG 1b.

S obzirom na redovito bilježenje duljina u *Tripartitumu*, a djelomično i u Vramca: *idiese* PN 58b, *szediese* 73a, ne bi se moglo zaključiti da imperfekta u 16. stoljeću više uopće nije bilo. Međutim, značajan je nedostatak semantičke i distribucijske posebnosti toga vremena u odnosu na aorist. Ne može se reći da su imperfekt i aorist bili dvije varijante preterita, uvjetovane aspektom, jer se u Vramčevim djelima javlja i ao-

[23] Usp. impf. *hojahi* u Dubašnici na Krku, AslPh 32, str. 351. S obzirom na potvrde kojima raspolažemo (za dual usp. t. 4.48) mogli bismo za imperfekt pretpostaviti ovakvu paradigmu: behi – beše – behomo – behote – beho, behova (?) – beho(s)ta. Objašnjenje bi završetka *-i* zahtijevalo posebnu analizu. Kao radnu pretpostavku uzimamo dvije tendencije: a) veću razlikovnost u odnosu na aorist: *behi* ≠ *bẹh;* b) ujednačenu razliku za gramatički broj: sg. -h-/-š- + prednjojezični vokal ≠ pl. i du. -h- + stražnjojezični vokal.

rist nesvršenih glagola: Caszandar Maczedoniu *robi* 14 (3644), *nazuescha* 18 (3960), zpraui i popiza i *siue* 26 (437), *tosij . . . brani* 19 (42), *piza* 21 (96), *lada* 58 (1542), *prorokuua* PN 4a, *plaka sze* 184b, *delise* i *predekuuase* 3. l. pl. 173b, *hualise* Boga 6 (2453), *hodise* 53 (1500), *eruasse* 54 (1522).

4.40. Za kajkavski je imperativ značajno širenje oznake *-ę-* u pl. Prema nekadašnjem *näsi* ≠ *näsętä, digni* ≠ *dignętä, laži* ≠ *lažitä, prosi* ≠ *prositä, kriči* ≠ *kričitä* itd., već u 16. stoljeću primjećujemo da se prema *-i* u sg. svuda javlja *-ę-* u pl. Nemamo samo *reczi* PN 11b, *reczemo* 189a, *reczete* 1a, *pomozi* 44a, *oduerzi* 190a, *oduerzete* 13b (prema praes. *verse* 50a, *versu* 46b, *oduergu* T 119), *obleczemo* PN 135a (prema praes. *obleche* PN 21b), *zdignete* PN 7a, *vzemete* PG 75a, nego imamo i *puztemo, mechemo* PN 4a, *hualemo, dichemo, prozemo* i *molemo* nasega Mesiasa 4b, *zdersemo* PG 6b, *gledemo* PN 199b[24].

Na taj su način u kajkavskom dijalektu stvorena tri osnovna tipa za tvorbu imperativa:

a) pros-i ≠ pros-ę-mo/-tä;
b) sęj-ø ≠ sęj-ø-mo/-tä:
c) čaka-j-ø ≠ čaka-j-mo/-tä.

U slučaju a) označeno »imp.«, »sg.«, i morf koji ukazuje na »drugo lice» ostvaruju se u amalgamu *-i*. U pl. je »imp.« odvojen od kategorije lica, a broj se ostvaruje kao diskontinuirana (intenzivna) oznaka *ę-mo, ę-tä*.

U slučaju b) označeno »imp.«, »sg.« i morf za lice ostvaruju se također u amalgamu *-ø*. U pl. je samo »imp.« izražen praznom oznakom, *-ø-*, te je odvojen od kategorije lica i broja.

U slučaju c) označeno je »imp.« izraženo oznakom *-j-* i odvojeno od kategorije lica i broja u sg. i pl.

Borbu za prevlast između spomenutih struktura lijepo pokazuje glagol *glääděti:* a) *gledemo* PN 199b, b) *prijgleijte* KSP, F 32, 349, c) *gledai* PN 170a – *gledaite* 13a.

U sklopu množine, gdje postoji opreka »prvo lice ≠ drugo lice«, kategorija je lica predstavljena morfemima, a u sklopu jednine, gdje te opreke nema, modalni je morfem za lice sveden na morf (slično kao u vokativnoj sintagmi, usp. t. 4.34). Lični morf može u slijedu biti zanijekan prisutnošću bezlične nominativne, subjektne sintagme: *mir* oue hise *budi* PN 98b, i da nam *nistar* ne *budi* tako na ouom szuietu drago 94b, koga nam *dai Christus* 215a, da *bwdij* boghom kleth, *kij bwdij* megha zijna weche ztoga bantwual KSP, i da *bwdij* za wzega *del* nowij KSP, F 32, 350, *neznai leua* tuoia PN 176b. Analogna pojava u množini pret-

[24] Iz nepoznatih razloga Aleksić smatra da primjere *reczemo, reczete, obleczemo* valja čitati *rečemo, rečete, oblečemo*, usp. JF 16, str. 38, iako je očito da ispred *ę* (<*ẽ*) imamo ovdje *c* od *k*, kao što ispred istog vokala imamo *z* od *g*: *odvrzętä*.

vara opreku »prvo ≠ drugo lice« u preinačenu paradigmu »prvo ≠ neprvo lice«: *Budete boczi* ali *bokoue* vasi pripaszani PG 5b. Neki su od tih primjera možda i knjiški[25].

4.41. Infinitivnu i supinsku sintagmu okrstili smo »imeničkom«, jer je veza između nastavka za infinitiv i supin te padeža s funkcionalnog gledišta više nego očita: a) *tuj je treba delati – tuj je treba gazdarica, hoče jesti – hoče gibanice, vidi pisati – vidi knigu;* b) *ide jest – ide k jelu, ide delat – ide na delo.*

Infinitiv i supin ne ulaze u paradigmatske odnose, jer su sintagmatski različni: gdje se ostvaruje jedan, ne može se ostvariti drugi. Tu, dakle, nisu u pitanju funkcionalni morfemi, nego morfi. Oni su izraženi oznakama *-ť-* ili *-č-*, a razlika između njih, potencijalna opreka »inf.« ≠ »sup.«, odnosom *i* ≠ *ø:* nesche *zbantuuati* K 48 (1457) – kizu bili dosli *robit* i *sgat* 33 (1141). Supin se ne ostvaruje samo iza glagola kretanja nego i takvih koji pretpostavljaju njihovo postojanje *(slati, zvati):* zual ie *kopat, tesat* i *delat* PN 52a, tj. zvao je da dođu kopat itd.

Glagolski pridjev radni sadrži funkcionalni morf izražen oznakom *-l-*, kojim određuje svoj položaj prema elementima *bi, bo, jä,* tj. pokazuje da vrši predikatnu službu (usp. neodređeni oblik pridjeva s istom funkcijom, t. 4.5). Ta sintagma sadrži pored toga morfeme za broj, koji su obično svedeni na morfe: *čakal-ø* ≠ *čakal-i,* te morfe za rod: *čakal-ø/-a/-o.* Amalgam »sg.« + »masc.« može se ostvarivati diskontinuirano: *ę-ø, näs-ę-l-ø*[26].

4.42. Glagolski prilozi određuju svoj odnos prema nezavisnoj sintagmi funkcionalnim morfima, isto kao i neglagolske priloške sintagme. Oni pored toga sadrže modalne morfe za *taksis:* glagolski prilog sadašnji ukazuje na istovremenost, a glagolski prilog prošli na prijevremenost. Usp. *piše (pisao je) pisat će razmišljajući* – pisanje i razmišljanje pripadaju istom vremenu; *piše (pisao je) pisat će razmisliv̌ši* – razmišljanje prethodi pisanju. Kako su istovremenost i prijevremenost mehanički uvjetovane aspektom, one ne ulaze u opreku i ne predstavljaju morfeme već morfe.

U Vramčevim djelima, a isto vrijedi i za druge spomenike 16. stoljeća, spomenuti se glagolski oblici često ponašaju kao participi, vjerojatno pod utjecajem književnih izvora, te je teško utvrditi njihovu pravu vrijednost u živim govorima.

Ptcp. praes.: Aurelius probus Rimzki Czezar pozta od Zrema *buduchi* (– iako je bio) iednoga neuolnoga, vboga tesaka Zin 24 (280), Jakob videl ie po loitre *hodechi* Angele na Nebo gore 5(2185), u *goruchega* vola metal . . . u vola tega *gorechega* 10 (3311), Alexander *zerdechi* pride k Hierusalemu 13 (3631), to *chuiuchi* 49 (1465), *kazaiuchi* nioi 51 (1478),

[25] Preinaka je značenja vezana uz osobine zamjenica *mi, vi,* usp. t. 4.59.

[26] Usp. istu pojavu u pridjeva: *rav-ę-n-ø.*

vlezuchi PG 37b, *hoteiuchi* 49 (1456), vszakomu *imaiuchemu* PG 75a, *disechega* z mertuih PN 99b, otecz tako *moleche* hoche szlisati 119a, *priztopi ... klaniaiuchi* i *prozechi* mezto od niega PG 63b, z Magdalenu poleg nog *zedech* rech niegouo poszlusaimo PG 73a.

Vidljiva je nesigurnost u tvorbi: *goručega* i ***gorečega, hotejući,*** a isto tako i utjecaj latinskog: ***srdeči*** (irascens) mjesto ***srdeči se, klanjajući*** (adorans) mjesto ***klanjajući se*** itd.

Ptcp. pret.: *obladausi* 14 (3655), *odtuoriusi* 20 (68), *pobiusi* 15 (3844), *vhitiusi* 14 (3644), *obrausi* 37 (1161), *ztopiusi* PN 1b, *zponiusi* 6b, ne *razmeusi* 13a, *pomenkausi* ze vina 40b, *plunousi* 191a, ne ***hoteusi*** PN 175b, ne *gledausi* PG 23a, *dosedsi* 20 (70), *odsedsi* PN 8a, *prisedchi* 44b. *otidousi* 84b, *posiedsi* ali *odidousi* 123a, *zidousi* 218b, *obuksij* 35 (1077), *podzedsi* 58 (1542), *zauiemsi* 62 (1567), *pochemsi* PN 2b, *vergsi* 20b. *oduergsi* 35a, *padsi* 62a, *vzemsi* 84b, *vlezsi* 87b, *vlezousi* 84a, *vlezeusi* PG 86b.

I tu su vidljiva kolebanja u tvorbi: *odšedši, prišedči, otidovši; vlezši, vlezovši, vlezevši.*

Iznenađuju odnosi: ***čujući – gledavši, hotevši – hotejući,*** i perifrastični oblici: *bese vchinechi* PN 171b, *chudechi ze* otecz i mati niegoua ***bese*** PN 22b, a značajne su i omaške pri prevođenju; I *odgouori* Jesus reche nima PN 8a, mjesto *odgovorivši.*

Da se pokaže kako ostali spomenici idu usporedo s Vramcem, bit će dovoljno ovih nekoliko primjera: na *syuuchega* brata T 67, *hoteuchi* 61, *hotechi* 17, *hotech* 22, *vyeduch* 66. *hoteyuchy* AC, F 32, 354, *odtergsi* T 71, *vergsi* 287, *nasedsi* 153, *vpadsi* 188, *zakrychawsy* Š 9, *chuwsy* 9, *prez-trasywsy* ze 13, *nagledwwawsysze* 13.

4.43. Glagolski rod (dijateza) dolazi samo djelomično do izražaja u okviru složene glagolske sintagme. Prisutnost morfema *se* ukida mogućnost povezivanja s akuzativnom, objektnom imenskom sintagmom, ako je u pitanju prelazni glagol, a s nominativnom, subjektnom, ako je u pitanju neprelazni: *žäna muti dętä* (žena zabavlja dijete) – ***dętä sä muti; na lädu človęk lęhko opanä – na lädu sä lęhko opanä***[27].

Dijateza dolazi do punog izražaja tek u mješovitim, glagolsko-imenskim sintagmama. O tome svjedoči »objektivna konjugacija«, tj. diskontinuirano ostvarivanje funkcionalnog morfema ili morfa kojemu oznaka ne ulazi samo u sastav imenske sintagme već i glagolske: Saloszt dalko odsenij od tebe, vnoge ie saloszt vmoriła i *nega* v nie *haszne ni koreszti* PN 114a, *nega drugoga imena* 134b, *nega meg* nimi *verna hotenia* PG 103b, ar *ga ne vekse neuolie i teskoche* PN 106b. U suvremenim govorima *ga* nije vezano isključivo uz niječni statut: *jä'äga vodä'ä na zdä'äncu.* Ovamo spada i ono poznato međumursko *v'äägajä'ägav'äägane'ęga* (sad ga ima, sad ga nema). Pojava je inače značajna za neke neindoevropske jezike[28].

[27] Usp. Jakobson, *Shifters* ...

[28] Vidi t. 4.36, bilj. 22.

U okviru složene glagolske sintagme ostvaruje se i više gramatičkih vremena i načina:

a) perfekt: gl. pridj. rad. + praes. nesvršenog vida glagola *biti;* usp. naidose *ie Dersalo* 24 (306), *iezt ladala* 8 (2930), *zesgal iezt* 9 (3112), ou *iezt ozlobodil* redounike 24 (300);

b) pluskvamperfekt: gl. pridj. radni + perf. glagola *biti;* usp. Ar ne hotel Prokurator biti za onoga ky *ie bil* Otcza *vmoril* 22 (213), kakoim *ie* Kristus *bil pouedal* sidouom 20 (72), ou Papa *iezt bil zachel* 22 (203), kizu Hierusalem *bili podzeli* 10 (3238);

c) futur: inf. + praes. glagola *hoteti;* usp. *hoches* to *naiti* PN 224a, kako tu *hochete ... zlisati* 2a, *pobiti hoche* zemliu 3a, liudie *hote* pred ztrahom *szehnuti* 4b, *neschu veruuati* PG 10b, *nechw goworijti* KSP, *neche ztaty* AC, F 32, 353;

gl. pridj. rad. + praes. svršenog vida glagola *biti:* ne *bum videl* PG 10b, *videli budu* PN 7a, *ztala bude* 7b, *bode hotel* KSP, *bwtha zmela* KSP, F ib.;

d) kondicional I: gl. pridj. radni + *bi;* usp. Popa, ki*bize zbial,* prekletoga zapoueda biti 36 (1130), gd*abize priblisali* PN 1a;

kondicional II: gl. pridj. rad. + kond. I glagola *biti;* usp. gda *bi bil* zPersie dreuo szuetoga Krisa *priel* 28 (629);

e) opisni (ublaženi) imperativ: *da* ili *naj* + praes.; usp. gda chinis almostuo, *da nezna* leua tuoia, kaij chini deszna ruka tuoia PN 179a, Bogatczi *da chine* po almostue szebe prijatele ib., *naij bwde* ze wzega dijel, S negha *naij reche,* moij gozpon rijhtar *naij ijmenwijw* KSP, F 32, 350.

Zanimljivi su primjeri u kojima je prošlost izražena oblikom kondicionala: *da bi bijla zrazla* traua psenichna i lulek zesel bese, priztopise zluge i rekose PN 50b. Takva se prošlost razlikuje od obične po tome što njome govornik ističe da prenosi događaje kojima sam nije bio svjedok. Drugim riječima, tu se ostvaruje kategorija »*dokaznika*«. Usp. i primjere: *gda bi bil videl* da nema poroda K 37 (1131), *gda bi ze priblisali* PN 1a, *gda bi ... predekuual i kerztil* 35b itd.[29].

4.44. Aspekat se ostvaruje, kako smo već istakli, i u sklopu nezavisnih sintagmi: *kap-l-ä, ≠ kap-n-ä, ≠ jem-l-ü jäm-ø-ä,* i u sklopu zavisnih: *zdig-a-l ≠ zdig-no-l, kup-uva-l ≠ kup-i-l.* Zato je upravo ta kategorija najpodesnija kao polazište za klasifikaciju kajkavskih glagola.

Modalni morfemi za pojedine aspekte u većini se slučajeva ostvaruju diskontinuirano, zahvaćajući semantem i prefikse, pa u pojedinim odsječcima imamo tek potencijalne opreke, značajne za morfe: *z+dig-n-ü ≠ z+diž-ø-ä.*

U glagolskom pridjevu radnom aspekat je uvijek naznačen u odsječku između semantema i funkcionalnog morfa *-l-:* plak-*a*-la, krič-*a*-la, sej-*a*-la, lad-*a*-la, kup-*uva*-la, vrg-*ø*-la, zdig-*no*-la, pros-*i*-la, vid-*ę*-la, je-*ø*-la itd.

[29] Usp. štok. *veli, kare* (kaže) u odnosu na *velju, viđu* i kajkavski »ostatak aorista« u suvremenim govorima – *räku,* koji se upotrebljava u pričanju kad je govornik svjedok zbivanja o kojima je riječ. Defektivnost je i »nepravilnost« takvih glagola vezana uz činjenicu da im je značenje gramatičko, morfemsko, a ne leksičko.

Ta oznaka ima samo relativnu vrijednost za prepoznavanje aspekta (slično kao i oznaka za rod u imenica: slug-*a*, kin-*o*, aut-*o*), jer se on ostvaruje diskontinuirano, pa je za bespogrešno poistovećivanje potreban širi kontekst.

Svi su glagoli bez prefiksa nesvršeni ako im oznaka za aspekat sadrži *-a-*: plak-*a-*, krič-*a-*, sẹj-*a-*, kup-*uva-*, lad-*a-*. Ti glagoli idu u prvu vrstu. Svi ostali idu u drugu vrstu. Njihova je oznaka za aspekat neodređenija: vrg-*ø-* (svršeni) i näs-*ø-* (nesvršeni), kap-*no-* i toh-*no-*, kup-*i-* i pros-*i-*, vid-*ẹ-* i lät-*ẹ-*.[30]

Podjela se unutar vrsta može izvršiti po prirodi oznaka za imperativ i indikativ prezenta u jednini. U skupinu I idu glagoli koji izražavaju imperativ oznakom *-i*, a u skupinu II oni koji ga izražavaju drukčije (t. 4.40). U skupinu A idu glagoli koji izražavaju prezent oznakom *-ä-*, a u skupinu B oni koji u prezentu nemaju tu oznaku. Tako dobivamo unutar svake vrste četiri razreda: I A (imp. *-i*, praes. *-ä-)*; I B (imp. *-i*, praes. non-*ä-)*; II A (imp. non-*i*, praes. *-ä-)*; II B (imp. non-*i*, praes. non-*ä-)*.

	PRVA VRSTA	DRUGA VRSTA
Razred I A	plak-a-la	näs-ø-la
	plač-i/plač-ä	näs-i/näs-ä
Razred I B	krič-a-la	lät-ẹ-la
	krič-i/krič-i	lät-i/lät-i
Razred II A	sẹj-a-la	pi-ø-la
	sẹj-ø/sẹj-ä	*pij-ø/pij-ä*
Razred II B	čak-a-la	im-ẹ-la
	čaka-j/čaka-ø	ima-j/ima-ø

Oblik je za glagolski pridjev naveden posebno, u prvom retku, a oblici za imperativ i prezent usporedo. Da ne dođe do nepotrebne zbrke uslijed diskontinuiranog ostvarenja amalgama *masc.* + *sg.* u pridjevu *(näsẹl, lätẹl – näsla, lätẹla)*, kao uzorak je uzet oblik za ženski rod.

U drugoj vrsti prva se tri razreda dijele na podrazrede *a* i *b*. Prvi ima u glagolskom pridjevu oznaku za aspekat *-ø-* ili *-i-*, a drugome ta oznaka sadrži vokale *-ẹ-* ili *-o-:*

I Aa	näs-ø-la	*I Ba*	pros-i-la	*II Aa*	pi-ø-la
I Ab	živ-ẹ-la	*I Bb*	lät-ẹ-la	*II Ab*	hot-ẹ-la
	zdig-no-la				

[30] Da oznaka sa završetkom *-a-* ukazuje na nesvršenost, vidi se po tome što glagoli druge vrste, i onda kad su svršeni kao *kapnol-* i onda kad postaju svršeni dodavanjem prefiksa kao *zmislil-*, mogu biti preobličeni u nesvršene ostvarivanjem oznake *-a-*, *-ova-* i sl.: kap-*no*-l- ≠ kap-*a*-l-, zvrg-*ø*-l- ≠ zvrg-*ava*-l-, donäs-*ø*-l- ≠ donaš-*a*-l-, spros-*i*-l- ≠ spraš-*a*-l-, vid-*ẹ*-l- ≠ vid-*a*-l-, zlät-*ẹ*-l- ≠ zlät-*ava*-l-, zmisl-*i*-l- ≠ zmišl-*ava*-l- ili zmišl-*uva*-l- itd.

Glagol *glädęti* (gledati) ide u jednim govorima u razred *I Bb* druge vrste gläd-ę-la, gläd-i/gläd-i, u drugim govorima u razred *II B* iste vrste: gläd-ę-la, gläda-j/gläda-ø, ili gläd-ę-la, gläj-ø – gläč-ø/gläd-i[31].

4.45. Glagoli prve vrste *I A* razreda imaju u prezentu oznaku *-ä-: shge* K 51 (1480), a jedino u bezličnom obliku za pl., u amalgamu (t. 4. 37), oznaku *-o: plachu* ze 4 (1878), *ischu* PN 21a, *zigiu* 166a, *zouo* 12 (3505).

Prema *-i* u sg. oznaka je za imperativ u pl. *-ę-: mechemo* PN 4a, usp. t. 4.40.

U aoristu i imperfektu oznaka je za aspekat ista kao i u glagolskom pridjevu, tj. *-a-: zkreza* 6 (2224), *piza* 21 (96), *plaka* sze PN 184b – *proztirase, proztirahu, lamlahu* PN 1a; jedino odstupanje pokazuje glagol *prati:* impf. *perehu* PN 164a.

Istu oznaku *-a-* susrećemo i u infinitivu-supinu: *sgat* 37 (1141), te u glagolskom prilogu prošlom: *obrausi* 37 (1161).

Glagoli I B razreda imaju u prezentu *-i-*, a u amalgamu za bezlični oblik pl. *-ä: dersi* K 3 (nasl.) – *dersee* T 130. U svim se ostalim oblicima ti glagoli poklapaju s onima razreda I A: imp. *zdersemo* PG 6b, aor. *pobesa* K 16 (3901), *obetesa* 48 (1458), impf. *krichiahu* PN 1b, *zpase* PN 47a, inf.-sup. *zlisati* PN 2a, gl. pril. pr. *zakrychawsy* Š 9.

Glagoli II A razreda imaju prezent kao oni I A razreda: *imenuiu* K 13 (3628), a imperativ tvore po tipu *b*, t. 4.40. U aoristu, imperfektu, infinitivu-supinu, glagolskom prilogu prošlom oznaka je za aspekat *-a-*, kao u glagolskom pridjevu: *imenuua* K 1 (15), *proschribuua* 54 (1521), *prelea* PN 29b, *szmiluuasze* 91a – *nazleduuase* PN 1a – *veruuati* PG 10b – *nagledwwawsysze* Š 13.

Glagoli II B razreda izražavaju prezent oznakom *-ø-*, a imperativ oznakom *-j-* (tip *c*, t. 4.40): *pita* K 7 (2671), *pytaiu* 7 (2631), – *pobolsai* K (predg.). Po svemu se ostalome slažu s glagolima I A, I B i II A razreda prve vrste.

4.46. Glagoli I A razreda druge vrste imaju nastavke u prezentu kao oni u odgovarajućem razredu prve vrste: *budem* T 195, *budes* 223, *bude* 20, *budem* PN 30a, *bode* KSP, F 32, 345, *budemo* PN 61, *bodete* 106b, *budu* 111b, *siues* 204b, *sijue* 198a, *sijuo* 182b, 196a *morem* 216b, *moreš* AC, F 32, 346, *more* PN 145b, *moremo* PG 77a, *morete* PN 203a, *mogo* 222b, *mogu* PG 95b, *szede* T 53, *szedu* 70, *ieme* PN 2a, *prime* PG 93a, *iemo* PN 45b, *primu* 212b, *primo* 61b, *zachnes* PG 104a, *zachnu* PN 5a.

Imperativ se tvori po tipu *a*, usp. potvrde u t. 4.40.

Aorist se tvori na dva načina. Prvome je polazište u glagolskom pridjevu i običan je u glagola podrazreda I Ab te u onih glagola I Aa kojima semantemi u prezentu imaju kao završetak nazale: *poginu* K 7 (2772), PN 90a, *genu* 33a, *szpomenosze* 84b, *siue* 26 (437) – *prie, zache, zauie,*

[31] Pod utjecajem književnog jezika taj glagol u nekim suvremenim govorima prelazi u prvu vrstu: gled-a-la, gleda-j / gleda-ø.

poche, ie (od *jäti), pochezmo, wzehmo* (t. 4.38). **Drugome je polazište** u prezentu i običan je u glagola podrazreda I Aa kojima semantemi imaju kao završetak nesonante: *otidoh* PG 75a, *szede* PN 211b, *poijdozmo* KSP, *naydoh, prydoh* AC, F 32, 352, *mogosmo* T 223, *rekose, mogose* PN 215b, *szretose* 199b. Kolebanje u obrazovanju aorista između glagolskog pridjeva i prezenta dobro odražavaju glagoli kojima semantemi imaju kao završetak *r:* pored oblika *vmer* F 32, 352, *poter* K 26 (401), prema prvom načinu, postoje i oblici *vmre* 3 (930), *posre* 6 2454) **prema drugom. Oznaka se *-ä-* u nekim govorima javlja i u pl:** *naijdezmo* KSP, F 32, 352[32].

U imperfektu je ispred ličnih nastavaka oznaka *-ęę-:* idesse PN 1b, *idiese* 58b, *rastiesse* T 177; usp. oblik *perehu* u istom razredu prve vrste.

U podrazredu *b* infinitiv-supin i glagolski prilog prošli tvore se prema glagolskom pridjevu: *szehnuti* PN 4b – *plunousi* 191a. Na tvorbu ćemo se tih oblika u okviru podrazreda *a* osvrnuti posebno.

Kako su gotovo svi glagoli podrazreda *b* s oznakom *-n-, -no-* svršeni, postoji tijesna povezanost između njih i svršenih glagola podrazreda *a*. Ta se povezanost očituje na razini izraza u tome što podrazred *b* ne ostvaruje uvijek spomenutu oznaku: *pozdyghel* T 172, i što je svršeni glagoli podrazreda *a* mogu ostvariti: *pobieghne* T 213.

Svi glagoli I B razreda slažu se u prezentu s onima istog razreda u prvoj vrsti: *zodi* 7 (2671), *vydi* T 4 – *zode* 7 (2631), *vyde* T 73. Isto vrijedi za imperativ, koji se obrazuje po tipu *a*, t. 4.40.

U aoristu je oznaka za aspekat ista kao u glagolskom pridjevu, tj. *-i-* za podrazred *a*, *-ę-* za podrazred *b (sztupil* T 192 – *szuietel* PN 96a), a tako je i u infinitivu-supinu i u glagolskom prilogu prošlom: *dopetisze* PN 110a, *zgore* 25 (379) – *goworijti* KSP, F 32, 353 – *vhitiusi, ztopiusi, zponiusi* (t. 4.42).

Podrazred *a* obrazuje imperfekt oznakom *-a-*, kao glagoli prve vrste: *mislase* 51 (1490), *ghouoriaahu* T 73, a podrazred *b* oznakom *-ęę-*, kao glagoli I A razreda druge vrste: *szedese* PN 55b.

II A razred poklapa se u prezentu s istim razredom prve vrste: *seleie* PN 3a – *sheleo* PG 108a. Međutim, neki glagoli još čuvaju *-ä* u bezličnom obliku pl.: *zdade* PG 101b pored *dadu* PN 73b, da *pouede* ali nazueszte PG 54b, *hote* PG 11a.

Imperativ se obrazuje po tipu *b: razumei* PN 108b, *seleimo* 229b, *poseleite* PG 80a. Ako se semantem svršava na zatvorni dental u prezentu, u imperativu mu odgovara palatal: *poueg* PN 206a, *zapoueg* 86a, *poueghte* 30b, *ieig* 71a, *iegte* 186a.

[32] Utjecaj prezenta na aorist vidi se i u bezličnom obliku množine. Vramec ima pored *rekose, szretose* i *rekuse* PN 84b, *poiduse* PG 20a, *poneszuse* 118b. Grafijska alternacija *u – o* ukazuje na *o* (<ą) prema prezentu *reko, sreto, pojdo, poneso*. Istim se utjecajem objašnjava i ostatak aorista u 1. l. sg. *räku* (bilj. 29) mjesto *räko(h)*.

Glagol *imęti* (II B razred) obrazuje prezent i imperativ kao glagoli tipa *čaka, lada,* a u ostalim se oblicima slaže s glagolima tipa *sędęti* (I Bb druge vrste); usp. impf. *imese* PN 46b[33].

4.47. Infinitiv-supin i glagolski prilog prošli izvode se mehanički prema glagolskom pridjevu u svih glagola koji imaju vokalsku oznaku za aspekat ispred *-l-*. Na isti se način ti oblici izvode i u onih glagola II Aa razreda druge vrste kojima semantem u prezentu ima završetak *-j-* (tip *razmęj-): razmę-ø-la → razmę-ø-ti, razmę-ø-vši;* usp. *razmeusi* PN 13a. Preostali glagoli toga razreda (tip *jęd-*) i glagoli I Aa razreda druge vrste tvore oblike za infinitiv-supin i glagolski prilog prošli polazeći ili od semantemske varijante u prezentu, ili od one u glagolskom pridjevu, ili od jedne i druge:

praes.	*gl. pridjev*	*inf.-sup.*	*gl. pril.*
jäm-	jä-	jä-ø-t-	jäm-ø-ši
näs-	näs-	näs-ø-t-	näs-ø-ši
säd-	sä-	säs-ø-t-	säd-ø-ši
id-	iš-	i-ø-t-	šęd-ø-ši
säg-/säž-	säg-	sä-ø-č-	säg-ø-ši
tęr-	tr-	tr-ę-t-	tr-ø-/tr-ę-vši
vrg-/vrž-	vrg-	vr-ø-/vr-ę-č-	vrg-ø-ši

Usp. *ieti* PN 67b, *raasti* T 136, *naiti* 224, *priszeechi* 146, *vmryeti* 35, *zapryeti* 116, *verchi* PG 69a i *vrechi* K 31 (894), *sztrechi* PN 59a, *dotrechi* T 63. Potvrde za gl. pril. pr. usp. u t. 4.42. Oblici na *-ši* (asimilacijom i *-či*, usp. *prišetči*, u pismu *prisedchi)* sve se više gube i ustupaju mjesto onima na *-vši (-fši): odidovši, zidovši, vlezovši*[34].

Glagolski prilog sadašnji obrazovao se dodavanjem *-či* ili *-č* bezličnom obliku pl. prezenta, usp. t. 4.42.

[33] U II B razred ide i glagol *dati:* da-ø-la, da-j/da-ø, ako u prezentu nema oznaku -ä- (dad-ä). Nakon kontrakcije tipa *razmęjä → razmę* u taj razred ulaze i svi oni glagoli II A koji sada više nemaju imp. *-ø* ≠ praes. -ä, kao sęj-ø ≠ sęj-ä, već imp. -j ≠ praes. -ø, razmę-j ≠ razmę-ø.

[34] Općenito uzevši, infinitiv-supin ide s glagolskim pridjevom, a prezent s prilogom prošlim. Međutim, želimo li dati formalna pravila za tvorbu infinitiva-supina i priloga prošlog, moramo za glagole I A razreda i II Aa razreda tipa jęd- druge vrste uzeti u obzir i prezentsku varijantu semantema. U pridjevu prošlom i infinitivu-supinu imaju istu oznaku za aspekat, tj. *-ø-*, glagoli kojima semantem u prezentu ne završava na *r* ili *rj.* Semantem se ostvaruje u obliku iste varijante i u pridjevu i u infinitivu-supinu ako mu je u prezentu krajnji fonem *m, n, ń, s* ili skup *st:* jäm-, **jä-ø-la, jä-ø-ti;** počn-, počä-ø-la, počä-ø-ti; žäń-, žä-ø-la, žä-ø-ti; pas-, pas-ø-la, pas-ø-ti; rast-, ras-ø-la, ras-ø-ti. Krajnje *z* u prezentu povlači za sobom alternaciju: pridj. *z* – inf.-sup. *s,* griz-, griz-ø-la, gris-ø-ti; krajnje *b,p* alternaciju: *b – ps, p – ps,* gräb-, gräb-ø-la, gräps-ø-ti, täp-, täp-ø-la, täps-ø-ti; krajnje *t, d* alternaciju: *ø – s,* plät-, plä-ø-la, pläs-ø-ti, jęd-, ję-ø-la, jęs-ø-ti; krajnje *k, g,* pored alternacije: *k – ø, g – ø,* uvjetuje i posebnu varijantu infinitivno-supinske oznake – *č:* päč-, päk-ø-la, pä-ø-či,

Kategorija gramatičkog broja (pitanje dvojine)

4.48. Gramatički se broj u kajkavskom dijalektu može ostvarivati diskontinuirano, tako da u izraznom sloju dijelovi oznakâ za tu kategoriju ulaze u sastav raznih sintagmi: imenica, pridjeva, zamjenica, brojeva i glagola.

U kajkavskom dijalektu 16. stoljeća postoje još tri gramatička broja: singular, plural i dual. Prva dva imaju značajke samostalnih paradigmatskih događaja, modalnih morfema, a treći ne obrazuje stvarne opreke i ponaša se kao modalni morf.

Govoreći o nastavcima u imenskim i glagolskim sintagmama, mi se dosad gotovo i nismo obazirali na dual, jer mu želimo posvetiti naročitu pažnju i posebno ga obraditi. Razvitak dvojine ima veliko značenje za određivanje srodnosti između dijalekata hrvatskosrpskog i slovenskog jezika, a predstavlja i zanimljivu lingvističku pojavu: gubitak gramatičke kategorije za koju se čini da je u 16. stoljeću bila još duboko ukorijenjena u kajkavskom jezičnom sustavu.

Morf koji ukazuje na dvojinu može se povezivati s imeničkim semantemima: dua *mezecza* 22 (194), dua *Zina* 36 (1114), uide dua *brata* PG 3a, odnudie piszal dua *lisztu* (acc. jednak gen.) PG 56a, due *lete* 24 (307), po dueiu *mezeczu* 55 (1526), po dueiu *letu* 29 (637), zduema *popoma* 26 (420), zobema duema *Kralema* 52 (1486), u duanadezte *mezecza* 10 (3264), zedemdezet i dua . . . *tomacha* 14 (3700), duenadezte *pokolenie* 5 (2192).

Pišući o dvojini u Pergošićevu jeziku, Belić je utvrdio da uz broj *dva, dve* imenice muškog i srednjeg roda stoje u dvojini a imenice ženskog roda u množini[35]. Svoju tvrdnju ilustrira ovim primjerima: na due *strane*, dua *tugine, ruuke*. Očito je, međutim, da ovdje nemamo vokal *ä* kao u pl. već vokal *ę* kao u dat. – loc. sg. Spomenuo sam već da imenice II skupine u dat. – loc. sg. imaju nastavak *-ę* i *-i*. Za Pergošića i druge spomenike iz okoline Varaždina značajno je da su ti nastavci varijante od kojih se prva javlja iza nepalatala a druga iza palatala (t. 4.21). Isti slučaj vidimo u nom. – acc. duala. Pored *dve strane* i sl. javlja se u T nastavak *-i* iza palatala i *c:* duie *vesnici* 180. Usp. u Vramca: due *ribiczi* PN 74b, due *gerliczi* PG 28b. Tu imamo isti odnos kao u srdenjem rodu: *dvę lętę – dvę dugovańi*, usp. due *dughouani* pysseta PN 104, dwe *orany* AC, F 32, 69. Dvojina se javlja i u kosim padežima: na dueiu *Tablu* 6 (2453).

vrž-, vrg-ø-la, vr-ø-či (na kraju takvih semantema imamo i u prezentu alternaciju: *k/g – č/ž*, päk-/vrg-o päč-/vrž-ä/. Iznimku predstavlja jedino glagol *ide* i njegove složenice: id-, iš-ø-la, i-ø-ti, dojd-, doš-ø-la, doj-ø-ti. Glagoli kojima semantem u prezentu završava na *r, rj* imaju u pridjevu oznaku za aspekat *-ø-* a u infinitivu-supinu *-ę-*: tęr-, tr-ø-la, tr-ę-ti, vmęrj-, vmr-ø-la, vmr-ę-ti, usp. *potere* T 222, *zapre* 83, *posre* K 6 (2454), *presztre* PN 44b, *vmeries* PG 88a, *neumerie* 78a, *vmeriemo* 69b – *poserla* T 222, *vmerl* K 3 (622) – *zaprveti* T 116, *vmryeti* 35. Glagoli na velar kojemu ne prethodi vokal već slogotvorno *r* mogu u infinitivu-supinu imati za aspekat i oznaku *-ę-*: vrči – vręči, stręči, dotręči. Slična bismo pravila mogli formulirati i za tvorbu priloga prošlog. Međutim, kako su potvrde u spomenicima dobrim dijelom književne i ne odražavaju pravo stanje u živim govorima, u te se formulacije nećemo upuštati.

[35] *O dvojini u slovenskim jezicima*, str. 154–155.

Ne smije nas zbuniti što u imenica II skupine dolazi i nastavak *-ę* iza palatala, jer se isto zbiva i u srednjem rodu i u dat. – loc. sg. II skupine: v *hižę, devicę* (t. 4.21), dwe *oranye* KSP, F ib. Upravo je neshvatljivo kako je Belić mogao vidjeti dvojinu u *dve lete* a oblik množine u *dve strane*. On je po svojoj prilici potpuno smetnuo s uma da u kajkavskom dijalektu postoje dva glasa *e*, koji su predstavnici dvaju različitih fonema.

Dualski morf može se povezivati s pridjevima, zamjenicama i brojevima: uide *dua* brata, *kazta* bila szina *Zebedeuseua* PG 3a, Adam i Eua nai *perua* Chloueka bezta *ztuoriena* K 3 (1), Anton i Cleopatra *zama* zebe vmorizta 17 (3932), od *dueiu* bratu 45 (1401), roditela *negoua* PN 37a, od *niu dueiu* 110a, zmeg *niu dueiu* 110b, pred *niu* daie 101a, pozla *dua* zmeg vchenikou *zuoih*, gouorechi *nima* ... ako koteri *vama* sto reche la.

Dualski se morf povezuje s glagolskim semantemima. Praes.: iaz i sena moia staara *ieszua* PG 50a, *valluieta* T 67, *imata* T 232, *ideta* 193, *hochieta* 170, *posuedochita* 144, obe duie strane *imata* 102, ako *sta* obe duie strane zadouoline 102. Imp.: *ideta* u varas PN 1a, *reczeta* ib., *pouegta* 8a. Aor. i impf.: *vmorizta* 17 (3932), *poztazta* 62 (1567), *idoszta* i *pobiszta* 48 (1455), *vernuztaze* PN 37a, *ladazta* 21 (161), *izkahota* PN 37a, *gouoriahota* 98a, *behota* 42b, *behoszta* PG 1b. Složena vremena: iaz i sena ... *iszkala zua* tebe PN 37a, *bilazta* 48 (1456), *iezta* ouo vreme *bila* 34 (1059), kaszta ... *ladala* teda 45 (1401), *bwtha zmela* KSP, F 32, 353.

4.49. Istakao sam već u čemu je osnovna razlika između morfema i morfa: prvi ulazi u paradigmatske odnose, u opreke, s drugim morfemima, tj. time što se ostvaruje u određenoj tački govornog slijeda potiskuje u stanje potencijalnosti druge morfeme. Dva morfema ne mogu se ostvariti naizmjenično a da se time ne izmijeni značenje izraza u kojem se pojavljuju: vidim *grad* – *gradove* (opreka sg. – pl., značenje nije isto). S druge strane, morfemi iste kategorije moraju biti sintagmatski istovetni: gdje postoji mogućnost za ostvarivanje jednog, mora postojati i mogućnost za ostvarivanje drugog (vidim *žen-u* – *žen-e;* i oznaka *u*, sg., i oznaka *e*, pl., mogu se pojaviti u istoj tački govornog slijeda). Drukčije je s morfima. Oni ne ulaze u opreke. I to stoga što obično nisu sintagmatski istovetni; gdje se pojavljuje jedan, obično se ne može pojaviti drugi: iza semantema *čovjek* javlja se morf koji ukazuje na sg., *čovjek-ø*, a iza varijante istog semantema *ljud-* morf koji ukazuje na pl., *ljud-i*. Opreka *ø* ≠ *i* nije stvarna, kao u slučaju *jelen-ø* ≠ *jelen-i*, jer se morfemi za sg. i pl. ostvaruju diskontinuirano, izraženi su i u odsječcima *čovjek-* i *ljud-*, te se oznake *-ø* i *-i* ne isključuju iz istog stanja samostalno nego tek u sklopu cjeline, sintagme: *čovjek-ø* ≠ *ljud-i*. Isti je slučaj s kategorijom roda u imenica: određeni rod nije izražen samo u nastavku nego i u semantemu. Ako se i desi da dva morfa imaju istu sintagmatsku vrijednost *(diplomat-ø – diplomat-a*, t. 4.2), oni ne obrazuju opreku, jer su u tom slučaju svedeni na dublete: ne ulaze više ni u sastav potencijalne paradigme.

Kako su pojedini morfi sintagmatski različni, postavlja se pitanje njihova odnosa prema varijantama. Na prvi se pogled čini da nema nikakve razlike između odnosa *o : e (sel-o – polj-e)* i *o : ø (sel-o – grad-ø)*. Oznaka je *-o* uvjetovana kontekstom, semantemom *sel-*, isto onako kao što su i oznake *-e* i *-ø* uvjetovane semantemima *polj-* i *grad-*. Stoga neki lingvisti smatraju da rod i nije morfološka kategorija: *o, e, ø, a* samo su varijante amalgama *nom.* + *sg.*[36]. Međutim, odnosu *o : e* u izrazu ne odgovara nikakva razlika u sadržaju. On nije semantički motiviran, pa ne predstavlja ni potencijalnu opreku. Za odnose između pojedinih rodova to se ne može kazati. Svaki je rod ujedno i određeno semantičko obilježje, tako da razlici u izrazu odgovara i razlika u sadržaju. Te razlike u objema slojevima mogu pod određenim okolnostima dobiti značajke samostalnog paradigmatskog događaja, opreke, usp. *mlâd-i* (zaručnik, mladi suprug) ≠ *mlâd-a* (zaručnica, mlada supruga) ≠ *mlâd-o* (mlada životinja). U takvim slučajevima morf postaje morfem, te imamo posrijedi proces obratan od onog u primjeru *čovjek-ø ≠ ljud-i*, gdje se morfem pretvara u morf.

Na osnovu rečenog, razliku bismo između varijante i morfa mogli odrediti ovako: varijante su istog morfema sintagmatski različne a paradigmatski istovetne; morfi su iste kategorije različni i sintagmatski i paradigmatski. Ukidanje sintagmatske različnosti može imati dvojake posljedice: a) svesti dva različita morfa na dubletni odnos, čime se poništava potencijalna opreka *(diplomat-ø = diplomat-a);* b) pretvoriti dva različita morfa u dva morfema, čime se potencijalna opreka pretvara u stvarnu *(mlâd-i ≠ mlâd-a).*

4.50. Vrijednost se dvojine u kajkavskom dijalektu 16. stoljeća može odrediti jedino u okviru čitave kategorije gramatičkog broja. Zato ćemo najprije ispitati sintagmatske i paradigmatske odnose između jednine i množine, između jednine i dvojine te između množine i dvojine.

1. Odnos između jednine i množine:

a) *grad* . . . zauie K 61 (1665); *grady* . . . zauie ib.;

b) ladal ie trideszeti i iedno *leto* 24 (310); szedemdezet i chetiri *leta* 42 (1304), duadeszeti *let* 44 (1378);

c) iednonadezte *leto* 11 (3553); iedno nadezte *let* 39 (1216).

Primjeri pod a) pokazuju da sg. i pl. obrazuju osnovnu opreku, te da se prema tome ponašaju kao morfemi. U primjerima pod b) stvarne su opreke svedene na potencijalne, morfemi na morfe: sg. i pl. određeni su kontekstom, te više ne znače određeni broj već samo ukazuju na nj. U primjerima pod c) sg. se i pl. vladaju kao dublete: oni su i sintagmatski i paradigmatski istovetni.

[36] ELG, str. 121–122.

2. Odnos između jednine i dvojine:

b) trideszeti i iedno *leto* v. gore); duadezeti i due *lete* 4 (nasl.).

Taj je odnos analogan onom između jednine i množine pod b), sg. su i dual određeni kontekstom.

3. Odnos između množine i dvojine:

b) duadeszeti *let* (v. gore); due *lete* 24 (307);

c) duenadezte *leta* 33 (1043), duenadezte *let* 22 (181); duenadezte *lete* 47 (1457).

U primjerima pod b) pl. su i dual određeni kontekstom, a u primjerima pod c) vladaju se kao dublete.

Iz navedenog se vidi da jedino sg. i pl. obrazuju stvarnu opreku i ponašaju se kao morfemi. Dual i sg., dual i pl. mogu biti sintagmatski različni, a dual i pl. mogu se pored toga naći i u odnosu značajnom za dublete.

Dual se ne vlada kao morfem ni u ovakvim primjerima: i ozta dete Jesus v Hierusaleme i *nepoznazta roditela negoua* PN 37a, zginu snih *ochiu* 102a, *zdignenima rukama* 128a, *rukama zuoima* PG 57a, *nogama moima* PN 60a. Ti su oblici možda samo književni, a ako su još i postojali u živim govorima, oni nisu obrazovali osnovne opreke s množinom već su se nalazili s njome u dubletnom odnosu: *rukami szuoimi* PN 76b, *zuezanimi rukami i nogami* verzete niega v temnoszt 135a. Da se oblik *oči* više nije osjećao kao dual, pokazuje primjer: *due oke* imeiuchi PG 92a.

4.51. Naglasili smo već da se morfemi i morfi za broj mogu ostvarivati diskontinuirano. Pri takvom ostvarivanju pojedini su dijelovi morfema svedeni na morfe: svaki dio ukazuje na određeno označeno, ali ne ulazi u stvarnu opreku s drugim označenim iste kategorije. Opreka je ostvarena tek na razini cjeline:

biljn-*a* *je* mast-*ø* korisn-*a*
biljn-*e* *su* mast-*i* korisn-*e*

Iako svaki potcrtani odsječak u prvom retku ukazuje na sg.: *-a, je, -ø, -a*, a onaj u drugom na pl.: *-e, su, -i, -e*, gramatička paradigma dolazi do izražaja samo u sklopu cjeline: *a-je-ø-a* ≠ *e-su-i-e*, tj. ona je zbroj potencijalnih opreka između pojedinih morfa: *a* ≠ *e* + *je* ≠ *su* + *ø* ≠ *i* + + *a* ≠ *e*. Ako je u pitanju diskontinuirano ostvarenje morfa, onda gramatička paradigma ostaje potencijalna i kao zbroj takvih dijelova, te se opreke mogu aktualizirati istom u zajednici s leksičkim monemima: čovjek-*ø* *je* izložen-*ø* opasnosti ≠ ljud-*i* *su* izložen-*i* opasnosti (opreka je *ø-je-ø* ≠ *i-su-i* samo potencijalna).

Naročitu vrstu diskontinuiranosti vidimo u primjeru: *muž i žena rade*. Odsječak *-e*, ukazuje na pl. ali ga ne znači, jer nema opreke sa sg.: *muž i žena rad-i*. U pitanju je, dakle, morf a ne morfem. Međutim, taj morf nije sastavni dio ostvarenog morfema s označenim »množina«, jer su i *muž-ø* i *žen-a* u jednini. On je u stvari motiviran sintagmama tipa *seljac-i*,

omladinc-i, tj. onima koje obrazuju izvedenu paradigmu (t. 4.3) sa sintagmom *muž i žena*. A te sintagme u stanju potencijalnosti sadrže oznaku za pl. Tu je također posrijedi diskontinuirano ostvarenje morfema, samo što se jedan njegov dio nalazi u stanju P (seljac-*i*), a drugi u stanju A (rad-*e*). Diskontinuiranost je paradigmatski heterogena, zahvaćajući oba stanja – aktualno i potencijalno.

Budući da morf tipa *-e* u rad-*e* vrši sintezu onog što je gramatički ostvareno i onog što bi moglo biti ostvareno, mi ćemo ga zvati *sintetičkim morfom*. Takav morf, unutar kategorije roda, vidimo u Vramčevu primjeru: *Puske i prah puskeni*, od fratra Niemcza, *naseszto* iezt ouo Leto K 45 (1391). Sintagma *puške* ukazuje na ženski rod, a *prah puškeni* na muški rod. Oznaka *-o*, u *našesto* ukazuje, međutim, na srednji rod i produžuje nastavke iz sintagmi tipa *oružje*, koje su potisnute u P[37].

Odsječke tipa *-a, je, -ø, -a* u *biljn-a je mast-ø korisn-a*, koji nisu sintetički morfi, zvat ćemo *analitičkim morfima*. Njihova je diskontinuiranost paradigmatski homogena: svi se dijelovi nalaze u istom stanju.

4.52. Dvojinski nastavci u kajkavskom dijalektu 16. stoljeća mogu biti sintetički i analitički morfi.

Sintetički dualski morf vidimo u primjerima: Formosus i Sergius *Pape* naiednoch *bezta* 31 (892), Maria ... Ana ... *dane beszta* 54 (1251), Adrianus peti i Iuan duadeszeti perui, *posztazta* Papa 41 (1276), usp. i potvrde u t. 2.8 pod *e*.

Takav se dvojinski morf može zamijeniti množinskim: *Bani* Horuatzke i szlouenzke zemle *poloseni iezu*, Petar Kegleuich, i Thomas Nadesdi 57 (1538), usp. i potvrde u t. 2.8 pod *e*.

Analitički se morf još dobro čuva i ne miješa se s množinskim u broju *dva, dvę* i u imenskim sintagmama koje sadrže taj broj, usp. potvrde u t. 4.48.

Izvan imenske sintagme spomenutog tipa analitički se dvojinski morf već može zamijeniti množinskim. Pored primjera kao: Dua Czezara *poztazta* biti 30 (782), Osztauile zina dua *kaduaszta* i vezda *siua* 62 (1567), ozlobogen be od dueiu bratu *kaszta* ... *ladala* teda 45 (1401), imamo i ovakve: ar*szu* medzobo *bili* boia dua gozpodina 42 (1312), uide dua brata, kazta bila szina Zebedeuseua, Jacoba i Iuanusa, *kizu* zoczem szuoim szkerbliuo *nachinali* i *kerpali* mrese szuoie PG 3a, Teda Jesus pozla dua zmeg vuchenikou zuoih, gouorechi *nima* (du.), *Ideta* (du.) u varas, ki iezt zuproti *vam* (pl.), i lekmeztu *naidete* (pl.) Oszliczo priuezano i shrebe snium, *oduesete i dopelaite* (pl.) k mene, I ako koteri *vama* (du.) sto reche, *reczeta* (du.) PN la, i ozta dete Jesus v Hierusaleme i *nepoznazta* (du.) roditela negoua. *Stimalizu* (pl.) niega biti v touarustue, *pridose* (pl.) ieden den hoda, terga *izkahota* (du.) megh rodom i znanczi. I ne *naidosega* (pl.), *vernuztaze* (du.) v Hierusalem PN 37a.

[37] U tom bismo primjeru na isti način mogli protumačiti i sintetički morf za broj.

4.53. Građa kajkavskih spomenika 16. stoljeća ukazuje na tri stupnja u razvitku dvojine.

Stupanj A	dva sina/idäta	tri sini/ido
	otęc i sin/idäta	otęc, sin i kči/ido

Dvojina se i množina ostvaruju kao analitički i sintetički morfi. Dvojinske su sintagme odvojene od množinskih, tj. ne ulaze u istu izvedenu paradigmu: *dva sina* i *tri sini* ne mogu se ostvariti u istom položaju, a isto vrijedi i za *idäta* i *ido*. Na tom se stupnju razvitka možda nalazio govor Pergošićeva zavičaja[38].

Stupanj B	dva sina/idäta	tri sini/ido
		otęc, sin i kči/ido
	otęc i sin/idäta . . .	otęc i sin/ido

Kao analitički morf dvojina se još dobro razlikuje od množine, te sintagme *dva sina* i *tri sini* ne ulaze u sastav iste izvedene paradigme. Međutim, kao sintetički morf dvojina gubi posebnost u odnosu na množinu, te sintagme *otec i sin*, *otec*, *sin i kči* i *tri sini* mogu imati istu sintagmatsku vrijednost. Sintagma *otec i sin* ulazi u izvedenu paradigmu i sa sintagmama tipa *dva sina* i s onima tipa *tri sini*, stvarajući most između dualskih i pluralskih sintagmi, koje su na stupnju A bile strogo odvojene.

Stupanj C	dva sina/idäta	dva sina/ido
	otęc i sin/idäta	otęc i sin/ido
		tri sini – otęc, sin i kči/ido

Dvojina se više ne razlikuje od množine ni kao analitički morf u sintagmama tipa *idäta*, tako da sada i *dva sina* može ući u izvedenu paradigmu s pluralskim sintagmama. Taj se stupanj razvitka odražava u jeziku Vramčevih djela.

Budući da su *ideta* i *ido* dublete kad se ostvaruju u vezi sa sintagmama *dva sina* i *otec i sin*, i budući da se *ido* ostvaruje i tamo gdje se *ideta* ne može ostvariti: u vezi sa *sini*, *tri sini*, *otec*, *sin i kči*, pluralski morf postaje tipičan (jaka kategorija) a dualski netipičan (slaba kategorija). Pluralski nastavci istiskuju dualske u svim sintagmama koje ne sadrže broj *dva*, *dvę*.

4.54. Dalji je razvitak dvojine u kajkavskom dijalektu uvjetovan i razvitkom brojeva, pa je uputno da na ovom mjestu kažemo nekoliko riječi i o njima.

Iz primjera se u t. 4.48 vidi da se *dv-a*, *dv-ę*, vlada kao pridjevska sintagma kojoj nastavci sadrže funkcionalne morfe te modalne za broj i rod.

[38] To proizlazi iz Belićeva opisa, o. c., str. 153. i d., u koji se, na žalost, ne možemo stopostotno pouzdati.

Brojevi od *tri* dalje sadrže u nastavcima također funkcionalne morfe, modalni koji ukazuje na gramatički broj, ali ne razlikuju rodove: ze uzeh *treh* PN 155a, vszem *trem* kipom 141a, u nom. pored *tri* 169a dolazi i oblik *treie* 100a, u Pergošića *terie* T 48; *chtiri* 199b, *chetire* K 63 (1657), *chetiri* 20 (66), *chetiremi* PN 185a, sz *petimi* iechmenimi kruhi 73b, *petimi* hlebi 101b, *zedmimi* kruhi 101b, po *ozmih* dneh 105a, *deuetih* 202a, szteh *deszetih* gobauczeu 200a, vszem *deszetim* 202b, *vDeszeteh* leteh K 41 (1300).

Između brojeva *tri, četiri* te onih tipa *pet, šest* . . . postoji bitna razlika. U gen., dat., lok., instr. svi sadrže morf koji ukazuje na gramatičku množinu. Međutim, u nom. i acc. brojevi *tri, četiri* ukazuju na pl., a oni tipa *pet* imaju nastavke koji ukazuju na sg. odnos *pet-ø: pet-imi* podsjeća na štokavsko *telad-ø : telad-ma*. On je u kajkavskom dijalektu tijesno povezan s odnosom između priloga količine i pridjeva: *vnogo, veče, malo*/ vitezov – *s vnogimi, večimi, malimi*/ vitezmi; *pet, šest, deset*/ vitezov – *s petimi, šestimi, desetimi*/ vitezmi. Usp. *vnogo Turkou* K 61 (1565) – *vnoge liude* pozekose 62 (1566), *zmalimi* ali dobrimi *Vitezmy* 61 (1565).

Budući da odnos imenske sintagme koja sadrži brojeve prema nezavisnoj, glagolskoj, može biti određen prijedlozima ili imeničkim nastavcima, postoji tendencija da se u brojeva sačuva nominativno-akuzativni oblik i u kosim padežima: po *tri leta* 32 (924), od *zedem* mudrih 11 (3364), po teh *szedem* vrageh PG 63, zuoimi *zedam* zinmi 22 (161). Ali i tu je vidljiva razlika između *tri* i *pet:* prvi ostaje solidaran s imenicom, tj. funkcionalni se morf ostvaruje diskontinuirano (tr-*i* leta-*a*), a drugi više ne slijedi imenicu (po sedem-*ø* vrag-*eh*).

Mi se nećemo upuštati u potanje razglabanje o sročnosti uz brojeve, jer smo o tome već pisali (usp. RSI II, str. 104), nego ćemo istaći tek ono što je važno za razvitak dvojine:

a) brojivi *tri* i *četiri* ponašaju se u imenskoj sintagmi kao pridjevi i s obzirom na gramatički broj i s obzirom na funkcionalne morfe; solidarnost je tih brojeva s imenicama očita i onda kad postoji slaganje s prijedlogom (po tr-*eh* let-*eh*) i onda kad slaganja nema (po tr-*i* let-*a*);

b) brojevi *pet* . . . mogu još biti solidarni s imenicom, vladati se kao pridjevi, ali već postaju i nezavisni s obzirom na imenicu (svoj-*imi* sedem-*ø* sin-*mi*) ili čak njome i upravljaju, tj. imenička sintagma određuje svoj odnos prema njima (deset-*ø* sin-*ov*);

c) broj *dva, dve* vlada se uvijek kao pridjev u imenskoj sintagmi; on je solidaran s imenicom i s obzirom na gramatički broj i s obzirom na funkcionalne morfe (t. 4.48), te se u tome načelno slaže s brojevima *tri* i *četiri;* takvo slaganje stvara uvjete za prodor množinskih nastavaka i u sintagme koje sadrže broj *dva, dve*.

Približavanje broja *dva, dve* brojevima *tri* i *četiri* potpomognuto je i razvitkom složenih brojeva 11 – 19. Dok su ti brojevi sastavljeni od *jeden, dva, tri* . . . + *na deste*, odnosi su između njih i imenica u okviru imenske sintagme istovetni odnosima između jednostavnih brojeva i imenica: *jedno na deste leto – jedno leto, dve na deste lete – dve lete, tri na*

deste leta – tri leta, pet na deste let – pet let. Ali oni se sve više osjećaju kao nedjeljive cjeline, pa to utječe i na njihov fonološki izgled: usp. *dwanaijzte* KSP, F 32, 90. Time se mijenja i njihova sintagmatska vrijednost, pa se i brojevi 11 – 14 počinju vladati kao *pet na dezte.* Ali ta se promjena vrši postupno, o čemu nam svjedoče potvrde za dubletne odnose: *jedno na deste leto – jedno na deste let, dve na deste lete – dve na deste leta – dve na deste let* (usp. t. 4.50). Izjednačivanje *dve na deste leta – tri na deste leta* može se prenijeti i na jednostavne brojeve *(dve lete – tri lete, dva leta – tri leta),* jer se *dva* i *tri,* kako smo istakli, ponašaju u okviru imenske sintagme kao pridjevi. Za prenošenje odnosa *dve na deste let – pet na deste let* na **dve let – pet let* nema, naprotiv, potrebnih preduvjeta, jer se *pet* u imenskoj sintagmi vlada bitno drukčije nego *dva, dve.*

4.55. Usporedimo li razvitak kajkavske dvojine s razvitkom koji je ta kategorija doživjela u slovenskom jeziku, lako ćemo zapaziti bitne razlike[39].

U Trubarovim djelima imamo ovakvo stanje:

a) dvojina se dobro čuva kao analitički morf u nom.-acc. imenskih sintagmi tipa *dva sina;* u kosim padežima dualske nastavke čuva samo broj *dva,* a imenice, pridjevi i zamjenice dobivaju već pluralske: *v tih dveju slovenskih predgovorih* mjesto *v tu dveju slovensku predgovoru,* kako bi rekli Vramec ili Pergošić;

b) dvojina se dobro čuva kao analitički morf u sintagmama tipa *ideta,* te je u tome Trubar bliži Pergošiću (stupanj A) nego Vramcu (stupanj C);

c) dvojina se dobro čuva kao sintetički morf u sintagmama tipa *ideta* ako je subjektna sintagma sastavljena od imenica muškog roda *(Sem inu Jafet),* a zamjenjuje se množinom ako je subjektna sintagma u ženskom rodu (*Marija Magdalena inu Marija Jožefova*); tu se Trubar udaljuje i od Pergošića, koji čuva dualski sintetički morf u svim slučajevima, i od Vramca, koji ga u svim slučajevima može zamijeniti pluralom.

Unatoč navedenim razlikama i kajkavski i slovenski sustav mogu se svesti, s obzirom na dvojinu, na ovakav zajednički dijakronijski uzorak:

tri sini/ido	dva sina/ideta
sini/ido	—

Tu imamo korelaciju s praznim pretincem, jer prema odnosu *tri sini/ido: dva sina/ideta* nedostaje odnos *sini/ido : sina/ideta,* a prema *tri sini /ido : sini/ido* nemamo *dva sina/ideta : sina/ideta.* Bitna razlika nastaje istom u toku daljeg razvitka. U slovenskom jeziku prazni se pretinac popunjava: *sina / ideta,* čime dvojina dobiva u književnom jeziku značaj-

[39] Tesnière, *Les formes du duel en slovène,* Paris 1925; *Atlas linguistique pour servir à l'étude du duel en slovène,* Paris 1925. Primjeri su iz Trubarovih djela navedeni po Beliću, o. c., str. 81. i d.

ke morfema. Takav je razvitak bio omogućen čuvanjem dualskog sintetičkog morfa *(Sem inu Jafet sta morala)*, koji je spriječio ulazak sintagme *dva sina* u izvedenu paradigmu s *tri sini*. U kajkavskom dijalektu gubitak je sintetičkog morfa *(otec i sin ido)* uvjetovao i gubitak analitičkog *(dva sina ido)*, te su se sintagme *sini, tri sini* i *dva sina* našle u istoj izvedenoj paradigmi. U korelaciji novog tipa:

tri sini/ido	dva sina/ido
sini/ido	—

popunjavanje je praznog pretinca postalo nemoguće. Pošto se izgubio oblik *ideta*, oblik se *sina* bez broja *dva* više nije mogao nametnuti kao semantički motiviran. Izjednačivanje *sini – tri sini – dva sini/ido* samo je logički nastavak odnosa koji su se bili razvili već u 16. stoljeću. Koliko je tom izjednačivanju pridonio i razvitak brojeva, istakli smo u t. 4.54.

4.56. U štokavskom dijalektu, koji se također može svesti na dijakronijski uzorak naveden u t. 4.55, sintetički se dualski morf izgubio kao u kajkavskom dijalektu: *otac i sin/idu*, a istu je sudbinu doživio i analitički u sintagmama tipa *ideta: dva sina/idu*. Međutim, analitički se morf sačuvao u zavisnom dijelu predikatne sintagme: *dva sina/su išla*, čime je sintagma *dva sina* sačuvala dio posebnosti u odnosu na pluralske imenske sintagme. Tip *dva sina/su došla* utjecao je čak i na sintagme kao *djeca/su došla*, po čemu se štokavski razlikuje od kajkavskog *dva sini/so došli – deca/so došli*.

U potanje uspoređivanje štokavske, kajkavske i slovenske dvojine ne možemo se upuštati, ali je već iz navedenog ipak jasno ovo:

a) u sva tri jezična sustava dvojina je bila prvotno svedena na modalni morf;

b) taj se modalni morf u slovenskom književnom jeziku razvio u morfem, u štokavskom se djelomično sačuvao kao morf, a u kajkavskom se potpuno izgubio;

c) razvitak se dvojine u svakom od spomenutih sustava može shvatiti i objasniti na osnovu jezičnih odnosa unutar kategorije gramatičkog broja, te je suvišno govoriti o utjecajima jednih govora na druge.

S obzirom na posljednji zaključak naš se prikaz dijakronijskog razvitka kajkavske dvojine bitno razlikuje od Belićeva. Iako se na prvi pogled čini da je u 16. stoljeću dual bio najbolje sačuvan baš u kajkavskom dijalektu, dublja analiza pokazuje da su već u to doba sazreli svi uvjeti za njegovo potpuno iščezavanje[40].

[40] Belić nikako ne može objasniti prijelaz od stanja kakvo se odražava u *Tripartitumu* do onog kakvo vidimo u današnjim kajkavskim govorima, pa zato pripisuje gubitak dvojine u kajkavskom dijalektu utjecaju istočnokajkavskih govora, koji su, kako to pisac misli, po podrijetlu štokavski, o. c., str. 156. i d. Ta je pretpostavka posljedica trojake slabosti: a) nedostatka suvremene lingvističke metode; b) nepoznavanja građe u drugim kajkavskim spomenicima; c) nepoznavanja osnovnih značajki kajkavskog fonološkog sustava usp. t. 4.48.

4.57. U sustavu jedinica sa značenjem zamjenice vrše funkciju općeg ekvivalenta, otprilike onako kao što to čini novac u robnoj razmjeni.

U rečenici: »*prorok* mäd oroslanjä bę vržän da bi rastrgali *ńüga*«, monem je *prorok* prenesen iz položaja A, subjektne sintagme u položaj B, objektnu sintagmu, i pri tom preobličen. Polaznom obliku *prorok-* odgovara u dolazištu oblik *ń-*.

U položaju je A ostvariv skup monema: *prorok-, kraļ-, junak-* . . . Svim članovima te osnovne paradigme odgovara u B zajednička i jedinstvena preoblika. Tako i svim robama sa zajedničkom cijenom odgovara ista količina novca.

Član je u skupu B »slika« ili »odraz« članova u skupu A, a oni su polazni oblici ili »prethodnici« u odnosu na zamjenicu. Nazive »prethodnik« i »slika« ne valja shvatiti kao vremenski poredak u slijedu. Slika se u govornom slijedu može ostvariti i prije prethodnika: »*gdo* jä došęl?« – *(prorok, proročica, kraļ, junakiña . . .)* »*kaj* hočämo jęsti?« – *(kruh, mäso, gibanicu . . .)*. Polazni oblik prethodi odrazu logički. Leksemi u osnovnoj paradigmi i sintagme u izvedenoj preduvjet su za postojanje zamjenica, kao što je različita roba preduvjet za postojanje novca a vrijednost *x* u algebarskoj funkciji preduvjet za vrijednost *y*. Pitanje počinjemo sa *gdo* baš stoga što očekujemo imeničku paradigmu sa zajedničkom značajkom »živo.« Preobličavanje je izvršeno prije nego je u slijedu ispoljeno.

Tradicionalni naziv »zamjenica« obuhvaća i jezične sastojke koji nemaju svojstva općeg ekvivalenta, a izmiču mu oni koji ta svojstva posjeduju (glagoli *čini, radi* i sl.). Mi ćemo se u ovom prikazu ograničiti na zamjenice u klasičnom smislu riječi, ukazujući na elemente koji su u tu kategoriju uvršteni po tradiciji a ne na osnovu jasnih odredaba.

4.58. Značajke prave zamjenice ima morfem *on-:* Daniel Prorok meg Orozlanie be puschen i versen da bi raztergali i razmetali *niega* K 11 (3433). Arogilus Proclitus naiperui ie kola voziti zachel i *nimi* siueti 6 (2373).

Kad je u pitanju preoblika leksema u subjektnoj sintagmi, mjesto *ń-* dolazi varijanta *säb-/sob-:* Ona osztase kaie Noe *szobom* u Arku uzel K 3 (1656), Turczi *pomorise i poszekose* i *szobum* odpelasse 54 (1522).

Toj zamjenici ne pristaje naziv »lična«, jer ona nije odraz gramatičke paradigme za lice. O gramatičkom se licu može govoriti istom onda kad su posrijedi znakovi koji poistovećuju sudionika u datom događaju s jednim od sudionika u razgovoru: s odašiljačem ili primaocem vijesti[41]. Ni *prorok Danijel*, ni *kola*, ni *Noe*, ni *Turci* u navedenim primjerima nisu sudionici u razgovoru.

Jedino tzv. povratna zamjenica može biti preoblika morfema za lica: *ja* govori-*m* o *seb*-i? *ti* govori-š o *seb*-i. Samo što ona u tim slučajevima gubi svojstvo općeg ekvivalenta, pa prema tome i prave zamjenice. Jer

[41] Jakobson, *Shifters*, str. 2–3.

kad su *ja* i *ti* subjekti, gramatičko se lice ostvaruje u obliku diskontinuirane oznake: *ja-m, ti-š*. Odsječi su *ja* i *ti* svedeni na morfe, pa obrazuju tek potencijalnu opreku. Kako nema stvarne paradigme, nema ni zajedničke slike koja bi odgovarala svim njenim članovima. Zato *seb-/sob-* stoji ili za *men-* ili za *teb-/tob-*, a nikada za oba lica u istom kontekstu.

Povratna se zamjenica ponaša kao varijanta i u odnosu na bezlično *ńi* i u odnosu na morfeme za lica. Pojava nije izuzetna: i štokavska je oznaka *sa* varijanta različitih jedinica – genitivnog i instrumentalnog prijedloga *s (sa Sljemena – sa Stankom)*.

Za oblike zamjenice *on-* usp. potvrde: *niega* K 39 (1205), *ijegha* KSP, F 32, 80, *niemu* T 189, *nie* dat. PN 60b, Bog *ij* day KSP ib., *nioi* K 51 (1487), *sniu* 7 (2576), *snium* PN 1a, bole bi *nim* bilo 24a, *nie* acc. pl. 16 (3920), *ie* PN 150b, *v nih* acc. pl. 106b, *po nijh* 12 (3434), *nimi* 6 (2373), *nima* dat. du. PN 1a, *niju* gen. du. PG 9a, *nihu* gen. du. PN 42b, *od nihu* PG 112a; oblik *je ńihu* nastao kontaminacijom množinskog *ńih* i dvojinskog *ńu*, što potvrđuje pretpostavku da su pl. i du. već u 16. stoljeću bili u dubletnom odnosu izvan sintagmi koje sadržavaju broj *dva, dve* (t. 4.53).

4.59. Vastito ime ne poistovećuje sudionika u događaju sa sudionikom u razgovoru. U rečenici: »Vramec jä v Rimę doktoräm postal« oznaka *Vramec* ne ukazuje ni na odašiljača ni na primaoca vijesti. Morfemi za lice označuju takvo poistovećivanje: *Ouo vreme ia iezem vRime Doctorem poztal* K 62 (1567). Osoba koja sudjeluje u datom događaju, doktoriranju, ujedno je i odašiljač, prvo lice.

I vlastita imena i morfemi za lice imaju zajedničku osobinu: upućuju na pojedinačno, za razliku od običnih znakova, koji upućuju na opće, na pojam. *Ivan* je čovjek što se zove Ivan, *ja* čovjek što govori ili piše, *ti* čovjek što sluša ili čita. Svi *stolovi* svode se na skup značajki koji je njihova zajednička osnovica, označeno »tabula«. *Ivan, ja* i *ti*, naprotiv, ukazuju na pojedince bez skupnih svojstava: svi *Ivani* nisu povezani »ivanstvom«. U trenutku kad steknu zajedničku osnovicu: *Ivan* = *Rus, Fric* = *Nijemac*, prestaju biti vlastita imena. Isto vrijedi i za morfeme *ja, ti:* »ističe svoje ja« = »ističe svoju ličnost«.

Međutim, vlastito ime ostaje u okviru jezičnog koda, pa se može preobličiti, kao i obični znak, u zamjenicu: *Ivan, Petar, Pavao . . .* → *on-*. Morfemi za lica nisu samo znakovi već i kazala (indeksi): upućuju na vijest, na datu situaciju. Njihov se sadržaj mijenja s promjenom te situacije, isto kao i onaj priloga *danas, ovdje, sada* i sl. Za takve znakove-kazala kažemo da su »kvačila«, engl. *shifters:* ona spajaju jezični kod s viješću, s govornom situacijom[42].

Zbog posebnosti u značenju i funkciji morfemi za lice tvore kategoriju koja ništa ne zamjenjuje i ne može biti zamijenjena. Ni *ja* ni *ti* nisu odraz, preoblika paradigme već znakovi što upućuju na aktualnu govornu situaciju. Zato im ne pristaje naziv »lična zamjenica«.

[42] Jakobson, o. c. Usp. i Benveniste, *La nature des pronoms*, For R. Jakobson, str. 34–37. Hjelmslev, *Essais*, str. 192–198.

Značajke prave zamjenice imaju oblici *mi* i *vi*. Njih ne možemo smatrati jednostavnom množinom od *ja, ti*. Iako *vi* ponekad ukazuje na »više drugih lica« *(vokativno vi)*, ono je u suštini amalgam što sadrži i zamjenicu *on-*. Zato *vi* služi kao opći ekvivalent za članove izvedene paradigme: *ti* i *on, ti* i *žena, ti* i *brat* ... Amalgam *mi* sadrži pored *ja* i morfeme *ti, vi, on-*, a ne označuje »više prvih lica« onako kao što *jeleni* označuje »više jelenâ«. Zato *mi* može biti zajednička slika svih članova izvedene paradigme: *ja* i *ti, ja* i *on, ja* i *žena, ja* i *brat* ...[43].

Za oznake spomenutih morfema usp. potvrde: *iaz* PN 29b, *ia* K 62 (1567), *pred menu* PN 14b, *z meno* 68a, *meny* AC, F 32, 79, *menum* PN 156a, *menom* KSP, F 32, 80, *ti* PN 173b, *tebe* 44b, *tobu* PG 4a, *pred tobum* PN 8b, *nasz* 87a, *vasz* PG 100b, *vam* PN 1a; za dualne oblike usp. t. 4.48.

4.60. Genitivna imenska sintagma ostvaruje se u suvremenom književnom jeziku u obliku dviju osnovnih varijanata: knjiga *prvoga brata*, knjiga *Lisinskog – bratova* knjiga, *Petrovićeva* knjiga. Objema varijantama odgovara ista preoblika: zamjenica *ńegov-* (sg. + m. i n.) *ńe(zi)n-* (sg. + fem.), *ńihov-* (pl.).

Takva genitivna sintagma u pisanim izvorima 16. stoljeća pokazuje dubletne odnose: zin *Arnolfa* K 31 (93) – zin *Laiusou* ib. (878), Antiokus *Syrski* i *Asie* Kral pozta 14 (903). Zato je i zamjenički odraz dvojak: ime *niego* PN 28, knjiški oblik, *nijega* dwsse KSP, F 32, 81, *nih* ime 12 (3456), perui mus *nie* 17 (3926) – obladausi niega i pobiusi *niegouo* voizku 39 (1205), od *nihoua* sitka PN 107b. Oblici *ńen, ńezin* u kajkavskom dijalektu 16. stoljeća još ne postoje, *ńih* je obično je od *ńihov*, a jedino je *ńegov* počeo istiskivati, u sklopu imenske sintagme, oblik *ńega*.

Kad se ista jedinica ostvaruje u subjektnoj i genitivnoj sintagmi, u posljednoj se javlja varijanta *svoj:* i dal ie Jakobu detetu *szuoiemu* niu PG 49b.

Oblici *moj* i *tvoj* stoje mjesto *mene* i *tebe*. pa nemaju značajke općeg ekvivalenta: *Moij* dragi Gozp. i priatel K (predg.), uidis trohu v oku brata *tuoiega* PN 160a. U pitanju su »kvačila« koja upućuju na aktualnog odašiljača ili primaoca vijesti i nisu odraz čitave paradigme.

Pravim zamjenicama valja smatrati morfeme *naš, vaš*, koji su amalgami iste vrste kao *mi, vi*, te odražavaju izvedene paradigme tipa: *moj i tvoj, moj i bratov, moj i njegov* ... *tvoj i njegov, tvoj i bratov* ... Usp. videti vasz hochu i oszloboditi vasz od *vasi* protiunikou PN 115a.

Kad je iz genitivne sintagme isključeno bezlično, u 16. stoljeću još se upotrebljava dualno *naju: naiju* pokoijna mathij KSP, F 32, 80.

4.61. Kvačilima moramo smatrati i tzv. pokazne zamjenice, u kojima je sadržano lice, tek što je svedeno na morf: *ov-* (koji je blizak odašiljaču), *t-* (koji je blizak primaocu), *on-* (koji je udaljen od jednog i drugog).

[43] Zamjenica se *mi* može shvatiti kao *vi* + *ja*, a *vi* kao *mi* — *ja*, tj. *vi* obuhvaća sve osobe koje nisu prvo lice. Otuda proizlazi opreka označenih »prvo lice« – »neprvo lice« u pl. imperativa, t. 4.40.

Dok ukazuju na aktualnu govornu situaciju, ti morfemi nemaju svojstva općeg ekvivalenta: Turczi gradi zauiesse na *ou* krai Una K 63 (1576) – *(ov-* ne upućuje na stranu rijeke Une o kojoj se u slijedu govorilo ili će se govoriti, već na stranu koja je bliža mjestu odakle odašiljač upućuje svoju poruku); *ouo* vreme be prepuscheno i dopuscheno vinograde na *ouih* ztranah zaszagiati 24 (280) – (na ovih stranah – u pokrajini gdje Vramec piše Kroniku); Augustus... be na *oue* szuet roien 16 (3890), sine na *oue* zemle 26 (437), Szueti Augustin... *ouo* vreme *toga* szueta premeni 26 (437) – (budući da je svijet jednako blizak i piscu i čitaocu ukida se opreka *ov-* ⁄⁄ *t-*). Kad je u pitanju vrijeme, Vramec upotrebljava i varijantu *s-:* do *sze* dobe PN 104a, do *sze* duob 75b.

Isti morfemi mogu vršiti funkciju pravih zamjenica, odnositi se na sve članove date paradigme. U tom slučaju oni gube značajke kvačila, ne ukazuju više na govornu situaciju: Numa Pompilius drugi Kral Rimzki *ou* ie leto nachinil u duanadezte mezecza K 10 (3264), Pelagius perui *ouoga* imena Papa pozta. *Oui* ie zachel... 27–28 (543), Augustus *te* prideuek Octavius prie 17 (3933), Heber rodi Faleka i Iektana, pod *ouem* vchineno be zmetenie jezikou, ar pred *tem* iezu vzi Ludie iednim... iezikom gouorili 4 (1757), Pozla Heliodora v Jerusalem da bi porobil Varas i Templum *on* iepy 14 (3790), Kral Mathias vJerdel otide, proti *onem kizuze* bili zuproti Kraliu gore zdiglij 49 (1466).

Spomenuti morfemi imaju i treću funkciju: prenošenje leksema ili sintagmi iz jednog položaja u drugi bez njihova preobličavanja: Kam kize ie zual Zoroastres nigromancziju... ie pozhel. *Te* Zoroastres... 4 (1878), Peter Apostol... be razpet i vmorien, i Paulu Apostolu *on izti* den... glaua be odszechena 20 (70), Pobi Niemcze... kizu bili dosli robit i sgat na Vogerzku zemliu... *Ponom* boiu velik glad pozta na Vogreh 37 (1141), u Samarie szebe Krala Hierobama poztauise, i od*szega* vremena dua Krala bilazta lucztuu obranomu 8 (2970). U svim navedenim primjerima morfemi o kojima je ovdje riječ vrše ulogu određenog člana: uvode u slijed leksem ili sintagmu koji su već poznati. Ti su jezični elementi bili izrijekom spomenuti, kao *Zoroaštreš*, ili su u prethodnom odsječku bili sadržani potencijalno, kao *den, boj, vreme*[44].

4.62. Odnosne se zamjenice ponašaju kao varijante anaforičkih ili pokaznih: Araxad rodi Sala od *koga*zu Indijani K 4 (1693) – (A. rodi Šala; od njega su Indijani); podzede ztolni Belgrad *koga* zilnu ruku i mochiu szuoiu vze 58 (1543) – (podsede Belgrad i vze njega...); Matu-

[44] Tri funkcije koje smo spomenuli – kvačilo, zamjenica, član – međusobno su tijesno povezane. Kvačilo uvodi u govorni slijed pojam koji je poznat iz situacije (ovaj svijet), a član uvodi pojam o kojem je bila riječ ili se prešutno podrazumijeva (čovjek – taj čovjek). Elipsom, tj. izostavljanjem imenice, član se pretvara u zamjenicu (ovaj čovjek – ovaj). O pokaznim zamjenicama kao određenim članovima usp. Hjelmslev, *Essais*, str. 195. Sintaktička upotreba zamjenica *ovaj* i *taj* u književnom jeziku: *ovo* za nepoznato, tj. ono što će tek biti rečeno, a *to* za poznato, tj. što je već bilo rečeno, vezana je uz kategoriju lica. Ono što još nije iskazano poznato je samo prvom licu, govorniku, a ono što je već izrijekom spomenuto i prvom i drugom.

salem od Enoha roien be, *ki* Matusalem nai ie dose ... 3 (687) – (Matužalem rojen be; te Matužalem ...); Tobel brat niegou i *ki* je nasel zrezauania 3 (15) – (Tobel brat njegov; ov je našel); vzesse Jaicze grad zauzemi gradmi *koi* kJaiczu priztoiahu 55 (1528) – (vzeše Jajce sa vsemi gradmi; ovi k Jajcu pristojahu); diachke littere iezt ... zmizlila, *kemi* zada siuemo i pisemo vszi 7 (2737) – (dijačke litere jest zmislila; temi sada živemo i pišemo vsi); glad velik be *koteri* iezt dersal nekoliko let 19 (46), Iaared rodi Enoha, *koteroga* Enoha ... 3 (622), Maria ... koruniena be. *Kotera* je potomtoga bila Sena Sigmunda 44 (1382) – (knjiški primjer, trebalo bi stajati: ova je potomtoga bila žena Žigmunda); dabi oni u neueru bili upali *chię*ssu imyenie sprossili T 34 (da bi oni u neveru bili upali; njihovo su imanje sprosili); plemenit chouek *chię*ie Imienie gdo drugi sprossil ib., i onomw, *chy* e krywecz bil AC, F 32, 86.

Svojstva općeg ekvivalenta imaju i upitne zamjenice: *kto* zi tij? PN 12a, nesze znalo *sto* hoche biti, zinli ali kchy K 47 (1349), *sto* hochemo ieiszti, ali *kai* hochemo pijti PN 203b, i opita nie, *chi*je kijp i napiszek PN 231a.

Ali tzv. neodređene zamjenice nemaju tih svojstava. One ulaze u sastav imeničkih ili pridjevskih paradigama a nisu zajednička preoblika svih članova jedne od njih: ako *sto* (≠ človek ≠ žäna ...) mene lubi PN 1b, ako *gdo* pita T 28, ni szmese *niktor* od onoga dne veche niega pitati PN 215b, *nistor* vekse lubaui nema 110a, sztoga su *nekai* (≠ stvar ≠ del ...) naturalszkim spomeniem razumeli PG 95a, akosse ... u *nechiu* (≠ očinu ≠bratinu ...) perniu u myessa T 38, vu *nichie* oblassti nyessu T 17, na *neke* (≠ male ≠ välikę ...) goricze K 20 (70), *neki* Linusa mimo idu 20 (72), akobi *kai* nassel kaibi bilo nezlosno pizano K (predg. – drugo je *kaj* prava zamjenica), *koga gode* ... na papinztuo oberu, bude Papa obran i potergien 29 (683), druga vssa vallouania vekouechna od *kakouaghode* imyenia ... *kyemghode* zaakonom vchiniena T 66–67[45].

Završna napomena

4.63. Složenost i poteškoće na koje nailazi proučavanje jedinica sa značenjem istakli smo na samom početku poglavlja. Opseg nam je radnje nametnuo potrebu za ograničavanjem građe a njena usmjerenost odredila izbor. Iz razmatranja su isključeni i semantemi i sintagmemi, a u obzir su uzeti tek morfemi. Jer oni – slično suprasegmentalnim elementima – imaju dvojaku funkciju: proizvodnu i prijenosnu. Morfemi su, naime, obavijesni po tome što obrazuju opreke na razini pojedinačnog, a omogućuju lakše raščlanjivanje slijeda time što obilježuju čitave sin-

[45] Iz navedenih se potvrda vidi da su odnosne zamjenice varijante anaforičkih i pokaznih u zavisnoj rečenici. Pretvorimo li sklop nezavisna + zavisna rečenica u dvije nezavisne, odnosnu zamjenicu ne možemo upotrijebiti. Neodređene su zamjenice tijesno povezane s kategorijom načina i statuta (t. 4.36). U primjerima *na neke gorice* i sl. te zamjenice vrše funkciju neodređenog člana.

tagme, ulazeći u odnose slaganja, sročnosti, upravljanja (rekcije). Pretvaranjem morfema u morf gubi se proizvodno i ostaje tek zalihosno, prijenosno. Zato upravo gramatički elementi najbolje odražavaju osnovno protivurječje u jezičnom sustavu, daju najbolji uvid u njegovu strukturu i ukazuju na smjer dijakronijskog razvitka. Međutim, općeniti značaj radnje nije nam dopustio da iscrpno obradimo čitavu morfologiju. Zato su izostali dijelovi koje tradicionalna gramatika stavlja u tvorbu riječi: prefiksi, infiksi, sufiksi, a dovoljno pažnje nije poklonjeno ni odnosima među sintagmama, koji se tradicionalno proučavaju u okviru sintakse.

DRUGI DIO

O PODRIJETLU I RAZVITKU KAJKAVSKOGA DIJALEKTA

Peto poglavlje

PRETPOSTAVKE O PRIPADNOSTI I PODRIJETLU KAJKAVSKOGA DIJALEKTA

V. Oblak i A. M. Lukjanenko

5.1. Na mišljenja prvih slavenskih filologa o pripadnosti kajkavskog dijalekta neću se posebno osvrtati. Sudove Dobrovskog, Kopitara i Miklošiča nisu odbacili samo stručnjaci. Njima su se ozbiljno usprotivili neki obrazovani kajkavci kojima nauka o jeziku nije bila struka. Vrijeme je pokazalo da su Mahanović, Derkos, Gaj i Đalski o pripadnosti kajkavskog dijalekta pisali uvjerljivije nego Šafařik i Dobrovský, nepristranije nego Kopitar i Miklošič. A to je ujedno najbolja ocjena o znanstvenoj vrijednosti prvih hipoteza u vezi s podrijetlom i srodnošću kajkavskog dijalekta i slovenskog jezika (JHK, str. 50–55).

Ozbiljnije raspravljanje o srodničkim vezama kajkavskog dijalekta sa susjednim dijalektima počinje radovima V. Oblaka i A. M. Lukjanenka[1].

Oblak je bio darovit dijalektolog. Ali njegovi sudovi o odnosu kajkavskog dijalekta prema slovenskom i hrvatskosrpskom jeziku pate od ovih slabosti:

a) autor je ispitao na terenu govor jednog međumurskog sela, Sv. Martina, u neposrednoj blizini slovenskih govora;

b) proboravio je u tom selu svega nekoliko sati, što očito nije dovoljno za ozbiljniji dijalektološki opis;

c) iz primjera koje navodi razabire se da nije dobro razlikovao kvalitetu vokala; sâm priznaje da ne zna razlikovati silaznu intonaciju od uzlazne;

[1] V. Oblak, *Nešto o međumurskom narječju*, ZbNŽO 1, str. 44–62; *Zur Geschichte der nominalen Declination im Slovenischen*, AslPh 11, 12, 13; *Die Halbvocale und ihre Schicksale in den südslav. Sprachen*, AslPh 16, str. 153 – 197; A. M. Lukjanenko, *Kajkavskoe narêčie*, Kijev 1905.

d) da bi odredio osobine u »sjevernom kajkavskom narječju«, uzima potvrde iz Vramčevih, Krajačevićevih i Milovčevih djela, kao da sva tri pisca pripadaju tom ogranku kajkavskog dijalekta; u stvari, jedino bi se za Međumurca Milovca moglo kazati da je predstavnik sjeverne kajkavštine.

Oblak je utvrdio da kajkavski dijalekat ima 10 osobina zajedničkih sa slovenskim jezikom a 6 s hrvatskosrpskim jezikom. Ali je bio suviše savjestan a da bi čvrsto vjerovao u vrijednost vlastitih zaključaka, dobivenih na sumnjiv način. Omjer 10 : 6 naveo ga je, doduše, na dovođenje sjevernih kajkavskih govora u bližu vezu sa slovenskim jezikom, a južnih s hrvatskosrpskim, ali pisac nije zaboravio napomenuti da su sjeverni i južni ogranak kajkavskog dijalekta međusobno vrlo bliski. U metodološkom je pogledu značajna ova Oblakova rečenica: »Mi smijemo ispoređivati pojave samo istodobnih perioda jezičnih, da odredimo njihovu srodnost«[2]. Kasniji su istraživači tu rečenicu često zaboravljali.

5.2. Lukjanenkova je knjiga izrazito kabinetski rad. Ona se oslanja isključivo na pisanu građu. Bez kritičkog odnosa prema zbirkama pripovjedaka, opisima folklora, usputnim napomenama Murka, Maretića, Rešetara i Florinskog, »studijama« R. Strohala, Lukjanenko je napisao 326 strana o »kajkavskom pitanju« a da nije kazao ništa što već prije ne bi bilo poznato. I on je navodio značajne osobine, jednu po jednu, i uspoređivao ih, također jednu po jednu, s osobinama slovenskog i hrvatskosrpskog jezika. Samo što je konačni zbroj sada pokazao da je kajkavski dijalekat bliži hrvatskosrpskom nego slovenskom. Time je ujedno dokazano da mehaničko zbrajanje i uspoređivanje pojedinih jezičnih osobina nema nikakve vrijednosti. Sve zavisi od toga koliko će se značajki uzeti u obzir a koliko prešutjeti.

Lukjanenkova knjiga ipak ima veliku vrijednost. U njoj je skupljena i dosta pregledno iznesena građa koja je prije bila raspršena. U njoj je jedan stranac, koji nije bio opterećen ni slovenskim ni hrvatskim rodoljubljem, pokazao kako se na srodničke veze kajkavskog dijalekta sa susjedima može gledati »iz daljine«. I, što je najvažnije, ona je neke istaknute stručnjake potakla na razmišljanje. Pošto je pročitao *Kajkavskoe narečie*, Jagić je zaključio da za određivanje srodnosti između dijalekata nisu važne pojedinosti nego »Totaleindruck«, a taj Totaleindruck pokazuje da kajkavski dijalekat pripada krugu hrvatskog a ne slovenskog jezika[3].

5.3. Pored Oblaka i Lukjanenka i neki su se drugi slavisti s vremena na vrijeme izjašnjavali o pripadnosti kajkavskog dijalekta, ali to nisu činili sustavno, niti su svoja mišljenja potkrepljivali jezičnim dokazima[4].

[2] ZbNŽO 1, str. 58.

[3] AslPh 27, str. 580.

[4] O sudovima Valjavca, Murka, Maretića, Florinskog, Rešetara, Rožića, Polivke usp. NESHS II, str. 222. O Valjavcu usp. i JHK, str. 63 – 66. Značajka je tih istraživača i nekih drugih da živih kajkavskih govora uopće nisu poznavali (Maretić, Florinski, Rešetar, Polivka, Lukjanenko, Belić, Aleksić) ili su poznavali samo jednu skupinu tih govora (Valjavec, Oblak, Ramovš, Rožić).

Najizvorniji je svakako Strohal. Po njemu, kajkavaca u 16. stoljeću još uopće nije bilo. Čakavci su sezali sve do Međumurja[5]. Strohal je postao žrtva predrasude koje se ni kasniji istraživači nisu oslobodili: on je vjerovao da svaka povijesna listina, svaki sudski zapisnik, vjerno odražava govor onoga kraja u kojem je nastala. Pisac nije ni pomislio na činjenicu da su neke spomenike nastale na kajkavskom području mogli napisati i čakavci.

Sve iznesene pretpostavke danas imaju samo kulturno-historijsko značenje. Na njih se više nitko ne poziva, u navedene dokaze i tvrdnje nitko ne vjeruje. Izuzetak je donekle Oblak, u čijim radovima ima vrijednih zapažanja.

Fran Ramovš

5.4. S Belićem i Ramovšem javljaju se dvije značajne promjene u raspravljanju o kajkavskom dijalektu. Prvo, pripadnost se toga dijalekta više ne dovodi u pitanje: on je sastavni dio hrvatskosrpskog jezika. Drugo, hipoteze dvojice velikih stručnjaka više nitko ne pokušava oboriti. I Ramovševa i Belićeva pretpostavka o podrijetlu kajkavskog dijalekta postaju na neki način službene. Odsada će naši slavisti samo ponavljati i prihvaćati ono što je kazao Ramovš (Toporišič, a donekle i I. Popović), ili ono što je kazao Belić (Aleksić, a donekle i J. Hamm), ili ono što su kazala obojica (M. Hraste), ili će se prema tim hipotezama odnositi rezervirano (Ivšić, a u novije vrijeme i P. Ivić). Na taj je način u našoj jezičnoj znanosti podrijetlo kajkavskog dijalekta skinuto s dnevnog reda te se postavlja pitanje: je li moguće da supostojanje dviju oprečnih hipoteza ne zbunjuje radoznale duhove među slavistima[6]?

Ramovš smatra da je hrvatski kajkavski dijalekat po svom podrijetlu jedan slovenski govor koji se vrlo rano, u X stoljeću, odvojio od svoje matice uslijed izmijenjenih političkih prilika: hrvatski su kajkavci ušli u sastav Tomislavova kraljevstva. Otada je kajkavski dijalekat počeo pri-

[5] *Nešto o historiji hrvatskog jezika i njegovih narječja* (Prilog jugoslavenskoj dijalektologiji), Zagreb 1932, str. 58. Usp. i Ivšićevu kritiku u JHK, str. 79.

[6] J. Toporišič, *Slovenski (slovenački) jezik*, Enc. Jug. 4, str. 496; I. Popović, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, Novi Sad 1955, str. 89. i d.; R. Aleksić, o .c., JF 16; M. Hraste, *Kajkavski dijalekt*, Enc. Jug. 4, str. 508–510; u tom članku ima nekoliko materijalnih pogrešaka koje su vjerojatno nastale prilikom tiska: na str. 510. stoji da metatonijski akcenat ˆ imaju riječi *krava, leto, jutro,* iako prva ima taj akcenat samo u instr. sg. – *krâvu* i gen. pl. – *krâv,* druga u pl. – *lêta,* a treća kad znači »ujutro« – *vȏ jutro,* usp. JHK, str. 71; kao primjere za refleks vokalnog *l* pisac navodi riječi *dostignola, roko, obrnoti,* gdje imamo refleks nosnog *ǫ;* brojne su crte kajkavskog dijalekta ilustrirane primjerima iz regionalne poezije, u kojoj dolaze i oblici kakvih u živim govorima nema; J. Hamm, *Štokavština Donje Podravine,* Zagreb 1949, str. 56. i d.; P. Ivić, *Izvještaj o naučno–istraživačkom radu na terenu godine 1957,* God FFNS 2, str. 401 – 404; *Značaj lingvističke geografije za uporedno i istorisko proučavanje južnoslovenskih jezika i njihovog odnosa prema ostalim slovenskim jezicima,* JF 22, str. 179 – 206.

mati osobine hrvatskosrpskog jezika, te je napokon i postao hrvatskosrpski dijalekat. Međutim, veze kajkavskog dijalekta sa slovenskim jezikom vidljive su još i danas[7].

5.5. Od jezičnih osobina koje su zajedničke kajkavskom dijalektu i slovenskom jeziku Ramovš naročito ističe ove:

1. Razvitak prasl. *t'* i *d'* vršio se na slijedeći način: a) *t', d';* b) *t', j;* c) *ć, j;* d) *č, j; ǧ* za *d'* u istočnim kajkavskim govorima razvilo se pod utjecajem štokavskog đ; skupovi *stį, skį, zdį, zgį* razvijali su se usporedo: a) *šć, žđ;* b) *šč, žǧ* (istočnokajkavski); c) *šč, žǧ;* pošto se dentalni zatvorni elemenat reducirao, dobijeno je *ś, ź* (jugozapad) i *š, ž.*

2. *ą* prelazi u *o;* nakon 14. stoljeća javlja se »tu i tamo« *u*, koje se djelomično razvilo iz *o*, a djelomično je posljedica štokavskog utjecaja.

3. Nastavak u instr. sg. f. *-o* (od *-ą*, od *-ojǫ);* sekundarno *-m* došlo je prema imenicama m. i n.

4. *r'* je otvrdnulo samo pred konsonantima i na kraju sloga, a inače se raspada u *rj.*

5. Kvantiteta vokala utječe na kvalitetu: a) u dugim slogovima jezik teži k uskom izgovoru; za *e* od poluglasa imaju različiti govori *ę, ie, ei*; za *ê* je uglavnom *eį*, a uslijed asimilacije također i *ęį, ę, į;* za *ą* i *o* nalazimo *ō, ō*^{u}, *u̯, uo̯: a* se velarizira u *å, ǫ*, dugi se *u* pomiče prema naprijed i daje *ü;* sekundarno naglašeni vokali *e* i *o* često prelaze u dvoglase *ie̯, uo̯* itd.; b) u kratkim slogovima rado se javljaju široki vokali, artikulacija je labava; poluglasi, *e* i *ę* prelaze u *ä;* čak i u sekundarno naglašenim slogovima sačuvan je širok izgovor: slov. *žä'äna;* završno *-i, -u* često prelazi u *-e, -o;* kratko nenaglašeno *o* može prijeći u *a;* c) kratki se slogovi još više skraćuju, artikulacija je netačna, javljaju se srednjojezični vokali i različite asimilacije: poluglasi prelaze u *ä*, nenaglašeno *ê* u *ę* ili *i*, nenaglašeno *o* u *u;* posebno je zanimljiv razvitak kratkoga *o* u Prigorju: pri njegovoj artikulaciji javila se težnja za slabijim podizanjem jezika a ujedno i težnja za indiferentnim položajem; kao rezultanta tih sila, od kojih je jedna težila prema dolje a druga prema naprijed, javio se vokal *e;* on može u nenaglašenom slogu uslijed »vokalne harmonije« ili uslijed »redukcije« dalje prijeći u *i: gotov – getev – getiv* prema *gotova – geteva, giteva.*

6. Što se tiče refleksa za dugi *ê*, treba istočnoslovenske reflekse *eį, aį, ä* povezati s kajkavskim *eį* (uslijed asimilacije iz njega se može razviti i *ęę)* i *e*, te sa štokavskim (istočnim i sjevernim) *e;* svi ti refleksi predstavljaju jedan pojas južnoslavenskih jezika koji su se rasprostirali po unutrašnjem dijelu Balkana i za koje je značajno *ä* (široko, otvoreno *e)* kao zamjena za *ê;* u južnom i zapadnom pojasu *ä* se razvilo u *ę* (usko, zatvoreno *ę*).

[7] Bibl. podaci u t. 0.6, bilj. 10.

7. Poluglasi su u kajkavskom dijalektu prošli isti razvitak kao i u štajerskim i koruškim dijalektima slovenskog jezika, tj. oni su u dugim slogovima dali *e*, a u kratkim najprije *ə* pa onda *ä*.

8. Stara upitna zamjenica za stvari *(čь)* potisnuta je pluralnim oblikom *ka-j*.

9. Za *otьcь* imaju i slovenski i kajkavski *joča* (pored štokavsko-čakavske pozajmljenice *otac)*.

10. Srodnosti u morfologiji: *-ov* u gen. pl. m., oblik bez nastavka u gen. pl. *a*-osn., sačuvao se nominativni oblik *kri* koji se upotrebljava i za acc., gubitak vokativa, tvorba komparativa na *-ši*, *-eši*, upotreba perfektivnog prezenta za futur, tvorba futura s bądą i participom na *-l*, čuvanje supina, gubljenje imperfekta, aorista i participa na *-ši*, proširivanje oblika za 3. l. pl. praes. nastavkom *-jo* i preuzimanjem osnove prema 2. l. sg.: *pečejo, vidijo*.

11. Mnogo zajedničkih posuđenica iz njemačkog jezika. Kajkavski je leksik uopće mnogo bliži slovenskom jeziku nego štokavskom dijalektu *(zresna, dekla, stareši, zoseb, stunja, prešestvo, kača, kuriti, ničemuren, šega, vohati, dokončati, nazoči, tjeden* itd.*)*.

Usp. o tome: Kratka zgodovina, str. 76–78.

5.6. Navedene osobine dokazuju genetičke veze, srodnost po podrijetlu, između kajkavskog dijalekta i slovenskog jezika. One ukazuju na zajedničku maticu iz koje su slovenski dijalekti i hrvatski kajkavski dijalekat potekli. Pored njih postoje i veze druge vrste: neke zajedničke crte razvile su se uslijed geografske blizine i migracija slovenskog i hrvatskog stanovništva, naročito u doba turskih osvajanja. Te zajedničke osobine Ramovš naziva marginalnim (»obrobnim«):

a) *l* na kraju sloga prelazi u *o* (prema slovenskom *u̯*); ta se osobina razvila u Međumurju, Prekomurju i Prlekiji;

b) za kajkavski dijalekat značajno je da vokalno *l* daje *u* (u slovenskom *ou̯*); ta se osobina također proširila u Prekomurje i Prlekiju; neki sjeverozapadni kajkavski govori imaju doduše *o*, ali ono se razvilo iz *u;*

c) ispred početnog *u-* javlja se protetsko *v-;*

d) završno *-m* prelazi u *-n;*

e) u instr. sg. f. javlja se *-m* prema m. i n. također u Prekomurju, gdje zatim *-óm* prelazi u *-ou̯m* i napokon u *-óu̯v, -ov;* nastavak *-ov* se generalizira; *-m* je inače značajno za sjeverne i sjeverozapadne govore kajkavskog dijalekta;

f) sjevernokajkavski oblici *dobr-oga, -omu, -oj* postoje i oko Središča i u Prekomurju;

g) u istim govorima postoji i *žğ* od *zdi̯:*

h) sjevernokajkavski dijalekat i prekomurski dijalekat asimiliraju *ht* u *št: kto – hto – što, hteti – šteti;*

i) oko Središča čuju se kajkavski imperativi: *ječ, poveč, vič, gleč* (s analogijskim pluralom: *ječte, povečte* . . .); ti su oblici nastali ovako: iz starokajkavskog *jej* nastalo je *jejd*, gdje je *d* dobiveno prema drugim

oblicima toga glagola; tautosilabičko *-jd* daje na kraju *-jt* i asimilira se u *-č*, kao što se čakavsko *-jt* asimilira u *-ć (najt – nać*, dok heterosilabičko *-jd-* ostaje bez promjene: *najdem*);

j) svi slovenski dijalekti koji graniče s kajkavskim dijalektom poznaju priloge na *-ečke, -ečki (ležečki, stoječke);* ti su se prilozi razvili iz ptcp. praes. akt. naslanjanjem na priloge koji se svršavaju na *-ski;*

k) oblici *jega – nega* (Ramovš ih naziva 3. l. sg. praes. pomoćnog glagola *biti,* iako taj oblik nema veze s pomoćnim glagolom, usp. t. 4.43), koji su značajni za sjeverne kajkavske govore, javljaju se i u Prekomurju i Slovenskim goricama;

l) kračine s ulaznom intonacijom čuvaju se kao kračine ali je intonacija postala silazna: u sjevernim govorima kajkavskog dijalekta, u Prekomurju, Slovenskim goricama; u istim se govorima javljaju sekundarne analogijske duljine: *trẽtji – õųlje (od õlje)* u Prekomurju;

m) u mnogim kajkavskim govorima glas *h* doživljava istu sudbinu kao u Prekomurju: na kraju sloga prelazi u *j,* ispred vokala i između vokala često se gubi; ispred *r-* često se javlja protetsko *h;*

n) u ptcp. pret. pas. i u iterativima javljaju se analogijski oblici: *rojen – roditi* : *rođen, zbuđavati* (Međumurje, Prekomurje, Središče);

o) nast. *-oj* u instr. sg. f. javlja se u srednjim štajerskim i zagorskim govorima;

p) *ń* prelazi u nazalno *ĵ* a zatim u *j* (svi štajerski dijalekti, istočna Koruška i Kranjska, sjeverozapadni govori kajkavskog dijalekta);

r) štajerski govori i govori kajkavskog dijalekta poznaju samo silazni naglasak.

Usp. *Kratka zgodovina,* str. 79 – 80.

Naročito je značajna ova Ramovševa napomena: unatoč geografskoj blizini neke su se od »marginalnih« zajedničkih crta mogle razviti zasebno u slovenskim dijalektima i zasebno u kajkavskom dijalektu (str. 79).

5.7. Među hipotezama o podrijetlu kajkavskog dijalekta Ramovševa zauzima posebno mjesto. I to stoga što je pisac, za razliku od ostalih stručnjaka, dobro poznavao slovenske dijalekte i jedan dio kajkavskog. To mu je omogućilo da svoje sudove izgradi na osnovu činjenica a ne da njih podešava prema unaprijed stvorenim pretpostavkama bez provjere na građi živih govora, kako su to činili drugi. Zato ćemo o vrijednosti njegovih sudova raspravljati u posljednjem poglavlju ove radnje. Međutim, odmah moramo istaći dvije zamjerke:

a) podudaranje u leksiku, naročito kad su u pitanju tuđice, može biti značajno za utvrđivanje veza osnovanih na geografskoj bliskosti, ali je od neznatne vrijednosti za utvrđivanje srodnosti po podrijetlu; slične kulturno-historijske okolnosti i politička zavisnost odražavaju se najprije i najlakše u sustavu semantema; polazeći od rječničkog blaga, engleski bismo jezik bez ikakvih poteškoća mogli uvrstiti u romansku skupinu; zato se na Ramovšev dokaz iznesen u t. 5.5 pod 11 više nećemo posebno

osvrtati; isto ćemo tako postupiti i s tvrdnjom u t. 5.6 pod *r:* samo silazni akcenat, kako je to slučaj u štajerskim govorima, susrećemo u jednom dijelu kajkavskog dijalekta, nipošto na čitavom teritoriju;

b) druga se zamjerka odnosi na Ramovševu metodu; značajno je kako Ramovš objašnjava jezične promjene: postoje govorni organi i artikulacija; u govornim organima javljaju se određene težnje (jezik teži da se pomakne prema dolje i prema naprijed, i tako od *o* nastaje *e*) i te se težnje onda odražavaju u artikulaciji (vokalna harmonija, vokalna redukcija, asimilacija); ostatak posla obavlja analogija; jezik je govorni slijed iza kojega kao da ništa ne postoji: Ramovš je pozitivist, i zato nije čudno što su njegovi najbolji radovi posvećeni fonetici; u fonetici se mogu vršiti pokusi i pokazati da je 2 + 2 jednako 4; ali se ne može pokazati kako smo došli do toga da je 2 + 2 jednako 4; stoga od Ramovša nećemo saznati zašto su baš jezici (organi) u Prigorju pokazali težnju da se pomaknu prema dolje i prema naprijed; a nećemo saznati ni to zašto prijelaz *r'* u *rj* pokazuje da su kajkavski dijalekti i slovenski jezik potekli iz iste matice a zašto prijelaz vokalnog *l* u *u* ne pokazuje da su kajkavski dijalekat i hrvatskosrpski jezik potekli iz iste matice; ili zašto gubitak aorista i imperfekta u kajkavskom dijalektu pokazuje da je on srodan sa slovenskim jezikom a gubitak dvojine ne pokazuje srodnost s hrvatskosrpskim jezikom?

Aleksandar Belić

5.8. Belić se slaže s Ramovšem u pogledu sjeverozapadnog dijela kajkavskog dijalekta. I on smatra da je to bio jedan slovenski dijalekat koji se u X stoljeću odvojio od svoje matice (JF 14, str. 242). Međutim, istočni kajkavski govori (istočno od crte Zagreb – Varaždin) i jugozapadni govori (prigorski) nisu po podrijetlu slovenski, nego su prvi istočni štokavski a drugi jugozapadni čakavski. Kajkavski dijalekat nastao je *simbiozom triju različitih dijalekata.* Kao dokaz svojim tvrdnjama Belić navodi historijske činjenice (migracije). Naša lingvistika uopće je nezamisliva bez migracija. Samo što se seobama stanovništva ništa ne može dokazati ako se istovremeno ne vodi računa o jezičnim činjenicama. Ili bolje: može se dokazati sve. Svakako, vrlo uvjerljivo zvuči kad se ispriča ovo: u vrijeme neprestanog pomjeranja stanovništva (15–17. st.) od Slovenije do Vojne granice i natrag stvorio se miješanjem triju dijalekata poseban hrvatskosrpski dijalekat, kajkavski (JF 14, str. 242); stanovništvo je pred Turcima bježalo u Kranjsku i Štajersku, vraćalo se, pa se tako uspostavila vrlo bliska veza između slovenskih i hrvatskih kajkavskih govora (usp. NESHS II, str. 214); time se onda objašnjava zašto i u onim govorima koji nisu po podrijetlu slovenski ima crta koje su zajedničke slovenskom jeziku i kajkavskom dijalektu. Ali, isto tako uvjerljivo zvuči i ovo: kajkavci su u X stoljeću ušli u sklop hrvatske države; time su se odvojili od svoje jezične matice i približili se dijalektima hrvatskosrpskog jezika; u doba turskih osvajanja štokavsko

se i čakavsko stanovništvo selilo na sjever i zapad, tj. na teritorij gdje su živjeli Hrvati kajkavci; na taj je način došlo do miješanja dijalekata: na jugu su kajkavci uspjeli donekle asimilirati čakavce, ali su zato na istoku štokavci asimilirali kajkavce; time se objašnjava zašto stare jezične osobine vežu kajkavski dijalekat sa slovenskim jezikom a mlađe sa štokavskim dijalektom hrvatskosrpskog jezika (usp. Ramovš, NESHS, IV, str. 194). I jedno i drugo moglo se dogoditi, ali za nauku je važno samo ono što se doista i dogodilo. A to nam migracije ne mogu pokazati: potreban je jezični materijal i jezična analiza.

5.9. Od jezičnih dokaza u prilog svojoj hipotezi Belić navodi reflekse za prasl. *t', d'*. U sjeverozapadnim kajkavskim govorima imamo *č, j* (kao u slovenskom) u jugozapadnim *ć, j* (kao u čakavskom dijalektu) a u istočnim *č, ǧ* (mekše *č* i mekše *ǧ*, kao u štokavskom dijalektu). Na temelju toga zaključuje da se u kajkavskom dijalektu još i danas vidi njegova trojaka osnovica (NESHS II, str. 225 – 226).

Međutim, takva podjela kajkavskog dijalekta ne odgovara stvarnosti. U prvome redu stoga što se *ǧ* i *j* javljaju usporedo gotovo na čitavom kajkavskom području. Tako npr. susrećemo *ǧ* u mnogim kajkavskim govorima u Zagorju, istina, u pojedinim riječima pored običnijeg *j*[8], ali je zato *j* mnogo češće i običnije nego *ǧ* u čitavom pojasu kajkavskih govora istočno od crte Zagreb – Varaždin, gdje bi, po Beliću, moralo biti isključivo *ǧ*[9]. U jugozapadnom dijelu kajkavskog dijalekta ima vrlo različitih refleksa za *t', d'* jer se tu miješaju doseljenici čakavci sa starosjediocima kajkavcima[10].

Govoreći o prigorskom govoru, Belić naročito ističe da u njemu dolazi *u* za *ą* i vokalno *ł*, što je dokaz, uz već spomenuto *ć, j*, da je taj govor po podrijetlu čakavski. A to ujedno pokazuje da je »ulazak čakavskog prigorskog govora u kajkavsku cjelinu kasnijega datuma« (NESHS II, str. 226). Bez obzira na podrijetlo prigorskog govora, jednu činjenicu valja istaći: dokazi su neuvjerljivi. Jer *u* za *ą* i vokalno *l* nemaju samo prigorski nego i vrlo velik broj drugih govora, pa čak i onih koji su, prema Beliću, po podrijetlu slovenski[11]. S druge strane, Belić je prešutio činjenicu da je u Prigorju akcentuacija kajkavska a ne čakavska: npr. *pâlac, zâjac, žâlac* (Rad 115, str. 71. i d.).

Ivšić je utvrdio da se nedaleko Zagreba, u kutu Sava – Sutla i u kutu Sava – Bregana, nalaze kajkavci ikavci koji imaju posebnu akcentuaciju,

[8] Usp. *härđa, härđavi* i sl. u Začretju, *pâsvaođen, mlaođi, taụđi, vgaođati, radan* u Bednji, HDZb 1, str. 293. Ako kažemo da je u takvim primjerima *đ* štokavski utjecaj, onda Belićevo učenje o naslanjanju hrvatskih kajkavskih govora na slovenske i o udaljivanju od štokavskog dijalekta gubi vrijednost, te se samo potvrđuje Ramovševa pretpostavka, usp. t. 5.5.

[9] Na sjeveroistoku *j* imaju govori od Turčina, preko Varaždinskih Toplica do Kalnika, tj. sve do štokavaca u Apatovcu. Na jugu, istočno od crte Zagreb – Varaždin, *j* imaju posavski govori i dobar dio turopoljskih, usp. Ivićev *Izvještaj* u God FFNS 2 i moj u LjJA 61.

[10] JHK, str. 74 – 79.

[11] Tako npr. *u* za *ł* i *ą* imaju krapinski govori (Začretje, Radoboj, Jesenje, Šemlica, Velika Ves, Krapinske Toplice itd.).

bez metatonijskog akcenta ˆ. Povijesne isprave i onomastička građa pokazuju da se u nekim mjestima južno od Save (Odra, Hrašće) u 16. stoljeću naselio veći broj bjegunaca iz čakavskih krajeva, da je u Turopolju bilo mnogo popova glagoljaša. Doseljeni čakavci djelomično su sačuvali osobine svoga dijalekta a djelomično su se izgubili u moru starosjedilaca (JHK, str. 74–79). Tu je, prema tome, došlo do miješanja kajkavskog i čakavskog dijalekta. Belić se pomalo približava Strohalu kad tvrdi da su ti govori jugozapadno od Zagreba do XV stoljeća bili čakavski. Tu se postavlja i jedno načelno pitanje: koje se jezične osobine najdulje čuvaju kad dođe do isprepletanja različitih govornih sustava? Činjenice pokazuju da je to akcenat. Tako su npr. čakavski doseljenici u Zaprešiću postali ekavci, prihvatili *e* mjesto *a* (od poluglasa) i upitnu zamjenicu *kaj*, ali su sačuvali čakavsku akcentuaciju (JHK, str. 75). Sve navedene činjenice protive se pretpostavci A. Belića o podrijetlu jugozapadnog dijela kajkavskog dijalekta. Osnovica tu nije čakavska, nego su čakavske osobine ušle u te govore pod utjecajem doseljenika.

Sam kriterij za određivanje podrijetla kajkavskog dijalekta loše je odabran. Refleksi za *t'*, *d'* vrlo su nepouzdani. Jer *ć* i *č* nisu drugo do dvije faze istoga razvitka: postoje štokavski govori koji imaju *č* za *t'* i slovenski koji imaju *ć*[12]. Ako se u kajkavskom dijalektu *javlja i č i ć*, onda se iz toga može izvesti samo jedan zaključak: da je taj dijalekat srodan i sa slovenskim i s hrvatskosrpskim jezikom, kao što su međusobno srodni slovenski i hrvatskosrpski. Da bi se odredilo u kojem je smjeru srodnost veća, treba uzeti u razmatranje mnogo veći broj jezičnih osobina.

5.10. Ozbiljan udarac Belićevoj hipotezi zadao je Ivšić svojom teorijom o osnovnoj kajkavskoj akcentuaciji. Pokazavši da je kajkavska akcentuacija najprije bila jedinstvena, a onda se različito razvila u pojedinim govorima, Ivšić je ujedno pokazao da kajkavski dijalekat nije nastao simbiozom različitih dijalekata, kako je to tvrdio Belić, nego da se razvijao u suprotnom pravcu: od jedinstva k različitosti. Ivšić se nije upuštao u stvaranje vlastite hipoteze o podrijetlu kajkavskog dijalekta, ali je iz njegove studije više nego jasno da se nije slagao ni s Ramovševom ni s Belićevom pretpostavkom[13].

Belić je pokušao osporiti Ivšićeve rezultate. On je ustvrdio da osnovne (zajedničke) kajkavske akcentuacije nije bilo. Postojala su, naprotiv, tri osnovna tipa te akcentuacije: štokavski, čakavski i slovenski. Njihovim ukrštanjem nastali su brojni podtipovi. Drugim, riječima, Belić je zaključio da Ivšićevi rezultati samo potvrđuju pretpostavku o simbiozi. Ispalo je tako kao da je Ivšić dobro opisao činjenice ali je iz njih izvukao pogrešan zaključak. Usp. JF 14, str. 241 – 246.

[12] Ivić, *Dva glavna pravca razvoja konsonatizma u srpskohrvatskom jeziku*, God FFNS 2, str. 164. i d.; Ramovš, *Historična gramatika II* (Konzonantizem), str. 250. i d. Mnogo je značajnija činjenica da kajkavski govori koji imaju *č* i *ǧ* ne poznaju opreku *č* (< *t'*) ≠ *č* (< k).

[13] Usp. bitne razlike između slovenske akcentuacije i osnovne kajkavske u t. 5.13.

Budući da se ovdje radi o pitanju od prvorazrednog značenja za podrijetlo kajkavskog dijalekta, ukratko ću iznijeti Belićeve stavove i kazati što o njima mislim.

5.11. Čitav Ivšićev tip IV i tip III 3, koji se javljaju u istočnim kajkavskim govorima, Belić smatra štokavskim tipom: »Jer u rečima u kojim ti govori imaju ˜, jasno je da je tu akcenat na novom mestu (isp. *tãncati, mlãtiti, mẽso),* međutim tamo gde je ˜ staro, ono prelazi uvek u ˆ. Istina, Ivšić naziva to metatonijom koja se izvršila na zemljištu kajkavskog govora (tj. ˜>ˆ). Ja u to sumnjam. Moje je mišljenje da se prelaz ˜ u ˆ izvršio zajednički sa štokavskim dijalektom, tj. znatno pre XV veka ... međutim ˜ u pomenutim položajima zadobiveno je na ovom zemljištu« (str. 244). Kad bi Belićevo mišljenje bilo ispravno, onda se nikako ne bi moglo odgovoriti na ovo pitanje: ako je akcenat *sûša* prešao najprije u *sûša* kao u štokavskom dijalektu i na taj način se izjednačio s akcentom *mêso,* zašto je kasnije akcenat *mêso* prešao u akcenat *mẽso* a s akcentom *sûša* se to nije dogodilo? Naprotiv, opreka ˆ ≠ ˜ sačuvala se, samo u drugom obliku. Mjesto nekadašnjeg *mlãtim, m'ääso* danas u tim govorima imamo *mlâtim, mä'äso,* mjesto *s'ẹẹjämo, bẹ'ẹlä* imamo *sẹ'ẹjämo, b'ẹẹlä,* ili *sẹẹjẽmo, b'ẹẹlä,* mjesto *žgãnci, r'ẹẹpu* (instr.) – *žgânci, rẹ'ẹpu* itd. (usp. primjere u JHK, str. 88). Da se desilo ono što pretpostavlja Belić, opreke ˆ ≠ ˜ ne bi bilo, kao što u štokavskom takve opreke nema (tamo gdje akcenat ˜ prelazi u ˆ).

S druge strane, budući da Belić ističe kako je na istoku u sklop kajkavskog dijalekta »ušao vrlo stari štokavski dijalekat«[14], nije vjerojatno da bi u tom tako arhaičnom dijalektu ˜ već znatno »pre XV veka« prešlo u ˆ. Jer, kao što znamo, u slavonskim staroštokavskim govorima akcenat tipa *sũša* čuva se još i danas[15].

5.12. Što se tiče čakavske akcentuacije (Ivšićev tip II), tu se radi o doseljenim čakavcima, kao što smo već objasnili. Ali Belić vidi utjecaj čakavske akcentuacije i u tipovima III 1 i 2, koji su, navodno, vrlo bliski tipovima II 2, 4 i 5 (čakavskim). Čini se da Belić nije dobro razumio glavne značajke tih tipova. Jer u tipu II dolaze ovakvi akcenti: *ne sĩjamu, šenĩčne, z rĩpum,* a u tipu III: *nẽ sejämu, š'änične, z r'ẹẹpu(m)* (JHK str. 87). To su dvije potpuno različite akcentuacije: prva je čakavska a druga kajkavska. U jednoj i drugoj skupini javljaju se slični akcenti u riječima kao: *ženà* (II 2) – *ženà* (III 1), *žẽna* (II 4 i 5) – *žẽna* (III 2), *letî, sûša* (II 2, 4 i 5) – *letî, sûša* (III 1 i 2). Takva su podudaranja navela Belića na pomisao da se tu radi o utjecaju tipa II na

[14] *Galički dijalekat,* SDZb 7, str. 30 – 31.

[15] Mi, naravno, ne vjerujemo u čakavske značajke posavske akcentuacije, usp. Belić, *O čakavskoj osnovnoj akcentuaciji,* Glas SAN 168; *Iz srpskohrvatske akcentologije i dijalektologije,* JF 19; Ivšić, *Iz naše akcentuacije i dijalekatske problematike,* ZbFF 1; *Šaptinovačko narječje,* Rad 168; *Današnji posavski govor,* Rad 196, 197; *Akcenat u Gramatici Ignjata Brlića,* Rad 194; *Akcenat u Gramatici M. A. Reljkovića.* Rad, 194; Hamm, *Štokavština Donje Podravine,* Zagreb 1949; *Akcenatske opozicije u slavenskim jezicima,* RSI 2.

tip III. Međutim, podudaranja te vrste ne postoje samo između spomenutih tipova nego se odnose na kajkavski dijalekat kao cjelinu. Akcenat *ženȁ* i *žȅna* nalazi se i u tipu I (koji je, po Beliću, slovenski), a akcenat *žȅna* i u tipu IV (koji je, po Beliću, štokavski). Akcenti *letî, sũša* vrlo su obični u tipu I, a akcenat *letî* nalazimo na cjelokupnom području kajakvskog dijalekta (usp. primjere u JHK, str. 80 – 81, 85 – 88). Ono po čemu se mjeri srodnost u akcentuaciji između pojedinih tipova nisu akcenti u riječima *žena, leti, suša,* jer u tim primjerima postoje razlike između susjednih sela i podudaranja između međusobno vrlo udaljenih područja. Srodnost se mjeri po akcentu u primjerima kao *ne sejemo: ne sêjemo* (tip I) – *ne sȉjamu* (tip II, čakavski) – *nȅ sejemo* (tip III) – – *ne sẽjemo, ne sējȅmo* (tip IV). A svi se spomenuti tipovi, osim čakavskog, mogu izvesti iz osnovnog tipa: *ne sêjemo,* onako kako je to učinio Ivšić (JHK, str. 79 – 81). Akcenti u riječima tipa *žena, leti, suša* mogu poslužiti kao kriterij za podjelu unutar glavnih skupina. Hijerarhija je u Ivšića nedvosmisleno uspostavljena i protumačena. Belić je nije shvatio jer je u Ivšićevoj studiji tražio potvrdu za svoju hipotezu a ne objektivne činjenice i znanstvenu istinu.

5.13. U Ivšićevu tipu I 1 i 2 ogleda se, po Belićevu mišljenju, slovenska akcentuacija. Da to nije tačno, pokazuju ove osnovne akcenatske kategorije:

a) kajk. *mlātĩti* – slov. *mlatíti, mlátiti* (tj. u slovenskom nema predakcenatskih duljina);

b) kajk. *lĩpa* – slov. *lípa* (tj. pokraćeni se stari akut u slovenskom produžuje, a u tipovima I 1 i 2 takvog produživanja nema);

c) kajk. *zãbava* – slov. *zabâva* (od nekadašnjeg *zābâva* u slovenskom je sačuvan stari akcenat ali se izgubila predakcenatska duljina, a u kajkavskom se izgubio stari akcenat, ali se sačuvao trag predakcenatske duljine);

d) kajk. *dőber, dotȅkne, vzȅme, nősi, rȅkel* – slov. *dóber, dotákne, vzáme, nósi, rékel* (tj. u slovenskom postoji duljenje novoakutiranih kratkih slogova, a u kajkavskom je to duljenje ograničeno na određene kategorije, ono je morfološko a ne prozodijsko: *sēla* nom. pl., *zẽlje, lõnec* pored *lōnȅc, dõbri, žẽnski, õsmi).*

Usp. OHKAP, str. 185, 193 – 195.

5.14. Vrlo je čudan Belićev konačni zaključak o razvitku kajkavske akcentuacije. Najprije su – kaže on – postojala tri zasebna tipa: štokavski (IV i III 3), čakavski (II) i slovenski (I 1 i 2). Njihovim ukrštanjem razvili su se ostali tipovi. Pošto je na taj način kajkavski dijalekat postao cjelina, on je kao cjelina razvio i neke svoje specifične akcenatske osobine: to je metataksa tipa *posêkel* > *pȍsekel* i metatonija tipa *letĩ* > *letî,* sũša > *sûša,* »ali ne kao procesi koji su se pojedinačno vršili u dijalektima sa osnovnom kajkavskom akcentuacijom, nego kao pojavi koji su se širili – metatonija sa istoka na zapad, a metataksa – sa severozapada prema južnoj i istočnoj granici ovoga dijalekta« (JF 14,

str. 245). Drugim riječima: metataksa je najprije postojala u sjeverozapadnom dijelu kajkavskog dijalekta (onom dijelu kojemu je osnovica slovenska), a metatonija u istočnom dijelu (dakle onom kojemu je osnovica štokavska).

Takav zaključak možda lijepo zvuči. Međutim, kad se on usporedi sa stvarnim stanjem na terenu, onda dobivamo ovakvu sliku:

a) metatonija tipa *sûša* > *sûša* (štokavska osobina) najdosljednije je sprovedena u najzapadnijim dijelovima kajkavskog dijalekta (slovenskim po podrijetlu, po mišljenju samoga Belića), uz Sutlu, granicu prema Sloveniji; ti govori imaju samo dva akcenta ˆ i ˇ, dakle upravo onako kako su to imali štokavski govori pošto je ˜ prešao u ˆ;

b) između toga najzapadnijeg dijela kajkavskog dijalekta i istočnog dijela (štokavskog, po Beliću) postoji pojas kajkavskih govora kojima je metatonija sûša > sûša potpuno nepoznata: to su zagorski govori od Lukavca, Maruševca i Bednje na sjeveru, preko Krapine i Začretja do Strmca i Pušče na jugu; južnije od tih govora nalaze se govori s čakavskom akcentuacijom; oni također imaju akcenat *sûša;* ako se, dakle, metatonija širila s istoka na zapad i uspjela prodrijeti čak i u najzapadnije dijelove kajkavskog dijalekta, nije jasno kako je »preskočila« spomenute zagorske govore; dosad još nitko nije utvrdio da Zagorci nisu starosjedioci;

c) metataksa tipa *posêkel* > *pȍsekel* (slovenska osobina koja je nastala u sjeverozapadnom dijelu kajkavskog dijalekta, *dijelu koji* je po podrijetlu slovenski) širi se u obratnom smjeru; ali u sjeverozapadnim kajkavskim govorima takve metatakse uopće nema; u tim govorima metatakse *posêkel* > *pȍsekel* nikada nije bilo; jer da je postojala, njeni bi se tragovi vidjeli i danas; kada od *posêkel* dobijemo *pȍsekel*, od *šenični šènični*, od *kurûzni kùruzni*, od *govêdina gȍvedina*, od *lopâtu(m) lȍpatum*, od *korîta kȍrita*, od *kupûjem kùpujem* itd., onda u stvari dolazi do neutralizacije nekadašnje opreke ˇ ˆ ˇ ≠ ˚ ˇ ˇ, tj. *pȍsekel, šènični* i sl. izjednačuje se prozodijski s primjerima kao *prẽslica, kùdela* i sl.; ako sada dođe do obrnutog procesa, tj. ako od *pȍsekel, šènični* ponovo dobijemo *posêkel, šeničnì*, onda od *prẽslica, kùdela* moramo dobiti *preslîca, kudẽla;* budući da toga u sjeverozapadnim kajkavskim govorima nema, jasno je da se u njima nikada nije vršila metataksa tipa *posêkel – pȍsekel.*

Za navedene primjere usp. JHK, str. 71, 80 – 81. i kartu iza str. 88.

Na osnovu svega što sam kazao o Belićevoj hipotezi mislim da se može zaključiti ovo: ta je hipoteza oštroumna ali nije u skladu s činjenicama. Zato je treba odbaciti.

Radomir Aleksić

5.15. Aleksić unosi u raspravljanje o podrijetlu kajkavskog dijalekta nešto novo: on ne polazi samo od suvremenog stanja u kajkavskom dijalektu, slovenskom i hrvatskosrpskom jeziku nego nastoji pokazati i smjer razvitka. Zato uzima u obzir jezičnu građu iz starijih spomenika, prven-

stveno Pergošićeva *Tripartituma*, i uspoređuje nekadašnje jezično stanje s današnjim. Postupak je ispravan i jedino tako se može doći do sigurnih rezultata. Na žalost, Aleksić, Belićev učenik, nije ni pokušao osporiti ispravnost hipoteze koju je iznio njegov učitelj. Umjesto da razmotri činjenice i da na osnovu njih stvori određene zaključke, on je unaprijed prihvatio Belićeve zaključke i trpao činjenice u već pripremljene pretince.

Prihvaćajući Belićevu podjelu kajkavskog dijalekta, Aleksić ovako određuje značajke trojakih govora koji se »jasno razlikuju«: mjesto *q* i vokalnog *l* u sjeverozapadnim govorima dolazi *o*, ali *o* je i značajka istočnih govora; u jugozapadnim govorima dolazi *u*, ali *u* dolazi i u istočnim i u sjeverozapadnim govorima; za *stį, skį* istočni govori imaju *šč*, a sjeverozapadni – *šč* itd. (usp. JF 16, str. 30 – 32). Istina, nije tako sa svim osobinama. Aleksić je utvrdio i neke razlike (one koje je prije njega utvrdio Belić). Ali je značajno kako pisac zatvara oči pred činjenicama koje ukazuju na jedinstvo kajkavskog dijalekta.

Aleksić je ponekad htio biti veći belićevac od samog Belića. Učitelju se znalo desiti da ponekad mijenja svoje mišljenje, što je u nauci potpuno razumljivo i oprostivo: kad bi čovjek mogao odmah otkriti istinu, nikad ne bi produbljivao svoja istraživanja. Tako je Belić najprije utvrdio, po uzoru na Polívku, da je Pergošić u svom glasovnom sustavu imao *ć*, pa prema tome njegov jezik ide u istočnu skupinu kajkavskog dijalekta (NESHS, str. 226). Kasnije je, međutim, došao do zaključka, na osnovu proučavanja dvojine, da taj jezik ide u sjeverozapadnu skupinu *(O dvojini u slov. j.*, str. 156). Aleksić pokazuje da je i jedno i drugo ispravno: Pergošićev jezik ide u »zapadni govor severoistočnog dijalekta, a po tome ga je teško razlikovati od severozapadnog uopšte« (JF 16, str. 93).

Kako je Belić izjavio, za razliku od Ramovša, Ivšića i drugih, da kajkavsko *što* (u značenju *quis)* nije postalo od *kto*, nego da je to štokavsko *što*, samo u izmijenjenom značenju (usp. t. 3.3, bilj. 2), Aleksić je na punih 15 strana pokušao dokazati da je njegov učitelj u pravu (str. 57 – 73). Budući da Aleksić tom pitanju pridaje golemo značenje, ja ću se njime ukratko pozabaviti.

5.16. U spomenicima 16. stoljeća imamo potvrde za ove oblike zamjenica:

a) za živo: *kto* PN 12a, *sto* 1b, *gdo* KSP, F 32, 86 – *niktor* PN 215b, *nijthkor, nijthkore* KSP, F ib., *nijgdor* ib., *nistor* PN 110a, *nische* AC, F ib.;

b) za neživo: *kai* PN 51b, *sto* 1a, *sta* KSP, F 32, 87, *scheza* PN 99b – – *nikai* PN 121a, *nijstar* KSP, F ib., *nistor* PN 54a; oblik se *ništar* mijenja kao imenica: *znistara* K 3 (1), *z nistaria* PG 95a. Usp. i t. 4.62.

Aleksić smatra da je u Pergošićevu istočnokajkavskom govoru prvobitno postojala zamjenica *što* za stvari. Iz sjeverozapadnog kajkavskog, slovenskog po podrijetlu, ušlo je u te govore *kaj*. Ono nije potpuno istisnulo zamjenicu *što*, već je samo prouzročilo izmjenu u značenju: *što* =

= *quis*. Dvije su činjenice pri tom bile odlučne: a) podudaranje u završnom *-to: š-to, k-to;* b) mogućnost zamjene u određenim položajima – – *onaj tko ..., onaj što ...* (str. 70).

Da pokaže kako *što* nije postalo glasovnim putem od *hto* < *kto*, Aleksić niječe prijelaz *ht-* → *št-* i u drugim slučajevima: *šteti* nije dobiveno od *hteti* već kontaminacijom *šće* (<*hće*) sg. i *hte* pl., *šteri* je opet kontaminacija *što* i *koteri* (str. 58).

Oblik *gdo* Aleksić proglašuje čakavizmom, i to stoga što se javlja u tekstu II Pergošićeva *Tripartituma*, gdje ima i drugih čakavizama: *va, crikveni, kadi* (str. 17). Oblik *nišče* pripisuje se utjecaju slovenskih dijalekata (str. 93).

Aleksić prihvaća Ramovševo tumačenje prema kojem je *gdo* nastalo *od kto* naslanjanjem na *gde, gda: k-dę* > *gdę, k-da* > *gda, k-do* > *gdo*.[16] Ako je takvo objašnjenje ispravno, a ja mislim da jest, iz njega proizlazi zaključak: *gdo* se može razviti iz *kto* samo u onim govorima koji imaju *gde, gda*. U sustavima gdje susrećemo *kadi, kade, kada* i sl. – a upravo čakavizam *kadi* vidimo u tekstu II *Tripartituma* – za oblik *gdo* nema opravdanja. Zato smatramo da se *gdo* razvilo na kajkavskom području, jer na njemu postoje uvjeti koji opravdavaju prielaz *k-to* → *k-do* → *g-do*.

Kontaminacija je naziv za datu jezičnu pojavu a ne njeno objašnjenje. Ako su *šteti* i *šteri* i nastali onako kako to zamišlja Aleksić, ostaje pitanje zašto je do kontaminacije došlo. Promjenu nam tumači tek struktura suglasničkih skupova na početku riječi, gdje su *ht-* i *kt-* u kajkavskom dijalektu neostvarivi (t. 3.24). Svako će *kt-* ili *ht-* biti uklonjeno iz sustava u nastojanju da se postigne sklad sa strukturalnim pravilima, a način uklanjanja može varirati: gubljenje početnog konsonanta (ktäri → täri), kontaminacija, zamjena zvučnim parnjacima, metateza kao u štokavskom dijalektu itd. A u skladu s tim općim pravilom lakše je u kajkavskom dijalektu objasniti prijelaz *kto* → *što* nego *čto* → *što* u onim govorima koji čuvaju *čt-* (t. 3.3).

Trebalo bi tek dokazati da je u kajkavskom dijalektu postojao dubletni odnos: *onaj kto ...* – *onaj što ...*, kao u književnom jeziku. Ali ni postojanje takvog odnosa u zavisnim rečenicama ne objašnjava semantičku promjenu »quid« → »quis« u glavnim, tj. onda kad su posrijedi upitne zamjenice. U sustavu gdje opreka »živo« ≠ »neživo« nije izgubljena, lingvistički je teško opravdati polisemiju: *što dela?* = »tko radi« i »što radi« (t. 3.3). Jer upravo su upitne zamjenice glavni nosioci spomenute opreke: one se razlikuju čak i u jezicima koji nikakvim drugim sredstvima ne izražavaju tu kategoriju[17]. Ako već pođemo od pretpostavke da su neki kajkavski govori u prošlosti imali *što* za stvari, a ta

[16] *Historična gramatika II*, str. 224.

[17] L. Hjelmslev, *Animé et inanimé, personnel et non-personnel*, Travaux de l'Institut linguistique 1, str. 155 – 199.

pretpostavka nije nevjerojatna, njen se gubitak može objasniti upravo prijelazom *kto* → *što*, koji povlači za sobom zamjenu *što* (< *čto*, u onim kajkavskim sustavima koji nemaju *čt-)* množinskim *ka-j*[18].

Budući da se *gdo* ne javlja tek u onom dijelu *Tripartituma* koji je prošaran čakavskim osobinama nego i u KSP, vrlo je vjerojatno da su upitne zamjenice već u 16. stoljeću bile na pojedinim područjima raspoređene kao danas: *što* i *kaj* u varaždinskim govorima (Pergošić), *gdo* i *kaj* u krapinskim (KSP), *što* i *kaj* u nekima južno od Save (Vramec). Pretpostavka da su u istim živim govorima 16. stoljeća supostojali oblici *kto – tko – gdo* ili *što, niktor – nitkor – nigdor* ili *ništor*, slabo je vjerojatna[19].

5.17. Pergošić bilježi na isti način reflekse za *ą* i *ļ* – slovom *u*. Izuzmemo li riječi *tomači, tolnačem*, za koje i sam Aleksić tvrdi da stoje prema madž. *tolnacz*, imamo za svaki vokal jedno odstupanje: *moku* – – *dogovanje*. Premda grafija nedvosmisleno ukazuje na istu jedinicu, pisac zaključuje da su postojale dvije: *u* za *ą*, *ů* za *ļ* (str. 74, 89).

Za etimološko *e* i *ę* Pergošić ima u dugim slogovima *e* i *ee*, za *ê* i *ѣ*, naprotiv, *e, ee, ie* i *ye*. Poklapanje je s Vramcem očito *ä*<*e, ę*; *ę*<*ê*, *ѣ*. Međutim, Aleksić zaključuje da je Pergošićev govor imao istu jedinicu, *[i]e*, za iskonsko *e, ê* i *ѣ* u dugim slogovima (str. 76, 82, 86). Drugim riječima, pisac izvodi različnost iz istovetnosti i obratno, jer unaprijed zna kakav mora biti govor Pergošićeva zavičaja – štokavski po podrijetlu.

U skladu s takvim shvaćanjima Aleksić pod svaku cijenu želi pokazati da se kajkavski dijalekat razvijao jednosmjerno, približujući se sve više slovenskom jeziku. Zato navodi kategorije koje su štokavci i kajkavci imali u 16. stoljeću, pa su ih onda ovi posljednji, pod utjecajem sloven-

[18] Usp. AslPh 32, str. 86 – 87. Iz takvih se govora vjerojatno proširio oblik *ništar* i u one dijelove kajkavskog dijalekta koji nikada nisu imali *što* za neživo. U njima je *ništar* shvaćeno kao nominativni oblik, te se deklinira po tipu *ribar – ribara*, odnosno *ribarja*, usp. Vramčeve primjere iz K i PG. Oblik se *nišče* izvodi iz *niktože* (> nihtože > nihtže > nihče > nišče), pa ga ne treba pripisivati utjecaju slovenskog jezika. Danas u kajkavskom dijalektu pored *nišče* i *nihče* postoje još i *nikče, niče(r)*. Ovaj se posljednji, poznat u prigorskom govoru, usp. Rad 117, str. 129 – 139, izvodi bez poteškoća iz *nišče* u sustavu gdje nema skupa *šč*. Polazni bi oblik *ničör*, koji pretpostavlja Aleksić, morao dati ničar, kao što je *orȍl, išȇl* i sl. dalo *oral, išal*.

[19] *Za raspored tih zamjenica u današnjim govorima južno od Save* usp. moj *Izvještaj* u LjJA 61. Aleksićeva je pretpostavka protivurječna i sama u sebi: ako spomenici vjerno odražavaju stanje u živim govorima i ako se *kaj* širi iz sjeverozapadnih govora u ostale, istiskujući *što* (a ovo ne istiskuje *kaj)* – onda u KSP ne bi smjela postojati zamjenica *što* za stvari. Nije jasno zašto Aleksić smatra da su baš te zamjenice odlučan kriterij po kojem se *mjeri srodnost* po podrijetlu. Dalski je očito bolji lingvist od filologa koji misle da su nazivi za dijalekte ujedno i njihova glavna značajka: »Jedino je riječ *kaj* zajednička jednoj i drugoj jezičnoj grupi (tj. slovenskoj i kajkavskoj – Z. J.), ali to nije znak ni dokaz jedinstvenosti ... Po toj bi naime logici onda bio ruski jezik istovjetan sa hrvatskim i srpskim jezikom, jer i jedan i drugi jezik upotrebljavaju u istom smislu i za istu svrhu riječ *što*. Po toj bi logici baš zapadno-slovenski jezici bili jedan jezik ... jer ... imadu ... *co*« (JHK, str. 53).

skog jezika, izgubili: npr. aorist i imperfekt. Ali prešućuje kategorije koje su bile u slovenskim i kajkavskim govorima razvijenije nego u štokavskim, pa su se kasnije u kajkavskom dijalektu izgubile: npr. dual.

Samo što Aleksić, ne poznavajući osnovne osobine kajkavskog dijalekta, često daje pravo Ramovšu kad misli da ga pobija. Ističući utjecaj akcenta i kvantitete na izgovor vokala, on navodi kao primjer prijelaz *ê* → *i* u Trsteniku i Zdenčini, gdje žive doseljeni čakavci ikavci (str. 55) i gdje taj prijelaz nema veze sa suprasegmentalnim elementima. Da bi pokazao »redukciju« nenaglašenih vokala, prijelaz *o* → *ä* (Začretje) ili *o* → *a* (Bednja), pisac ističe 1. lice pl. praes. *siẹjämä, siẹjama.* Ali tu nije u pitanju nikakva redukcija već naslanjanje na 2. l. pl.: *siẹjätä, siẹjata* (kad je zaista u pitanju prijelaz *o* → *e* koji nije morfološki uvjetovan, onda u Začretju imamo *ẹ* a ne *ä: zlâtẹ).* Takvih »omašaka« ima podosta, a mi smo ovdje radi ilustracije naveli samo dvije.

Pogrešno Aleksićevo mišljenje o prirodi jezika u pisanim izvorima podvrgli smo kritici u t. 1.6, 1.16, 1.18, 2.2, 2.15 – 2.23, pa nam preostaje da kažemo riječ-dvije o njegovoj metodi.

Pisac nikad ne povezuje činjenice o kojima raspravlja u cjelinu, te ih zbog toga ne može ispravno ocijeniti: pokazati vjerodostojnost (plauzibilnost) iznesenih postavaka. Prema Aleksićevim izvodima ispalo bi da su u govoru Vramčeva zavičaja postojala četiri zatvorena vokala u stražnjem nizu: *u, ů (<ł), o*^{u} *(<ą)* i iskonsko *o*, koje je također moralo biti zatvoreno, jer je u dugim slogovima prelazilo u *uo* ili *uo* (str. 71, 90 – 91). Takav je vokalski sustav lingvistički slabo vjerojatan, jer se protivi i »asimetričnosti govornih organa« i načelu o »najvećoj mogućoj razabirljivosti«[20]. Ne samo da, po Aleksiću, stražnjih vokala ima više nego prednjih: oni su povrh toga stiješnjeni na artikulacijskom prostoru između zatvorenog *o* i *u*.

Zbog izrazite pristranosti, nedovoljnog poznavanja građe, neosnovanih tumačenja i teoretskih slabosti Aleksićeva radnja – unatoč korisnim podacima i zapažanjima – ne opravdava Belićeve poglede na podrijetlo kajkavskog dijalekta.

[20] Asimetrija se govornih organa očituje u tome što u prednjem dijelu usne šupljine ima više »artikulacijskog prostora« nego u stražnjem. Zato se i – ẹ, ẹ – ä, ä – – a jasnije razlikuju nego parovi u – o, o – ǫ, ǫ – a, usp. ECP, str. 95. i d. U kajkavskim vokalskim sustavima mnogo češće nalazimo dva e–glasa nego dva o–glasa. Maksimalna razabirljivost zahtijeva opet da se postojeći artikulacijski prostor racionalno iskoristi, tj. da se između jedinica stvori što je moguće veći razmak, »ničija zemlja«, usp. Groot, *Phonologie und Phonetik als Funktionswissenschaften,* TCLP 4, str. 121.

Završna napomena

5.18. Od dosadašnjih hipoteza o podrijetlu kajkavskog dijalekta jedino Ramovševa i Ivšićeva (iako posljednja nije izražena u obliku posebnih sudova i zaključaka) mogu poslužiti kao polazište za raspravljanje o genetičkim vezama kajkavskog dijalekta sa slovenskim i hrvatskosrpskim jezikom.

Svaraoci ostalih hipoteza nisu dobro poznavali kajkavske govore, a često ni slovenske. Oni su uzimali samovoljno u obzir tek neke izdvojene jezične osobine, ne povezujući ih u cjelinu. Ponekad nisu vodili računa ni o onim podacima koji su im bili poznati. Zato njihovi sudovi ne mogu izdržati ni najosnovniju kritiku: suočenje sa stvarnim činjenicama[21].

[21] Na mišljenje P. Ivića o podrijetlu kajkavskog dijalekta osvrnut ćemo se ukratko u posljednjem poglavlju ove radnje.

Šesto poglavlje

PRILOG ZA NOVU HIPOTEZU O POSTANKU KAJKAVSKOGA DIJALEKTA

Određivanje srodnosti po podrijetlu

6.1. Zajedničke osobine po kojima jezične sustave svrstavamo u skupine ukazuju na prostornu bliskost, na isti lingvistički tip ili na isto podrijetlo. Srodnost je u prvom slučaju uvjetovana geografskim položajem te ekonomskim, političkim i kulturnim prilikama. U drugom slučaju ona počiva na izomorfizmu: na ostvarenim značajkama koje potencijalno postoje u svim jezicima. U trećem slučaju proizlazi iz skupnog polazišta – prajezika.

Iako se sve tri vrste srodnosti ponekad ukrštaju, svaka ostaje samosvojna. Susjedni jezici mogu biti u nekim pojedinostima bliski i onda kad su različni po tipu i postanku. Izomorfizam uočavamo u sustavima koje ne vežu ni susjedstvo ni podrijetlo. Za jezike što su danas prostorno i tipološki udaljeni utvrđujemo da su potekli iz jedne matice.

Upravo zbog spomenute samosvojnosti svaka se vrsta bliskosti određuje na osnovu posebnih mjerila. Lingvistička geografija i tipologija imaju polazište u sinkroniji: u povlačenju i tumačenju izoglosa, u utvrđivanju kategorija i njihovih međusobnih odnosa. Genetičke se veze određuju dijakronijski: rekonstrukcijom zajedničke osnovice.

Raspored izoglosa i sličnosti u strukturi mogu u k a z a t i na srodnost po podrijetlu: sustavi što potječu iz iste matice bili su nekad geografski i tipološki bliski. Ali sinkronijskim se putem srodnost po podrijetlu ne može p o k a z a t i ni d o k a z a t i: prostorna i strukturalna bliskost nisu vječne. Jedino za sustave koje objašnjavamo kao p r e o b l i k e ili n a s t a v k e istog početnog stanja kažemo da su srodni po postanku. Svođenje je na *zajednički dijakronijski uzorak* (ZDU) odlučan i nezamjenjiv dokaz genetičkih veza[1].

[1] O različitim vrstama srodnosti v. R. Jakobson, *Typological Studies and their Contribution to Historical Comparative Linguistics*, Proceedings of the VIIIth Inter-

6.2. Pretpostavimo pet vokalskih sustava: I (i-ie-iä – u-uo-uå), II (i-e – – a – u-o), III (i-e – a – u-o), IV (i-ie – a – u-uo), V (i-iä – u-uå).

Sa sinkronijskog gledišta za svrstavanje po bliskosti postoji više mjerila. Uzmemo li u obzir glasovnu prirodu jedinica, reći ćemo da I, IV i V tvore jednu skupinu, jer pored monoftonga sadrže i diftonge, te se suprotstavljaju sustavima II i III, koji se fonetski potpuno slažu. Po broju vokala bliski su II, III i IV (peteročlanost), a po »obliku« zajedno idu I i V (»četverokutnost«) te II, III i IV (»trokutnost«). Oslonimo li se na izdvojene izoglose, u bližu vezu možemo dovesti I i IV, koji imaju ie-uo, ili I i V, koji imaju iä-uå, itd. Sva su ta mjerila beznačajna za utvrđivanje srodnosti po podrijetlu.

Da bismo dokazali srodnost po podrijetlu, sve spomenute sustave moramo svesti na ZDU a zatim objasniti veze između svakog člana u ZDU i odgovarajućeg člana u postojećim sustavima. Uspoređivanjem ćemo možda zaključiti da su u prajeziku vokali bili svrstani u dva niza: *x* i *y*, te u tri reda: *a*, *b*, *c*. Šest »prajedinica« označit ćemo ovako: ax-bx-cx – ay-by-cy. U I: ax = i, bx = ie, cx = iä, ay = u, by = uo, cy = uå; u II: ax = i, bx = e, cx + cy = a, ay = u, by = o; u III: ax = i, bx = e, cx = a, ay + by = u, cy = o; u IV: ax = i, bx = ie, cx = a, ay + by = u, cy = uo; u V: ax + bx = i, cx = iä, ay + by = u, cy = uå.

U sustavu je II došlo do neutralizacije nizova *x* i *y* pod dominacijom reda *c*, u III i IV do neutralizacije redova *a* i *b* pod dominacijom niza *y*, a u V do neutralizacije spomenutih redova uopće. Sustav I, u kojem neutralizacija nema, nastavlja prajezično stanje.

Sustavi su III i IV jednake preoblike početnog stanja, jer se svode na isti obrazac: $ax \neq bx \neq cx \neq (ay = by) \neq cy$. Oni se razlikuju od II, koji se izražava obrascem: $ax \neq bx \neq (cx = cy) \neq ay \neq by$. Sustav se V izvodi iz iste matice iz koje su potekli III i IV, samo što je u njemu ukinuta i opreka $ax \neq bx$. Taj se sustav ne može izvesti iz II, jer mu je neutralizacija $cx = cy$ nepoznata. Mi bismo, prema tome, zaključili da se prvotna zajednica (I = II = III = IV = V) raspadala ovim redom: 1. II ≠ (III = IV = V), 2. II ≠ (III = IV) ≠ V. Sustav se I odvaja od ostalih u času prvih neutralizacija. Ako ne možemo utvrditi kojim su se redom one vršile: $cx = cy$ prije, poslije ili istodobno s $ay = by$, genetičke nam veze između I i II te I i (III = IV = V) nakon raspada prvotne zajednice ostaju nejasne.

6.3. Iz navedenog proizlazi da pod dijakronijskom preoblikom ne podrazumijevamo promjene u fonetskom izgledu jezičnih jedinica monema ili fonema, već promjene u njihovoj vrijednosti: u njihovim uzajamnim odnosima. U ZDU nije važna glasovna strana pojedinih članova, jer nju je zapravo nemoguće rekonstruirati. U početnom stanju

national Congress of Linguistics, Oslo 1957, str. 17 – 25; L. Hjelmslev, *Le langage*, Paris 1966. Za primjenu načela lingvističke geografije na našu dijalekatsku problematiku v. P. Ivić, *Die serbokroatischen Dialekte I*, The Hague 1958, te već navedeni *Značaj lingvističke geografije*.

mogli su postojati monoftonzi kao u II i III ili monoftonzi i diftonzi kao u I, IV i V. Ali u oba slučaja sustav će I biti arhaičan jer čuva i nastavlja prajezične odnose, a ostali će biti mlađi jer ih preinačuju: $cx = cy$, $ay = by$, $ax = bx$.

Izjednačivanje $ax = bx$ u V moglo se izvršiti istodobno s $ay = by$, pa čak i prije njega. To bi značilo da taj sustav nikad u praksi nije poznavao stanje $ax \neq bx \neq cx \neq (ay = by) \neq cy$, već samo $(ax = bx) \neq cx \neq (ay = by) \neq cy$, ili čak $(ax = bx) \neq cx \neq ay \neq by \neq cy$. Međutim, posljednji se stupanj ničim ne može dokazati, a stupanj se $ax \neq bx \neq cx \neq (ay = by) \neq cy$ vidi u III i IV. Kako se V izvodi iz III i IV, ali ne i obratno, možemo kazati da III i IV prethode sustavu V logički čak i onda ako mu ne prethode vremenski. Naša je pretpostavka među mogućim rješenjima najuvjerljivija, a to je ponekad najviše što se u dijakronijskim ispitivanjima može postići. ZDU nije rekonstrukcija govorne prakse već rekonstrukcija vrijednosti. Na osnovu razmjera *pasem : pasti = kradem : x* mi pretpostavljamo infinitiv *kradti*, iako je gotovo sigurno da se tako nikad nije govorilo.

Ako je teško utvrditi izraznu tvar u prajeziku, za rekonstrukciju se sadržajne može reći da je u većini slučajeva potpuno samovoljna. Jezici se ne razlikuju po onom što m o g u izraziti, već po onom što m o r a j u izraziti. Englesko je »woman I love« sadržajno jednako bogato kao i hrvatskosrpsko »žena koju volim«, iako u slijedu nije izražena zamjenica »koji«, »acc.«, »nesvršeni vid«. Obaveznost se izbora očituje u izrazu, a tek naknadno i posredno u sadržaju. Istom pošto utvrdimo odnos između oznaka, zaključujemo da su im odgovarale razlike u označenima. Zato u rekonstrukciji ZDU izrazni oblik dolazi na prvo mjesto. Slav. znak *gostь* i lat. *hostis* ukazuju na zajedničko podrijetlo, iako su sadržajno gotovo oprečni[2].

Kritika Ramovševe hipoteze

6.4. Slavisti su utvrdili da slovenski i hrvatskosrpski dijalekti potječu iz jednog izvora – iz zapadnog južnoslavenskog prajezika (ZJSP). On se raspao, prema Ramovšu, u četiri dijalekatske skupine: alpsku (A), panonsku (P), primorsku (M) i rašku (R). Iz A se razvio slovenski jezik sa svojim dijalektima, iz P kajkavski, iz M čakavski, iz R štokavski (v. KZ, str. 59). A, P i M idu u početku zajedno, a kasnije se, zbog razloga navedenih u t. 5.4 i 5.8, P i M udaljuju od prvotne matice. M se odvaja prije nego P, te se Ramovševa pretpostavka može prikazati ovako:

1. ZJSP (A = P = M = R), 2. (A = P = M) ≠ R, 3. (A = P) ≠ M ≠ R, 4. A ≠ M ≠ P ≠ R.

[2] U skladu s tim u ovom poglavlju glavnu pažnju posvećujemo izrazu. Posebnost date jezične skupine posljedica je samo njoj svojstvenog načina na koji rješava pitanje proizvodnog i prijenosnog. Otuda golemo značenje suprasegmentalnih i vokalskih sustava za određivanje genetičkih veza.

Sve su navedene dijalekatske grane srodne po podrijetlu: potječu iz ZJSP. One su u isti mah i tipološki bliske a dodiruju se i prostorno. Zato nije teško naći kajkavske crte koje se podudaraju sa slovenskima, čakavskima ili štokavskima. Želimo li utvrditi genetičke veze između kajkavskog dijalekta te slovenskog i hrvatskosrpskog, moramo isključiti iz razmatranja:

a) osobine koje ukazuju na prostornu i tipološku bliskost a ne dokazuju srodnost po podrijetlu;

b) osobine koje pokazuju srodnost po podrijetlu, ali su svojstvene ZJSP i svim skupinama što su se iz njega razvile.

Ako je Ramovševa pretpostavka ispravna, svi se slovenski govori, kajkavski i čakavski dijalekat mogu svesti na ZDU, koji će se razlikovati i od ZJSP i od R.

6.5. Budući da se kajkavski dijalekat »odvojio od slovenske matice« vrlo rano, već u 10. stoljeću (t. 5.4), očekivali bismo od Ramovša da nam kao dokaz za genetičko jedinstvo kajkavskog dijalekta i slovenskog jezika navede stare jezične osobine. Ali njih ima malo: *t' – d'* i *st', sk' – – zd', zg', ą > o, -oi̯ą > ąą > ō, r' > rj, kaj* mjesto *čto* ili *što.*

U kajkavskim su govorima očito srazmjerno mlade pojave kao: utjecaj kvantitete i intonacije na kvalitetu vokala; vokalna redukcija; *-ši* u komparativu; gubitak aorista, imperfekta i glagolskog priloga prošlog; uopćavanje *-jo* ili *-ju* u 3. l. pl. praes.; futur s *bo(de)* i dr. Neke od njih, npr. *pletejo,* mnogi kajkavski govori nemaju ni danas.

Svim su kajkavcima u početku, a nekima i sada, nepoznate stare slovenske osobine: *nȅbo, mêso > nebô, mesô; mlātíti > mlatíti; zvêêzdà > zvézda; tòne > tóne; rýba > ríba;* odnos *vâs* (selo) : *v'əs* (sav), *mûst (môst) : n'ǫž* itd. U slovenskim dijalektima te značajke nisu mlađe od 14. stoljeća, a neke su se, po Ramovšu, razvile već u 10. stoljeću[3]. U osnovnom kajkavskom dijalektu imamo: *nȅbo, mêso, mlātȉti, zvēzdȁ, tȍne, rȉba, v'ẹẹs : v'ẹs, môst : nȍž.*

Već je Gaj u svojoj »filološkoj raspravi o kajkavskom dijalektu (v. JHK, str. 52) utvrdio neke razlike u odnosu na alpski slovenski: *bil – biu̯, bio̯, bia̯;* nepostojanje duala – čuvanje duala; preterit *(ja rekoh, njemu beše)* – nepostojanje preterita; *ja, jas – jes, jest; z menum – s menoj, s mano; ov, ova, ovo* – nepostojanje zamjenice *ov-* u slovenskom jeziku; leksička čistoća – mnoštvo njemačkih riječi i bliskost crkvenoslavenskom. Te nam se razlike danas čine nebitnima, a neke i sumnjivima, ali one s lingvističkog gledišta nisu ni po čemu manje vrijedne od Ramovševih sličnosti. Mi bismo spisak razlika lako obogatili: slov. *klečâla, goréla, vídela, dohâjam,* instr. *rêko,* pl. *vîna, râsel,* loc. pl. *kovâčih, bôžji* – kajk. *klẽčala, gorêla, vîdela, dohãjam, rekõ, vīna, rãsel, kovãčih, bõžji;* slov. *pletla, padla* – kajk. *plela, pala;* slov. *daru, hladu, medu, sinu* gen. sg. – kajk. *dara, hlada . . .; čigav – čiji,* itd.

[3] *Relativna kronologija slovenskih akcenatskih pojavov,* SR 3, str. 16 – 23; *Osnovna črta v oblikovanju slovenskega vokalizma,* SR 4, str. 1 – 9.

6.6. Jezične crte kojima Ramovš želi pokazati srodnost kajkavskog dijalekta i slovenskog jezika svode se na izdvojene izoglose. A one, kako smo već istakli, nisu dokaz genetičkih veza. Zbog istih razloga Gajeve i naše izoglose, navedene u prethodnom odjeljku, ne predstavljaju valjan protudokaz. Međusobno nepovezane, izdvojene iz kategorija kojima pripadaju, one su za određivanje srodnosti po podrijetlu isto tako beznačajne kao i Ramovševe. Pripadnost kajkavskog dijalekta slovenskoj matici nije ni dokazana ni dovedena u pitanje.

Usamljene značajke, makar bile stare kao kontrakcija u instr. sg. f. *-oją* > *-oą* > *-ą*, dobivaju vrijednost tek onda kad prouzroče promjenu u odnosima unutar date kategorije. U navedenom slučaju to bi se dogodilo kad bi se nastavci za acc. i instr. sg. izjednačili. Ali i slovenski, i kajkavski, i čakavski, i štokavski sustavi nastavljaju prvobitne odnose, iako su različita sredstva kojima je opreka *acc.* ≠ *instr.* izražena u svakom od njih; slov. *krávo, žẽ'äno, nogô – krâvo, ženó, nogó;* kajk. *krȃvo, ženõ, nõgo – krâvo, ženõ, nogõ;* čak. *krȃvu, ženȕ, nõgu – krâvū (krȃvun), ženū(n), nogū(n),* štok. *krȃvu, žènu, nõgu – krâvōm, žènōm, nògōm.* Isto se tako akcenatske razlike između tipova *videla* (a), *klečala* (b), *gorela* (c) nastavljaju u svim spomenutim sustavima: a ≠ b ≠ c; slov. *vídela, klečála, gorêla;* kajk. *vîdela, klẽčala, gorêla;* čak. *vȉdela, klẽčāla, gorȅla;* štok. *vȉdela, klẽčala, gòrela.* Uspoređivanje pojedinačnih potvrda navelo bi nas na poistovećivanje štok. *klẽčala* i kajk. *klẽčala* (silina, duljina i uzlazna intonacija na prvom slogu), iako je ta sličnost za određivanje genetičkih veza potpuno beznačajna. Nema nikakva razloga da veću važnost poklonimo podudarnosti između štok. i čak. *vȉdela,* slov. i kajk. *krâvo,* kajk., štok. i čak. *tône* itd.

6.7. Želimo li utvrditi kako se ZJSP raspadao na dijalekatske skupine, za polazište nam ne mogu poslužiti ni Ramovševi podaci ni postupci. Prije nego pokažemo postojanje slovensko-kajkavsko-čakavske zajednice (A = P = M), trebalo bi dokazati da se svi slovenski govori izvode iz iste matice. Belić je opravdano sumnjao u mogućnost takva izvođenja (JF 13, str. 206).

Samo na jednom području Ramovš je pokušao dijakronijski pokazati genetičko jedinstvo slovenskih dijalekata. On je sve vokalske sustave slovenskog jezika sveo na ovakav ZDU: i-e-ä – ə-a – u-o-å. Podrijetlo jedinica: *i* < i, y; *u* < u; *o* < o; *ə* < ь, ъ; *å* < ą; *a* < a. Vokali još ne zavise od kvantitete i intonacije, te svi mogu biti dugi i kratki, silazni i uzlazni.[4] Kako su neutralizacije *i* = *y*, *ь* = *ъ* značajne za ZJSP, taj se sustav razlikuje od zajedničkog slovensko-hrvatskosrpskog po tome što u prednjem nizu ima dva vokala: *e* i *ä*, mjesto nekadašnjih triju: *e, ê* i *ę*.

Prijelaz je od tročlanosti na dvočlanost presudan za provjeru Ramovševe hipoteze. On pretpostavlja jednu od ovih neutralizacija: *e* = *ê*,

[4] KZ, str. 146; SR 4, str. 1 – 9.

e = *ę*, *ê* = *ę*. Posljednje jednačenje možemo odmah odbaciti kao slabo vjerojatno, jer ga poznaju samo oni govori koji sva tri e-vokala svode na jedan, npr. gorenjski.

Ako za slovenski prajezik pretpostavimo obrazac (e = ę) ≠ ê, onda iz njega možemo izvesti jedan dio slovenskih dijalekata, npr. dolenjske, panonske, neke štajerske. Druga se skupina slovenskih govora, npr. koruška, ne svodi na (e = ę)≠ê, već zahtijeva obrazac: (e = ê)≠ę. Neki su zapadni dijalekti sačuvali tročlanost i nastavljaju stanje kakvo smo imali u ZJSP: e≠ê≠ę[5].

Iz navedenog proizlazi da je Ramovšev ZDU preuzak. Sustavi *(e = = ę)≠ê* i *(e = ê)≠ę* mogu se svesti na *e≠ê≠ę*, ali taj sustav nije samo slovenski: iz njega se izvode i svi hrvatskosrpski dijalekti. U jednom slučaju nema račvanja u okviru ZJSP, a u drugom rascjep ne poštеđuje Ramovševu alpsku skupinu, ne ukazuje na njeno jedinstvo. U razvitku južnoslavenskog vokalizma ne može biti govora o stupnju (A = P = M). Ramovševa je hipoteza neodrživa.

6.8. Sažimajući sve što smo dosad kazali, genetičko jedinstvo kajkavskog dijalekta i slovenskog jezika dovodimo u pitanje iz ovih razloga:

a) izdvojenim se jezičnim crtama ne može pokazati srodnost po postanku, a Ramovš se poziva gotovo isključivo baš na takve crte;

b) slovenski stručnjak tvrdi da kajkavski dijalekat vežu sa slovenskim starije osobine a s hrvatskosrpskim mlađe; ali on se ne brine za starinu izoglosa kad one povezuju područje sa slovenskim, a prešućuje osobine, makar one bile i starije, kad su posrijedi veze kajkavskog dijalekta sa štokavskim i čakavskim sustavima;

c) polazeći u prvom redu od glasovne strane jezika, uvaženi dijalektolog ne osporava genetičko jedinstvo svih slovenskih govora; dijakronijska analiza vokalizma pokazuje da to jedinstvo moramo osporiti.

Danas već i slovenski dijalektolozi odbacuju Ramovševe postavke o postanku i razvitku alpske skupine[6]. Zato nas iznenađuje što Toporišič, kojemu postupci i postignuća suvremene lingvistike nisu tuđi, nekritički preuzima Ramovšev nauk o stupnju (A = P = M). Crte koje su zajedničke svim slovenskim dijalektima bile bi, po Toporišiču, ove: *zvézda* mjesto *zvẽzdà*, *zlatô* mj. *zlâto*, *meja* mj. *med'a*, odnos *must : nož*, čuvanje dvojine, gubitak aorista i imperfekta, neke leksičke posebnosti (SIKJ I, str. 56). Za gubitak se aorista i imperfekta može reći isto što i za tvorbu futura s *bo(de)*: ta crta nije značajna za sve slovenske govore. U Reziji se futur tvori sa *ćon* + *inf.*, aorist je postojao još u 19. stoljeću, a imper-

[5] HG VII, str. 1 – 41, 123 – 134, 145 – 193; J. Rigler, *Pregled osnovnih razvojnih etap v slovenskem vokalizmu*, SR 14, str. 25 – 78; T. Logar, *Sistemi dolgih vokalnih fonemov v slovenskih narečjih*, ib., str. 111 – 132; J. Toporišič, *Zamenjava tonemske opozicije s kvantitetno u moščanskem govoru brežiškega Posavja*, ib., str. 206–209.

[6] Rigler i Logar, o. c., bilj. 5.

fekt je u upotrebi i danas (HG VII, str. 35, 39). Prijelaz *d'* > *j* nije slovensko-čakavsko-kajkavska posebnost, jer ga susrećemo i u štokavskim dijalektima[7]. Ostale su slovenske osobine nepoznate i čakavcima i kajkavcima. Zato se s pravom pitamo na osnovu čega Toporišič u školskoj gramatici izjavljuje da su se »sprva čakavci in vse do konca srednjega veka večinoma tudi kajkavci v jeziku razvijali podobno kot poznejši Slovenci« (o. c., str. 41).

Suprasegmentalni sustav u ZJSP

6.9. Ramovš pretpostavlja za ZJSP šesteroakcenatski sustav s tri stara akcenta: *kráva, m'ęęso, ȍko,* i tri nova, metatonijska: *mlãdi, stâri, kòža.* Pretpostavka je u skladu s mladogramatičarskim shvaćanjem da se na suprasegmentalne elemente može primijeniti fonetska analiza. Za akcente vrijedi isto što i za razlikovne jedinice: oni se mijenjaju po glasovnim zakonima. Razlika je između ˆ i ˆ zajamčena slovenskim refleksima *mesô – stâri,* ona između ´ i ˜ refleksima *bràt – králj,* a razlika između ˆ i ` refleksima *okô – kóža.* Svaki se član izdvaja iz cjeline i promatra zasebno, jer njegova sudbina ne zavisi od odnosa u sustavu već od fiziološke prirode, npr. od ekspiratornosti[8].

Uvjeti koji su potrebni za metatoniju ostaju, naravno, neodređeni. Prema *sũša* < *sūh-jê* i *vòļa* < *vol-jê* očekivali bismo i *dũša* < *dūh-jê, mèd'a* <*med-jê,* a imamo *dūšà* i *medà.* Slov. *nosîla* upućuje na metatonijski cirkumfleks *nosîla,* što bi u štokavskom moralo dati *nòsīla,* u čakavskom i kajkavskom *nosîla,* a umjesto toga imamo štok. *nòsĭla,* čak. *nosȉla,* kajk. *nȍsila.* Slov. *séla, nósi, vólja* i štok.-čak. *sȅla, nȍsī, vȍļa* upućuju na »novi kratki akut« `. Ali kajkavski govori koji su sačuvali opreku po intonaciji i kvantiteti pokazuju tri različita refleksa: *sẽla, nȍsi, vôļa.*

Neslaganja su između pojedinih južnoslavenskih skupina suviše znatna a da bismo mogli bez pogovora prihvatiti mladogramatičarski nauk o metatoniji: slov: *pîta, gîne, mîsli;* kajk. *pīta, gîne, mîsli;* sjevernočak. *pīta, gîne, mȉsli;* južnočak. *pīta, gȉne, mȉsli;* štok. *zȅļe, grȍbļe, sȅdmī, ȍsmī* (dij.) prema knjiž. *zêļe, grôbļe, sêdmī, ôsmī* i posavskom *sẽdmī, õsmī, snõpļe;* knjiž. *svêtī* prema dubr. *svètī* i dr. Neslaganja su brojna i unutar istih sustava, a odstupanja od »zakona« vidljiva su i u okviru pojedinih kategorija: *grízē, trésē – grȉzla, trésla; krȁla, sjȅla – kráde, sjȅdē; kȍļe – klȁla, bȅrē – brála, zvála – zòvē* itd.

Iznimaka ima previše za potvrdu pravila. Zato pretpostavku o šesteroakcenatskom sustavu u ZJSP i o mehaničkim promjenama suprasegmentalnih elemenata moramo odbaciti kao slabo vjerojatnu.

[7] P. Ivić, *Fonološki aspekt genetičkog odnosa između štokavske, čakavske i kajkavske dijalekatske grupe,* Orbis scriptus, Festschrift für Dmitrij Tschižewskij zum 70. Geburtstag, München 1966, str. 380. Čini se da čakavsko *j* < *d'* nije u početku bilo jednako fonemu *j* < *i*, o. c., str. 382, bilj. 19.

[8] F. Ramovš, *O praslovanski metatoniji,* SR 4, str. 157 – 161.

Suprasegmentalno ne podliježe dvostrukom raščlanjivanju a varijacije su u njegovoj vrijednosti mnogo veće nego one u vrijednosti fonema (t. 3.9). Odnos ` : ˆ u kajkavskom slijedu *lopato* vrijedi koliko i morfemska opreka *-u* ≠ *-ōm*, »*acc.*« ≠ »*instr.*« u štokavskom *lopȁto* ≠ *lopâto*, *lòpatu* ≠ *lòpatōm*. Odnos *vīn- : vĭn-* podudara se s *čovjek- : ljud-*; suprasegmentalno ima ovdje vrijednost morfa: ukazuje na jedninu ili množinu. Drukčija je funkcija odnosa *dȕšo* : *sȕšo*, gdje suprasegmentalna sredstva ne obilježuju jedinicu već čitav kontekst; ona ukazuju na promjenljivost deklinacijskog tipa *(dȕšā – dȕšo)* ili na njegovu nepromjenljivost *(sȕša – sȕšo)*. Slijepa sila glasovnih zakona ne objašnjava promjene u fonemskom sustavu. Njena je učinkovitost još manja na području akcenata.

6.10. Praslavensku metatoniju *rýbъ* → *r'yybъ* gen. pl., *stárъjь* → *stârъjь*, određeni pridjev i dr., ne možemo objasniti ako ne utvrdimo stanje u suprasagmentalnom sustavu prije intonacijskih promjena. Kao polazište uzimamo Kuryłowiczevu pretpostavku o baltoslavenskoj akcentuaciji[9].

U spomenutom sustavu imamo tri akcenta: kratki *(òko)* te dva duga, silazni *(m'ęęso)* i uzlazni *(rýba)*.

Posljednji slog može biti naglašen ili nenaglašen, dug ili kratak, ali u njemu nema opreke po intonaciji. On je kratak ili silazan.

Dugi unutarnji slog može biti naglašen ili nenaglašen. U prvom je slučaju obavezno uzlazan, te ni ovdje nema opreke po intonaciji. Kratki je slog uvijek nenaglašen.

Početni je slog naglašen ili nenaglašen, dug ili kratak, a u slučaju naglašene dužine silazan ili uzlazan.

Označimo li neslogotvorni elemenat slovom *t*, dugi slogotvorni slovom *a*, kratki slovom *o*, silinu (intenzitet) znakom `, navedeni sustav možemo prikazati ovako:

1. ta-, tà-, to-, tò-, (tà- = tâ- ili tá-);
2. -ta-, -tà-, -to- (-tà- = -tá-);
3. -ta, -tà, -to, -tò (-tà = -tâ).

Akcenti su ` i ´ pomični, a ostvaruju se samo na prvom ili posljednjem slogu prozodijskog skupa: *pò nogą* acc. – *nogà* nom., *zà rąką* – *rąkà*. Akcenat je ´ nepomičan i ostvariv u svim slogovima osim u posljednjem. Zato je opreka po intonaciji moguća samo onda kad se prvi slog akcenatske cjeline poklapa s prvim slogom riječi: *r'ąkąą* ≠ *rýbąą*, ali *pò rąkąą* – *po rýbąą*[10].

[9] J. Kuryłowicz, *L'accentuation des langues indo-européennes*, pokrata: ALIE, Wrocław-Kraków 1958, str. 162. i d.

[10] Duljine su se u datim položajima pokratile već u praslavenskom: *mălinā*, *rą̆kamĭ*, *zā nogą̆*, usp. Nahtigal, *Slovanski jeziki*, str. 31 – 32. Sve su iskonske duljine pokraćene u posljednjem slogu, a nove su nastale sažimanjima: *dobraja* > *dobrā*. Kontrakcije su omogućile i uzlaznu intonaciju na ultimi: *ženoj'ą* > *ženą'ą*. Mi se na tim pojavama nećemo zadržavati, jer nisu bitne za dalje izlaganje.

Kad polazni oblik sadrži ', izvedeni čuva mjesto akcenta, a kad u polaznom obliku imamo ` ili ^, izvedeni će biti oksitoniran. Postupak je načelno jednak i u fleksiji i u derivaciji: a) acc. sg. *rýbą, brát(r)ъ* → nom. sg. *rýba, brát(r)ъ*; praes. *rě'ěžetъ* →imp. *rě'ěži; brátъ* → *brátъcь*; b) acc. sg. *nògą, bògъ, r'ąką, gôrdъ* → nom. sg. *nogà, bog'ъ, rąkà, gord'ъ*; praes. *plèteтъ, v'ęęžetъ* → imp. *pletì, vęęžì; bògъ, gôrdъ* → *bogъc'ь, gōrdъc'ь*. U deklinaciji će se i konjugaciji izvedenice razlikovati od osnovnih, nemotiviranih riječi tipa *gordъ, noga, vežetъ* ... stalnošću oksitoneze: acc. *gôrdъ* – gen. *gōrdà*, ali acc. *gōrdъc'ь* – gen. *gōrdъcà*. Sve se izvedenice, i one kao *gōrdъc'ь* i one kao *brátъcь*, odlikuju nepomičnošću akcenta.

Neki sufiksi za tvorbu riječi sadrže vokal koji preuzima akcenat čak i onda kad u osnovnom obliku imamo ' : *trúti* → *trāvà, búkъvь* – *búky* → *bukъvánъ*. Takve će izvedenice imati u fleksiji također nepomičnu akcentuaciju, samo što će ona biti stupčana (kolumnalna): *bukъvànъ* – – *bukъvàna* – *bukъvànomъ; trāvà* – *trāvàmъ* – *trāvàmi* (u svim je oblicima naglašen isti stupac, treći ili drugi slog od početka riječi). Izvedenice tipa *gōrdъc'ь* imaju, naprotiv, rubnu (marginalnu) akcentuaciju *gōrdъcem'ъ* – *gōrdъcêĕh'ъ* (u svim je oblicima naglašen posljednji slog).

Treći se tip derivacije osniva na metataksi koja nema za posljedicu oksitonezu: pridj. *vōrnà sg. f.* → im. *vórna*. Kad se metataksa svodi na pomak siline u okviru istog sloga, ona dobiva izgled metatonije: *spáti* inf. → *spâtъ* sup., *dáti* → *dârъ*, tj. *spaàti* → *spàatъ, daàti* → *dàarъ*.[11]

6.11. Iz dosad rečenog proizlazi da ćemo u fleksiji imati tri akcenatska tipa:

a) nepomične baritone s uzlaznom intonacijom – *brátъ, rýba, lě'êto, rě'ěžetъ* (I);

b) pomični tip (II) – baritone u »jakim« oblicima, oksitone u »slabim« – *r'ąką, nògą, v'ęęžetъ : rąkà, nogà, vęęžì*[12].

c) nepomične oksitone – *bob'ъ* nom. : *bob'ъ* acc., *kļūč'ь* : *kļūč'ь, trāvà : : trāv'ą* (III); one će biti dvojake, zavisno od sufiksa : rubne kao *kļūč'ь, bob'ъ*, (IIIa), stupčane kao *trāvà* (IIIb).

[11] Naročito ističemo da je metatonija tek posebni oblik metatakse. Pomak siline prema kraju riječi zovemo progresivnim, a onaj prema početku regresivnim.

[12] »Jaki« oblici u fleksiji i »osnovni« u derivaciji omogućuju predviđanje čitave paradigme. Polazeći od *tònetъ, tļknet'ъ*, pretkazujemo »slabe« oblike: l. l. praes. *ton'ą, tļkn'ą*, imp. *tonì, tļknì*, a na osnovu posljednjih ne možemo predvidjeti prve. U nominalnoj deklinaciji m. i f. »jaki« su padeži bili u sg. dat.–acc.–voc., u du. i pl. nom.–acc.–voc. U deklinaciji n. nom. sg. pripada »jakim« padežima, nom.–acc. pl. »slabim«, ALIE, str. 200. i d. Usp. hrvatskosrpsko *rûci – rûku, rûko, rûke* prema *rúka – rúkē – na rúci* itd. U m. i n. ti su odnosi naruženi iz razloga koje ćemo navesti u t. 6.12, ali ostatke vidimo u senjskom govoru: *brŏju–drŏbu* dat. – *brŏju–drŏbe* voc. – *brŏji–drŏbi* nom. voc. pl. – *brŏje–drŏbe* acc. pl. prema gen. *brojā–drobā*, loc. *brojŭ–drobŭ*, instr. *brojōn–drobōn*, gen. pl. *brojī–drobī*, dat.–loc.–instr. pl. *brojīn–drobīn*. U nom.–acc. sg. imamo *brŏj* < *brŏj* < *broj'ь*, prema nekadašnjem nom., i *drŏb* < *drŏbъ*, prema starom acc., usp. M. Moguš, *Današnji senjski govor*, Senj 1966, str. 67.

Takvu sliku ne zamućuju ni složenice, iako današnje stanje u slavenskim jezicima upućuje na dvojakosti: *poprą'qgъ* i *pòdъprąqgъ*, *pobê'êda* i *pòbêda*[13].

Među složenicama valja razlikovati »čiste« sa sufiksom *-i-*: *ob* + *vlastь* = *òb(v)lāstь*, te sintetičke sa sufiksima *-o-*, *-a-*. Posljednje su zapravo složene izvedenice, jer se ne suprotstavljaju nesloženoj imenici već složenom glagolu: *po*+*tek-q* → *potokъ*, *podъ*+*lęg-q* → *podъloga*.

Čiste će se složenice ponašati kao veze *prijedlog* + *imenica: òb(v)lāstь* kao *nà vlāstь*.

Sintetičke će složenice imati ′ na drugom dijelu ako on sadrži duljinu: *obrázъ*, *prêêlázъ*, *poprą'qgъ*, *prīstą'qpъ*, *oprâva*, *nāprâva*, *posą'qda*, *zāgórda*. Tri su različita tipa: *-prâv-* (I), *gôrd-* (II), *-sąqd-* (III), svedena kod složenica na jedan.

Međutim, složenice tipa *potokъ*, *osnova* ne mogu slijediti takav pokret, jer unutarnji kratki slog ostaje uvijek nenaglašen. Zato će one sačuvati rubnu pomičnu akcentuaciju: acc. *pòtokъ*, *òsnovą* – nom. *potok'ъ*, *osnovà*.

U svim ostalim kategorijama ` i ^ idu zajedno, pripadajući fleksijskim tipovima II ili III: *bògъ*, *gôrdъ*, *nògą*, *r'ąką* acc. – *bog'ъ* . . . nom.; *bobъ*, *kl̨ūč'ь*, *trāv'ąą* – *trāvâ*. Protuslovlje se između prozodijskog i morfološkog razrješava na više načina: a) *pòtokъ*, *òsnovą* acc. povlače za sobom *pòdъprąqgъ*, *pòsądą*; b) sintetičke složenice s dugim vokalom u drugom dijelu uvjetuju akcenatsku nepomičnost u fleksiji tipa *potokъ*, *osnova*; c) oba se postupka ukrštaju. U trenutku kad uslijed slabljenja krajnjih *ъ* i *ь* unutarnji kratki slogovi postaju naglašeni: nom. *potok'ъ* > *potòkъ*, tipovi se *potòkъ* i *osnòva* mogu potpuno izjednačiti s onima *obràzъ*, *popr'ągъ*, *opràva*, *pos'ąda*[14].

6.12. Upravo to slabljenje krajnjih *ъ* i *ь* uzrokuje poremećaj u slavenskoj akcentuaciji. Spomenuti vokali još ne otpadaju. Oni samo gube sposobnost povezivanja sa silinom. Za njih vrijedi otprilike ono što i za sve vokale u posljednjem slogu novoštokavskog sustava[15].

U svim kategorijama gdje su krajnji *ъ* i *ь* bili naglašeni dolazi do regresivne metatakse, do pomaka siline za jednu moru prema početku riječi: nom. sg. *bogъ*, *bob'ъ*, *potok'ъ*, *kost'ь*, *bos'ъ*, *ostr'ъ*>*bògъ* . . . *òstrъ*; gen. pl. *nog'ъ*, *žen'ъ* > *nògъ*, *žènъ*; odr. pridj. *bosъj'ь* – *bos'ъjь*; praes. *neset'ъ* > *nesètъ*. Ako je penultima kratka, kao u navedenim primjerima, pomak je beznačajan s gledišta razlikovne funkcije. Na njoj prije nismo imali siline, pa prema tome nema opasnosti od homonimije.

[13] A. Leskien, *Grammatik der serbokroatischen Sprache*, Heidelberg 1914, str. 186 i d.

[14] Kuryłowicz je u pravu kad tvrdi da su oba tipa, *pòdъprąqgъ* i *poprą'qgъ*, praslavenska, ali valja istaći da je *poprą'qgъ* stariji. Hrvatskosrpsko *põbjeda* i *põtpruga* ne idu u praslavensko razdoblje. Štok. *põbjeda* prema *návada* te rus. i kajk *pobéda*, *navâda* mlađa je pojava. Metataksa je sprovedena tek pošto se ′ pokratio: *pobê'êda* > *pob'êda* > *pòbêda*. Kad bi pomak siline prema početku riječi bio star, imali bismo *põbijeda*, *põtprūga* kao što imamo *õblāst*, *põtprūg*, ALIE, str. 303 – 312.

[15] Slabljenje je *–ь*, *–ъ* prvi korak ka stvaranju zatvorenih slogova.

Ali metataksa uzrokuje značajnu promjenu u morfologiji i tvorbi riječi. Pomakom *bog'ъ* > *bògъ* **izjednačuju se nom. i acc. sg.** Kako je acc. sg. polazni oblik a nom. sg. izvedeni (na osnovu acc. sg. *bògъ – bob'ъ* može se pretkazati akcenat u nom. sg. *bog'ъ – bob'ъ*, ali ne i obratno), i ostale »slabe« dvosložne sintagme slijede nominativnu: *bòga – bògu*. Imenice i pridjevi tipa *gôrdъ* idu u istu skupinu (II), pa im je i sudbina ista: *bògъ : bògъ : bòga = gôrdъ : gôrdъ : gôrda*, umjesto acc. *gôrdъ*, nom. *górdъ*, gen. *gôrdâ*, kako bismo morali imati po mehaničkom postupku. Imenice i pridjevi kao *bob'ъ, ostr'ъ, kļūč'ъ* imale su već i prije metatakse akuzativ jednak nominativu, pa u kosim padežima ostaju oksitone (ALIE, str. 222 – 223). Odnos *kòstь – kòsti, vlâstь – vlâsti, nèbo – nèba* i *m'ęęso – m'ęęsa* po svemu je istovetan onom *bògъ – bòga, gôrdъ – gôrda*[16].

Kad jednostavne riječi kao *bogъ* postanu u sg. nepomične, složene izvedenice kao *potokъ* nemaju više nikakva razloga za čuvanje pomičnosti, koja je već i prije metatakse *potok'ъ* > *potòkъ* nom. sg. i gen. pl. *osnov'ъ* > *osnòvъ* gen. pl. odstupala od uobičajenih akcenatskih tipova. Stoga će one uopćiti stupčanu akcentuaciju: *potòka, osnòva*, koja je ranije, iz prozodijskih razloga, bila neostvariva.

6.13. Kad je slog ispred *-'ъ* i *-'ь* dug, regresivna metataksa ima za posljedicu uzlazni akcenat na penultimi: *kļūč'ь, gōrd'ъ, mōld'ъ, trāv'ъ, vīn'ъ* gen. pl. > *kļúčь ... vínъ; trękśl'ъ* > *trę'ęślъ; letīt'ъ* praes. > *letítъ; koñih'ъ* loc. pl. > *koñíhъ*. Budući da je duga penultima mogla biti naglašena, pomak nije beznačajan s gledišta razlikovne funkcije. Stari odnos *-tatò* ≠ *-táto* ugrožen je prijelazom *-tatò* u *-táto*. Da ne dođe do neutralizacije, koja bi za posljedicu mogla imati homonimiju, staro *-táto* prelazi u *-tâto* (metataksa u okviru istog sloga = metatonija): gen. pl. *gōrd'ъ* > *górdъ* → *brátъ* > *brâtъ*, *trāv'ъ* > *trávъ* → *rýbъ* > *r'yybъ*, *vīn'ъ* > *vínъ* → *lê'êtъ* > *l'êêtъ* itd.

Međutim, u kategorijama u kojima već postoji ˆ na penultimi (to je moguće kad je penultima ujedno i početni slog) metatonija ne može spriječiti homonimiju: *tâto* > *tâto* (acc. sg. *brátъ* > *brâtъ*) izjednačuje *tâto 2 (brâtъ)* i *tâto 1 (gôrdъ)*. U takvim se slučajevima *tâ-* pokraćuje (bràtъ). Budući da prvotni kratki vokali (o, e, ъ, ь) ranije nisu imali ' a prvotno dugi nisu imali `, homonimija je isključena: opreka je *bràtъ* ≠ ≠ *bògъ* zajamčena različitom vokalskom kvalitetom.

Takvom se tumačenju na prvi pogled protivi »duljenje u zamjenu« do kojeg dolazi kasnije uslijed otpadanja krajnjeg poluglasa: *bògъ* > *bôg*. Ali to duljenje nije prozodijsko već morfološko. Jer kad bi se svi kratki ili pokraćeni vokali duljili ispred krajnjeg *ъ* i *ь*, onda ne bismo imali sa-

[16] Pomaku *bogà* > *bòga* izbjegao je u ZJSP tek loc. sg. m. *o*–osnova i f. *i*–osnova. Razloge treba tražiti u stapanju *o*–osnova s *u*–osnovama. Prvobitna opreka *domovi* ≠ *domu*, dat. – loc., svedena je na suprasegmentalno *dòmu* ≠ *domù*, a po tom uzorku nastaju i *grâdu* ≠ *grādù, r'êêči* ≠ *rêêči* i dr. Na taj način loc. ostaje jedini »slabi« padež u sg. m. *o*–osnova i f. *i*–osnova, jer se instr. sg. u ZJSP priključuje »jakim« padežima: nakon otpadanja – *ə* on se po broju slogova izjednačuje s gen. i dat.

mo *brât* već i *bôb, potôk, -ôm* ili *ōm* u instr. sg. i dat. pl. *o*-osn. itd. Prijelazom *bògъ* > *bôg* uspostavlja se u nom.-acc. sg. opreka između tipa *bôg* i *bòb* vidljiva u kosim padežima: *bòga* ≠ *bobà*. Za opreku se *bôg* ≠ *grâd* može reći isto što i za *bòb* ≠ *brât:* ona je zajamčena vokalskom kvalitetom[17].

6.14. S gledišta razlikovne funkcije, ZJSP nastavlja praslavensko stanje. Ali s gledišta prijenosne, sustav je bitno izmijenjen. Akcenti ` i ˆ gube značajke rubnosti. Oni više nisu ostvarivi samo u početnim i završnim slogovima *(gòvorъ, môldostь* acc. – *govor'ъ, mōldost'ь* nom.) nego i u unutrašnjim *(vrêmènъ, kop'yytъ* gen. pl.*)*.

U fleksiji se pomičnost osnivala na suprotnosti: baritoneza – oksitoneza, a sada se javlja i nova vrsta pomičnosti. Ona se osniva na varijaciji: naglašena ultima *(vīnà)* – naglašena penultima *(vínъ)*.

Ta novina ima veliko značenje u tvorbi riječi. Osnovne sintagme s kratkim i silaznim akcentom razlikovale su se u fleksiji od izvedenica svojom pomičnošću. Sada, međutim, i izvedenice postaju pomične. One mogu sačuvati nepomičnost samo na jedan način: prihvaćanjem stupčane akcentuacije. Prema gen. pl. *súšь*, gdje je ´ jedino moguće rješenje, čitava će paradigma zadržati naglasak u istom stupcu: *súšь – súša – súšą*. Kad je vokal kratak, imat ćemo: *vòlъ – vòla – vòlą*.

Takvu će akcentuaciju usvojiti one riječi koje se u času metatakse *tatò* > *táto* i *totò* > *tòto* osjećaju kao izvedenice. Starije izvedenice kao *duša, med'a, trava, žena* neće slijediti taj pokret, jer su u međuvremenu postale nemotivirane: izgubile vezu s polaznom sintagmom.

[17] Kuryłowicz smatra da su i *bògъ* i *bòbъ* prešli u *bôg* i *bôb*. Kad se pokratio ´, stvorio se razmjer: *brâta* : *brât* = *bobà* : *x, x* = *bòb*.
Iz toga bi slijedilo da je duljenje u *bôg* starije od pokraćivanja u *brâta, kràva*, ALIE, str. 229. Pretpostavka je neprihvatljiva. Odnos *bôg* : *bòb* vidimo i u slovenskim dijalektima koji ne znaju za *brâta : brât*, jer se akut izvan ultime ne pokraćuje. U onim slovenskim govorima gdje *ô* prelazi u *û (bûg, mûst)* morali bismo dobiti i *bûb, nûž*. a to bi kasnije dalo *bùb, nùž*, kao što u Mostecu *nôs* > *nûs*, > *nùs*. SR 14, str. 206. Neuvjerljiva je i Kuryłowiczeva pretpostavka o prelaznom akcentu ˆ sa »složenom intonacijom«: uzlaznom u odnosu na ˆ, silaznom u odnosu na novi ´, o. c. str. 221. i d. Stari se ´ pokratio u slogu pred poluglasom, dakle tamo gdje se javlja novi ´, a u ostalim je položajima prešao u ˆ. Ovaj se kasnije u hrvatskosrpskom pokratio *(kràva)* a u slovenskom jeziku ostao je dug *(kráva)*. Iz toga slijedi da se *brâtъ* mora pokratiti u *bràtъ* ne samo u nom.-acc. sg. nego i u gen. pl. Isto vrijedi za gen. pl. *krávъ, dê'êlъ*. Na drugom mjestu, str. 223, Kuryłowicz polazi od oblika *krávъ, d'êêlъ* a ne *kràvъ, d'êlъ*, i tvrdi da su oni dali *krâvъ, d'êêlъ* zato što se ˆ našao u opreci sa ´ u *trávъ*. Međutim, ako ´ i ispred krajnjeg poluglasa daje ˆ *(krâvъ)*, onda bismo očekivali i u acc. sg. *brâtъ* > *brâtъ*. Ako *krâvъ* gen. pl. daje *krâvъ* zbog *trávъ*, onda bi i *brâtъ* acc. sg. moralo dati *brâtъ* zbog *kļúčъ*. Prijelaz se *krávъ* > *krâvъ* može objasniti i bez akc. ˆ. Najprije imamo *krávъ* ≠ *trāv'ъ*, zatim *krávъ* + *krávъ* ≠ *trāv'ъ* + *trávъ*, *krávъ* + *krávъ* ≠ *trávъ* i napokon samo *krávъ* ≠ *trávъ*. Takav razvitak možemo danas pratiti u kajkavskom govoru Hrašćine, God FFNS 2, str. 402. Stariji se akut izjednačuje sa ˆ, pa se govori *mlātim* i *mlātim, lāsi* i *lāsi*. Novi akut, nastao je regresivnom metataksom – *glāvā* < *glāva, mlātîti* > *mlātiti*, nije u dubletnom odnosu sa ˆ. Tu, dakle, imamo *mlātim* + *mlātim* ≠ *mlātiti, sūša* + *sûša* ≠ *glāva*. Nije teško predvidjeti slijedeći stupanj: *mlātim* ≠ *mlātiti, sûša* ≠ *glāva*.

Današnji tipovi: acc. sg. *dûšu – trāvȕ – sūšu, mȅđu – ženȕ – vȍļu* (prema nom. *međȁ – ženȁ – vȍļa)* ukazuju na tri razdoblja u tvorbi riječi: a) izvedenice su *duša* i *meď'a;* b) izvedenice su *trava* i *žena,* a *duša* i *meď'a* postaju nemotivirane; c) izvedenice su *suša* i *voļa,* a *trava* i *žena* ulaze u skupinu osnovnih riječi. Razlike su i danas vidljive: štok. *zȁ dušu, zȁ među – za trávu, za žènu – zà sūšu, zà voļu;* kajk. *za dûšu, za mȅju – za trāvȕ, za ženȕ – za sūšu, za vôļu.*

Ali te razlike ne potječu otuda što su u ZJSP postojala dva cirkumfleksa i dva akuta te kratki akut i kratki silazni akc. I u baltoslavenskom razdoblju, i u praslavenskom, i u ZJSP suprasegmentalni je sustav bio troakcenatski: ˋ, ˆ, ´.

Panonska akcentuacija

6.15. Već je za ZJSP značajno gubljenje prasl. ´ u slogu ispred *-ə* *(< ъ,ь)*, dakle u položaju gdje se javlja novi *prozodijski* akut. Prvotna se uzlazna intonacija, zavisno od odnosa u datoj kategoriji, zamjenjuje silaznom (gen. pl. *kļūč'ь = dār'ъ > kļúčь = dárъ → brátъ > brâtъ* ili kračinom (acc. sg. *kļūč'ь ≠ dârъ > kļúčь ≠ dârъ → brátъ > bràtъ*). Pokraćivanje uvodi znatnu novinu u odnose između polaznog oblika (x) i izvedenih (y, z . . .). Ti su se odnosi ranije osnivali na metataksi (metatoniji): acc. *r'ąąka* → nom. *rąąkà* → gen. pl. *rą'ąkъ, lípą → lípa → lîpъ.* Sada se *x* : *y* može izraziti u slogu pred *-ə* i oprekom po kvantiteti: *bràtъ* sg. → *brâtъ* pl.

Pojavom novog *morfološkog* akuta u oblicima *y (súša, mládī)* nekadašnji se ´ može pokratiti ili prijeći u ˆ i u slogovima ispred punog vokala. Promjene su *mlādî > mládī → stárī > stârī* analogne onima u gen. pl., a promjene u acc. sg. f. *sūš'ą > súšą ≠ r'ąąką → lípą > lìpą* podsjećaju po svemu na one u acc. sg. m.

Odnos *kràvą – súšą* postaje uzorak za pokraćivanje ´ i u ostalim oblicima: *kràva – súša,* a novostvoreni odnos *kràva – rąąkà* otvara put pokraćivanju prvotnog akuta i u kategorijama gdje se nije pojavio novi: *bràta – kļūčà, l'êta – vīnà* itd. Na taj je način prasl. akut potpuno iščezao iz sustava, a kvantitetni se odnos ˋ *(x)* : ˆ *(y)* ustalio i u slogu ispred punog vokala: neodr. *stàra* (x) → odr. *stârā* (y) < *stáraja.*

Ali pokraćivanje *lípa, kráva, bráta, kopýto > lìpa . . . kopìto* nije više značajka ZJSP. Ono je svojstveno samo skupinama P, M i R. Alpski govori imaju još i danas *lípa, bráta . . .*[18].

Spomenuto račvanje nije bitno samo po sebi, jer je svedeno u prvo vrijeme na razlike u ispoljavanju. U A imamo: acc. sg. *lípą* (x) – nom. sg. *lípa* (y) – gen. pl. *lîpə* (z); *súšą* (x) *súša* (y) – *súšə* (z). U *P – M – R*

[18] Ramovš smatra da je pokraćivanje praslavenskog akuta u primjerima kao *bràt* nesumnjiv dokaz za njegovo pokraćivanje uopće. Sudbina datog jezičnog elementa mora, po pozitivističkom shvaćanju, biti jedinstvena. Ali Ramovš nije dosljedan, jer u kasnijem razvitku dopušta duljenje *bràta > bráta,* koje ne povlači za sobom bràt > *brát,* usp. SR 3, str. 16. i d.

imamo: *lîpą* (x) – *lîpa* (y) – *lîpə* (z); *súšą* (x) – *súša* (y) – *súšə* (z). Bit je odnosa u oba sustava ista. Tipu *lîpa* odgovara obrazac $(x = y) \neq z$, a tipu *suša* obrazac $x = y = z$. Razlika između *lîpa* i *súša* u P, M i R nije drugo do ponovno uspostavljanje prasl. opreke *lîpa* ≠ *sūšà*, koja nikad nije bila ukinuta u gen. pl.: *lípъ* ≠ *sūš'ъ* > *lîpъ* ≠ *súšъ*.

6.16. Odnos *lîpa* (A) : *lîpa* (P = M = R), iako sam po sebi prilično beznačajan, ima značajne posljedice za dalji razvitak suprasegmentalnog sustava u svakoj od navedenih skupina.

Opreka ` *(x)* ≠ ˆ *(y)* ograničena je u A na slog ispred *-ə*, a kasnije na posljednji ili jedini slog riječi *(bràt – brât)*. Intonacijska opreka ´*(x)* ≠ ˆ *(y)* javlja se i u ostalim slogovima: *síto* ≠ *sît* gen. pl., *stára* neodr. ≠ *stârā* odr. Time intonacija postaje važnija od kvantitete. Kvantiteta je, doduše, nužni uvjet za javljanje intonacije, ali gubi samostalnost. Odnos između »jakog«, polaznog oblika i »slabog«, izvedenog *(x : y)* povlači za sobom i onaj između istovrsnih oblika koji pripadaju različitim akcenatskim tipovima *(a : b)*. Kako nema opreke *stàra* ≠ *stârā* *(x : y)*, uklanjaju se i opreke kao *nògą* ≠ *r'ąką* (a : b).

Duljenje naglašenih kračina *(vòļa* > *vóļa)*, pokraćivanje nenaglašenih duljina *(mlātiti* > *mlatíti)*, progresivna i regresivna metataksa *(nògą, r'ąką* > *nogô, rokô, trāvà* > *tráva)* – samo su različiti izrazi iste tendencije: svesti prozodijske opreke u slogu pred punim vokalom na ´ ≠ ˆ.

Razlika je po intonaciji moguća samo u dugim naglašenim slogovima. Zato se opreke kao *nògą* ≠ *r'ąką, trāv'ą* ≠ *žen'ą, mlātíti* ≠ *nosíti* moraju ukinuti *(nogô = rokô, mlatíti = nosíti,* a otuda i praes. *mlátі = nósi)* ili preinačiti *(trāv'ą* ≠ *žen'ą* > *trávo* ≠ *ženò)*. Tako alpski sustav u slogu pred punim vokalom nema više ni kratkih naglašenih ni dugih nenaglašenih vokala. Najveća je razlikovnost usredotočena na slog ispred *-ə*, a kasnije na posljednji ili jedini slog: *grâd – bràt – králj*.

Skupine P, M i R, u kojima se razvio odnos: ` *(x)* ≠ ˆ *(y)* i pred punim vokalom, čuvaju kvantitetne razlike ` *(a)* ≠ ˆ *(b)*, kao i ˘ *(a)* ≠ ¯ *(b)*: *nògą* ≠ *r'ąką, žen'ą* ≠ *trāv'ą, nosìti* ≠ *mlātìti*. U tim skupinama kvantiteta ostaje važnija od intonacije, jer je iskoristiva za stvaranje opreka i u nenaglašenim slogovima i u derivaciji: ` *(x)* → ˆ *(y)*. Intonacijske su opreke ograničene na akcentuirane slogove i odnose tipa *a : b*. Najveća razlikovnost nije usredotočena na posljednji ili jedini slog. On se čak u daljem razvoju rasterećuje. U njemu se gube opreke po intonaciji a u brojnim dijalektima i one po silini: *králj* > *krâļ* > *letí* > *letî* > *lètȉ*[19].

6.17. Praslavenski suprasegmentalni sustav ima u fleksiji dva nepomična tipa (I i III) i jedan pomični (II). Izvedenice idu u nepomične tipove, a nemotivirane riječi i u II (t. 6.11). Do promjena dolazi uslijed metatakse koja uzrokuje metatoniju: *trav'ъ* > *trávъ* → *lípъ* > *lîpъ*.

Ujednačeni tip I *(lîpa – lîpъ)* ostaje nepomičan, ali se u njemu javljaju intonacijske opreke *(lîpa – lîpъ)*; one u P, M i R postaju kvantitetne

[19] Po toj je osobini kajkavski dijalekat blizak štokavskom, t. 6.28 – 6.29.

(lùpa – lipə). Akcentuacija je u tipu II prvotno osnovana na apsolutnoj opreci: silina na prvom ili posljednjem slogu *(r'ąką – rąką)*, na prefiksu (prijedlogu) ili sufiksu (nastavku): *pò rąką – po rąkámi*. Sada se javljaju i relativne opreke: prvi – neprvi *(r'ąką – rą'kə)*, prefiksalni – neprefiksalni *(pò rąką – otə rą'kə)*, posljednji – neposljednji *(rąkà – – rą'kə)*, sufiksalni – predsufiksalni *(po rąkámi – otə rą'kə)*. Tip III, koji ima u početku nepomičnu silinu na posljednjem slogu (IIIa) ili na sufiksu (IIIb), postaje pomičan: *trāvà-ženà, trāvámi-ženámi, trávə-žènə*.

Oksitoneza, rubna ili stupčana, prestaje biti nedvosmisleni znak izvedenosti, motiviranosti (t. 6.11, 6.14). Izvedenice kao *gōrdəc'ь, trāvà* odlikovale su se nekad sufiksalnom akcentuacijom i nepomičnošću. Kako je prvu posebnost sada nemoguće zadržati *(trāv-à – tráv-ə)*, nove izvedenice nastoje sačuvati bar drugu, i to usvajanjem predsufiksalne akcentuacije u čitavoj paradigmi. Tako nastaje novi nepomični tip (IV): *súša, vòļa* (6.14). Stariji se tip III približuje tipu II: oba su pomična i obuhvaćaju nekadašnje izvedenice koje su u međuvremenu postale nemotivirane.

Vrijednost se akcenata ` i ^ obogaćuje. Oni su prije slabljenja poluglasa bili izrazito rubni : početni ili završni, a sada mogu biti i unutarnji, predsufiksalni: *potòka, lopâtə*. U dvosložnim se oblicima gubi razlika između početnog i pretposljednjeg, predsufiksalnog sloga. To može dovesti do značajnih preinaka u tumačenju vrijednosti suprasegmentalnih elemenata. Pojava je naročito izrazita u glagolskom sustavu.

6.18. U konjugaciji, isto kao i u deklinaciji, imamo prvobitno tri akcenatska tipa: (I) praes. *sę'ędetə* – imp. *sę'ędi;* (II) *v'ęžetə (zàvęžetə)* – *vęžì (zavęžì); beret'ə* – *berì* (III).

Oksitoneza je u početku znak izvedenosti. Kako su glagoli I Aa razreda druge vrste vrlo rano postali neproizvodni, nemotivirani, među njima nije bilo nepomičnih oksitona (III): *sê'ĕčetə – sê'êci* (I); *tr'ęsetə, plètetə – tręsì, pletì* (II). Razlika je između I i III izrazitija od one između I i II. Prva je vidljiva, s obzirom na silinu, u »jakim« i »slabim« oblicima: *s'ędetə – beret'ə, s'ędi – berì*, druga samo u »slabim«: *s'ędetə – v'ęžetə, s'ędi – vęži*. Po načelu najveće moguće razabirljivosti (t. 5.7, bilj. 20) glagoli tipa II postaju oksitone: *tr'ęsetə, plètetə* > *tręset'ə, pletet'ə; pòtręsetə, òpletetə* > *potręset'ə, opletet'ə*. Složeni glagoli s dugim semantemskim vokalom vršili su progresivnu metataksu postupno: *pòtręsetə* (A) > *potrę'ęsetə* (B) *potręset'ə* (C). U razdoblju B oni se izjednačuju sa složenim glagolima tipa I *(posê'ĕčetə)* i povlače ih za sobom: *pòtrę'ęsetə* > *potręset'ə* → *posê'ĕčetə* > *posêčet'ə*. Za složenim se glagolima povode i jednostavni: *posê'ĕčetə* > *posêčet'ə* → *sê'ĕčetə* > *sêčet'ə*.[20]

[20] Prvotno stanje odražavaju u prezentu glagoli *sjědā, lězē, srětē, ljězē* (I), *mòžē – mògu* (II). Stara je razlika među I i II sačuvana u izvedenim oblicima: *sjękla – trésla, sjěkti – trésti* itd.

Slabljenje krajnjih *ъ* i *ь* ima za posljedicu metataksu: *beret'ъ, letīt'ъ* > *berètъ, letítъ*. Novonastali odnos *sę'ędetъ –tręgsètъ, víditъ – bêêlítъ* proširuje se na čitavu paradigmu: *sę'ędete – tręgsète, vídite – bêêlíte*, tj. oksitone (III) usvajaju stupčanu akcentuaciju. To se dešava samo onda kad je semantemski vokal dug *(tręgs-, bêêl-)*, jer je i onaj u tipu I dug *(sę'ęd-, víd-)*. Ako su posrijedi kratki slogovi *(plet-, let-)*, oblici s punim vokalom u nastavku čuvaju rubnu oksitonezu: *pletetè, letítè*. Takvo se stanje održava još i danas u štokavskom dijalektu: *trésemo-trésete* i *bijèlimo-bijèlite*, ali *pletémo-pletéte* i *letímo-letíte* (ALIE, str. 317–318).

U času kad je akcenat *bêêlítъ-bêêlíte* shvaćen kao sufiksalni, akcenat *nòsītъ* (II) dobiva vrijednost predsufiksalnog. Pomičnost II (početni – – završni: *nòsītъ, dònosītъ – nosì, donosì)* zamijenjena je pomičnošću III (predsufiksalni – sufiksalni: *nòsītъ, donòsītъ, – nosì, donosì*). Drugim riječima, *nòsītъ* se u početku ponaša kao acc. sg. *nògą (dònosītъ = zà nogą)* a zatim kao acc. sg. *vòļą (donòsītъ – za vòļą)*. Silina više nije na prvoj mori već na onoj neposredno ispred sufiksa. Na isti način *v'ęęžetъ = r'ąąką* i *zàvęęžetъ = zà rąąką* postaju *vę'ęžetъ = sûšą* i *zavę'ęžetъ = za sûšą*. Pojava akuta u prvotnom tipu II *(v'ęęžetъ > vę'ęžetъ)* izaziva metatoniju u tipu I *(rê'êžetъ > r'êêžetъ)*. Akc. ` u *tòne(tъ), kòle(tъ), nòsī(tъ)* i sl. ne skače više na prefiks ili proklitiku. Njegova nepomičnost ne proizlazi otuda što bi on bio odraz »novog kratkog akuta« već je posljedica predsufiksalne vrijednosti[21].

6.19. U vezi s metataksom i metatonijom narušavaju se i akcenatski odnosi u deklinaciji.

Pod dominacijom imenica muškog roda *(bogà, dârà > bòga, dâra)* vrši se i prijelaz *poļà, męęsà > pòļa, m'ęęsa* (t. 6.12). Time je pomičnost tipa II uklonjena u čitavoj jednini srednjeg roda. Kako su u množini svi padeži, osim vokativa, »slabi«, stvara se novi odnos *x → y:* sg. je shvaćen kao polazni, »jaki« oblik (x), a pl. kao izvedeni, »slabi« (y). Stanje se može prikazati ovako: sg. *pòl-x, m'ęęs-x* → pl. *pol-'y, męęs-'y*. Jedini je izuzetak gen. pl. – *pòl-y, mę'ęs-y*, gdje je *y = ə*, te ne može zadržati silinu.

Oksitone *selò, vīnò* (III) uopćavaju u pl. genitivni akcenat, što je potpuno u skladu s novim načelom: sufiksalna akcentuacija u osnovnom obliku – predsufiksalna u izvedenom *(ženà–trāvà : vòļa–súša = selò–vīnò : sèla-vína)*. Pojava akuta na dugom semantemskom vokalu u tipu III *(vína)* uvjetuje pojavu ˆ u I *(l'êêta)*.

Imenice ženskog i muškog roda imaju »jake« padeže i u pl. (nom.-acc.) a sačuvale su »slabe« i u sg., i to prve potpuno (gen.-loc.-instr.), druge djelomično (loc., t. 6.12, bilj. 16). Zato usvajanje predsufiksalne akcentuacije u pl. nekadašnjih oksitona (III) ne može biti uopćeno kao u srednjem rodu. Sudeći po današnjem stanju, pojedine dijalekatske skupine počinju odmah samostalno rješavati pitanje o razdiobi predsufiksal-

[21] Tradicionalna mišljenja o metatonijskim akcentima tako su u slavistici ukorijenjena da ih prihvaćaju i predstavnici strukturalne lingvistike, npr. P. Ivić, usp. *Fonološki aspekt*, str. 376.

nog akcenta. Štok. *trâve, kòze – tràvama, kòzama* (< *tráv-x, kòz-x – – trāv-'y, koz-'y*) ukazuje na usvajanje predsufiksalne akcentuacije u »jakim« padežima, ali nam primjeri *žène, sèstre* pokazuju nedosljednost takva usvajanja a kajk. *trāvē, ženē* njegov lokalni značaj. Mi se ne možemo upuštati u tumačenje mjesnih pojedinosti, te ćemo se ograničiti na panonsku skupinu[22].

Polazeći od pomičnosti imenica muškog roda u tipu II: dat. sg. *bòg-x* → loc. sg. *bog-'y*, nom.-acc. pl. *bòg-x* → gen.-loc.-instr. pl. *bog-'y*, u P se stvara odgovarajuća pomičnost tipa III: dat. sg. *koń-'x* → loc. sg. *kòń-y*, nom.-acc. pl. *kon-'x* → gen.-loc.-instr. *kòń-y*. Po uzoru na jedninu dativ postaje »jaki« padež i u množini: *bògomə, końèmə*. Kvantitetni razmjer *x̆ : ȳ* u dat.-loc. pl. *(-om, -em, : -êê̆h, -īh)* postaje dodatno sredstvo za razlikovanje osnovnog oblika od izvedenog. Duljina se uopćava u svim »slabim« padežima: loc. sg. *-êê̆, -ū*, instr. pl. *-ī, -mī*, a zatim i gen. pl. *-ōv, -ēv*. Pojava akuta na dugom semantemskom vokalu u tipu III: loc. sg. *kl̥účū*, gen. pl. *kl̥úč(ēv)*, loc. *kl̥účīh*, instr. *kl̥účī*, uvjetuje pojavu ˆ u istim padežima tipa I: *brâtêê̆ (-ū), brât(ōv), brâtêê̆h, brâtī*[23].

6.20. Akcenatski odnosi postaju još zamršeniji nakon otpadanja krajnjeg *ə* i »duljenja u zamjenu«. To duljenje, kako smo već istakli, nije prozodijsko: ne odnosi se na sve slogove ispred *-ə*. Ono uspostavlja opreke koje su neutralizirane gubitkom siline na *-ə*, kasnije *-ø:* gen. *bòga* ≠ *końà* → acc.-nom. *bôg* ≠ *kòń* (6.13).

Pojava stupčane (nepomične) akcentuacije na kratkim slogovima *(vòl̥a, potòka)* i pokraćivanje prvotno uzlaznih *(l̀ipa, bràta)* dovodi do duljenja kratkih vokala u gen. pl. Akcenat *vôl̥, potôk(ōv)* proizlazi iz razmjera *l̀ipi nom. : l̀ipām dat. : l̂ip gen. = vòl̥i : vòl̥ām : vôl̥, bràti : : brâtom : brât(ōv) = potòci : potòkom : potôk(ōv)*, a *žén, kóń* iz razmjera *l̂ip : tráv = vôl̥ : žén, brâtōv : kl̥účēv = potôkov : kóńēv*. U srednjem rodu imat ćemo *sél* po uzorku: gen. sg. *końà : kóń(ēv) = selà : sél*[24].

Pomične imenice muškog i ženskog roda (II) slažu se u »slabim« padežima s oksitonama (III), pa otuda *bóg* kao *kóń, nóg* kao *žén*. Imenice srednjeg roda kao *pol̥e* nalaze se u protivurječnom položaju uslijed polarizacije: *sg. = x, pl. = y*. Gen. pl. *pôl̥* proizlazi iz razmjera: *sìto : sît* =

[22] Kuryłowicz misli da se predsufiksalna akcentuacija u pl. *a*-osnova u hrvatskosrpskom jeziku nije mogla uopćiti uslijed pokraćivanja naglašenih duljina u dat.-loc. -instr.: *l̀ipāmə – trávāmə, -āhə – -āhə, -āmi – -āmi*. U ruskom jeziku, gdje se gube opreke po kvantiteti, imamo *tràvy – tràvam – tràvah – tràvami*, o. c., str. 225.

[23] Budući da *i*-osnove idu uporedo s *o*-osnovama, imamo u loc. sg. *v rîti* i sl., usp. JHK, str. 71.

[24] Tip II *(grâd, bôg – dr'êêvo, pòl̥e)* bio je prvotno u slabim padežima oksitoniran: *grád (grādóv), drêêvə, pol̥à* itd. Jednakost u gen. pl. *grád – bóg – kl̥úč – kóń* polazište je za ukidanje razlike između tipova II i III u kasnijem razvitku. Ono je djelomično ili potpuno i ima značajke lokalnog. Pošto je akcenat u tipu *pol̥e* postao nepomičan, v. niže, za njim se poveo i onaj u *drêvo*, a konačno i onaj u *grâd, bôg*. Dublete u današnjem bednjanskom govoru: *gradōv, bogōv – grādov, bōgov*, kao i odnos *drêva : têla*, ukazuju na sukob različitih tendencija, HDZb 1, str. 296 – 299.

= *pòļe* : *pôļ*, a *póļ* iz razmjera *bòga* : *bóg* = *pòļa* : *póļ*. Usvajanje oblika *pôļ* povlači za sobom ukidanje oksitoneze u čitavom pl.: *sìto* : *sît* : *sîta* = = *pòļe* : *póļ* : *pôļa* (P); a usvajanje oblika *póļ* (R) omogućuje da se ona sačuva[25].

Panonska skupina uspostavlja u gen. pl. ovakve odnose: *brât(ōv)* – *kráļ(ēv)* – *potôk(ōv)* – *kóń(ēv)*, *sît* – *vín* – *pôļ* – *sél*. Opreci ˆ ≠ ´ na iskonski dugom vokalu odgovara ista opreka na iskonski kratkom. Otuda onda i loc. sg. *potôkū (-cêê)* – *kóńū*, loc. pl. *potôcêêh* – *kóńīh*, instr. *potôkī* – *kóńi* te *pôļ-* – *sél-* u čitavom pl. Ni u primjerima kao *séla* ni u *onima* kao *tòne* (t. 6.18) ne treba tražiti odraz »kratkog akuta«. U oba se slučaja radi o akc. ` s predsufiksalnom vrijednošću. On je u »jakim« oblicima sačuvao kračinu *(tòne, kòļe, nòsi)* a u »slabim« se produljio *(séla, pôļa, kóńū, potôkū)* iz morfoloških razloga[26].

6.21. Akcenatske su promjene u tvorbi riječi analogne onima u fleksiji (t. 6.10). U praslavenskom jeziku neodređeni oblik pridjeva ima značajke polaznog oblika (x) a određeni oblik izvedenog (y): *stárъ-stárostára* → *stárъjь-stároje-stáraja* (I); *mōld'ъ-môldo-mōldà* (II) → *mōld'ъj'ь-mōldojè-moldája, bos'ъ-bòso-bosà* (II) → *bosъj'ь-bosojè-bosája; bêêl'ъ-bêêlò-bêêlà* (III) → *bêêlъj'ь-bêêlojè-bêlája, gol'ъ-golò-golà* (III)→*golъj'ь-golojè-golája*. Slabljenjem krajnjih poluglasa dobivamo *mōld'ъjь ... gol'ъjь* → *mōldòje ... golòje*, a sažimanjem *mōldô, mōldâ, golô, golâ* itd.

Kad predsufiksalna akcentuacija postaje znak izvedenosti *(súša, vòļa)*, dolazi do metatakse: *mládī, bê'êlī, bòsī, gòlī*. Metataksa *mládī* > *mládī* uzrokuje metatoniju u tipu I: *stárī* > *stârī*.

Oblici kao *súša, vòļa* i oni kao *mládī, bòsī* odlikuju se u fleksiji nepomičnošću naglaska. Uslijed gen. pl. *súšъ, vòļъ*, gdje nastavak ne može sačuvati silinu, usvajanje je predsufiksalne akcentuacije jedini način da se sačuva nepomičnost. Određeni pridjevi imaju nepomičnu fleksiju i onda kad silina ostaje na sufiksu: *mōld-ájego, mōld-ýjihъ*. Zato tu metataksa nije sprovedena onako dosljedno kao u kategoriji *sūšà* > *súša*. Usp. rus. *borzòj, dorogòj, molodòj* pored *cèlyj, sìvyj, gòrdyj*, što. dij. *svètī, glùhī, sùhī (*< *svętî* > *svętî)* pored knjiž. *svêtī ... (*< *svę'ętī)*.

Prije metatakse i metatonije opreka je *x* ≠ *y* izražena kvalitetom (ili kvantitetom) nastavka: *bosà* ≠ *bosàja (bosâ), golò* ≠ *golòje (golô), mōldà* ≠ *moldàja (moldâ)* ... Ona je ojačana tek u »jakim« padežima tipa II: *bòso* ≠ *bosòje (bosô), môldo* ≠ *mōldòje (mōldô)*. Metataksa i metatonija povećavaju razlikovnost opreke *x*≠*y* : *bosà – bòsa, mōldà* ≠ *móldā, stáro* ≠ *stâro (*u P, M i R: *stàro* ≠ *stârō)*. U »jakim« padežima tipa *mold-* veća je razlikovnost sačuvana, samo što je opreka po mjestu akcenta *môldo* ≠ *mōldô)* zamijenjena onom po intonaciji *(môldo* ≠ *móldō)*. Jedino se pridjevima kao *bôso* ≠ *bosô* metataksom razlikovnost

[25] Čuvanje oksitoneze u *póļ*, kasnije i *pōļà*, može uvjetovati i oksitonezu u III *(vìnà)*, a zamjena starijeg *vína* mlađim *vīnà* u nom. pl. uvjetuje u štokavskom i gubitak metatonijskog ˆ u *ljêta* (I).

[26] V. t. 6.18.

smanjuje: *bòso* ≠ *bòsō*. Zato će oblik *bosô* biti sačuvan u nekim sustavima i onda kad pridjevi s dugim semantemskim vokalom provode metataksu. Usp. čak *mlādō* : *bosô* i rus. *pjàtyj* : *šestòj (p'ęętъ → pę'ętъjь, šèstъ → šest'ъjь)*.

U R i P metataksu vidimo u svim tipovima: *mládī, bòsī, bê'êlī, gòlī*. Opreka je u svim slučajevima, izuzevši *bòso* ≠ *bòsō*, dvostruko izražena: a) kvantitetom nastavka, b) silinom, intonacijom ili kvantitetom semantemskog vokala *(golò* ≠ *gòlō, mlâdo* ≠ *mládō, stàro* ≠ *stârō)*. U R razlika je *a* shvaćena kao bitna, *b* kao kao dopunska, zalihosna. Opreka *bòso* ≠ *bòsō* služi kao uzorak za uklanjanje zalihosti: *sìto* ≠ *sìtō, bogàto* ≠ *bogàtō* (mjesto *sîtō, bogâtō)*. U P bitnom se smatra razlika *b*, koja zahtijeva dugi semantemski vokal, a razlika je *a* dodatna. Takvo shvaćanje dovodi u kasnijem razvitku do ukidanja postakcenatske duljine i duženja predsufiksalne kračine: *sito* ≠ *sito, bogàto* ≠ *bogâto, bòso* ≠ *bóso*.

Odnos *bòso (x) : bóso (y)* osniva se na istom načelu na kojem i *tòne : : séla*. Postupak će u tvorbi riječi biti uopćen: *snópje (snopà – snòp), stólńak (stolà – stòl), sédmi, ósmi (sèdmə, òsmə)*. Odnosu *bòso : bóso* odgovara u tipu I *stàro (x) : stâro (y)*, pa otuda *c'êêstar (c'êsta), rîbńak (rìba), gov'ędina (gov'ędo), bâbin (bàba)* i dr. U R, gdje se ustalio ` i duljina na sufiksu: *sìtī, bogâtī*, imat ćemo *c'êstār* ... Značajno je duljenje nastavka *-a* u pl. n., poznato nekim štokavskim dijalektima *(ljêtā,* JHK, str. 71). Ono ukazuje na uopćavanje dugog nastavka u izvedenom obliku kao što *c'êêstar* ukazuje na uopćavanje ^ u slogu pred nastavkom. Štokavski se razmjer *sîto* : *sìtō* = *ljêto* : *ljêtā* poklapa s kajkavskim *sîto* : *sîto* = *lêto* : *lêta*[27].

6.22. Najzanimljiviju je sudbinu doživjela akcentuacija u ptcp. act. na *-lъ, -lo, -la*. Ti se oblici vladaju kao izvedenice. Tip I ima silinu na semantemu: *rê'êzalъ*, II i III na sufiksu: *vęęzálъ, lovílъ*. Ako je oznaka za aspekat u ptcp. *-ø-*, II i III imaju rubnu akcentuaciju: *tręęsl'ъ* mjesto neostvarivog *tręęs-'ø-lъ*. Ali složeni glagoli mogu u ptcp. imati naglasak značajan za složenice tipa *òblāstъ* uslijed povezanosti s infinitivom i supinom, koji se vladaju kao imena *i*-osnova (6.11). To vrijedi prvenstveno za glagole II i III s oznakom *-ø-*. Oni će u »jakim« oblicima (sg. m. i n. te pl.) imati silinu na prefiksu: *pòpīlъ – pòpīlo – pòpīli* kao acc. sg. *òblāstъ*, u »slabim« (sg. f.) na sufiksu: *popīlà* kao loc. sg. *oblāstì*. Za složenim se glagolima povode i prosti; usp. čak. *pòpīl-pòpīlo → pîl-pîlo, popīlà → pīlà*, rus. *pròdal-pròdalo-pròdali → dàl-dàlo-dàli, prodalà → dalà*[28]. Obje mogućnosti za tvorbu ptcp. nisu u svim dijalekatskim skupinama iskorištene na isti način. Razdioba je možda najizvornija u P.

Odnos *pîjè (III) → pîlo-pīlà : bìje (I) → bìlo-bìla* prenosi se i na *berè (III) → brâlo-brālà : kòļe (II) → klàlo-klàla*. U svim razredima gdje postoji akcenatska opreka *III* ≠ *II*, oksitone usvajaju u ptcp. po-

[27] S tim je u vezi i duljenje ` > ^ i gubitak postakcenatske dužine i u drugim kategorijama, npr. u instr. sg. f.: *lopâto* < *lopātō*, usp. i t. 6.27.

[28] ALIE, str. 306 – 308, 323.

mičnu akcentuaciju a predstavnici tipa II zadržavaju nepomičnu: *lovî → lovîlo-lovîlà : nòsī → nosìlo-nosìla.* U razredima gdje nema tipa II, oksitone (III) čuvaju u ptcp. nepomičnost: *gorí → gor'êlo-gor'êla, ležî → ležàlo-ležàla.*

III	II	I
or'è → orâlo-rālà	l'əže → ləgàlo-gàla	
berè → brâlo-brālà	kòl̨e → klàlo-klàla	
	vę̀'ęže → vęęzàlo-zàla	r'êêže → r'êzāl-
lêjè → lêjâlo-jālà	pl̨ùje → pl̨uvàlo-vàla	s'êje → s'êjāl-
mīnè → mīn'ąąlo-nąąlà	sę̀'ęgne → sęęgn'ąlo-n'ąla	gîne → gìnąąl-
	tòne → ton'ąlo-n'ąla	
plātí → plātîlo-tīlà		mìslī → mìslīl-
loví → lovîlo-vīlà	nòsī → nosìlo-sìla	
nesè → nèslo-neslà	mòže → mòglo-mògla	
kl̨nè → kl'ęęlo-klęęlà	mèl̨e → ml'êlo-ml'êla	
pijè → pîlo-pīlà	(sm'êje → sm'êlo-sm'êla)	= bìje → bìl-
rāstè . . . . . → rāslò-rāslà		l'ęže → l'ęgl-
pītàje (pītâ) . . . . . → pītàlo-tàla		čàkā → čàkal-
kopàje (kopâ) . . . . . → kopàlo-pàla		
kīpí . . . . . → kīp'êlo-p'êla		vìdī → vìdêêl-
gorí . . . . . → gor'êlo-r'êla		
krīčí . . . . . → krīčàlo-čàla		
leží . . . . . → ležàlo-žàla		

6.23. Ukidanje je oksitoneze kao znaka izvedenosti najdosljednije sprovedeno baš u P (6.20); usp. kajk. *nèsti, trēsti* prema štok. *nèsti, trésti* < *nestì, trēstì.* U skladu s tim, ptcp. f. kao *orālà* prelazi u *orála*, a to uvjetuje pojavu ^ u tipu *lagâla*, usp. *mládī → stârī.* Tako dobivamo opreke: *orála ≠ lagâla, brála ≠ klâla, lęjâla ≠ pl̨uvâla, mīnóla ≠ sägnôla, lovíla ≠ nosíla, klä'äla ≠ ml'ęęla, píla ≠ sm'ęęla = bîla*[29].
Tamo gdje je akcentuacija u ptcp. nepomična, dobivamo opreke po kvantiteti: *lagàlo ≠ lagâla* kao *kopìto ≠ kopîta.* Po tom uzorku nastaje i *vääzàlo ≠ vääzâla, tonòlo ≠ tonôla, pītàlo ≠ pītâla, kopàlo ≠ kopâla, kīp'ęlo ≠ kīpêla, gorèlo ≠ gor'ęęla, krīčàlo ≠ krīčâla, ležàlo ≠ ležâla.*

U glagola *-i- (nòsī)* pomični je tip II u početku zastupljen malobrojnim starim iterativima: *nesè → nòsī, vezè → vòzī, tečè → tòčī.* Oni imaju u semantemu kratki vokal, pa u korelaciji postoji prazni pretinac: *lovî*

[29] U glagola kao *piti, biti, smeti* ukinuta je razlika između akcenatskih tipova I i II. Jer u onim oblicima gdje bi silina u tipu II morala biti na sufiksu, imamo ø: imp. *pij-ø, bij-ø*, glag. pridj. *pi-ø-la, bi-ø-la*, inf. *pi-ø-ti, bi-ø-ti* itd. Zato su baš ti glagoli omogućili da se početna razlika između I i III prenese u participu na onu između II i III (t. 6.22).

: *nòsī* = *plātí* : *ø*. On se popunjava glagolima koji se u to doba osjećaju kao izvedenice, usp. *sūšà* > *súša: bránī (brānà), mlátī (mlât), blódī (blôd), bẹ̑'ẹlī (bél), gospodárī (gospodár)* itd. Stvaranje tipa *bránī* (II) uvjetuje pojavu ˆ u I: *bránī* → *mîslī* kao *sä'ägnä* → *gînä, vä'äžä* → *r'ẹẹžä.*

Sličnu metataksu vidimo i u glagola *-a- (kupâ).* Ona je uvjetovana dvjema činjenicama: a) nepostojanjem tipa II u tom razredu, b) sažimanjm *(pītàje* > *pītâ),* koje dovodi do neuobičajene akcentuacije sa ˆ na sufiksu. Prijelaz *pītâ* > *pítā* ima za posljedicu *čàkā* > *čâkā,* usp. *bránī* → *mîslī.* Ali taj prijelaz ima i drugu, mnogo značajniju posljedicu. Prvotni odnos *kopâ* → *kopâla, pītâ* → *pītâla* pretvara se nakon metataksе u *kòpā* → *kòpāla, pítā* → *pítāla.* Po tom uzorku dobivamo i *lâže, pļùje, tòne, nòsī* → *làgāla . . . nòsila; vä'äžä, sä'ägnä, bránī* → *vä'äzāla . . .* Akc. ´ u *vä'äzāla, sä'ägnōla, bránīla* povlači za sobom ˆ u tipu I: *r'ẹẹzāla, gînōla, mîslīla, čâkāla,* a na osnovu *čàkālo* ≠ *čâkāla* i sl. dobivamo i *vídẹẹlo* ≠ *vídela, l'äglo* ≠ *l'äägla,*: *s'ẹẹjālo* ≠ *s'ẹẹjāla*[30].

Po uzorku *čâkāla* ≠ *pítāla* i sl. nastaje i *vîdẹẹla* ≠ *kípẹẹla* (< *kīp'ẹẹla).* Okistone s kratkim semantemskim vokalom bez pomičnog parnjaka *(gorí : ø, leží : ø)* čuvaju u ptcp. staro mjesto akcenta: *gor'ẹẹla, ležâla.* Ti glagoli stvaraju posebnu korelaciju: *gorí* : *gorêla* = *leží* : *ležâla.* Akcenat *kríčâla* ne može se, naprotiv, održati jer je odnos *kríčí* → *kríčāla* sasvim usamljen nakon prijelaza *kīpêla* > *kípēla* ≠ *vîdēla.* Zato nastaje drukčija korelacija: *kīpí : kipēla* = *kríčí : kríčāla.*

Odnosi *kípēla* : *gorêla* i *bránīla* : *nòsīla* vidljivi su i u sintetičkih složenica (6.11). Prema praes. *postâvī* imamo imenicu *postâva,* usp. *postâvī* → *postâvīla,* a prema *zastâvī* imenicu *zástāva.* Tip je *zástāva* u P ujednačen uslijed slaganja *kípēla* = *bránīla.* U tipu *postava* imamo kolebanja: *postâva, oprâva, otâva (= gorêla)* i *pòstāva, òprāva, òtāva (= nòsīla).*

Oblici *kípēla, zástāva* < *kīpêla, zāstâva* i *mládī* < *mlādî* stvaraju preduvjete za gubitak dužine ispred ˆ. Uzroci su tome morfološki a ne prozodijski. Jer kad bi svako ¯ˆ prelazilo u ´¯, bez obzira na odnose u datoj gramatičkoj kategoriji, onda bismo imali i ptcp. sg. n. *mínōlo, plátīlo* < *mīnôlo, plātîlo* itd.

Glavne smjernice u razvitku kajkavske akcentuacije

6.24. Kajkavski je suprasegmentalni sustav po nekim osobinama blizak hrvatskosrpskom *(vînō, vēzàti, krāva, nōsi, ōko, mêso* – slov. *víno, vezáti, kráva, nósi, okô, mesô)* a po nekim opet slvenskom *(sēla, cêstar, višńa, krāj* – hs. *sèla, cēstār, višńa, krāj).* Ali iz toga ne slijedi zaključak da je kajkavski dijalekat »genetički specifičan«, kako to tvrdi P. Ivić, i da predstavlja »most između ostalih srpskohrvatskih dijalekata i slovenačkog jezika«.[31]

[30] Akcenat ˆ u praes. *gîne, rêže, čâka, mîsli* uvjetovan je akcentom ¯ u *do-sẽgne, vẽže, pīta, brāni.* Akcenat *sêde, lêže* dobivamo uslijed miješanja I Aa razreda druge vrste s razredom I Ab: *sêde – sêdne,* a po uzorku *rêzala – rêže, mîslila – mîsli, sêla – sêde* . . . dobivamo *sêjala – sêje, bîla – bîje.*

[31] *Fonološki aspekt,* str. 383.

Jer prvi niz osobina zadire u bit jezičnih odnosa i ukazuje na zajedničko podrijetlo. Štokavski akcenat *lèto* (a), *òko* (b), *mêso* (c), *sèlo* (d). *víno* (e) i kajkavsko-čakavski *lẽto, ôko, mêso, selõ, vînõ* svode se na obrazac: $(a = b) \neq c \neq d \neq e$, a slovenski *léto, okô, mesô, selò (sä'älo), víno* pokazuju sasvim drukčije odnose: $(a = e) \neq (b = c) \neq d$.

Drugi je niz osobina ograničen na sličnosti u ispoljavanju (opredmećivanju). Istovetnost je slov. i kajk. *séla* i *lêta* samo prividna. Slovenski akcenat *lêta* proizlazi iz odnosa $'(x) \rightarrow \hat{}\,(y)$: sg. *léto* → pl. *lêta*, pa prema tome i sg. *víno* → pl. *vína*. Kajk. *lêta* proizlazi iz odnosa $'(a) : \hat{}\,(b)$, pl. *vîna* : pl. *lêta*. Otuda kajk. *lêta* ≠ *vîna* = *sẽla* prema slov. *lêta* = *vína* ≠ *séla*. Isto je tako vanjska sličnost između slov. i kajk. *cêstar*, loc. pl. *brâtih*, instr. sg. *lîpo*, praes. *pîta* ('hrani'), glag. pridj. *grîzel* i dr. Slov. *césta* (ax) = *póta* (bx) → *cêstar* (ay) = *pôtnik* (by) : kajk. *cẽsta* (ax) ≠ *põtâ* (bx) → *cêstar* (ay) ≠ *põtnik* (by); slov. *bráta* = *kováča* → *brâtih* = *kovâčih* : kajk. *brâta* ≠ *kovãčâ* → *brâtih* ≠ *kovâčih;* slov. *lípa* = *réka* → *lîpo* = *rêko* : kajk. *lîpa* ≠ *rẽkà* → *lîpo* ≠ *rekõ;* slov. *pítati* ('hraniti') = *donášati* → *pîta* = *donâša* : kajk. *pîtati* ≠ *donãšãti* → *pîta* ≠ *donãša;* slov. *grísti* = *trésti* → *grîzel* = *trêsel* : kajk. *grîsti* ≠ *trẽsti* → *grîzel* ≠ *trẽsel*.

U primjerima kao *sédmi, ósmi, dóbri, kóński, žénski* akut je u slovenskom posljedica prozodijskog duljenja u nezadnjem slogu: *sédem* = *sédmi, ósem* = *ósmi*, a u kajkavskom dijalektu proizlazi iz odnosa $`(x) \rightarrow '(y)$: *sẽdem* → *sẽdmi, osẽm* → *õsmi*, i slaže se u biti sa štok. *sẽdam* → *sêdmī*, posav. *sẽdam* → *sẽdmī, õsam* → *õsmī*.

Ako sličnosti u izdvojenim primjerima smatramo važnijim od odnosa među njima, onda očito ne poštujemo osnovno načelo suvremene lingvistike: promatrati pojave u međusobnoj povezanosti.

Oba niza spomenutih osobina nemaju isto značenje ni sa sinkronijskog gledišta. Prvi ukazuje na kvalitativno i obuhvaća cjelokupni suprasegmentalni sustav: u štokavskom, kajkavskom i čakavskom, opreka je *dugi* ≠ *kratki* ostvariva i u nenaglašenom i u nezadnjem slogu, a u slovenskom jeziku samo u naglašenom i posljednjem (jedinom). Drugi je niz ograničen na pojedine riječi ili, u najboljem slučaju, na pojedine kategorije; on ukazuje na kvantitativno (statističko): akcenti su ˆ i ′ u slovenskom i kajkavskom *običniji* nego u štokavskom i čakavskom, sekundarno je duljenje u slovenskom i kajkavskom *češće* uvjetovano strukturom sloga a u čakavskom i štokavskom prirodom konsonanata. Razlika je *da – ne* važnija od one koja se svodi na *više – manje, češće – rjeđe*, pa je već i s tipološkog gledišta kajkavska akcentuacija bliža štokavskoj i čakavskoj nego slovenskoj[32].

[32] Što se tiče različitih uvjeta za naknadna duljenja Ivić priznaje da nema jedinstva *ni na* čakavsko–štokavskom području. Da bi ta dva hrvatskosrpska dijalekta međusobno što uže povezao, on se morao poslužiti ovakvom formulacijom: »varijacije među regionalnim tipovima unutar štokavštine odn. čakavštine mnogo su dalekosežnije od razlika između prosečne čakavštine i prosečne štokavštine«, *Fonološki aspekt*, str. 377, bilj. 7. Već je iz toga jasno da naknadna duljenja ne mogu poslužiti kao mjerilo za utvrđivanje genetičkih veza. Značajno je da pisac ne dovodi u sumnju hrvatskosrpsko podrijetlo torlačkog dijalekta, iako je on s tipološkog gledišta dalje od štokavskog i čakavskog nego kajkavski, o. c., str. 383.

6.25. Genetičke se veze ne određuju nabrajanjem i zbrajanjem pojedinačnosti. Bez hijerarhije, uspostavljene na osnovu jasnih načela, nemoguće je kazati što je odlučno za podrijetlo kajkavskog dijalekta: slaganja sa slovenskim u primjerima kao *cêstar ... sédmi ...* ili razmimoilaženja kao slov. *kríla, čúla, iméla, goréla, délala – kovâčih, stôlnjak (stóla), bôžji (bogá – bôg)* i kajk. *krila ... dêlala – kovâčih, stôlńak (stolà), bôžji (bôga – bôg).*

Mi polazimo od ovih postavaka: a) odnosi su među pojavama važniji od samih pojava; b) odnosi su u općoj kategoriji (skupu) važniji od onih u posebnoj (podskupu).

Na osnovu prve postavke zaključujemo da su štok. *cẽstār* i kajk. *cêstar* te štok. *pûtnīk* i kajk. *põtnik* međusobno bliži nego kajk. i slov. *cêstar* te štok. i slov. *pûtnīk (pôtnik).* U štokavskom i kajkavskom postoji opreka $a \neq b$: *cẽstār* $\neq$ *pûtnīk*, *cêstar* $\neq$ *põtnik*, a u slovenskom te opreke nema: *cêstar* = *pôtnik.*

Na osnovu druge postavke tvrdimo da su kajkavski odnosi u nom. pl. n. *lêta* $\neq$ *vîna* = *sẽla*, $a \neq (b = c)$, bliži štokavskim i čakavskim odnosima *lẽta* = *sẽla* $\neq$ *vīna (vína)*, $(a = c) \neq b$, nego slovenskim *lêta* = *vîna* $\neq$ *séla*, $(a = b) \neq c$. Slovenska se neutralizacija $a = b$ proteže na čitavu paradigmu: sg. *léto* = *víno*, a kajkavska, štokavska i čakavska samo na dio paradigme: sg. *vînõ* $\neq$ *selò*, *víno* $\neq$ *sèlo*, *lẽto* $\neq$ *selò*, *lẽto* $\neq$ *sèlo.* Neki mladi kajkavski govori ukidaju opreku *vînõ* $\neq$ *selò* i u sg.: *vînõ* = *sẽlõ* (Ivšićev tip I 2). Ali i takva akcentuacija ostaje bliža hrvatskosrpskoj nego slovenskoj: jednačenje *vînõ* = *sẽlõ* svedeno je na dati akcenatski tip (III), a slov. *léto* = *víno* ukida razliku između I i III.

6.26. U dosadašnjim se ispitivanjima spomenuta hijerarhija zanemarivala, pa je zato genetički odnos kajkavskog dijalekta prema slovenskoj i hrvatskosrpskoj jezičnoj skupini ostao nejasan. Mutno je ostalo i podrijetlo kajkavskih akcenata ˆ i ˜ u primjerima kao *cêstar, lêta, lopâto, potôki(h), bogâti, na potôku, mîslim, gorêla, otâva, kôža, slôga – snõpje, sẽla, kõńi(h), bõsi, sédmi, žênski* (JHK, str. 70–72).

Mi smo pokušali objasniti te akcente na osnovu odnosa u sustavu kao cjelini (t. 6.15 – 6.23). Naš je zaključak da ˆ i ˜ u navedenim primjerima nisu mehanički odraz praslavenskog dugog i kratkog akuta već posljedica morfoloških odnosa u datim kategorijama. Da je »kratki akut« postojao u ZJSP, onda *nòsi* praes., *sèla* pl. i *vòļa* ne bi dali u kajkavskom dijalektu tri različita refleksa: *nõsi, sẽla, vôļa.* Pošto smo već objasnili pojavu akuta u *sẽla, kõńi(h)* i sl. (t. 6.20, 6.21) i kratkog akcenta u tipu *nõsi, tõne, kõļe* (6.18), preostaje nam da kažemo koju riječ i o ˆ u *vôļa, kôža, slôga.*

Izvedenice tipa *kòža, súša* obrazuju u ZJSP posebni akcenatski tip (IV), koji se odlikuje nepomičnošću kao I *(lípa)* ali, za razliku od I, ne zna za opreke po intonaciji ili kvantiteti: acc. sg. *lípą (lìpą)* – nom. *lípa (lìpa)* – gen. pl. *lìpə, (x = y)* $\neq$ *z; kòžą-súšą – kòža-súša – kòžə-súšə,*

$x = y = z$ (t. 6.14). Nakon otpadanja poluglasa i duljenja u zamjenu *kòža* se izjednačuje s *lîpa: kòžą – kòža – kôž, (x = y) ≠ z*, a *súša* ostaje u tipu IV. Takvo stanje imamo na stupnju P = M = R (t. 6.20).

U acc. sg. *kòžą* se razlikuje od *nògą* (II) nepomičnošću siline: *za kòžą – zà nogą*. Kad prijedlog nema vokala ili kad imenica dolazi bez prijedloga, oba se tipa izjednačuju: *v kòžą – v nògą, kòžą – nògą*. Time acc. gubi značajke jakog padeža kad su posrijedi kratki semantemski vokali. Na osnovu odnosa *v súšą – v r'ąką* može se pretkazati nom. *súša – rąką*, a na osnovu *v kòžą – v nògą* pretkazivanje više nije moguće. Duljenje *v kòžą > v kôžą* uspostavlja opreku po kvantiteti tamo gdje je neostvariva opreka po mjestu akcenta: *v kôžą ≠ v nògą (kòža ≠ nogà)* kao *bôg ≠ bòb (bòga ≠ bobà)*. Usp. analognu pojavu u prilozima *jûtro, vêčer < və jùtro, və vèčer* (JHK, str. 71). Odnosi su *kôžą – kòža – kôž (x = z) ≠ y* vrlo čudni, neuobičajeni, pa se ˆ uopćava kao jedinstveno obilježje čitave paradigme: *kôžą – kôža – kôž*. Time se uspostavlja stanje kakvo smo imali u ZJSP: *kôža* se slaže sa *súša* (IV). Inovacija u užoj kategoriji *(vòļa > vôļa)* omogućuje nastavak prekinutih starih odnosa: *lîpą – lîpa – lîp* (I), *(x = y) ≠ z, vôļą-súšą – vôļa-súša – vôļ-súš* (IV), *x = y = z*[33].

6.27. U brojnim kategorijama ˆ se javlja u slogu pred duljinom, prvobitnom ili naknadnom: *na potôkū, na potôcēh, za potôkī, stârī, mîslī, cêstār, bâbīn* i dr. U takvim je primjerima ˆ shvaćen u kajkavskom dijalektu kao razlikovno sredstvo *(potôkū – kõńū, stârī – mlādī, mîslī – – brānī, mîslī – nôsī, cêstār – põtnīk)* a duljina posljednjeg sloga kao zalihosna. Ona se, dakle, može izgubiti bez štete za proizvodnu funkciju a svako se ˆ¯ može zamijeniti za ˆ˘ : *pâvuk – pãvučina* prema štok. *pȁūk – pȁučina* (JHK, str. 71). U štokavskom je nenaglašena duljina shvaćena kao razlikovna a ˆ kao zalihosno sredstvo (t. 6.21), te se metatonijski ˆ ispred duljine zamjenjuje akcentom ˜. Prema prvotnom *r'êêže – mìslī* dobivamo u kajkavskom dijalektu *r'ęęže – mîsli* a u štokavskom *rȅžē – mìslī*.

Iz morfoloških se razloga (t. 6.23) gubi i duljina ispred ˆ: *brāni → brānila (< brānîla)* kao *nôsi → nôsila (< nosîla)*. S tim je u vezi i metataksa tipa *posêkel > pôsekel* u »revolucionarnim« govorima (Ivšićeva grupa III). Prema osnovnom *brānila* : *nôsila* i *kīpela* : *gorêla* imamo u turopoljsko-posavskim sustavima *brānila* : *nôsila* i *kīpela* : *gȍrela*. Prvi je odnos uopćen te svako ˘ ˆ prelazi u ˜ ˘ : *pôsekel, lôpato, kũruzni, ôtava < posêkel ... otâva*. U nekim se opet sjevernim govorima (Varaždinske Toplice) odnos *brāni : brānila* proširuje i na infinitiv *brāniti* mj. *brānīti*. Kako tu prvotni tip III gubi oksitonezu: *vīnȏ, selȏ > vīno, sȇlo*, duljina se izgubila u svim nenaglašenim slogovima. Ali upravo primjeri kao *nôsila, brānila, klȇčala* (slov. *nosîla, klečâla*) pokazuju da je ta pojava

[33] Kajkavsko *vôļa* nema isto značenje kao štajersko, jer se u ovom dijalektu gube intonacijske opreke: *vôļa* kao *súša*.

mlađa i po smjeru razvitka oprečna onoj u alpskoj skupini. Polazna je opreka *nosîla* ≠ *klēčâla* u kajkavskom samo preinačena: *nȍsila* ≠ *klēčala*, a u slovenskom ukinuta: *nosîla* = *klečâla*.

Morfološki su odnosi i u osnovici treće pojave u vezi s gubitkom opreke po kvantiteti: *sēlȍ* = *vīnȍ*, *žēnȁ* = *trāvȁ*, *tēčȅ* = *sēčȅ*. Duljina se na iksonski kratkoj nenaglašenoj penultimi javlja na osnovu razmjera: *vīna*: : *vīnȍ* = *sēla* : *sēlȍ*, *trãv* : *trāvȁ* = *žẽn* : *žēnȁ*, *sȅklo* : *sēčȅ* = *tȅklo* : : *tēčȅ*. Prema polaznom *ženȁ* – *ženē*, *trāvȁ* – *trāvẽ* dobivamo *žēnȁ* – *ženẽ*, *trāvȁ* – *travẽ* ili *žēnȁ* – *žēnẽ*, *trāvȁ* – *trāvẽ*. Sekundarna duljina ispred ˋ uvjetuje pokraćivanje prvotne ispred ˜ ili duljenje prvotne kračine ispred ˜ (t. 3.13). Te duljine, morfološke po podrijetlu, dobivaju prozodijsku (prijenosnu) funkciju: nisu u opreci s kračinama. Zato se može izvršiti konačna razdioba koja je sa suprasegmentalnog stajališta najekonomičnija. Sve se penultime ispred ˋ produžuju a one ispred ˜ pokraćuju: *žēnȁ* – *trāvȁ*, *ženẽ* – *travẽ*, *tēčȅ* – *sēčȅ*, *lovī* – *platī*. Takvo stanje vidimo danas u Ivšićevu tipu I 2[34].

6.28. Panonska je metataksa *tātâ* > *tátā*, *totâ* > *tòtā* – *tótā* (*mládī*, *bòsī* – *bósī*) uklonila opreke po intonaciji na posljednjem slogu. Odnos je *-tá* ≠ *-tà* osnovan na kvantiteti pa može biti preobličen, bez opasnosti od homonimije, u *-tâ* ≠ *-tà*. U većini kajkavskih govora *-tá* zaista prelazi u *-tâ*: *ženê*, *letî*[35].

U sustavu gdje imamo *ženȁ* – *ženê*, *tečȅ* – *letî* (Ivšićevi tipovi I 4, III 1) ili *žēnȁ* – *ženê* (I 3) postoji nesklad u vezi sa silinom na posljednjoj mori. Ona može biti naglašena kad je ultima kratka: *ženȁ*, ali ne više i onda kad je ultima duga : *ženê* = *ženȅe*. Narušeni se sklad uspostavlja ukidanjem oksitoneze. Metataksa *ženȁ* > *žȅna*, *vīnȍ* > *vīno* izjednačuje primjere kao *žȅna*, *vīno* s onima kao *ženê*, *letî*: silina je na pretposljednjoj mori (Ivš. I 5, III 2).

Takvim se razvitkom dijakronijski objašnjava Ivšićevo pravilo prema kojem su u kajkavskom dijalektu moguće veze *ženȁ letī*, *ženȁ letî*, *žȅna letî* a nemoguća je veza *žȅna letī*. U alpskoj skupini, gdje se akcentuacija od samog početka razvijala drukčije, metataksa u tipu *žena* može supostojati s oksitonezom u tipu *leti*: slov. knjiž. *žä'äna letí* (JHK, str. 74).

Pomakom se siline *trāvȁ* > *trãva* gubi nekadašnja opreka *trāvȁ* ≠ *sũša*. Ukidanje intonacijskih razlika u pretposljednjem slogu, gdje su one bile najobičnije, dovodi do gubitka intonacije u sustavu kao cjelini: *trãva* = *sũša* > *trâva* = *sûša* (Ivš. I 7, III 3). U nekim govorima meta-

[34] U toj skupini i *nogȁ* > *nōgȁ*, *vodȁ* > *vōdȁ* itd. U Bednji se *noga* potpuno izjednačuje s *roka*, pa imamo i acc. sg. *rôko*, *nôgo*, HDZb 1, str. 300. U drugim se govorima opreka *nȍgu*–*vȍdu* ≠ *rûku* čuva (Brezova kod Začretja). Jedino u vezi s neslogotvornim prijedlogom imamo u acc. ˆ: *h vûodu* – *po vȍdu*, usp. *slôgu*, *vôlu*, *kôžu* i sl.

[35] Pojava je u skladu s obilježenošću uzlazne intonacije i neobilježenošću silazne. Kao što u govorima gdje nema opreke *zvučni-bezvučni* na kraju riječi bezvučni predstavlja obje kategorije, tako i ondje gdje nema opreke po intonaciji silazna postaje zajedničko ostvarenje. Zato u nenaglašenim slogovima imamo silaznu duljinu; usp. u Bednji *rououkȍ* – *r'ououku* : *rukã* – *rũk*, HDZb 1, str. 300.

taksa *trāvȁ* > *trãva* uvjetuje metatoniju *sûša* > *sûša* (Ivš. I 6), usp. *trā-v'ȍ – trávȍ* → *lípȍ* > *lípȏ*. U drugim se opet govorima intonacijske razlike ukidaju *(sûša, trâva)*, ali pomak *ženȁ* > *žẽna* uzrokuje duljenje *lȋpa* > *lípa* (Ivš. I 8), usp. *nògą* ≠ *vôlą* (t. 6.26). Općenito se može reći da je nestanak oksitoneze u nekadašnjem tipu III *(ženà, trāvà, selò, vinò)* zajedničko polazište najvažnijih akcenatskih promjena u kajkavskom dijalektu. A šarolikost današnje kajkavske akcentuacije proizlazi iz nejedinstvenih postupaka kojima su se čuvale ili ukidale opreke, ugrožene pomakom siline s ultime.

6.29. Razvitak je svakako najzanimljiviji u križevačko-podravskoj skupini (Ivš. IV), gdje se, bar u početku, nastoji sačuvati najveća razlikovnost. Pomak siline s posljednje more na pretposljednju uvjetuje pomak s pretposljednje na treću od kraja riječi itd. Posljedica je lančana metataksa: *letī* > *letî* → *mlāti* > *mlâti* → *mlātimo* > *mlâtimo*. Tamo gdje regresivni pomak (prema početku riječi) više nije moguć, jer je silina na početnoj mori, zamjenjuje ga progresivna metataksa: *mlātimo* > *mlâtimo* → *sêjemo* > *sējemo*.

S obzirom na progresivnu metataksu razlikujemo četiri vrste govora. U jednima se ona vrši samo onda kad je svedena na metatoniju: *mlātimo* > *mlâtimo* → *sêjemo* > *sējemo*, ali *sramotȁ* > *sramȍta* → *lopȁta* > *lȍpata* = *jāgoda* (Ivš. IV 3,4). U drugima imamo progresivni pomak tamo gdje je nemoguć regresivni: *sramotȁ* > *sramȍta* → *lopȁta* > *lȍpata* → *jāgoda* > *jagȍda*, *mlātimo* > *mlâtimo* → *sêjemo* > *sējemo* (IV 1,2). U trećima je progresivna metataksa tipa *jāgoda* > *jagȍda* uopćena, tj. silina se s treće more od kraja riječi prenosi na drugu (pretposljednju) i onda kad bi bio moguć regresivni pomak: *mlātimo* > *mlātîmo* (Ivš. IV 5,6). U četvrtima *jāgoda* > *jagȍda* povlači za sobom i *lȍpata* > *lopȁta*, *mlātimo* > *mlātîmo* → *mlātiti* > *mlātīti*. (Ivš. IV 7,8). U nekim se od tih govora odnos *žẽna – ženê* pojednostavljuje u *žẽna – žẽne*, tj. silina ne napušta samo kratki nastavak nego i dugi: *letî, ženê* > *lẽti, žẽne* (Ivš. IV 2,4,6).

Opseg ove radnje i nedostatak potanjih opisa ne dopuštaju nam da se opširnije pozabavimo svim akcenatskim promjenama. Ali je već iz navedenog jasno da su se svi postojeći kajkavski sustavi razvili iz panonskog. Oni ne potječu iz alpskog, kako je to pretpostavljao Ramovš, a nisu nastali ni miješanjem alpskog, raškog i primorskog, kako je to mislio Belić. Dijakronijska analiza potvrđuje Ivšićevu hipotezu o jedinstvenom polazištu kajkavskih suprasegmentalnih sustava.

6.30. Dijakronijska nam analiza pokazuje i više od toga. Iz P ne potječu samo hrvatski kajkavski govori već i neki slovenski: goričanski, prleški, prekomurski (panonska skupina). Posljednja su dva dijalekta prošla istim stupnjevima razvitka kao i većina međumurskih (Ivš. I 7): izgubili su intonacijske opreke. A prvi je otišao dalje: izgubio je opreke po kvantiteti. Kračine na penultimi u prleškom i prekomurskom dijalektu: *brãta, cẽsta, dẽlo – dõber, zẽlje, žẽnski, žẽna*, vezuju nedvosmi-

sleno tu skupinu s kajkavskim dijalektom. Njima se pridružuje goričanski, gdje je nekadašnja opreka po kvantiteti zamijenjena razlikama u kvaliteti vokala: *brẹ̑ik* ≠ *lïeto* < *brêg* ≠ *lẽto; bǫ̑uk, nǫ̑uk* ≠ *vũola, dũobri* < *bôg, nõg* ≠ *võḷa, dõbri*[36].

Primjeri *vũola, dũobri* u goričkom, *zẽlje* u prleškom, *ž'änski* u prekomurskom predstavljaju dragocjene arhaizme. Oni nam pokazuju da je duljenje *vòḷa* > *vôḷa, zèlje* > *zélje, bòsī* > *bósī* u P mlađa i mjesna pojava. Prvotni su akcenti bili *vòḷa, zèlje, bòsī*. Time se učvršćuje naša pretpostavka o stupnju A≠ (P = M = R).

Toj se pretpostavci na prvi pogled protive dublete *drêvo – drevô*, značajne za slovensku panonsku skupinu (HG VII, str. 170, 175, 178, 187 – – 188). Ali metataksa *drêvo* > *drevô*, svojstvena alpskoj akcentuaciji, očito je mlađa crta u navedenim dijalektima. Primjeri nam *gnezdô, bralâ* (pored *gnêzdo, brãla)* govore o tome da je gubitak intonacijskih opreka prethodio metataksi: 1. *drêvo* ≠ *gnẽzdò*, 2. *drêvo* ≠ *gnézdo*, 3. *drêvo* = = *gnêzdo* > *drevô* = *gnezdô*. Kad bi metataksa prethodila gubitku intonacije, kao što je to slučaj u A, imali bismo ovakav razvitak: 1. *drêvo* ≠*gnẽzdò*, 2. *drevô* ≠ *gnézdo* (slov. knjiž.), 3. *drevô* ≠ *gnêzdo*[37].

Panonski vokalski sustav

6.31. Za općeslavensko je razdoblje značajno jednačenje *a* = *o*, pa prema tome i *aị* = *oị*, *aụ* = *oụ*, *al* = *ol*, *ar* = *or*, *am* = *om*, *an* = *on*. Pojednostavljenje odnosa u stražnjem nizu: *u-o-a* > *u-a*, ima za posljedicu polarizaciju u prednjem: *i-e* > *i-əe*. U korelaciji diftonga (D) nestankom se vokala *o-* oslobađa njegov par *e-*. Tako se i opreka *e-* ≠ *a-* svodi na diferencijal *zatvoreni – otvoreni*. Redovi se razlikuju po prirodi neslogotvornog elementa: *-i̯* ≠ *-u̯*, *palatalni – labiovelarni*, pa nekadašnja razlika *prednji – stražnji* ili *razvučeni – zaobljeni* postaje suvišna.

U praslavenskom vokalskom sustavu monoftonzi (M) slijede isti put. Polazeći od zajedničke osnovice, od diferencijala *zatvoreni – otvoreni*, i oni zamjenjuju stari diferencijal *prednji – stražnji* novim: *palatalni – – labiovelarni*.

M i̯i (< i)	u̯i (< u)	D i̯i̯ (< ei̯)	i̯u̯ (< eu̯)
i̯A (< e)	u̯A (< a+o)	A i̯ (< ai̯+oi̯)	A u̯ (< au̯+ou̯)

Kad se zatvoreni slogovi počinju otvarati, prvi dio dvoglasa u D postaje neslogotvoran a drugi se vokalizira: *i̯i̯* > *i̯i*, *i̯u̯* > *i̯u*, *A i̯* > *Âi*, *A u̯* > *Âu*. Fonemi se *i̯i* *(< i)* i *i̯i* < *i̯i* *(<ei)* izjednačuju.

Prazni pretinac u D uzrokuje preinaku odnosa: *Âu* se sužava u *u̯u* i obrazuje s *i̯u* niz *i̯u – u̯u* po uzoru na *i̯i – u̯i*. Oslobođeni se *Âi* uklju-

[36] HG VII, str. 174. i d. Prleški je govor ne samo panonski već i kajkavski u užem smislu riječi, jer ima ê = ə, t. 6.36; SR 14, str. 75.

[37] Usp. mežiško *mãse* > *m'əsə* > *məsũ* < *mesô* : *ml'iəiəkə* < *mlékə* < *mléko*, HG VII, str. 25.

čuje u M stvarajući treći red: *i̯i – Âi – u̯i*. Prazni pretinac u nizu otvorenih, *i̯A – ø – u̯A*, dopušta varijantu *ÂA*, koja je vjerojatno morfološki motivirana *(usp. loc. sg. -ÂA: nom. pl. -Âi*, kasnije *-ê : -i)*. Budući da ne zavise od fonološkog konteksta, varijante *Âi* i *ÂA* dobivaju vrijednost posebnih jedinica:

M i̯i (< i+ei̯)	Âi (<ai̯+oi̯)	u̯i (<u)	D i̯u (<eu̯)	u̯u (<au̯+ou̯)
i̯A (<e)	ÂA (<ai̯+oi̯)	u̯A (<a+o)		

Razlike se među redovima *i̯-* i *Â-* (kasnije vjerojatno *ø-)* svode prvenstveno na različito preobličivanje susjednih konsonanata: *i̯-* uzrokuje prvu palatalizaciju, *Â- (ø-)* drugu. Prijenos razlikovnosti na konsonantski sustav povlači za sobom neutralizaciju u vokalskom: *i̯A = ÂA (A), i̯i = Âi (i)*. Te su neutralizacije uvjetovane i binarnim odnosom u D: *i̯u – u̯u*, kojemu se pridružuje i niz nazala *i̯Ã – u̯Ã*, nastao po »zakonu otvorenih slogova« iz diftonga s »koeficijentima« *m* i *n*[38].

M i̯i	u̯i	D i̯u	u̯u	=	M i	y	D i̯u u
i̯A	u̯A	i̯Ã	u̯Ã	=	ê	a	ę ą

6.32. Vokali su *i̯u, u̯u, i̯Ã* i *u̯Ã* isključivo diftonškog podrijetla, pa prema tome uvijek dugi. U M imamo, naprotiv, opreke po kvantiteti: *i̯ĭ ≠ i̯ī, u̯ĭ ≠ u̯ī, i̯Ă ≠ i̯Ā, u̯Ă ≠ u̯Ā*. One su već prije pokraćivanja prvobitnih duljina *(mâlinā, rą̂kamĭ, starā)* morale biti ojačane razlikama po vokalskoj kvaliteti. To nam pokazuju odnosi *i : ь, y : ъ, ê : e, a : o*, značajni u početku za varijante i preobličeni, nakon spomenutog pokraćivanja, u fonološke opreke. Tada vrijednost varijanata imaju *ĭ – ĕ, ў – ŏ, êê – ê, ă – ă, ŭ – ŭ, ęę – ę, ąą – ą*. U tom razdoblju svi stari fonemi (i, y, ê . . .ą) mogu biti i dugi i kratki, a novi (ь, ъ, e, o) samo kratki. Na taj je način korelacija M postala zamršenija od D.

Razlike su *i – ь, y – ъ, ê – e* vjerojatno osigurane diferencijalom *razvučeni-nerazvučeni: i̯i – i̯ə, u̯i – u̯ə, i̯əe – i̯A*, razlika *a – o* diferencijalnom *nezaobljeni – zaobljeni: u̯A – u̯ɔ*, po uzoru na starije *u̯i – u̯u*. Ali u to se doba već javljaju dijalekatske posebnosti.

[38] »Koeficijent« upotrebljavamo ovdje u značenju koje mu je dao Saussure: elemenat koji može biti slogotvoran i neslogotvoran – *i, u, r, l, m, n, Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*, Leipzig 1916. U vezama *s l, r, m, n* razvitak je vokala bio nešto drukčiji nego u onima s *j, u*. Kako je on manje značajan za vokalski sustav kao cjelinu, nećemo se na njemu posebno zadržavati. Na labiovelarnost fonema *u̯A < a+o, u̯i < u* ukazuju nam potvrde kao *vatra* prema avest. *ataršˇ* i *vydra* prema lit. *udra*. I razlike su se među redovima *i̯-* i *u̯-* gubile u datim položajima: *ležati* mj. *ležěti, šiti* mj. *šyti*. U tom su smislu značajna i kolebanja kao stčeš. *vajce* : južnosl. *jajce, azъ* : *jazъ* (lat. *ego), utro* : *jutro*, rus. *uha* : *juha* (lat. *jūs)*, rus. *votčim, votčina, vosemь* : *očim, očina, osam* itd. Valja napomenuti da mi ne želimo rekonstruirati praslavenski izgovor, način kako su se FO opredmećivala, nego odnose među FO. Zato su u prikazu zanemarena zalihosna obilježja vokala.

U jednim je skupinama $\hat{e} = i̯əe$, $e = i̯A$ u skladu s $i = i̯i$, $ɔ = i̯ə$: dugi > razvučeni, kratki > nerazvučeni. U drugim je skupinama $\hat{e} = i̯A$, $e = i̯əe$, po uzoru na $a = u̯A$, $o = u̯ɔ$: dugi > neobilježeni (odsutnost datog obilježja), kratki > obilježeni (prisutnost datog obilježja, razvučenosti ili zaobljenosti). Nazali opet u jednim dijalektima slijede odnos $i̯A - u̯A$, u drugima $i̯əe - u̯ɔ$.

M	i̯i – i̯ə	u̯ə – u̯i	D	i̯u u̯u
	i̯əe – i̯A	u̯A – u̯ɔ	i̯ąę – i̯Ã	u̯Ã – u̯ąǫ

Unatoč tim posebnostima svim je skupinama zajednička težnja da se pojednostave odnosi koji su se zamrsili u času stvaranja novih opreka: $i \neq ɔ$, $y \neq ʊ$, $\hat{e} \neq e$, $a \neq o$. Ta se tendencija u ZJSP ispoljava kao uklanjanje diferencijala *palatalni-labiovelarni*. U nizu zatvorenih vokala opreke su $i̯- \neq u̯-$ ukinute: $i̯i = u̯i$, $i̯ə = u̯ə$, $i̯u = u̯u$, a u nizu širokih zamijenjene drukčijima. U pogledu fonodijakritičkih korelacija jedinstva ni u ZJSP nema, ali je broj razlikovnih jedinica gotovo svuda isti: i – ê – e – – ę – ə – a – ą – o – u[39].

6.33. Panonska skupina pripada onom slavenskom ogranku koji je imao $\hat{e} = i̯A$, $e = i̯əe$ i u kojem su nazali išli uporedo s $e - o$: $i̯ąę - u̯ąǫ$. Nakon jednačenja značajnih za ZJSP korelacije se M i D stapaju u jednu s tri reda: *prednji-srednji-stražnji*, *i-ə-u – əe-a-ɔ*. Odnos je $i̯əe : i̯A$ (e : ê) preobličen u diferencijal otvoreni-srednji, $əe - e$. Kako su time stvoreni uvjeti za novi fonodijakritički niz, u isti se diferencijal preinačuje i odnos $ɔ : o$ (o : ą). Samo što razdioba nije u svim govorima jedinstvena. U jednima (sjevernima) $ą = ɔ$, u drugima (južnima) $ą = o$. Opreka $əe \neq ąę$ ne može slijediti takav pokret, jer u korelaciji već postoji srednji $e <$ ê. Diferencijal *oralni-nazalni*, sveden na izdvojeni par fonema, uklanja se jednačenjem. Novonastali je niz popunjen vokalom $ə$[40].

1)		2)
i ə u		i – u
↓		
e – –		e ə o
↑ ↖		
ąę → əe a ɔ ← ąǫ		əe a ɔ

Osnovni je panonski sustav jedinstven po odnosima među jedinicama: $i \neq \hat{e} \neq ə \neq (e = ę) \neq a \neq ą \neq o \neq u$, i po odnosima među FO. Razlika se između sjevera (PS) i juga (PJ) ograničuje na nejednaku razdiobu o i $ą$: u PS $ą$ daje širi vokal nego iskonsko o, u PJ uži (t. 1.11, 3.5 – 8). Kako je o znatno čestotnije nego $ą$, fonostatistički se odnosi u oba sustava ne sreduju na isti način.

[39] Izuzetak su neki govori u M koji su sačuvali opreku $ɔ \neq ʊ$.

[40] Premještanje je $ə$ iz niza zatvorenih u niz srednjih vjerojatno starije od denazalizacije.

U PJ obrazuju se nizovi *i-a-u – e-o-ą*, fonodijakritički vjerojatno *i-a-u – əe-A-ů*. Vokali se *ê* i *ə* nalaze izvan stvarne korelacije, pa se u kasnijem razvitku izjednačuju. Takav vokalski sustav još vidimo u jeziku A. Vramca (t. 3.8). On je u osnovici većine kajkavskih suvremenih govora.

U PS obrazuju se nizovi *i-a-u – ə-e-ą*, fonodijakritički vjerojatno *i-a-u – əe-A-ɔ*. Vokali *e – o*, fonodijakritički *ẹ – o*, tvore posebnu, potencijalnu korelaciju. Taj je sustav bio očito nepogodan s gledišta razabirljivosti: *əe – A*, *A – ɔ*, *A – a*. Razlikovnost je opreke *A ≠ ɔ* (srednji-zaobljeni) morala biti povećana preobličavanjem u *əe ≠ ɔ* (razvučeni-zaobljeni). Time je ujedno povećana razabirljivost odnosa *A ≠ a* (centralni-ekstremni), ali dolazi do sukoba između *əe < A (< e+ę)* i *əe (< ə)*. Zapadni govori, PSz, izjednačuju starije i novije *əe : ə = e+ę*, a istočni, PSi, potiskuju starije *əe (< ə)* iz stvarne korelacije u potencijalnu, gdje se ono izjednačuje s *ẹ < ê*. Vrsta je neutralizacije očito uvjetovana prostornom bliskošću PSz i koruškog dijalekta, gdje imamo *ə = ę*, te PSi i PJ, gdje je *ə = ê*. I u PSz i u PSi niz je »centralnih« vokala (t. 3.8) sveden na dva člana, kao i *ẹ – o*, te odnosi *əe : ɔ*, *ẹ : o*, pojačani starim *i : u* dobivaju značajke fonodijakritičkih redova. Nizovi se osnivaju na diferencijalu *prednji-stražnji* ili *razvučeni-zaobljeni*, pa je vokal *a* istisnut iz stvarne korelacije.

PJ	i (<i)	a(<a)	u (<u)	PS	i (<i)	ẹ (<ê)	əe (<e+ę)
	ẹ (< ê + ə)						a (<a)
	əe (< e+ę)	A (<o)	ů (<ą)		u (<u)	o (<o)	ɔ (<ą)

6.34. Duljenje kratkih *e,ə,o : šêst, d'əən, bôg – žén, pə'əs, nóg*. gen. pl., ostaje bez posljedica na razvitak vokala u P, M i R. Isto vrijedi i za pokraćivanje iskonski dugih: *d'êd, l'êto* i dr. Pojava se može usporediti s prasl. *ī : ĭ, ū : ŭ, ęę : ę* . . .

U alpskoj su skupini opreke *ē ≠ ĕ, əə ≠ ə, ō ≠ ŏ* ojačane razlikama u vokalskoj kvaliteti: gorenjski (knjiž.) *š'ẹẹst, dân, bôg – jel'än, p'əs, k'ǫnj;* dolenjski *šìest, dân, bûg – jel'än, p'əs, snàp;* koruški *šìəst, d'ään, bùəg – jè^{a}lan, d'əžn̥, žəu̯ò^{a}t*[41]. Pojava se može usporediti s prasl. *i : ь y : ъ, ê : e, a : o.*

Posebnost je alpske akcentuacije u ograničenju kvantitetnih opreka na naglašenu ultimu. Izvan tog položaja čuvaju se samo razlike po silini i intonaciji. Kako se prvobitni ` na nezadnjem slogu dulji u ´ *(vóḷa)* a prvobitni ´ na zadnjem pokraćuje u ` *(bráta – bràt)*, kračina postaje bliža uzlaznoj intonaciji, duljina silaznoj. Zato se opreka *silazni-uzlazni* jača razlikama u kvaliteti vokala usporedo s oprekom *dugi-kratki*. Usp. dol. *û < ô : ó (uo) < ó-*, kor. *uo < ô : o < ó-, iẹ < ê : ẹ < é-* itd.

Utjecaj kvantitete i intonacije na kvalitetu vokala ne mora biti sam po sebi značajan za razvitak i utvrđivanje genetičkih veza. Takav utjecaj primjećujemo kasnije i u panonskoj skupini (t. 3.14). Činjenica da u dugim i naglašenim slogovima postoje vokalske opreke kojih u kratkim

[41] SR 14, str. 43 – 44, 46 – 47, 206 – 207; HG VII, 1 – 29, 114. i d.

i nenaglašenim nema nije svojstvena samo slovenskim govorima. Alpska je posebnost u tome što su neutralizacije u korelaciji dugih i silaznih d r u k č i j e od onih u korelaciji kratkih i uzlaznih, npr. *êê ≠ ī ≠ (əə = ā) : (ê = ĭ) ≠ ə ≠ ă*. Dominacija suprasegmentalnog nad segmentalnim bitno mijenja sustav prvotnih vokalskih opreka. U koruškom dijalektu *'êê ≠ ê'ê* i *ê ≠ é* ima za posljedicu *ê = 'êê* i *é = ê'ê*. U središnjim govorima *əə ≠ ə* povlači za sobom *əə = ā* i *ə ≠ ă*. U nekim dolenjskim govorima *ô ≠ ó* uvjetuje neutralizaciju *ó = ą*. Svi se vokalski sustavi u A ne razvijaju na isti način. U jednima imamo *(e = ê) ≠ ę*, u drugima *(e = ę) ≠ ê*, u trećima se čuva *e ≠ ê ≠ ę* (t. 6.7). Jedinstvo se alpske skupine ispoljava baš u dominaciji suprasegmentalnog, a jedinstvo P = M = R u odsutnosti takve dominacije.

6.35. Svi se štokavski, čakavski i slovenski panonski govori svode na ZDU: *i ≠ ê ≠ (ę = e) ≠ ə ≠ a ≠ ą ≠ o ≠ u*. Obrazac je isti i onda kad su vokali dugi ili silazni i onda kad su kratki ili uzlazni. Za jedinstvo je odlučna neutralizacija *e = ę*. Kasnije dolazi do račvanja: *ə = ê* (PJ, PSI) – *ə = ę* (PSz) – *ə = a* (M, R); *e ≠ i ≠ ê* (P) – *e = ê* (dio M i dio R) – *i = ê* (dio M i dio R) – *ê = je-ije* (dio R); *o ≠ ≠ ą ≠ u* (dio P) – *o = ą* (dio P) – *ą = u* (dio P, M, R). Jednačenje je *e = ę* opće i najstarije, a ostala su mlađa i mjesna. Usp. crnog. *ə ≠ a*, istar. čak. *ą ≠ u*, ek. i jek. *ê ≠ i*, ik i jek. *ê ≠ e* itd. [42].

I neki slovenski govori (dolenjski) imaju *e = ę* te *e ≠ ê* i *ę ≠ ê*. Ali odnosi među stražnjim vokalima *ô ≠ (ó = ą)* i srednjim *ə ≠ (əə = a)* ukazuju na njihovo alpsko podrijetlo. Razvitak je tu očito bio ovakav: *ô ≠ ó ≠ ą : ê ≠ é ≠ ę > ô ≠ (ó = ą) : ê ≠ (é = ę)*. Opreka je *ê ≠ é* kasnije ukinuta uslijed postojanja *e ≠ ѣ*, a *ô ≠ ó* sačuvana jer ѣ nije imao para u stražnjem nizu. Drugim riječima, vokalske opreke pod dominacijom kvantitete i intonacije starije su od neutralizacije *e = ę*.

U slovenskim panonskim govorima, naprotiv, opreke nastale pod dominacijom suprasegmentalnih elemenata predstavljaju mlađu pojavu. Neutralizacija *e = ę = ə*, značajna za PSz, i kasnija neutralizacija *o = = ą*, značajna za prleški, prekomurski i neke sjeverne kajkavske govore, u prvom redu međumurske, prethodile su diferencijacijama *êê ≠ ê (lȅi̯ta ≠ lȉẹto)*, *ē-ęę-əə ≠ ĕ-ę-ə* (prekom. *lêt-đêtra-v'ẹẹs ≠ ž'änski-gov'ädo-p'äs)*, *ō-ąą ≠ ŏ-ą̆ (bȍu̯k-mȍuš ≠ 'ǫsän-g'ǫsli)*. Neutralizacije su i s t e u dugim i kratkim slogovima: *e = ę = ə*, *o = ą*[43].

Dijakronijska nam analiza pokazuje da u razvitku vokalizma, isto kao i u onom suprasegmentalnih elemenata, prvo račvanje ZJSP na dijalekatske skupine ima za posljedicu A ≠ (P = M = R).

[42] Opreka se *ą ≠ u* čuvala nešto dulje i na štokavskom sjeveru, usp S. Pavičić, *Podrijetlo h. i s. naselja i govora u Slavoniji*, Zagreb 1953.

[43] Ne vodeći računa o kronologiji vokalskih promjena, P. Ivić smatra kajkavske opreke *ê ≠ e* i *ą ≠ u* znakom genetičke bliskosti sa slovenskim jezikom, *Fonološki aspekt*, str. 377. i d.

6.36. P se raspada na dvije glavne podskupine: PSz, gdje je $\hat{e} \neq (e = ę = ə)$, te PSi i Pj, gdje je $(\hat{e} = ə) \neq (e = ę)$. Račvanje se ne poklapa s današnjom diobom na slovenske panonske i hrvatske kajkavske dijalekte. Iz PSz potječu i neki hrvatski međumurski govori, npr. onaj Sv. Martina (Oblak, ZbNŽO 1), iz PSi neki slovenski, npr. prleški.

Razlika se između PSi i PJ očituje u obliku drukčijih odnosa u fonološkim korelacijama: $ą > ɔ$, $ą - ů\ (o)$. U prvom je ogranku često jednačenje $ą = o$, u drugom je obično i $ą = u$. Razvitak je u PJ vrlo blizak onom u M i R: rasparivanje nazala $ę - ą$, neutralizacija $ę = e$, sužavanje $ą \rightarrow o \rightarrow ů \rightarrow u$.

Vokalizacija slogotvornog $ļ$ u većini panonskih govora ne narušava odnose u korelaciji. Novi vokal obično dijeli sudbinu nekadašnjeg $ą$. Neutralizacija $ļ = ą$ zajednička je i većini primorskih i raških dijalekata. PJ je i ovdje blizak štokavskim i čakavskim govorima po težnji da izjednači $ą$, $ļ$ i u.

Neki sjeverni panonski dijalekti nastoje sačuvati opreku $ļ \neq ą$. U slovenskim govorima koji potječu iz P $ļ > u \rightarrow u > ü$, što ima za posljedicu stvaranje tročlanog niza zatvorenih: *i-ü-u*. Ta je skupina u bližim odnosima s koruškim dijalektom i jednim dijelom štajerskih. Utjecaj se sjeverne alpske skupine na sjevernu panonsku ispoljava u neutralizaciji $ę = ə$ i u stvaranju opreka $êê \neq ê$, $ē \neq ĕ$, $ō \neq ŏ$ prema kor. *'êê ≠ ê'ê, ê ≠ é,ô ≠ ó*. Utjecaj je u obratnom smjeru vidljiv u težnji da se u nezadnjem slogu opet uspostave opreke po kvantiteti, usp. koruške metatakse *okô > ôko* i pokraćivanje dugih u zatvorenom slogu: *ósmi > òsmi, césta > cèsta*. Ali različito podrijetlo spomenutih dviju skupina nedvosmisleno se ispoljava u starijim odnosima – P $ê \neq (e = ę)$, K $ę \neq (e = ê)$.

Ne ulazeći u potanje raspravljanje o kasnijem razvitku vokalizma u PS, reći ćemo općenito da glavnu poteškoću predstavljaju integracija fonema *a* u stvarnu korelaciju i razabirljivost opreka $a \neq ɔ\ (< ą)$, $ɔ \neq o$, $o \neq u$, uslijed asimetrije govornih organa (t. 5.17, bilj. 20). U jednim se sustavima *a* uključuje u prednji niz (neki prekomurski govori), u drugima u stražnji. Pitanje se razabirljivosti rješava jednačenjima i cijepanjem korelacije na monoftonge i diftonge[44].

6.37. Proučavajući promjene u rekonstruiranim sustavima, dijakroničar se ograničava na kvalitativno, na odnose među jezičnim sastojcima i njihovu povezanost. U takvim slučajevima istraživač ne raspolaže tekstovima, koji daju uvid u razdiobu jedinica, njihovu čestotu (F) i ponašanje u slijedu. Bez podataka o kvantitativnom, koje je u osnovi kvalitativnih promjena, mi obično ne znamo ništa o početnim uzrocima razvoja. Iz toga ne slijedi da je tumačenje preinaka u rekonstruiranom sustavu nemoguće ili samovoljno. Jezik mora uvijek biti razumljiv i

[44] Na PS su u kasnijem razvitku nesumnjivo utjecali sjeverni alpski govori. Njihov je utjecaj u 18. stoljeću uočio i Varaždinac A. Patačić, osjećajući ga kao kvarenje od susjednog slovenskog, »u kojem ne vlada nikakav red«, Lj. Jonke, »*Dikcionar*« *Adama Patačića*, Rad 275, str. 59 – 60.

obavijestan. Svaka izmjena odnosa narušava sklad između prijenosnog i proizvodnog, čak i onda kad ga želi uspostaviti. Posljedica su lančane preinake kojima se nastoji ukloniti neuravnoteženost. Nepoznat ostaje uzrok prve promjene (npr. neutralizacije *a* = *o* u praslav. razdoblju). Uzorke ostalih, koji su posljedica početnog, možemo pretpostaviti na osnovu provjerenih načela (polarizacija *i-e* > *i-ə* i dr.). Ako su pretpostavke u skladu sa stanjem u kasnijim razdobljima, slika je razvitka suvisla, bez unutarnjih protuslovlja, iako sadrži praznine, neobjašnjene skokove. Kvantitativna, statistička analiza takve praznine popunjava.

»Klasični« sustavi kajkavskih vokala – oni što potječu iz PJ – izvode se iz ZDU *i-a-u* – *ə-A(o)-ů* + neintegrirano *ę* (<*ê*+*ə*). Fonostatistička nam i fonodijakritička analiza pokazuje da je u tom sustavu slaba tačka red zaobljenih *u-ů* koji imaju funkcionalni učinak ispod prosjeka (t. 3.33, 3.35). Oba fonema imaju visok *Co*, a on zavisi prvenstveno od unutarnjih odnosa u korelaciji (3.31, bilj. 42). Funkcionalnost se može povećati uklanjanjem spomenutog reda, i to: a) neutralizacijom *u* = *ů*, b) drukčijim svrstavanjem u redove i nizove. Budući da jednačenje *u* = *ů* neizbježno preinačuje odnose među fonodijakritičkim obilježjima, oba su postupka u biti jednaka, iako im je rezultat različit.

Neutralizaciju *u* = *ů* (< ǫ + ą) vidimo danas u brojnim zagorskim govorima, u onima oko Zagreba (Samobor), u prigorskim (Rožić, o. c.), u nekim turopoljsko-posavskim (LjJA 61) i križevačko-podravskim (Đurđic, Vrbovec). Opreku *u* ≠ *ů* čuvaju rijetki zagorski (Jedvaj, o. c.), ostali turopoljsko-posavski (Mraclin, Gajišće, LjJA 61, God FFNS 2, JHK) i križevačko-podravski (Virje, Lupoglav). Rasprostranjenost je pojave takva da ne dopušta podjelu na pojaseve ni objašnjenja utjecajima sa strane (t. 5.9, 5.15).

6.38. Kao primjer sustava koji ima *u* = *ů* uzet ćemo govor u Začretju (Z). Jednačenje svodi niz »centralnih« na binarno *ə-A* dajući mu značajke reda. Polarizacija *ə-o*, razvučeni-zaobljeni, prirodna je posljedica neutralizacije. Uključivanjem *ę* u stvarnu korelaciju prvobitni se red razvučenih preinačuje u niz: *i-ę-ə*. Time se u niz preinačuje i red zaobljenih. Kako se sada redovi osnivaju na referencijalu po otvorenosti, *a* postaje par vokalu *ə*: *i-ę-ə* – *u-o-a*.

Preinake odnosa imaju za posljedicu: a) veću funkcionalnost fonema *u* (<*u*+*ů*), kojemu se povećanjem F smanjuje *Kv* (t. 3.31, bilj. 39); b) veći učinak fonema *ę*, kojemu se nakon integracije smanjuje *Ci* (t. 3.31, bilj. 41); c) povećanje *Co* svih fonema i prema tome smanjeni funkcionalni učinak vokalskog sustava u cjelini.

Co zavisi prvenstveno od odnosa unutar korelacije, od D – razlike između stvarne i teoretske F (t. 3.31, bilj. 42). Ako pretpostavimo da je F u Vramčevu govoru bila u 16. stoljeću bliska onoj u govoru Z, drukčije svrstavanje u redove i nizove povećava D ovako: *i* —0,14 → +2,87, *ę* —0,00 → —1,94, *ə* +0,15 → —0,93, *ů* —0,11 i *u* +0,12 → *u* —2,87, *o* —0,04 → +1,94, *a* +0,04 → +0,94. Posljedica je neprirodno visok *Co* i neučinkovitost svih vokala.

Ali čestota se fonema mijenja: zahvaljujući posuđenicama i glasovnim promjenama. Konsonant je *b* u latinskom jeziku bio izvanredno rijedak, u francuskom je statistički »normalan« (ECP, str. 134, PMSL, str. 121). Mi ne znamo kakva je danas u Z frekvencija vokala ni u kolikoj su je mjeri posuđenice izmijenile. Ali sve glavne glasovne promjene izraz su težnje da se uspostavi sklad između fonostatističkog i fonodijakritičkog. Označimo li u redovima preveliku F predznakom + a premalu s —, slika će biti ovakva: *i*+ – *u*—, *ę*— – *o*+, *ə*e— – *a*+. U nekadašnjem redu *ę*—*A* svako *A* nije prešlo u *o*, već se jedan dio tog fonema izjednačio s *ę: sääl'ę, zlâtę ... g'ęrę, d'ęlę.* Skup *-ir-* prelazi u *-ęr-(-ięr-): f'ięierma, kumpię'ięr.* U najčestotnijim prilozima *o* je zamijenjen vokalom *u: külikę, tülikę, ùnda.* Isto vrijedi za glagole *-ova-* u infinitivu: *kupûvati.* F se vokala *ə*e povećava prijelazom slogotvornog *r* u *ər: p'ärst, h'ärš (raž),* i zamjenom *-mo* > *mə*e u prezentu: *hõčämä, hrănimä.* Isti smjer razvitka pokazuju i promjene kao *siromăk* > *särämăk, ìmändan* > *'ämändan, lisîca* > *lęsîca, põjdäm* > *p'ääm.*

Na razini pojedinačnog neke se od tih promjena mogu pripisati analogiji *(-mä* prema *-tä, kupûvati* prema *kupûjä),* asmilaciji *('ämändan, särämăk),* disimilaciji *(lęsîca),* postakcenatskom položaju i redukciji *(zlâtę,* ali zašto i *sääl'ę?).* Međutim, one dobivaju puni smisao tek na razini općeg, kao izraz težnje da se smanji D, pa prema tome i *Co.* Mi smo daleko od »tumačenja« kakvo je Ramovševa tvrdnja da *o* prelazi u *e* zato što se jezik pomiče prema dolje i prema naprijed (t. 5.7).

6.39. Razvitak je vokalizma zamršeniji u sustavima koji čuvaju opreku *u* ≠ *ů.* Bednjanski je govor (HDZb 1, Filologija 2) vjerojatno najizrazitiji primjer takve zamršenosti.

Rasparivanje reda *u-ů* izvršeno je ovdje preobličavanjem diferencijala *ekstremni-centralni: i-ə*e, *a-A, u-ů,* u diferencijal *zatvoreni-nezatvoreni: i-ə*e, *y* (< *u*)*-a, u* (< *ů*)*-ø.* Posljedica je takva razvoja lančano potiskivanje: *ů* → *u* → *y,* prijelaz vokala *a* u niz nezatvorenih i vokala *A* u potencijalnu korelaciju, gdje on postaje par vokalu *e: i - y - u – ə*e *- a - ø* +*e-A-ø.* Prvotni su redovi razvučeni-neutralni-zaobljeni i nakon tih izmjena sačuvani.

Prečestotni *a* raspada se u varijante *a-o, neutralni-zaobljeni,* što je omogućeno praznim pretincem u nizu nezatvorenih: *ə*e*-a-ø* > *ə*e*-a-o.* U potencijalnoj korelaciji *e-A* javljaju se pod duljinom varijante *ie-yA.*

Novi odnos *zatvoreni-nezatvoreni* u redu zaobljenih *u-o* bliži je odnosima *i-e* i *y-A* nego odnosima *i-ə*e, *y-a.* Stoga je prirodno da fonemi *e* i *A* uđu u stvarnu korelaciju i obrazuju niz s *o: i-y-u – e-A-o* + *ə*e*-a-ø.*

Opreka *ə*e ≠ *a* (razvučeni-neutralni), koja je sada u potencijalnoj korelaciji, polarizira se u *ə*e ≠ ɔ (razvučeni-zaobljeni).

1) i a u	2) i y u	3) i y u	4) i y u
ə*e* A ů	ə*e* a (o)	e A o + ie yA	e A o + ie yA
e – –	e(ie) A(yA) –	ə*e* a –	ə*e* – ɔ

Razabirljivost se među zaobljenim *u-o-ɔ* pod silaznom intonacijom povećava prelaženjem u diftonge *ou-au-ao*, a po tom uzorku nastaju i *äi* < *ī+î*, *Ay* < *ȳ+'yy*. Pod uzlaznom intonacijom i kračinom, gdje diftongizacije nema, opreka se *u* ≠ *o* (*ḷ+ą* ≠ *a*) neutralizira. Time se znatno povećava F vokala *u* (< *ḷ+ą+o* < *a*), koji je u odnosu na iskonsko *a* bio slabo čestotan. Nesrazmjer se u čestoti između *y* (< *u*) i *A* nastoji ukloniti na sličan način kao u Z: prijelazom *A* u *y* u priloga i glagola (*kylikA, kypyvoti*).

Bednjanski je sustav u punom razvoju. Razlika se *e-A*, *razvučeni-neutralni*, zamjenjuje onom po otvorenosti: *ẹ-ä*. Promjena *A* > *ä* uvjetuje i *Ay* > *äy*. Ugrožena razabirljivost opreke *ä* ≠ *əe* nastoji se povećati prijelazom *əe* > *a* i diftongizacijom *a* > *ai̯*, po uzoru na *au*. Isti put želi slijediti i novonastali *ä* (< *A*). Ali on je u dugim slogovima već u razdoblju 2 prešao u *yA*, što je nakon prijelaza *A* > *ä* dalo *yä*. Zato se diftong *ei* javlja u kratkim slogovima: *'äi̯sẹm* (osam), a po tome onda i *pyi̯stiti* i dr.

Ako gledamo vanjsku stranu razvitka, bednjanski nas govor po utjecaju intonacije i kvantitete na vokalsku kvalitetu podsjeća na neke koruške, npr. na ziljski (t. 2.4). Međutim, opreke nastale uslijed djelovanja kvantitete u Bednji su starije od onih koje dugujemo intonaciji: 1. *ē* > *ie* (*'ieie* = *ie'ie*), 2. *î* > *äi* ≠ *ĭ* > *i*, pa otuda danas: (*ĭ* = *ī*) ≠ *'äiäi*, *'ẹ* ≠ (*'iẹiẹ* = *iẹ'iẹ*). U Zilji je djelovanje intonacije staro, pa zato imamo: (*è* = *é*) ≠ *'iəiə*.[45]

Primjedbe o konsonantima

6.40. Razlike su u razvitku suprasegmentalnog i vokalskog sustava dovele do račvanja ZJSP na A i P = M = R. Glavne konsonantske promjene zbivaju se istom nakon tog rascjepa, pa su manje značajne za utvrđivanje genetičkih veza. Sačuvani skupovi *tl, dl* u sjeverozapadnom dijelu A predstavljaju doduše arhaizme (HG II, str. 191–207), ali oni, kao i opreka *ь* ≠ *ъ* u usamljenim čakavskim govorima, prethode obrazovanju ZJSP a ne obilježuju njegov kasniji raspad na pojedine skupine.

Jednačenja *ć* (< *t'*) = *č* (< *k*) u P te *j* (< *d'*) = *j* (< *i̯*) u M i dijelu P ne govore o stupnju A = P = M, kako je to tvrdio Ramovš. Obje su neutralizacije mlađe i mjesno ograničene. Prva je još i danas nepoznata zapadnim slovenskim dijalektima (kraškom, goričkom, beneškom, rezijskom, HG II, str. 250), većini čakavskih i južnim kajkavskim (Rožić, o. c.). Drugu ne poznaje dobar dio kajkavskih govora a u početku ni dio čakavskih (t. 6.8, bilj. 7). Ako spomenemo da jednačenja

[45] Različito podrijetlo ziljskog i bednjanskog govora očituje se, naravno, i u neutralizaciji *e* = *ę* : *e* = *ê*, pa u činjenici da su u Bednji odnosi među silaznim, uzlaznim i kratkim vokalima isti, iako se jedinice opredmećuju na jedan način pod ˆ i ˇ, na drugi pod ˚ i ˜.

ć = *č* i *đ* = *j* postoje i u nekim štokavskim dijalektima (God FFNS 2, str. 164. i d.), očito je da razvitak nekadašnjih *t'* i *d'* ne može biti odlučno mjerilo za utvrđivanje srodnosti po podrijetlu.

Za takvo je utvrđivanje važniji odnos između *t'* – *d'* i skupova *s*+*t'* – *z*+*d'*. S obzirom na taj odnos razlikujemo dva glavna smjera u razvitku: a) *d'* doživljava istu sudbinu u vezi *z*+*d'* i izvan nje; b) *d'* se u *z*+*d'* razvija usporedo sa *s*+*t'*. Prvi je smjer vidljiv u A i M: čak. *meja* – *možjani* prema *sveća* – *šćap;* slov. *meja* – *dežja (deža)* prema *sveča (sveća)* – *ščap (šćap).* Drugi je značajan za P i R gdje skupovi *stj, skj* – *zdj, zgj* uvijek idu usporedo: *šć* – *žğ, šć* – *žd, št* – *žd,* pa i onda kad *d'* izvan *z* + *d'* prelazi u *j* (P. Ivić, *Fonološki aspekt,* str. 381). Slovenski govori što potječu iz P (goričanski, prleški, prekomurski, istočnoštajerski) slažu se i po toj crti s hrvatskim kajkavskim (HG II, str. 277–286).

Ramovš tvrdi da su i ostali slovenski govori prvobitno imali *šć* – *žd,* ali se današnje stanje u A odlučno protivi takvoj tvrdnji. Tamo gdje se sačuvalo *šč (šć),* nemamo *žğ (žd)* već *žj* ili *ž* (ib.). Valja istaći da je Ramovševu pretpostavku podvrgao opravdanoj kritici već i Aleksić, samo što je on zanijekao nesumnjivu starinu odnosa *šč* – *žğ* u panonskim dijalektima (JF 16, str. 34–35).

6.41. Dvojaki razvitak prvotnog *d'* nije rascijepio P na istočni i zapadni dio, kako bi se to moglo pomisliti na osnovu stanja u suvremenim kajkavskim govorima. Prvo je račvanje bilo PS *(d' = đ')* i PJ *(đ' > j).* Ono se poklapa sa *ą > ǫ* i *ą > o* (t. 6.33). Na takvu nas diobu upućuju potvrde u pisanim izvorima 16. stoljeća (t. 3.25) i imperativi *ječ, poveč, vič (viš),* sačuvani do danas u sjevernim kajkavskim i slovenskim panonskim govorima. Ti nam imperativi pokazuju da je prijelaz *đ' > j* mlađi od gubitka zvučnosti na kraju riječi: 1. *jed'* – *med'a,* 2. *jet'* – – *med'a,* 3. *jet'* – *meja,* 4. *jeć (ječ)* – *meja.* Tek nakon stupnja 2 *(jet'* – – *med'a)* dolazi do podjele na PSz *(jet'* – *meja)* i PSi *(jet'* – *med'a* > *jeć* – *meda).* Na jugu je razvitak drukčiji: 1. *jed'* – *med'a,* 2. *jej* – *meja.*

Nemoguće je prihvatiti Ramovševo tumačenje da se *ječ* razvilo iz *jej*+*d,* gdje je *d* došlo iz ostalih oblika *(jede* i sl.*)* a tautosilabičko *-jd* prešlo u *-jt* i zatim u *-ć* kao čak. *najt* > *nać* (t. 5.6). Panonsko *-jt* ne daje *-ć (-č),* usp. *cajt* ('vrijeme'), *lajt* ('bačva'), *bajt* gen. pl. od *bajta* ('koliba'), hodi ga *najt* sup. Glagoli kao *jesti* ne uvode *d* iz prezenta u imperativ nego baš obratno: tamo gdje je *d'* prešlo u *j,* ovo se posljednje širi iz imperativa u ostale oblike, usp. *jej* praes., *jejsti* inf., *jejl* – *jejli* pridj. pr., *jejstvina* i dr[46].

U razvitku konsonantizma mi vidimo tek jednu stariju crtu koja veže kajkavski dijalekat sa slovenskim jezikom i odvaja ga od hrvatskosrpskih dijalekata: *mor'e* > *morje* ≠ *mor'e* > *more.* Ali ta je pojava izdvojena,

[46] T. 1.5. Valja napomenuti da u primjerima kao *jejsti* nije u pitanju prijelaz *ê* > *ej,* kako bi se to moglo zaključiti iz nespretne stilizacije u t. 1.6. Refleks je »jata« *ę* a *j* dolazi iz imperativa.

beznačajna za odnose u konsonantskom sustavu i sa sinkronijskog i s dijakronijskog stajališta. Na čitavom području ZJSP *r'* se gubi kao posebna jedinica i izjednačuje s *r (car, morski).* Samo u određenom sintagmatskom položaju *(Vr'V) r'* se u A i P raspada u vezu *r+j: morje, zorja.* Po važnosti za odnose u sustavu i po posljedicama za njegov dalji razvoj pojava se može usporediti sa sudbinom nazala *ę.* U svim se kajkavskim govorima *ę* gubi kao posebni fonem i izjednačuje s *e,* ali u nekima južno od Save *ę* iza palatala prelazi u *a.* Na osnovu oblika *jačmen* i sl. turopoljske govore ne izvodimo iz M. Na osnovu oblika *morje* i dr. kajkavski dijalekat ne možemo genetički vezati uz A.

6.42. Za panonski su konsonantski sustav značajne i neke druge promjene: pojednostavljivanje netipičnih skupova (*pš- > š-, gd- > d-*) ili njihova zamjena tipičnim (*kt- > ht- > št-*); težnja da sonantno *v* postane zvučni par tjesnačnom *f;* neostvarivost početnog *u-* i u vezi s tim nastojanje da prvi slog riječi počinje neslogotvornim elementom *(učiti > vučiti, apateka > pateka, opica > jopica, Anica > Janica, rđavi > hrđavi,* usp. i panonsko slov. *ubjo > bujo, ubiti > buiti > buịti,* HG VII, str. 171); *ļ > l; ń > ĵ, n, jn* itd.

Neke su od tih promjena ograničene samo na P dajući toj skupini dijakronijsku posebnost u odnosu na druge ogranke ZJSP. Tako npr. panonski govori koji uklanjaju iz sustava *ļ* i *ń* izjednačuju te jedinice s *l* i *n,* a u slovenskim je alpskim govorima običnija neutralizacija *ļ = lj, ń = nj* (HG II, str. 61 – 70, 114 –120). Međutim, za prvo račvanje ZJSP na dijalekatske skupine sve su navedene preinake beznačajne: one su srazmjerno mlade i često obuhvaćaju samo neka područja (t. 1.19 – 1. 21, 3.18). Zato se na njima nećemo posebno zadržavati.

Glavne promjene u kajkavskom konsonantskom sustavu izazvane su slabim funkcionalnim učinkom fonema *ǧ, ļ* i *ń* (t. 3.35). Učinak se zvučnog niza u korelaciji afrikata poboljšava povećanjem F jedinice *ǧ* i popunjavanjem praznog pretinca fonemom *ʒ (možek, bežek).* Obrnuti smjer razvitka, kojemu je svrha ista, vidimo u nastojanju da se nefunkcionalno *ǧ* ukloni iz sustava (t. 3.16).

Razvitak je sonanata raznolikiji. I tu vidimo dva glavna smjera: a) čuvanje fonema *ļ, ń* i prvotnih odnosa; b) uklanjanje konsonanta *ļ* i uvođenje stabilnijeg *j* na njegovo mjesto u nizu orala. U prvom slučaju korjenitih izmjena nema. Stabilnost se fonema *ļ* i *ń* osigurava sitnijim preinakama unutar korelacije koje smanjuju koeficijente *Kv* i *Co* (t. 3.34). Neutralizacija *ļ = l* i uvrštavanje konsonanta *j* u nizu oralnih ima za posljedicu novu korelaciju: *v-l-j – m-n-ń(ĵ).* Time se povećava *Co* uslijed porasta D: *v* +0,11 → —0,31, *l* —0,15 → —0,47, *j* 0,00 → +0,78, m —0,11 → +0,21, *n* +0,25 → +0,47 *ń (ĵ)* —0,14 → —0,78.

D, razlika između stvarne i teoretske F, povećava se manje nego u vokalskoj korelaciji (t. 6.38), jer su FO ostala ista. Značajniji je zapravo tek porast D u redu palatalnih *(j – ń-ĵ).* Prevelika se čestota oralnog člana u odnosu na nazalni najradikalnije smanjuje u prekomurskom dijalektu, gdje *j* u određenim sintagmatskim položajima prelazi u *d' (t'):*

jajce > *d'ajce, pojas* > *pod'as, ribje* > *rib'de, snopje* > *snopt'e* (HG II, str. 166). Drugo je rješenje obično u brojnim kajkavskim govorima: *ń* ili *j* uklanjaju se iz sustava jednačenjima *ń* = *n-jn*, *j* = *j*. U korelaciji dobivamo prazni pretinac: *v-l-j* – *m-n-ø*, a time se D za *j* svodi ponovo na 0,00[47].

O podrijetlu kajkavskoga dijalekta

6.43. U doba kad se praslavenski akut u P = M = R pokratio u primjerima kao *bràta, kràva* i kad su u A intonacija i kvantiteta počele utjecati na kvalitetu vokala, značajnijih morfoloških razlika među dva osnovna ogranka ZJSP vjerojatno još nije bilo. U to vrijeme nastavak je za gen. pl. *a*-osnova bio svuda *-ə* ili *-ø*, sve su skupine još znale za vokativ, infinitiv i supin, imperfekt, aorist i particip na *-ši;* perfektivni je prezent imao značenje futura, a tvorbe su kao *bądą dêlal* bile nepoznate ili sasvim rijetke i lokalne. Sigurno je da tada još nije uopćen nastavak *-ši* u komparativu ni *-ją* u 3. l. pl. praes., a *-ov* u gen. pl. m. i nominativni oblik *kri* nisu predstavljali panonsko-alpsku posebnost. Drugim riječima, morfološke crte koje Ramovš uzima kao dokaz za genetičku povezanost kajkavskog dijalekta i slovenskog jezika (t. 5.5) mlađe su od prvog raspada ZJSP na dijalekatske skupine i ne potvrđuju pretpostavku o stupnju (A = P = M) ≠ R.

Kad je u pitanju srodnost po podrijetlu, u obzir ne mogu doći i neke druge crte, premda su značajne s tipološkog gledišta: dvojina, acc. sg. *stola,* »objektivna konjugacija« *jega vode* itd. Dvojina je u svim skupinama svedena najprije na modalni morf, a dijalekatske su se posebnosti razvile istom kasnije (t. 4.56). Mlađa je pojava i nastavak *-a* za acc. sg. m. u kategoriji »neživog«. Ona je vjerojatno u vezi s »objektivnom konjugacijom«, ali tu pretpostavku ne možemo potanje razraditi jer nam nedostaju potrebni podaci[48]. U novije promjene idu i jednačenje m. i f. u pl.: *sele* = *žene*, nast. *-oj* u instr. sg. f. *(vodoj – voduj), -aj* u loc. pl. *(vodaj, toplicaj),* tvorba priloga na *-ečke, -ečki* i dr.

Ne potcjenjujemo značenje morfoloških osobina u raspravljanju o podrijetlu kajkavskog dijalekta, ali tvrdimo da one crte koje su dosadašnji istraživači isticali nisu za to raspravljanje bitne. Kajkavska je dijalektologija siromašna cjelovitim i suvislim opisima morfoloških sustava te nam ne omogućuje da o predmetu govorimo s potrebnom znanstvenom ozbiljnošću.

[47] Fonostatistički bismo mogli objasniti i prijelaz krajnjeg *–m* u *–n* te *n* pred velarima *ń (j): stranski* > *strański* > *strajnski* > *strajski.* Zanimljivo bi bilo usporediti strukturu konsonantskih skupova u kajkavskom dijalektu (t. 3.23 – 3.28) s onom u slovenskom jeziku, Toporišič, *Suglasnički skupovi u slovenskom književnom jeziku,* RSI 3, str. 113 – 122. Ali ta bi nas usporedba, značajnija s tipološkog nego s genetičkog gledišta, odvela predaleko od glavnog predmeta.

[48] Čini se da je acc. sg. na *–a* za neživo razvijeniji na sjeveru, gdje su ujedno obični-je konstrukcije kao *jega vode.*

6.44. Ostajući na razini izraza, razlikovnih jedinica i suprasegmentalnih elemenata, utvrdili smo da se zapadna južnoslavenska zajednica raspala najprije na dvije glavne skupine: alpsku i panonsko-primorsko-rašku.

Za prvu je značajno čuvanje praslavenskog akuta u svim položajima osim u onom pred završnim *-ə*, gubitak opreka po kvantiteti u nenaglašenim slogovima, kao i u slogovima gdje se sačuvao stari *ˊ*: *bràt – bráta, lipa; zvězdà ≠ ženà > zvézda ≠ ženà > zvę̀zda ≠ žä̀ana, mlátiti ≠ nosíti > mlatíti = nosíti; r'ąąką ≠ nògą > rokô = nogô, mláti ≠ nòsi > mláti = nósi.* Vokalski je sustav pod dominacijom suprasegmentalnog. Genetički su odnosi među kratkim vokalima drukčiji od onih među dugim, a odnosi među uzlaznim ponekad različiti od onih među silaznim: *ę ≠ ə ≠ ă* prema *ęę ≠ (əə = ā)* ili *(ęę = əə) ≠ ā; (é = ê'ê) ≠ (ê = 'êê), (ó = ą) ≠ ô* itd.

Za drugu je skupinu značajno gubljenje praslavenskog akuta u svim položajima, čuvanje kvantitetnih opreka u nenaglašenom slogu, kao i u naglašenim izvan ultime: *bràt, bràta, lipa; zvězdà ≠ ženà, mlátiti≠ nosìti; r'ąąką ≠ nògą, mláti ≠ nòsi.* Vokalski se sustav razvija nezavisno od suprasegmentalnog: *i ≠ ê ≠ (e = ę) ≠ ə ≠ a ≠ ą ≠ o ≠ u,* gdje je po vokalskoj kvaliteti *ě = è = ē = é = ê, ə = 'ə = əə = ə'ə = 'əə* itd.

Alpski ne znači čitav slovenski, panonski nije samo hrvatski kajkavski, primorski nije samo čakavski, a raški ne znači sve današnje štokavske. Iz P su se razvili, pored kajkavskog dijalekta, i prleški, goričanski, prekomurski a vjerojatno i neki štajerski i štokavski govori. Buduća će istraživanja vjerojatno tačnije odrediti genetičke veze između jugozapadnih slovenskih dijalekata i čakavskog te čakavskog i zapadnih štokavskih.

Iz iste matice potječe i dio sadašnjih slovenskih i dio sadašnjih hrvatskih govora. Na taj način rasprava o slovenskom ili hrvatskosrpskom podrijetlu kajkavskog dijalekta postaje bespredmetna. Međutim, ako u nju pod svaku cijenu želimo uvesti današnje nacionalne nazive, onda ih je najispravnije vezati uz one dijalekatske skupine koje su osnovica književnih jezika. U tom ćemo slučaju »slovenski« poistovetiti sa »srednjim alpskim«, prvenstveno s gorenjskim, a »hrvatskosrpski« sa štokavskim. Kajkavski dijalekat potječe iz panonske skupine. Ona je po podrijetlu bliža raškoj nego alpskoj. U tom smislu k a j k a v s k i d i j a l e k a t g e n e t i č k i p r i p a d a h r v a t s k o s r p s k o j j e z i č n o j g r a n i.

6.45. U ovom smo poglavlju glavnu pažnju posvetili rascjepu ZJSP na A ≠ (P = M = R) i P na PJ ≠ PS, PS na PSz ≠ PSi. Manje smo se osvrtali na raspad P = M = R → P ≠ M ≠ R i na veze između PJ i R, PJ i M itd. Ako su svi panonski dijalekti u datom razdoblju i predstavljali posebnu cjelinu, različitu od M i R, ona sigurno nije bila duga vijeka. Rješenje bi tog pitanja zahtijevalo dopunsku analizu.

Otvorenim ostaje i pitanje pokupskih kajkavskih govora s ovu i s onu stranu granice prema Sloveniji. Za njih se, na osnovu dosadašnjih opisa, čini da su po podrijetlu alpski[49].

Potanje bi valjalo istražiti i odnose među osnovnim dijalekatskim granama unutar alpske skupine. Ukazali smo na jednačenje *ę* = *e*, značajno za dolenjski, i *e* = *ê*, značajno za koruški dijalekat. Oba se sustava sukobljuju na području gorenjskog i štajerskog. Na posljednjem su pored toga vidljive i panonske (hrvatske i slovenske) tendencije.

Ova radnja predstavlja tek uvod u dijakronijsko proučavanje zapadnih južnoslavenskih dijalekata. Njena je glavna značajka pokušaj da se podrijetlo pojedinih dijalekatskih skupina objasni bez pozivanja na nejezične podatke. Nismo protiv suradnje s povjesničarima, ali smatramo da će postignuća u objema oblastima biti značajnija ako svaka znanstvena grana ostane samosvojna, vjerna vlastitim načelima i postupcima. Počeci su slavenske jezične povijesti na Balkanu ostali do danas mutni dobrim dijelom i zbog nepovjerenja pojedinih stručnjaka u svoje snage. Jezičar se prečesto prepuštao vodstvu povjesničara, zaboravljajući da se vlastita slabost ne liječi tuđom[50].

[49] F. Ramovš, HG VII, str. 135. i d.; R. Strohal, *Osobine današnjeg lokvarskog narječja*, Rad 152, str. 162 – 248; *Osobine današnjeg delničkog narječja*, Rad 153, str. 115 – 208; *Osobine današnjeg ravnogorskog narječja*, Rad 162, str. 28 – 109; *Današnje narječje u Brodu na Kupi*, Rad 196, str. 53 – 85; P. Ivić, *Prilozi poznavanju dijalekatske slike zapadne Hrvatske*, God FFNS 6, str. 191 – 197.

[50] Povjesničari znaju vrlo malo o prvim naseljavanjima Slavena, a i to malo znanja duguju dobrim dijelom jednoj lingvističkoj grani – toponomastici, usp. Grafenauer–Perović–Šidak, *Historija naroda Jugoslavije I*, Zagreb 1953, str. 82 – 109.

DODATAK

ZAKLJUČCI

Sadržaj i svrha radnje

1. Ova je radnja po prirodi lingvistička a po usmjerenosti dijakronijska. Njen glavni cilj nije proučavanje teksta ni određenog jezičnog sustava. Pisani su izvori polazište za otkrivanje glasovne stvarnosti i odnosa među pojavama, a opisi datih sustava nužni preduvjet za tumačenje jezičnih promjena. Zato Vramčeva djela, iako u središtu naše pažnje, nisu ni jedini ni isključivi predmet obrade.

2. Pojave ne možemo suvislo opisati, a još manje objasniti, ako prema njima ne zauzmemo jasno određeni stav. Među suvremenim lingvističkim školama mi nismo našli takve koja bi nam primjenom svojih načela dopustila da ključna pitanja o razvitku kajkavskog dijalekta riješimo na zadovoljavajući način. Brojne i u bitnim stvarima često oprečne struje pokušali smo skrenuti u zajedničko korito.

Opća lingvistika

3. Jedno je od glavnih protuslovlja suvremene lingvistike zahtjev da pojave valja promatrati u njihovoj međusobnoj povezanosti i težnja da se bitnim proglasi što je moguće manji broj takvih pojava. Svaka nauka mora omeđiti predmet svog proučavanja, ali međa ne smije odvojiti pojmove koji zavise jedan od drugoga: sintagmu od paradigme, oblik od tvari, jezik od govora itd.

4. Zanemarivanje paradigmatskih odnosa nužno vodi do protivurječja i samovolje. Američki distribucionalisti, unatoč usavršenim postupcima (usp. Harris, *Methods in Structural Linguistics*), ostaju u granicama empiričkog, kao mladogramatičari. Očito je protuslovlje vidjeti u govoru »sintagmatski kontinuum« i razbijati ga na sastavne dijelove, kako to čini Mikuš (RFFZ 3, str. 33. i d.). Očita je samovolja proglasiti kajkavske afrikate sljedovima *t*+*s*, *t*+*š*, *d*+*ž* zato što nema »kontrasta« između *c* i *ts*, *č* i *tš*, kako to tvrdi Magner (*A Zagreb Kajkavian Dialect*, str. 20 – 21).

5. Predmet lingvistike ne može biti samo jezik (okosnica, kôd) već opreka *jezik – govor* (okosnica – slijed). Posljednji bi bio sporedan samo onda kad bi bio sveden na mehaničku primjenu pravila, datih jednom zauvijek u kodu ili okosnici. Ali pravila se u govoru i krše, čime se stvaraju uvjeti za stvaranje drukčijih. Vijest nije samo primjena starog već i klica novog.

6. Ako uključimo i govorni slijed u okvir lingvističkih istraživanja, dijakronija postaje ravnopravni takmac sinkroniji. Vijest se odvija u vremenu, i to je njena bitna osobina. Zanemarivanje je vremena dopustivo kao postupak: ono omogućuje da jasnije uočimo stalne odnose, događaj u N, strukturu. Ali moramo biti svjesni činjenice da sinkronijski pristup nije nametnut jezičnom stvarnošću kao jedino ispravan.

7. Od posebnih pitanja strukturalna lingvistika nije riješila odnose između mikrolingvističkog (kvalitativnog) i makrolingvističkog (kvantitativnog), fonodijakritičkog i fonološkog, segmentalnog i suprasegmentalnog, leksičkog i morfološkog, vrijednosti i značenja, stvarnog i potencijalnog itd.

8. Polazeći od postavke da je jezik sustav, skup dinamizama kojima je osnovica protivurječje između proizvodnog i prijenosnog, pokušao sam izgraditi vlastiti nauk o vezama između obavijesnog i zalihosnog, oblika i tvari. U skladu s tim naukom nastojao sam odrediti bit fonodijakritičke korelacije, ističi razliku između segmentalnih i suprasegmentalnih sredstava, uzajamnu zavisnost fonodijakritičkog i fonostatičkog, utvrditi značajke leksema i morfema, morfema i morfa, osnovne i izvedene paradigme, zamjenice kao općeg ekvivalenta.

9. Premda svoje poglede nisam u ovoj radnji mogao izložiti u obliku cjelovite i zaokružene teorije, nastojao sam da svi izvodi i praktične primjene općih načela budu suvisli i jasno motivirani. Jedino sam kod fonostatičkih koeficijenata djelomično ostao u oblasti empiričkog, jer mi skromno matematičko znanje nije dopustilo da odnose među veličinama i teoretski opravdam.

Kajkavska dijalektologija

10. Pored općih slabosti značajnih za jugoslavensku dijalektologiju (Brozović, RFFZ 1), u kajkavskoj primjećujemo i neke posebne: a) mišljenje da u kajkavskom dijalektu treba pod svaku cijenu tražiti osobine koje će pokazati da je on mješavina slovenskih i hrvatskosrpskih govora; b) težnju za određivanjem njegove nacionalne osnovice. Obje su značajke vidljive i danas u radovima jugoslavenskih dijalektologa.

11. Mišljenja o nesamosvojnosti i naknadnom oblikovanju kajkavskog dijalekta imaju za posljedicu slabo poznavanje pojedinih govora i zatvaranje očiju pred crtama koje ukazuju na kajkavske posebnosti. Otuda potječe i neshvaćanje Ivšićevih sudova o kajkavskoj akcentuaciji.

12. Ako su predrasudama, stručnim i rodoljubnim, iskrivljeni i opisi živih govora, prikazi su jezičnih osobina u pisanim izvorima još samovoljniji. Ni tu nitko nije slijedio put zacrtan Ivšićevom raspravom o Pergošićevu akcentu.

Jezik u Vramčevim djelima

13. Dosadašnji istraživači nisu dali ispravnu sliku Vramčeva jezika. Oni su zanemarivali razlike između grafema i fonema a nisu povukli ni jasnu granicu između različitih jezičnih slojeva: domaćeg i tuđeg, govornog i književnog. Budući da se u pismu uvijek ne razlikuje *ę* (< *ê*+*ə*) i *ä* (< *e* + *ę*), opisivači su neutralizaciju pripisivali i govoru Vramčeva zavičaja. Kako pisac često upotrebljava više naziva za isti pojam i više oblika za istu riječ, neki su istraživači zaključili da njegov govor nije jedinstven.

14. Ali raznorodnost Vramčeva jezika nije odraz šarolikosti u govoru jednog, strogo omeđenog kraja, već posljedica drukčijih činilaca: piščeva boravka u raznim sredinama, poznavanja starije književnosti, ropskog prevođenja sa stranih jezika, svjesnog nastojanja da svoj jezik obogati osobinama drugih kajkavskih i nekajkavskih govora. Pisac je činio ustupke jezično raznorodnim čitaocima, osjetljivim u pitanjima dijalekatske obojenosti.

15. Po svojim osnovnim značajkama i namjerama Vramec se ne razlikuje od svojih suvremenika i od pisaca 17. stoljeća. Ako su Ilirci ostvarili jezično jedinstvo oslanjajući se na Vitezovića, on je neposredni izdanak težnji vidljivih već u djelima prvih kajkavskih književnika.

Kajkavski dijalekat u 16. stoljeću

16. Većina govora ima u to doba sedmerovokalski sustav: *i*≠(*ê* = *ə*) ≠(*e* = *ę*) = *a*≠(*ą* = *ł*)≠*o*≠*u*, a u nekima je izvršeno i jednačenje (*ą*+*ł*) = *u*. Refleks je nazala *ą* obično uži od iskonskog *o*, a tek u nekim sjevernim govorima ponekad i širi.

17. Na cijelom su području poznata tri akcenta: ˚, ˆ i ˜, te predakcenatske duljine. One su u jednim govorima ostvarive ispred ˚ i ˜, u drugima samo ispred ˚. Opreka se po kvantiteti već u to doba počinje mjestimično gubiti ispred ˚ i ˜ u oksitonama tipa *selõ* – *vinõ*, *letĩ* – *bẽžĩ*. Ispred ˚ vokal se produljuje (*žẽnă*), a spred ˜ produljuje ili pokraćuje (*dušẽ*, *žẽnẽ*).

18. Konsonantski sustavi sadrže po 23 člana: 6 zatvornih (p-t-k – b--d-g), 6 tjesnačnih (f-h-s-š – z-ž), 3 afrikate (c-č – ǧ), 8 sonanata (v-l-ł – – m-n-ń + r-j. U jednim sustavima ǧ se ostvaruje samo u skupu žǧ i u posuđenicama, u drugim i izvan tog skupa i u domaćim riječima. U svim je sustavima vidljiva težnja da *v* u datim položajima (ispred nesonanta i na kraju riječi) postane zvučni par tjesnačnom *f*.

19. Sekundarni se skupovi tipa *C+j* razlikuju od primarno jotovanih: *zemļa – grmje, zubļa – grobje, kapļa – snopje, kraļa – zelje, koña – – kamenje, dežža– grozdje, dvorišče – listje* itd. Izuzetak je sekundarno *zgj*, koje se izjednačilo sa *zg' : gložže – možžani*, i primarno *r'* koje se ispred vokala izjednačilo sa sekundarnim *rj: morje – borje*, a u drugim položajima otvrdnulo: *ribar, morski.*

20. U jednočlanim neslogotvornim skupovima na početku monema ostvarivi su svi konsonanti. U dvočlanim skupovima tipične su kombinacije Z + S, T +S, A + S i T + Z, netipična S + S, usamljene Z + T, T + A, A + Z, Z + Z, Z + A, T + T, neiskorištene S + T, S + A, A + A, A + T. Svi tročlani skupovi pokazuju istu strukturu: T + Z + + S. U jednočlanim neslogotvornim skupovima na kraju riječi ostvarivi su samo sonanti i bezvučni nesonanti. U dvočlanim skupovima moguće su kombinacije T + Z, S + Z, S + A, S + T, a u tročlanim S + Z + Z i S + T + Z.

21. Otporni su fonemi *s, k, n, d, t, z, b* i *p*, neutralni *j, m, ę, ä, š, ž, f, g, l, o, a, i, r, v, h, č, c*, a dijakronijski nestabilni *u, ů (o), ļ, ń* i *ğ*.

22. Po tipu padežnih nastavaka imenice se već mogu svrstati u tri glavne skupine: I (A *stol-ø*, Ba *sel-o, poļ-e*, Bbn *vreme-ø*, Bbt *dete-ø*), II *(žen-a)* i III *(stvar-ø – stvar-i)*. Padežni su nastavci amalgami koji mogu sadržavati šest funkcionalnih morfema ili morfa, tri morfa za rod te morfeme ili morfe za gramatički broj (sg., pl. – du.). U većini govora izgubila se kategorija lica (vokativ).

23. U imenica I A tipičan je nastavak za loc. sg. *-ę*. Neki govori imaju i *-u*, koji je u jednosložnih imenica običan na čitavom području. Mjesna je osobina *-i* u jednosložnih imenica na palatal. Za gen. pl. najobičniji je nastavak *-ov*. Imenice u kojih je pl. sveden na morf mogu imati *-ø (Horvat, penez)* a one kao *ļudi* nastavak *-i*, mjestimično i *-ih*. U instr. pl. kod jednosložnih je imenica obični *-mi*, kod višesložnih *-i*. Acc. sg. po obliku je izjednačen s gen. i kod imenica za neživo.

24. I imenice I Ba imaju ponekad acc. sg. na *-a*. Vrsta je nastavka uvjetovana i završnim konsonantom u semantemu: *sel-o – poļ-e, sel-om – – poļ-em*, u sjevernim govorima i loc. *sel-ę – poļ-i*. U pl. se već zamjećuje utjecaj II skupine.

25. S obzirom na dat.-loc. sg. II skupine razlikujemo dvije vrste govora: u jednima je prevladao nastavak *-ę* (jug), u drugima se čuvaju varijante *-ę / -i: ženę – zemļi* (sjever). Jedinstva nema ni u instr. sg., gdje vidimo nastavke s krajnjim *-m* i bez njega. Dvojakost je uočljiva i u instr. sg. III skupine, koja je u pl. pretrpjela, slično kao i I Ba, utjecaj imenica tipa *žena*.

26. Nastavci su za određeni i neodređeni oblik pridjeva postali dublete. Prvi prevladavaju u sg. m. i n. te u pl., drugi u sg. f. U pojedinim su govorima različito raspoređeni nastavci *-o* i *-ä- (dobr-oga – dobr-äga)* te *-ę-* i *-i- (dobr-ęm – dobr-im)*. U komparativu se sve više širi *-š-*, ali su još poznate i drukčije tvorbe: *stareji, legļi, mlaji.*

27. Sačuvan je aorist i imperfekt, ali se između njih već gubi razlika u značenju. Ptcp. praes. i ptcp. pret. na *-ši* dobrim su dijelom knjiškog podrijetla. U 3. l. pl. praes. nije uopćeno *-jo / -ju*. Taj se nastavak širi tek u morfemske glagole *hočejo, morejo*. Prema *-i* u sg. vidimo svuda *-ę-* u pl. imperativa. Čuva se razlika između infinitiva i supina, koji imaju značajke funkcionalnih morfa. »Objektivna konjugacija« vezana je uz niječni statut: *nega bilo pšenice*. Kondicional s vremenskim značenjem vrši funkciju »dokaznika«. Futur se tvori s *hoče* + *inf.* i *bo(de)* + *glag. pridj. radni*.

28. Dvojina se u jednim govorima sačuvala kao analitički i sintetički morf (Pergošić). U drugima se izgubila ne samo kao sintetički nego i kao analitički u glagolskim sintagmama (Vramec).

29. Još nema oblika *ńen, ńih* je obično nego *ńihov*, a *ńegov* i *ńega* upotrebljavaju se usporedo u proširenoj imenskoj sintagmi. U kosim je padežima još poznato *s-* za vrijeme. Za stvari se upotrebljava već svuda *kaj*, a za lica *gdo* i *što*.

O postanku kajkavskog dijalekta

30. Dosadašnje pretpostavke o podrijetlu kajkavskog dijalekta ne vode računa o različitim vrstama bliskosti, zanemaruju kronologiju jezičnih promjena i ne počivaju na rekonstrukciji ZDU, koji je jedino mjerilo za utvrđivanje genetičkih veza. Osnovica su tih hipoteza izdvojene i samovoljno odabrane izoglose.

31. Belićevo mišljenje da se ZJSP raspao na štokavsku, čakavsku i kajkavsku skupinu (Enc. Jug. 4) ima kao podlogu reflekse za *t' – d'* i današnje upitne zamjenice za stvari. Ramovšev nauk o rascjepu ZJSP na $(A = P = M) \neq R$ ima za osnovicu veći broj jezičnih crta. One su, međutim, raznorodne i po prirodi i vremenski, pa su za utvrđivanje srodnosti nebitne.

32. Ivšićeve akcenatske studije ukazuju na jedinstvo kajkavskog dijalekta i njegovu posebnost u odnosu na druge dijalekatske skupine. Ono što je Ivšić opisao, mi smo pokušali dijakronijski objasniti. Analiza je pokazala da kajkavski dijalekat potječe iz matice iz koje su se razvili i štokavski i čakavski govori.

33. S analizom je suprasegmentalnog sustava u skladu i ona vokalskog, a obje su potkrijepljene i najvažnijim promjenama u konsonantizmu. Zadatak je budućih istraživanja da izvedu na čistac odnose između panonskih i alpskih morfoloških sustava. Jedan je dio građe za rješavanje tog pitanja izložen i u ovoj raspravi.

LITERATURA I GRAĐA

R. ALEKSIĆ, *Prilozi istoriji kajkavskog dijalekta*, JF 16.

A. BAJEC-R.KOLARIČ-M.RUPEL, *Slovenska slovnica*, Ljubljana 1956.

R. BARTHES, *Eléments de sémiologie*, Communications 4.
– *L'imagination du signe*, Arguments 27–28, 1962.

A. BELIĆ, *Čakavski dijalekat*, NESHS I.
– *Dr Stjepan Ivšić, Jezik Hrvata kajkavaca*, JF 14.
– *Galički dijalekat*, SDZb 7.
– *Istorija srpskohrvatskog jezika II, 1 (Reči sa deklinacijom)*, Beograd 1950, 2 *(Reči sa konjugacijom)*, 1951.
– *Iz srpskohrvatske akcentologije i dijalektologije*, JF 19.
– *Kajkavski dijalekat*, NESHS II.
– *O čakavskoj osnovnoj akcentuaciji*, Glas SAN 168.
– *O dvojini u slovenskim jezicima*, PI SKA 91, 1932.
– *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku I*, Beograd 1958.
– *Ramovš Fran, Dialektološka karta slovenskega jezika*, JF 13.
– *Srpskohrvatski jezik*, Enc. Jug. 4.

A. BELIĆ, *Štokavski dijalekat*, NESHS IV.

E. BENVENISTE, *La nature des pronoms*, For RJ.
– *Nature du signe linguistique*, Acta linguistica 1.

I. BRABEC-M. HRASTE-S. ŽIVKOVIĆ, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1954.

L. BRILLOUIN, *Science and Information Theory*, New York 1956.

D. BROZOVIĆ, *Tri razdoblja u razvitku naše dijalektologije*, RFFZ 1.

G. BUJAS, *Katolička crkva i naša narodna poezija*, Nova revija 18.

E. C. CHERRY-M. HALLE-R. JAKOBSON, *Towards the Logical Description of Languages in their Phonemic Aspect*, Language 29.

L. COUFFIGNAL, *La cybernétique*, Paris 1966.
– *Les notions de base. Information et Cybernétique*, Paris 1958.

V. DEŽELIĆ, *Novi primjerak »Postile« Antuna Vramca*, Hrv. bibliofil 1.

P. DIELS, *Aus der Geschichte der lateinischen Schrift bei den Südslaven*, München 1951.

V. DUKAT, *O Jurju Habdeliću*, NVj 32.

F. FANCEV, *Beiträge zur historischen serbokroatischen Dialektologie*, AslPh 31, 32, 33.
– *Beiträge zur serbokroatischen Dialektologie*, AslPh 29.
– *Einige Bemerkungen des Schrifttums in Kroatien*, AslPh 35.

– *Hrvatska kajkavska poezija prošlih vjekova*, LjJA 52.
– *O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj*, Zbornik kralja Tomislava, Zagreb 1925.

F. FANCEV, *Parnica Blaža Škrinjarića*, VZA 13.
– *Počeci kajkavske književnosti i štampanja prvih kajkavskih knjiga*, Jugosl. njiva 6.
– *Prilozi historiji kajkavske poezije XVII. stoljeća*, NVj 31.
– *Prvi izgrađivači hrvatskog štamparstva*, Grafička revija 4.
– *Starija hrvatska književnost u današnjim srednjoškolskim udžbenicima*, Hrvatska revija 11.
– *Tragovima hrvatske kajkavske poezije 16. vijeka*, LjJA 48.
– *Zagrebački pasionali u historiji hrvatske crkvene književnosti*, Sv. Cecilija 1925.

A. FEKONJA, *Ant. Vramcza Predechtua i Postilla*, Ljubljanski Zvon 10.

B. GRAFENAUER-D. PEROVIĆ-J. ŠIDAK, *Historija naroda Jugoslavije I*, Zagreb 1953.

A. W. de GROOT, *Classification of Cases and Uses of Cases*, For RJ.
– *Phonologie und Phonetik als Funktionswissenschaften*, TCLP 4.

J. GUILLAUMAUD, *Cybernétique et matérialisme dialectique*, Paris 1965.

P. GUIRAUD, *Problèmes et méthodes de la statistique linguistique*, Paris 1960.
– *La sémantique*, Paris 1959.

L. HADROVICS, *Deset propovijedi o Euharistiji pavlina o. Ivana Belostenca*, Građa JA 14.
– *Die ungarischen Vorlagen eines alten kroatischen Dichters*, Budapest 1939.

L. HARDOVICS, *Zur Geschichte der einheitlichen kroatischen Schriftsprache*, Budapest 1942.

M. HALLE, v. CHERRY-HALLE-JAKOBSON i JAKOBSON-HALE.

J. HAMM, *Akcenatske opozicije u slavenskim jezicima*, RSI 2.
– *Staroslavenska gramatika*, Zagreb 1958.
– *Štokavština donje Podravine*, Zagreb 1949.

Z. S. HARRIS, *Methods in Structural Linguistics*, Chicago 1951.

L. HJELMSLEV, *Animé et inanimé, personnel et non-personnel*, Travaux de l'Institut linguistique 1.
– *Essais linguistiques*, TCLC 12.
– *Le langage*, Paris 1966.
– *Principes de grammaire générale*, Koebenhavn 1928.
– *Prolegomena to a Theory of Language*, Baltimore 1953.
– *Qelques réflexions sur le système phonique de l'indoeuropéen*, Mélanges linguistique offerts à M. Holger Pedersen Koebenhavn 1937.
– *La stratification du langage*, Word 10.
– *La syllabation en slave*, ZbAB II.

M. HRASTE, *Bibliografija radova iz dijalektologije, antroponimije, toponimije i hidronimije na području hrvatskoga ili srpskoga jezika*, HDZb 1.
– *Čakavski dijalekt*, Enc. Jug. 4.
– *Čakavski književni jezik*, Enc. Jug. 4.
– *Kajkavski dijalekt*, Enc. Jug. 4.
– *Kajkavski književni jezik*, Enc. Jug. 4.

M. HRASTE, v. BRABEC-HRASTE-ŽIVKOVIĆ.

F. ILEŠIČ, *Neke kajkavske (slovenačke i hrv.-kajkavske) jezičke pojave, naročito u prezimenima*, JF 16.

M. IVIĆ, *Pravci u lingvistici*, Ljubljana 1963.

P. IVIĆ, *Basic Problems and Current Research in Yugoslav Dialectology*, The Slavic and East European Journal 5 (19), 1961.
– *Die serbokroatischen Dialekte. Ihre Struktur und Entwicklung, I (Allgemeines und die štokavische Dialektgruppe)*, 's-Gravenhage 1958.
– *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika*, Novi Sad 1958.
– *Dva glavna pravca razvoja konsonatizma u srpskohrvatskom jeziku*, God FFNS 2.
– *Fonološki aspekt genetičkog odnosa između štokavske, čakavske i kajkavske dijalekatske grupe*. Orbis scriptus. Festschrift für D. Tschižewskij zum 70. Geburtstag, München 1966.
– *The Functional Yield of Prosodic Features in the Patterns of Serbocroatian Dialects*, Word 17.
– *Izveštaj o terenskom dijalektološkom radu*, God FFNS 2.
– *O deklinacionim oblicima u srpskohrvatskim dijalektima*, God FFNS 4 i 5.
– *O nekim problemima naše istoriske dijalektologije*, JF 21.
– *Prilozi poznavanju dijalekatske slike zapadne Hrvatske*, God FFNS 6.
– *Značaj lingvističke geografije za uporedno i istorisko proučavanje južnosl. jezika prema ostalim slov. jezicima*, JF 22.

S. IVŠIĆ, *Akcenat u Gramatici Ignjata Brlića*, Rad 194.
– *Akcenat u Gramatici M. A. Reljkovića*, Rad 194.
– *Današnji posavski govor*, Rad 196, 197.
– *Glagol morati ('debeo') i imperfekt morah ('poteram')*, JF 10.
– *Iz naše akcentuacije i dijalekatske problematike*, ZbFF.
– *Jezik Hrvata kajkavaca*, LjJA 48.
– *Nacrt za istraživanje hrv. i srp. narječja*, Zagreb 1914.
– *Neki primjeri s afrikatom mjesto tjesnačnog konsonanta*, Jezik 4.
– *Osnovna hrvatska kajkavska akcentuacija u Pergošića (1574)*, ZbAB II.
– *Prilog za slavenski akcenat*, Rad 187.
– *Šaptinovačko narječje*, Rad 168.

V. JAGIĆ, *A. M. Lukjanenko, Kajkavskoe narěčie*, AslPh 27.
– *Die serbokroatischen Übersetzungen der Bibel im ganzen oder einzelner Teile derselben*, AslPh 34.
– *Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen*, AslPh 17.
– *Ein Prediger aus dem Ende des XVII. Jahr. in Agram*, AslPh 26.
– *Izabrani kraći spisi*, Zagreb 1948.
– *Nochmals Juraj Habdelić und seine literar. Tätigkeit im XVII. Jahrhundert*, AslPh 31.
– *Štampana hrvatska knjiga XVI. vijeka, kojoj se iznova u trag ušlo*, Književnik 3.

R. JAKOBSON, *Boas' View of Grammatical Meaning*, American Anthropologist 61.
– *Essais de linguistique générale*, Paris 1963.
– *Morfologičeskie nabljudenija nad slavjanskim skloneniem*, The Hague 1958.
– *On the Identification of Phonemic Entities*, TCLC 5.
– *Prinzipien der historischen Phonologie*, TCLP 4.
– *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves*, TCLP 2.
– *Shifters, Verbal Categories and the Russian Verb*, Harvard University 1957.
– *Typological Studies and their Contribution to Historical Comparative Linguistics*, Proceedings of the VIIIth International Congress of Linguistics, Oslo 1957.
– *Zur Struktur des russischen Verbums*, Charisteria Guillelmo Mathesio, Prag 1932.

R. JAKOBSON-M. HALLE, *Fundamentals of Language I, II*, 's-Gravenhage 1956.
– v. CHERRY-HALLE-JAKOBSON.

K. JANJČEROVA, *Trebarjevo*, ZbNŽO 3, 6.

J. JEDVAJ, *Bednjanski govor*, HDZb 1.

L. JELIĆ, *Hrvatski zavod u Rimu*, VZA 4.

Lj. JONKE, *»Dikcionar« Adama Patačića*, Rad 275.

Z. JUNKOVIĆ, *Izvještaj o istraživanju kajkavskog dijalekta u zagrebačkoj okolici*. LjJA 61.
– *J. Jedvaj, Bednjanski govor*, Filologija 2.
– *Kajkavski dijalekat*, Školski leksikon 12, Zagreb 1963.

Z. JUNKOVIĆ, *O jeziku Vitezovićeve Kronike*, RSI 2.

K. KADLEC, *Stefana Verbecija Tripartitum*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskoga naroda V, Beograd 1909.

Z. KEKIĆ, *Kibernetika*, Zagreb 1962.

V. KLAIĆ, *Antun Vramec i njegova djela*, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 31.
– *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića*, Zagreb 1914.

W. KOEHLER, *Psyhologie de la forme*, Paris 1964.

R. KOLARIČ, v. BAJEC-KOLARIČ-RUPEL.

P. KOLENDIĆ, *Milovčev »Dušni vrt«*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 7, Beograd 1927.

M. KOMBOL, *Poviest hrvatske književnosti do preporoda*, Zagreb 1945.

S. KORENIĆ, *Život, jezik i običaji Stupničana kraj Zagreba*, ZbNŽO 1.

I. KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Književnici u Hrvatah s ove strane Velebita, živivši u prvoj polovini XVII. vieka*, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku IX, Zagreb 1868.
– *Različita dêla*, Zagreb 1847.

J. KURYŁOWICZ, *L'accentuation des langues indo-européennes*, Wrocław-Kraków 1958.

M. LANG, *Samobor*, ZbNŽO 16, 17, 18, 19.

B. LASZLO, *Broj u jeziku*, Naše teme 3.

A. LESKIEN, *Grammatik der serbokroatischen Sprache*, Heidelberg 1914.

T. LOGAR, *Sistemi dolgih fonemov v slovenskih naročjih*, SR 14.

T. P. LOMTEV, *Očerki po istoričeskomu sintaksisu russkogo jazyka*, Moskva 1956.

A. M. LUKJANENKO, *Kajkavskoe narêčie*, Kijev 1905.

S. LUPASCO, *Le principe d'antagonisme et la logique de l'énergie*, Paris 1951.
– *Systémologie et cosmogonie*, Arguments 24 (1961).
– *Les trois matières*, Paris 1960.

Th. F. MAGNER, *A Zagreb Kajkavian Dialect*, The Pennsylvania State University Studies 18, 1966.

M. MANDELBROT, *Logique, langage et théorie de l'information*, Paris 1957.

A. MARCH, *The New World of Physics*, New York 1962.

T. MARETIĆ, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb 1931.
– *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, Zagreb 1889.

A. MARTINET, *Arbitraire linguistique et double articulation*, Cahiers F. de Saussure 15.
– *La construction ergative et les structures élémentaires de l'énoncé*, Journal de Psychologie normale et pathologique 1958.
– *La double articulation linguistique*, TCLC 5.
– *Economie des changements phonétiques*, Bern 1955.
– *Eléments de linguistique générale*, Paris 1960.
– *La linguistique synchronique*, Paris 1965.

T. MATIĆ, *Vitezovićev »Lexicon latino-illyricum«*, Rad 303.

R. MIKUŠ, *Sintagmatski kompleksi i sintagmatska aksiomatika*, RFFZ 3.

M. MOGUŠ, *Današnji senjski govor*, Senj 1966.

H. MONJALLON, *Introduction à la méthode statistique*, Paris 1963.

R. NAHTIGAL, *Slovanski jeziki*, Ljubljana 1952.

V. OBLAK, *Die Halbvokale und ihre Schicksale in den südslavischen Sprachen*, AslPh 16.
– *Nešto o međumurskom narječju*, ZbNŽO 1.
– *Zur Geschichte der nominalen Deklination im Slovenischen*, AslPh 11, 12, 13.

S. PAVIČIĆ, *O govoru u Slavoniji do turskih ratova i velikih seoba u 16. i 17. stoljeću*, Rad 222.
– *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Zagreb 1953.

I. PERGOŠIĆ, *Decretum, koteroga je Verboczy Ištvan dijački popisal*, v. K. KADLEC

D. PEROVIĆ, v. GRAFENAUER-PEROVIĆ-ŠIDAK.

R. F. PLOHL-HERDVIGOV, *Hrvatske narodne pjesme i pripoviedke*, Varaždin 1868.
– *Hrvatske narodne pjesme II*, Varaždin 1869.

D. POLIVKA, *Pergošićev jezik*, v. K. KADLEC.

I. POPOVIĆ, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, Novi Sad 1955.

F. RAMOVŠ, *Dialektološka karta slovenskega jezika*, Ljubljana 1931.
– *Historična gramatika slovenskega jezika, II (Konzonantizem)*, Ljubljana 1924, *VII (Dialekti)*, 1935.
– *Kratka zgodovina slovenskega jezika*, Ljubljana 1936.
– *K razvoju ō in ō v slovenskem jeziku*, ZbAB II.

F. RAMOVŠ, *O praslovanski metatoniji*, SR 4.
– *Osnovna črta v oblikovanju slovenskega vokalizma*, SR 4.
– *Relativna kronologija slovenskih akcenatskih pojavov*, SR 3.
– *Slovenački jezik*, NESHS IV.
– *Über die Stellung des Slovenischen im Kreise der slavischen Sprachen*, Mélanges de philologie offerts à M. J. J. Mikkola, Helsinki 1932.

M. REŠETAR, *Die čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen*, AslPh 13.
– *Der štokavische Dialekt*, Wien 1907.

J. RIGLER, *Pregled osnovnih razvojnih etap v slovenskem vokalizmu*, SR 14.

V. ROŽIĆ, *Kajkavački dijalekat u Prigorju*, Rad 115, 116, 117.
– *Prigorje*, ZbNŽO 12, 13.

M. RUPEL, v. BAJEC-KOLARIČ-RUPEL.

R. RUYER, *La cybernétique et l'origine de l'information*, Paris 1954.

F. de SAUSSURE, *Cours de linguistique générale*, Paris 1922.
– *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indoeuropéennes*, Leipzig 1916.

C. SHANNON-W. WEAVER, *The Mathematical Theory of Communication*, The University of Illinois 1948.

M. SKLJAROV, *O vokativu*, Rad 327.

M. STANIĆ, *Tipovi imeničkih deklinacija*, Rad 278.

E. STANKIEWICZ, *The Phonemic Patterns of the Polish Dialects: A Study in Structural Dialectology*, For RJ.
– *Towards a Phonemic Typology of the Slavic Languages*, The Hague 1958. (American Contribution to the Fourth International Congress of Slavistics, Moscow 1958).

R. STROHAL, *Današnje narječje u Brodu na Kupi*, Rad 196.
– *Nešto o historiji hrvatskoga jezika i njegovih narječja (Prilog jugoslavenskoj dijalektologiji)*, Zagreb 1932.
– *Osobine današnjeg delničkog narječja*, Rad 153.
– *Osobine današnjeg lokvarskog narječja*, Rad 152.
– *Osobine današnjeg ravnogorskog narječja*, Rad 162.

J. ŠIDAK, v. GRAFENAUER-PEROVIĆ-ŠIDAK.

L. TESNIERE, *Atlas linguistique pour servir à l'étude du duel en slovène*, Paris 1925.
– *Les formes du duel en slovène*, Paris 1925.
– *Les voyelles nasales slavens et le parler slovène de Replje*, SR 3.

J. TOPORIŠIČ, *Slovenski (slovenački) jezik*, Enc. Jug. 4.
– *Slovenski knjiž. jezik I, 2*, Ljubljana 1966.
– *Suglasnički skupovi u slov. knjiž. jeziku*, RSI 3.
– *Zamenjava tonemske opozicije s kvantitetno v moščanskem govoru brežiškega Posavja*, SR 14.

N. S. TRUBETZKOY, *Principes de phonologie*, Paris 1957.

M. VALJAVEC, *Glavne točke o naglasu književne slovenštine*, Rad 132.
Narodne pripovjesti u Varaždinu i okolici, Zagreb 1890.

M. VALJAVEC, *Mittheilungen aus dem kroatischen kaj. Dialekt*, AslPh 8.
Prinos k naglasu u (novo)slovenskom jeziku, Rad 43–48, 56, 57, 60, 63, 65, 67, 68, 71, 73, 74, 76, 77, 93, 94, 102, 105, 110.
Prinos k naglasu u (novoj)slovenštini i u hrvatskoj kajkavštini, Rad 118, 119, 121.

M. VANINO, *Nekrolozi Jurja Habdelića i Baltazara Milovca*, VP 6.
– *Nikole Krajačevića »Molitvene knjižice«*, Kalendar »Napredak« 31 (za god. 1941).
– *Notae biographicae de sex scriptoribus Croatis S. I. saeculi XVII*, VP 3.

J. VENDRYES, *Le langage*, Paris 1950.

P. RITTER VITEZOVIĆ, *Kronika, aliti spomen vsega svieta vikov*, Zagreb 1696.

A. VRAMEC, *Kronika vezda znovič spravljena*, v. V. KLAIĆ.
– *Poštila ... po godovne dni*, Varaždin 1586.
– *Poštila ... po nedeljne dni*, Varaždin 1586.

V. VRANA, *»Dušni vrt« o. Baltazara Milovca (1664)*, VP 12.

W. WEAVER, v. SHANNON-WEAVER.

N. van WIJK, *La décadence et la restauration du système slave des quantités voca liques*, Mél. Holger Pedersen.

A. M. YAGLOM-I. M. YAGLOM, *Probabilité et information*, Paris 1959.

L. ZIMA, *Njekoje, većinom sintaktičke razlike između čakavštine, kajkavštine i što kavštine*, Zagreb 1887.

G. K. ZIPF, *Human Behavior and the Principle of Least Effort*, Cambridge 1949.
– *The Psychobiology of Language*, Cambridge 1935.

S. ŽIVKOVIĆ, *Uvod u opću lingvistiku*, Zagreb 1958.
– v. BRABEC-HRASTE-ŽIVKOVIĆ.

SADRŽAJ

Skraćenice 9

Periodica 9
Pisci i djela 9
Terminologija 10
Napomene 11

UVOD 13

Život i književni rad A. Vramca 13

Kronika Vramčeva života 13
Bibliografski podaci o Vramčevim djelima 15
O postanku i namjeni Vramčevih djela 17
Dosadašnja istraživanja 17
Sadržaj ove radnje i njena svrha 20

PRVI DIO

VRAMČEV JEZIK I KAJKAVSKI DIJALEKAT 16. STOLJEĆA 23

Prvo poglavlje, Grafija 25

Dosadašnje proučavanje grafije u djelima kajkavskih pisaca 25
Bilježenje vokala *ę* i *ä* 26
Vokali stražnjega niza 29
Akcenat i kvantiteta 35
Protetsko v 36
Afrikate 37
Konsonanti *ļ*, *ń* i konsonantski skupovi *lj*, *nj* 39
Ostali glasovi 40

Drugo poglavlje, Odnos Vramčeva jezika prema kajkavskim govorima 16. stoljeća 42

Dosadašnje pretpostavke o prirodi jezika u djelima kajkavskih pisaca . . 42
Dublete u Vramčevu jeziku 43
Sinonimi 52
Književni karakter Vramčeva jezika 55
Pergošićev jezik 57
Predgovor Zrcalu Marijanskom 62
Zaključak 64

Treće poglavlje, Sustavi razlikovnih jedinica u Vramčevim djelima 65

Izvori za proučavanje kajkavskog dijalekta 16. stoljeća 65
Vokalski sustav u kajkavskom dijalektu 16. stoljeća 67
O suprasegmentalnim sustavima 72
Konsonantski sustavi 79

Zalihost konsonantskih skupova 83
Fonostatistički sustav 94
Završna napomena 104

Četvrto poglavlje, O sustavima jedinica sa značenjem u Vramčevim djelima . . 105

Opće napomene 105
Sustavi padežnih nastavaka u kajkavskom dijalektu 16. stoljeća 109
Komparacija pridjeva i priloga 130
O nastavcima u glagolskim sintagmama 131
Kategorija gramatičkog broja 151
Završna napomena 155

DRUGI DIO

O PODRIJETLU I RAZVITKU KAJKAVSKOGA DIJALEKTA 157

Peto poglavlje, Pretpostavke o pripadnosti i podrijetlu kajkavskoga dijalekta . 159

V. Oblak i A. M. Lukjanenko 159
Fran Ramovš 161
Aleksandar Belić 165
Radomir Aleksić 170
Završna napomena 175

Šesto poglavlje, Prilog za novu hipotezu o postanku kajkavskoga dijalekta . . . 176

Određivanje srodnosti po podrijetlu 176
Kritika Ramovševe hipoteze 178
Suprasegmentalni sustav u ZJSP 182
Panonska akcentuacija 188
Glavne smjernice u razvitku kajkavske akcentuacije 196
Panonski vokalski sustav 202
O razvitku kajkavskoga vokalizma 207
Primjedbe o konsonantima 210
O podrijetlu kajkavskoga dijalekta 213

DODATAK 217

Zaključci 219

Sadržaj i svrha radnje 219
Opća lingvistika 219
Kajkavska dijalektologija 220
Jezik u Vramčevim djelima 221
Kajkavski dijalekat u 16. stoljeću 221
O postanku kajkavskog dijalekta 223
Literatura i građa 224
Sadržaj 231